

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Львівський національний університет імені Івана Франка

ГОЛОДОМОР 1932–1933 років В УКРАЇНІ

За редакцією С. А. Костя

Навчальний посібник

Львів
2012

УДК 94(474):341.485“1932/1933”(075.8)
ББК ТЗ(4УКР)61+Х911.2 (я73)
К 72

Рецензенти:

докт. філол. наук **І.А. Михайлин**
(Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна);
докт. наук із соціальних комунікацій **І.З. Павлюк**
(Інститут літератури імені Тараса Шевченка НАН України);
докт. істор. наук **П.В. Шкраб'юк**
(Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Протокол № 16/6 від 29 червня 2010 р.)*

К 72 **Голодомор 1932–1933 років в Україні** : навч. посібник / за ред.
С.А. Костя. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 376 с.
ISBN 978-966-613-971-2.

У навчальному посібнику з'ясовано причини виникнення, соціальні та морально-психологічні наслідки Голодомору 1932–1933 років в Україні, основні моменти, що стосуються історіографії та джерельної бази дослідження цієї найбільшої глобальної катастрофи, з'ясовано її міжнародний аспект, показано її відображення в українській та світовій пресі. Мета видання – розширити знання студентів про Голодомор, передбачені навчальною програмою курсу “Голодомор 1932–1933 років в Україні”, спонукати їх до об'єктивного осмислення цієї трагічної сторінки української історії і важливої геополітичної проблеми, допомогти студентам усвідомити моральну відповідальність журналіста та необхідність незалежної журналістики як чинника громадянського суспільства, сприяти вихованню студентів як свідомих громадян України.

Посібник розрахований на студентів факультетів і відділень журналістики та студентів інших факультетів, на дослідників української преси, на тих, хто цікавиться історією України.

УДК 94(474):341.485“1932/1933”(075.8)
ББК ТЗ(4УКР)61+Х911.2 (я73)

ISBN 978-966-613-971-2

© Кость С.А., 2012
© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2012

З М І С Т

Вступ. Ми приречені пам'ятати (Замість переднього слова)	5
Розділ I. Історіографія Голодомору (інтелектуальний, політичний, моральний аспекти)	9
1.1. Внесок української діаспори у дослідження Голодомору (С. Кость).....	9
1.2. Західна історіографія Голодомору (С. Кость).....	20
1.3. Радянська історіографія Голодомору (С. Кость)	31
1.4. Російська історіографія Голодомору (С. Кость).....	43
1.5. Українська історіографія Голодомору: дилеми, альтернативи і аксіоми (С. Кость)	48
Розділ II. Джерельна база дослідження Голодомору	69
2.1. Документи про Голодомор в архівах України (М. Рожик).....	69
2.2. Зарубіжні джерела дослідження Голодомору (М. Рожик).....	89
Розділ III. Анатомія Голодомору	94
3.1. Голодомор – це геноцид (С. Кость).....	94
3.2. Хронологія Голодомору (С. Кость)	107
3.3. Причини Голодомору (С. Кость)	124
3.4. Механізм і засоби геноцидної політики (С. Кость).....	135
3.5. Хто винен? (С. Кость)	146
Розділ IV. Наслідки Голодомору 1932–1933 рр.	167
4.1. Демографічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. (С. Онуфрив).....	167
4.2. Постгеноцидність суспільства як соціально-психологічний наслідок Голодомору 1932–1933 років (С. Онуфрив).....	186
4.3. Шляхи подолання соціально-психологічних наслідків Голодомору 1932–1933 років (або як лікувати постгеноцидне суспільство?) (С. Онуфрив)	201
Розділ V. Голодомор і західноукраїнська громадськість початку 30-х рр. ХХ ст.	211
5.1. Початок боротьби за правду про Великий Голод (С. Кость, Г. Синичич).....	211
5.2. Голодомор у відображенні західноукраїнської преси початку 30-х років (С. Кость, Г. Синичич).....	220

Розділ VI. Українська еміграція початку 30-х рр. і Голодомор	232
6.1. Українська еміграція в Європі (<i>А. Палійчук</i>)	232
6.2. Українська еміграція та її преса на американському континенті і проблема Голодомору (<i>Н. Трохим</i>)	240
Розділ VII. Реакція міжнародної громадськості на Голодомор (30-ті рр. ХХ ст.)	250
7.1. Світова преса про Голодомор (<i>А. Яценко</i>)	250
7.2. Європейські інтелектуали в ролі екскурсантів (та їх екскурсоводи) (<i>Сол. Кость</i>).....	259
7.3. Чому ж мовчала Європа? (<i>Сол. Кость, А. Яценко</i>).....	265
Розділ VIII. Політичне русофільство 30-х років: “українське питання” і Голодомор	279
8.1. З історії боротьби навколо “українського питання” (поч. 30-х років ХХ ст.) (<i>Т. Бурдега</i>)	279
8.2. Преса Комуністичної партії Західної України про Голодомор (<i>Т. Бурдега</i>).....	291
8.3. Комуністична і радянське преса в Канаді і США про Голодомор (<i>Т. Бурдега</i>)	297
8.4. Московське преса на західноукраїнських землях: ставлення до Голодомору (<i>Т. Бурдега</i>).....	299
8.5. Преса російської еміграції і Голодомор (<i>Т. Бурдега</i>)	302
Розділ IX. Українська діаспора про Голодомор у другій половині ХХ ст.	309
9.1. Головний здобуток діаспори (<i>С. Кость, О. Романчук</i>).....	309
9.2. Наслідки створення Комісії Конгресу США (<i>С. Кость, О. Романчук</i>)	319
Розділ X. Міжнародна громадськість про Голодомор на сучасному етапі	325
10.1. Західні інтелектуали і Голодомор: деякі теоретичні, моральні й політичні аспекти (<i>С. Кость</i>).....	325
10.2. Відображення проблематики Голодомору у світових ЗМІ (<i>Ю. Залізник</i>)	336
10.3. Пулітцерівська премія для апологета Сталіна У. Дюранті: повернення до проблеми (<i>Ю. Залізник</i>)	346
10.4. Західні уряди під впливом “тіні Москви” в контексті Голодомору (<i>Ю. Залізник</i>)	353

МИ ПРИРЕЧЕНІ ПАМ'ЯТАТИ

(Замість переднього слова)

Голодомор 1932–1933 років в Україні – це найбільша гуманітарна катастрофа в історії людства, це найжахливіший злочин більшовицького режиму, в результаті якого загинули мільйони українців. Цю трагедію радянська влада замовчувала протягом десятків років, намагаючись приховати правду.

Проте 28 листопада 2006 року Верховна Рада України ухвалила Закон України “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні”, в ст. 1 якого стверджується, що Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу. Згідно із ст. 2 публічне заперечення Голодомору визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним.

Ось чому значна частина українського суспільства не зрозуміла президента України В. Януковича, який на засіданні Парламентської Асамблеї Ради Європи в Страсбурзі заявив, що Голодомор 1932–1933 років несправедливо вважати геноцидом українського народу. Як стало відомо, у Верховній Раді України від 26 травня 2010 року зареєстровано проект Закону України про внесення змін до ст. 1 Закону України “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні”, в якому автор законопроекту пропонує відмовитися від кваліфікації Голодомору 1932–1933 років в Україні як злочину геноциду і вважати його лише “злочином тоталітарного режиму, трагедією українського народу”.

Але українське суспільство повинна об'єднувати правда про наше минуле, а не спекуляції на цю тему, не кон'юнктура, не моральні компроміси, не поступки антиукраїнським силам. Можна лише нагадати, що історичний факт Голодомору 1932–1933 років в Україні визнано в офіційних документах понад сімдесяти країн світу, актом геноциду Голодомор назвали президенти, очільники урядів і парламентів 26 держав світу. 27 квітня 2010 року Парламентська Асамблея Ради Європи прийняла резолюцію “Про Великий Голод в Радянському Союзі”, у пункті 5 якої зафіксовано, що український закон

визнав ці трагічні події актом геноциду; в резолюції ПАРЄ ніде нема заперечення щодо визнання Голодомору геноцидом українського народу.

... В одній із частин статті “Pro memoria” (кн. XII “Вісника” за 1935 рік, Львів) Є. Маланюк писав про волошкові очі українських дітей, які вмирали біля своїх мертвих батьків під час Голодомору: “Про великі волошкові очі українських дітей 1931–1934 нагадує не для зайвих зітхань, не для завжди охочих литися традиційних сліз, врешті не для солодкавого болю моральної імпотенції і моральної розпусти. Всього цього ми мали досить. Аж занадто.

Про великі волошкові очі зеленцем зарізаних квітів України українських дітей нагадує передусім для того, щоб укріпити нашу традиційно слабку пам’ять”.

Сьогодні лише пам’ятати про Голодомор – занадто мало. Перед українським суспільством стоїть надзвичайно важливе завдання: осмислити його як частину української історії в суспільно-політичному контексті того часу, з’ясувати його причини, механізм, засоби, назвати винних у скоєнні злочину Голодомору-геноциду. Ставлення до Голодомору – це і чинник національної ідентичності, і форма вияву своєї державницької позиції, тобто ставлення до державності як історичного імперативу української нації.

Голодомор як історичний факт настільки складний, що дає змогу формулювати предмет дослідження багатьом науковим дисциплінам. Знання про нього потрібні і студентам – майбутнім журналістам – і не лише тому, що проблема “Голодомор і преса” багатоаспектна, перспективна, а й тому, що незалежна журналістика – це завжди невід’ємна частина справді демократичного суспільства.

Концептуальну основу навчального посібника визначають такі принципові ідеї та твердження:

1. Голодомор був геноцидом українського народу.
2. У цьому злочині ми не звинувачуємо якісь окремі народи.
3. Імена головних злочинців, відповідальних за Голодомор-геноцид, відомі – їх встановив суд. Проте ще важливіше з’ясувати ідеологічне й теоретичне джерело Голодомору-геноциду. Злочинну діяльність організаторів Голодомору автори посібника пов’язують не з національною приналежністю, а із служінням певній ідеології – йдеться про російський більшовизм як один із злочинних напрямів

комуністичної ідеології. Отже, головний злочинець, відповідальний за Голодомор – це, власне, російський більшовизм, найаморальніша, найагресивніша, найбрутальніша іпостась “русской идеи”; більшовизм спекулював цією ідеєю і паразитував на ній; він приніс страждання не лише багатьом іншим народам, але й російському передовсім.

4. Росія як колишня метрополія ніколи не визнає Голодомор геноцидом, так само як і не відмовиться від прагнень у тій чи іншій формі інкорпорувати Україну, зробити її залежною.
5. Західні держави протягом Голодомору 1932–1933 років керувалися в його оцінці і ставленні до Радянського Союзу політичною доцільністю. Більшовицьке керівництво вдалося до Терору голодом за їхньої мовчазної згоди. Моральну відповідальність за Голодомор несе і (за окремими винятками) західна журналістика.
6. Ми самі повинні творити, осмислювати, тлумачити нашу історію; це обов'язок кожної незалежної і самодостатньої нації й держави.
7. Інтелектуальна свобода українського вченого у тлумаченні Голодомору не суперечить загальнолюдським вартостям.
8. Однією із умов формування громадянського суспільства є незалежна журналістика (чесна, непідкупна, об'єктивна), для якої найвищим історичним імперативом є і права людини і загальнолюдські вартості; в умовах України таким імперативом є, насамперед, ідея української державності.
9. Для подолання постгеноцидних наслідків Голодомору нам потрібна не лише пам'ять про нього, а й осмислення, єдина воля, спрямована на створення умов, за яких не виникне ситуація, що буде загрожувати існуванню нації.
10. Осмислення такої трагедії як Голодомор має не лише інтелектуальне, але й моральне і виховне значення. Ми не повинні боятися казати правду про злочини проти українців; ми маємо на весь світ заявляти як про унікальність Голодомору, так і про історичне призначення українського народу.

Мета навчального посібника:

- дати студентам необхідні знання про Голодомор (його причини, механізм, наслідки тощо), передбачені навчальною програмою курсу “Голодомор 1932–1933 років в Україні”;

ГОЛОДОМОР 1932–1933 років В УКРАЇНІ

- з'ясувати основні моменти історіографії проблеми і схарактеризувати джерельну базу дослідження;
- спонукати студентів до осмислення Голодомору як трагічної сторінки української історії і важливої геополітичної проблеми;
- допомогти студентам усвідомити на прикладі Голодомору моральну відповідальність журналістики та необхідність незалежної журналістики як чинника демократичного суспільства;
- сприяти вихованню студентів як національно свідомих громадян української держави.

Розділ I

ІСТОРИОГРАФІЯ ГОЛОДОМОРУ

В історії України, мабуть, нема таких подій, явищ, процесів, які б не мали позаінтелектуального, позанаукового політичного і морального підтексту. У цьому відношенні Голодомор не лише не є винятком, Голодомор – яскравий приклад того, як об'єктивний процес пізнання істини може спотворюватися політичними спекуляціями і врешті призвести до моральних втрат. А моральна оцінка досліджень про Голодомор (як тепер і юридична) – неминуча.

§ 1.1. Внесок української діаспори у дослідження Голодомору

У статті “Боротьба за правду про Великий Голод” (газета “Свобода”, липень-серпень, 1958) М. Рудницька писала, що українське громадянство напевне не усвідомлює, які є документальні матеріали і яка велика за обсягом література до цієї теми. Це було написано у 25-ту річницю Голодомору. Відома діячка і публіцистка дещо перебільшувала. Голодомор цікавив насамперед українську діаспору, але не міжнародну громадськість, не західну історичну науку.

Радянська наука і пропаганда не визнавали емігрантську (чи діаспорну) україністику, її теж замовчували, згадуючи в окремих випадках тих чи інших авторів у контексті боротьби з “українським буржуазним націоналізмом”. Але україністика існувала, і такий важливий напрям як дослідження Голодомору – теж. Зауважимо, що у повоєнний час (після Другої світової війни) функціонували Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Українська вільна академія наук, а також Канадський інститут українських студій при університеті Альберти в Едмонтоні, Інститут українських студій при Гарвардському університеті. Дж. Мейс зауважує: “Окрім основного річища радянології, за межами СРСР окремо розвивалася україністика, внесок якої надто часто ігнорують. Українська історіографія тісніше пов'язана зі східноєвропейською, аніж російською традицією. Їй властиві ті самі сильні й слабкі сторони, як, наприклад, і дослідження Польщі, Чехії та Словаччини в екзилі. Непідрадянськими українцями, які присвячують себе дослідженням історії своєї нації, керує насамперед глибока любов до свого народу, його культури та історичної спадщини.

Інколи національна гордість стає на заваді об'єктивному опису подій, проте це не унікальна властивість одного народу. І все ж сам факт наявності в частині української історіографії упередження, докорінно відмінного від стилю радянології, надає першій ще більшу цінність у галузі, де кінцевою метою є об'єктивність" [1, с. 30].

Варто лише уточнити: справді, може бути і упередження, але одна річ, коли воно зумовлене любов'ю до історії свого народу, а зовсім інша – якщо це упередження зумовлене не прагненням до істини, а утвердженням “свого” бачення історії, якщо воно зумовлено і байдужістю, несправедливістю, необ'єктивністю зарубіжних дослідників.

На Голодомор 1932–1933 років українська еміграція відгукнулася публікаціями в пресі, протестними акціями і на європейському, і на американському континентах. Проте В. Марочко слушно зазначає, що “в плані науково-ідеологічного осмислення голоду 1921–1923 рр. українською політичною еміграцією 20-х років її позиція виявилася дещо активнішою, ніж реакція стосовно голодомору 1932–1933 рр. Ні Винниченко, ні Шаповал, ні наукові центри пражського Українського вільного університету (УВУ), ні вчені Господарської академії в Подєбрадах не відгукнулися аналітичними статтями про народобивство в Україні. До середини 50-х років українська історична наука переймалася в основному проблемами революції та визвольних змагань, а питання колективізації, голоду, соціально-економічної історії залишалися поза увагою вчених української діаспори європейських країн.

Винятком стала книга відомого політичного діяча та історика О. А. Шульгина про діяльність УНР на чужині” [2, с. 126–127]. Зауваження слушне, але й настільки серйозне, що його не можна залишити без принаймні спроби пояснити цей прикрий факт. Справді протягом міжвоєнного періоду історична й політологічна думка української еміграції була прикута до визвольних змагань (хоча є праці, що порушували цю проблему й виходили і після Другої світової війни – “Нариси з історії українських визвольних змагань” Р. Млиновецького, наприклад; спогади М. Ковалевського “При джерелах боротьби” вийшли 1960 року, але про Голодомор згадки нема). На нашу думку, ще й у середині 30-х років поразка визвольних змагань здавалася (і це справді так) найбільшою на той час національною катастрофою українського народу, по-перше; по-друге, наукове дослідження вимагає відповідної документальної бази, а від неї українські вчені були відрізані; по-третє, мало хто здавав собі справу із справді біблійних масштабів катастрофи. Тому книга О. Шульгина

“Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р.”, яка вийшла 1934 року в Парижі, – найпомітніша позиція в українській (діаспорній) історіографії Голодомору 30-х років.

У книзі вміщено й офіційне звернення О. Шульгина до Лондонської економічної комісії та міжнародного товариства від 18 вересня 1933 року: “В той час, коли дорадчий комітет має встановити кількість збіжжя, яке СРСР має вивезти за кордон, ми просимо в ім’я гуманності заперечувати проти будь-якого вивозу їстівних продуктів і особливо хліба з СРСР. Цей хліб по праву належить тим, хто його сів і хто нині вмирає з голоду – селянам України і Кубані. З свого боку ми рішуче протестуємо проти такого вивозу, який ми не можемо інакше кваліфікувати, як злочинним” [3, с. 206], “...факти голоду є незаперечними, не дивлячись на зусилля, що совітський уряд вживає, щоби прикрити правдиву дійсність, заперечити існування цієї справжньої катастрофи, спричиненої голодом” [3, с. 208]. Ця книга не була науковим дослідженням, але в багатьох документах, що їх писав або був причетний до роботи над ними О. Шульгин, назагал визначено основні проблеми майбутніх досліджень Голодомору. (Нагадаємо, що О. Шульгин – відомий діяч українського руху; у 1920 р. було засновано Українське товариство прихильників Ліги Націй, яке прийняли в Міжнародну унію для Ліги Націй; у 1933–1938 рр. Міжнародну унію очолив О. Шульгин, він же був і постійним українським делегатом при Лізі Націй, крім цього він був міністром закордонних справ УНР).

Не можна оминати увагою і книгу М. Ковалевського “Україна під червоним ярмом. Документи і факти” (1937) і В. Садовського “Національна політика Совітів на Україні” (1937). Обидві праці В. Марочко зараховує до історіографічних досліджень.

Значно більший доробок припадає на 40-і роки. Це публікації І. Багрянного, В. Гришка, К. Кононенка, С. Підгайного.

Так, І. Багрянний написав знамениту статтю “Чому я не хочу вертатись до СРСР?” з іншого приводу, але в цій публікації він прагнув розповісти світові й урядам західних країн, які погодилися на депортацію колишніх громадян СРСР, “хоч частину тієї страшної правди, що жене нас по світах крізь нужду, холод і голод геть далі, як страшна примара, – правди про “Родіну”, про країну сталінського соціалізму і про нашу українську трагедію в ній” [4, с. 22–23]. І. Багрянний розповів про “розкуркулення” українського селянства, про колективізацію, про організований Голодомор, про знищення української інтелігенції в 30-х роках. Він обґрунтував своє і сотень тисяч інших українців небажання повертатися до СРСР. Він дово-

див, що Сталін є союзником Гітлера з 1939 року. І. Багрянному не вдалося переконати в цьому уряди і громадськість європейських держав. Прозріння ще не почалося, західний світ ще не чув Фултонської промови В. Черчіля.

Ця публікація – одна з перших у повоєнній історіографії Голодомору, її публіцистичність не завадила посісти в ній важливе місце.

У другій половині 40-х років було опубліковано спогади С. Підгайного “Українська інтелігенція на Соловках” (1947) і “Недостріляні” (1949). Автор мав що розповісти про своє восьмирічне перебування на Соловках. Є в спогадах і згадки про Голодомор.

Цікаві спогади, пов’язані з Голодомором, написав В. Гришко. Йдеться про публікацію “Мій замах на Ерріо” на сторінках “Української трибуни” (травень-червень 1948 року). Повний текст цих спогадів В. Гришко подав у своїй книзі “Публіцистика”.

У другій половині 40-х років на сторінках української періодики в Німеччині з’явилися і статті К. Кононенка, який друкувався під псевдонімом Н. Олежко.

Тоді ж, 1946 року, вийшла друком (англійською мовою) книжка В. Кравченка, високопоставленого радянського чиновника і втікача, під назвою “Я обираю свободу”. Автор (українець за походженням) розповів у книзі про злочини Сталіна і більшовицької влади, зокрема йдеться там і про Голодомор. Українська діаспора неоднозначно поставилася до цього випадку. Річ у тім, що під впливом російських емігрантів (“єдинонеделимцев”) В. Кравченко ще перед судом (він подав позов до суду проти прокомуністичного журналу “Летр франсез” за наклеп) у Парижі заявив, що він не хоче мати нічого спільного з “українськими сепаратистами”, а тому й їхні свідчення не буде використовувати в суді. На суді свідки, а це очевидці подій, виступали і підтримали В. Кравченка, але ж він вважав, що трагедія 1932–1933 року трапилася через надмірні темпи колективізації, а Україна й Кавказ випадково опинилися в її центрі. Це, звичайно, шокувало українську діаспору, і проблема не в тім, що російська еміграція ще раз засвідчила своє ставлення до “українського питання”, а в тому, що було втрачено надзвичайну нагоду заявити судові і громадськості про злочини проти українського народу. В. Кравченко процес виграв, але І. Багрянний з цього приводу написав статтю “Як українці програли процес Кравченка (Довідка для українського громадянства)” [4, с. 147–150]. Він вважав, що українці як свідки обов’язково повинні були взяти участь у процесі.

На початку 50-х років з’явилися книги М. Вербицького (“Найбільший злочин Кремля”, 1951), Ф. Пігідо (“8 000 000: 1933-й рік

на Україні”, 1951). Вони мали популярний характер. Першим серйозним дослідженням Голодомору стала праця Д. Соловєя “Голгота України” (1953). Автор спирався не лише на свій досвід, він збирав фактологічний матеріал, опрацюював наявну літературу (і українського, й зарубіжного походження). Він обґрунтував кілька основних тез, які підводили читача до думки про Голодомор як організовану акцію проти українського народу [5, с. 56].

Дж. Мейс вважав, що якби весь текст книги Д. Соловєя переклали англійською мовою (було перекладено лише фрагменти), її би безумовно визнали одним із найвагоміших внесків до вивчення Голоду.

С. Підгайний створив редакційну колегію і під егідою Союзу українців – жертв російсько-комуністичного терору (СУЖЕРО) – Демократичного об’єднання бувших репресованих українців советами (ДОБРУС) 1955 року вийшла англійською мовою фундаментальна праця у двох томах “The Black Deeds of Kremlin: A White Book” (“Біла книга про чорні діла Кремля”). Другий том праці має підзаголовок “Великий голод в Україні в 1932–1933 роках”. До цього тому Петро Долина (псевдонім проф. Т. Соснового) написав передмову “Голод як політична зброя”. Т. Сосновий пише, що для здійснення запланованого голоду як частини кампанії було ухвалено і запроваджено цілу низку постанов і заходів; він вважає, що низка законів, упроваджених в дію на той час, формально були спрямовані проти селян СРСР в цілому, але пізніший розвиток подій засвідчив, що їх вістря було спрямоване проти українських селян. Можливо, не всі висновки Т. Соснового були повною мірою обґрунтовані, бо документальна база була обмежена, особливо якщо йдеться про ухвали вищих партійних і радянських органів. Але хіба сьогодні можна заперечити висновок Т. Соснового про антиукраїнський характер більшовицької влади, про те, що влада знала, що забираючи хліб та інші продовольчі запаси у селян вона прирікає їх на вірну смерть? І все ж тут було зібрано багато свідчень очевидців, проаналізовано ті статистичні дані, які можна було розшукати. Так, в обох томах було зафіксовано 350 свідчень про голод, про розкуркулення, заслання, розстріли. Понад дві тисячі примірників праці у 1953–1955 роках було розіслано представникам ООН, президентам і головам урядів, іншим державним діячам, сотні – науковим і політичним установам, бібліотекам (тираж англійського видання – 15 тисяч примірників; згодом працю видали іспанською мовою).

Ще були праці відомих діячів, тих, хто був очевидцем Голодомору, хто побував у більшовицьких в’язницях і таборах. Це були відомі

в діаспорі постаті – С. Підгайний і В. Гришко допомагали І. Багрянному в розбудові Української революційно-демократичної партії, К. Кононенко працював в “Українському самостійнику” – журналі ОУН. До кінця 40-х років переважна більшість української еміграції в Європі виїхала до США і Канади і там продовжувала свою політичну, громадську, літературну діяльність.

Динаміка появи наступних праць така. 1951 року Ф. Пігідо (теж відомий діяч УРДП) опублікував свої мемуари про Голодомор “8 000 000: 1933 рік на Україні” (Вінніпег, 1951). Згодом вийшли вже більші за обсягом праці – “The Stalin Famine” (1954); підсумкова праця “Україна під большевицькою окупацією (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–1930 роках)” (Мюнхен, 1956). Ф. Пігідо (в пресі є публікації, підписані “Ф. Правобережний” – це його псевдонім) вважав, що Голод 1932–1933 років не був явищем, відокремленим від загальної політики окупаційної влади в Україні, це лише один із етапів боротьби більшовиків з українським селянством, із вагомою частиною українського робітництва, з українською інтелігенцією. Сюди ж Ф. Пігідо зараховував і національно свідомих комуністів, тих, кого Москва називала “контрреволюціонерами з партійним квитком у кишені” (яких вона теж знищила). “Голод імені Сталіна”, як його називали українці, – це кульмінаційний пункт, найдраматичніший момент у боротьбі українців за право бути господарем на своїй землі. Важливо, що Ф. Пігідо підкреслив ту думку, що саме в Кремлі було створено план найбільшого в історії людства терористичного акту, план організації штучного голоду на території України і Кубані, заселеній українцями [6, с. 107–108].

Це чи не вперше в українській історіографічній, політичній, публіцистичній думці було сформульовано тезу про Голодомор як терористичний акт. До цієї тези ми ще повернемося.

1955 року вийшла друком ще одна англійська праця – “Історія радянського колгоспу”. Написав її нібито колишній голова українського колгоспу, але автор обрав псевдонім “Федір Белов”. Російське прізвище мало що означає, бо якщо автор пише, що Голод 1932–1933 років – це найжахливіше і найбільш руйнівне з того, що випало на долю українського народу, то так міг написати лише український патріот.

У 1955–1960 роках український відділ Інституту досліджень СРСР (Мюнхен) у своєму друкованому органі – “Українському збірнику” друкував статті про Голодомор. Серед них треба відзначити праці Д. Соловєя (“Українське село в роках 1931–1933” у кн. 2 “Українського збірника” за 1955 р., “Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні (До 40-літнього ювілею КП(б)У і 25 річниці

голоду 1932–1933 рр. в Україні” в кн. 15 “Українського збірника” за 1958 р.). Д. Соловей повторив ту думку, що вже сформувалася в середовищі української еміграції, думку про те, що Голодомор було сплановано.

Періодична преса української еміграції протягом 50-х років двічі зверталася до теми Голодомору – у 20-річчя і 25-річчя трагічних подій. Найважливіші серед них – стаття “Організатор голоду в Україні П. Постишев” І. Майстренка у “Сучасній Україні” (від 26 липня 1953 року), “Криваві роки” Г. Костюка і Б. Подоляка, теж у “Сучасній Україні” (чч. 16-18 за 1953 р.), “Жахливий злочин Москви” Г. Ващенко у “Визвольному шляху” (кн. 12 за 1952 р.). Увагу привернула і стаття В. Голубничого “Причини голоду 1932–1933 років” на сторінках газети “Вперед” (ч. 10 за 1958 р.). В. Голубничий вважає, що Голод спричинили зовнішні та внутрішні економічні чинники та ситуація, в якій опинився СРСР. На нашу думку, так можна пояснити (і навіть виправдати) будь-який захід більшовицької влади, спрямований на виправлення важкої економічної ситуації. Не звернув уваги В. Голубничий і на національний аспект Голодомору.

Найвагоміша серед праць – велика розвідка М. Рудницької “Боротьба за правду про Великий Голод”, що її частинами друкувала “Свобода” 16 липня – 9 серпня 1958 року. На два головні аспекти звернула увагу М. Рудницька. Перший – це питання про співвідповідальність цивілізованого людства за злочин винищення голодом кількох мільйонів українців. Другий аспект – це “питання про методи, якими послуговувалися більшовики, щоб засекретити і згодом заперечити Голод перед світом. Чи і в якій мірі це їм вдалося. З чого більше дивуватися: з безпардонності і спритності більшовиків, які обдурили світ, чи з безглузлого світу, який дав себе обдурити. А може річ не в сліпоті західних держав, а в безпринциповості політики 30-х років? Може світ знав правду про Голод, але прижмурював на неї очі, бо так йому було вигідно?..”.

Це було риторичне запитання, його суть – не звинувачення західних держав, які з корисливих міркувань, керуючись політичною доцільністю, не втрутилися, не перешкодили більшовицькій владі розправитися з Україною. І все ж ще раз М. Рудницька апелює до совісті західної громадськості.

Ще деякі важливі моменти. М. Рудницька справедливо зазначає, що українці програли боротьбу за правду про Великий Голод 1933 р., проте боротьба за цю правду ще триває, а правда про Голод – це і сьогодні зброя в політичній боротьбі з Москвою.

Чи не вперше в українській публіцистичній думці (зрештою, і в історичній, і в політичній) завдяки М. Рудницькій з'являється порівняння Голодомору з Голокостом (М. Рудницька підкреслює, що деякі автори прирівнюють обсяг голодової катастрофи до винищення Гітлером європейського єврейства, але посилається при цьому не на українських авторів).

Поява англomовних праць українських дослідників завжди була відрадним явищем в історії української діаспори. Такою працею стала книга В. Дмитришина “Москва і Україна 1918–1953: дослідження національної політики російських більшовиків”, що вийшла друком 1956 року. (Дж. Мейс вважає, що це перша справді академічна історія Української РСР). Основною джерельною базою цього дослідження була газета “Вісті ВУЦВК”. Про деякі головні тези праці. На думку В. Дмитришина, Україна була для більшовиків регіоном *sine qua non*; Москва створила передумови Голоду і зумисне створила його; найжахливішою ознакою Голоду 1932–1933 років було те, що він мав політичну мотивацію; заборона писати правду про Голод (це стосувалося зарубіжних кореспондентів, оскільки радянська преса була частиною механізму винищення голодом) теж свідчила про зумисність Голоду.

В історіографії проблеми треба зазначити й інші праці, які стосуються політичної історії України, але в яких йдеться і про Голодомор. Це праці П. Феденка “Україна в ХХ ст.” (1959), “Ukraine. Her Struggle for Freedom” (1951), “Соціалізм в минулому і сучасному” (1968); М. Прокопа – “Україна і українська політика Москви” (ч. 1 з'явилася 1956 року), І. Майстренка – “Сторінки з історії Комуністичної партії України” (1979), “Национальная политика КПСС в ее историческом развитии” (1978). Безперечно, на першочергову увагу заслуговує монографія Г. Костюка “Сталінське правління в Україні” (1960). На думку Дж. Мейса, це найскрупульозніше дослідження сталінського періоду. Воно позбавлене прямолінійної публіцистичності, Г. Костюк не стверджує, що Сталін мав наперед продуманий план організації голоду (чим спекулює багато хто із європейських вчених: оскільки не було заздалегідь продуманого плану – як у випадку з Голокостом – то й голод не був геноцидом; зрештою, вони спекулюють не лише цим). Зате він побачив і обґрунтував зв'язок голоду із національним питанням.

Праця В. Гришка “Москва сльозам не вірить” з'явилася у 1963 році, де є розділ “Фатальний 1933 рік в Україні”. В. Гришко фактично вживає термін “геноцид”, оскільки пише про “народобивство”, “штучний голод”, про “народобивчий замір”. Він, на відміну від

Ф. Пігідо, і, частково, Г. Костюка, звинувачує українське керівництво, хоча зауважує: "...Постишев у ролі намісника Москви в Україні з'явився тільки в січні 1933 р., коли вже лютував штучний голод, однак він був справжнім "начальником голоду" і фізичним уособленням антиукраїнської суті цього московського злочину. Справа в тому, що готувати голод Кремль міг і за допомогою українських комуністів, засліплених вірою в доктрину "класової боротьби" й "інтернаціоналізму", але довершити свій народобивчий замір він міг тільки неукраїнськими руками. Навіть українські комуністи, за планом Москви, призначалися на знищення, якщо вони були ще українцями" [7, с. 430].

Міркування В. Гришка ще раз наштовхують на таку думку: якщо в Москві й не було від самого початку наміру організувати й використати голод з політичною метою, то цей намір з'явився згодом. Зрештою, хіба намір (ще більше це стосується масштабного злочину) його автор, ініціатор прагне зафіксувати в якомусь документі? Але ж такий намір "не втратити" Україну зафіксовано у відомому листі Сталіна до Кагановича. З іншого боку, сукупність заходів Москви (економічних, політичних, адміністративних, пропагандистських, військових) – це свідчення певного плану, спосіб реалізації певного наміру щодо України. Якого – це ще одне риторичне питання. В. Гришко зазначає, що "...Постишев не лише не запобіг катастрофі – у першій же своїй промові відразу після того, як він приступив до виконання обов'язків в Україні, він оголосив, що не може бути і мови, щоб видати зерно українським колгоспникам з метою відвернення голоду чи надати зерно колгоспам, а особлива місія Постишева в Україні полягала в тому, щоб використати голод, який паралізував українське селянство та виключив його з політичної боротьби, як основу для очищення української інтелігенції та українських елементів у Комуністичній партії, яка була ожила в період українізації, та ліквідації наслідків українізації. Саме зі згортання української програми і почав свою діяльність Постишев у 1933 році, швидко давши зрозуміти українцям, що він прибув не задля того, щоб врятувати Україну від голоду (він відмовився визнати його існування), але щоб "спастити" українців від української мови, яка нібито почала відбігати від російської через "шкідництво" уявних українських націоналістів та "помилки" українських комуністів, які нібито дозволили розвинутися небезпечному "національному ухилу" [7, с. 433].

У 1963 р. з нагоди 30-ї річниці Голодомору практично в усіх і, зокрема, в провідних друкованих органах української еміграції –

“Визвольний шлях”, “Свобода”, “Гомін”, “Українська думка” та ін. – з’явилися відповідні публікації.

1965 року вийшло друком ґрунтовне дослідження К. Кононенка “Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960”. Основні тези цієї солідної наукової праці:

– найсуттєвішою ознакою російського громадсько-політичного руху всіх часів була глибока прірва між його ідейним змістом та історичною дійсністю (отже, на нашу думку, це стосується й більшовиків);

– війна більшовицької Росії з Україною була імперіалістичною війною (війна метрополії з колонією), і російський народ підтримав більшовицький уряд не тому, що вірив у комуністичну ідею, а тому, що це була імперіалістична війна за відновлення імперії, цієї національної російської цілі; імперіалістична ідея для російських народних мас була хоч і неокресленою, але мала конкретний вимір – здобути в Україні хліб, вугілля, інше українське добро;

– жодна з новопосталих на території Росії держав не ставила перед собою завдання повалити радянську систему в Росії;

– українська революція не могла піти по тому шляху, по якому пішла російська;

– голод 1921 року був чинником припинення збройного спротиву України, але не можна сказати з впевненістю, що в цей спосіб (голодом) більшовицька Москва хотіла винищити частину українського населення; проте не підлягає сумніву, що політичні наслідки голоду більшовики врахували і не зупинилися перед тим, щоб згодом, у 1932–1933 роках, свідомо організувати голод в ім’я тих наслідків; цими наслідками було припинення боротьби України проти Москви і проти більшовицької системи;

– голод був не поліційним заходом, а змістом економічної політики Москви щодо України, не відплатою чи покорою, а прямою метою;

– на жаль, К. Кононенко не вжив поняття “геноцид”, але пише про винародовлення, тобто винищення: “кожний, хто візьме на себе труд простежити рух населення України з часу опанування її комуністичною Росією, – той неминуче прийде до висновку, що тут є всі підстави ствердити факт винародовлення країни” [8, с. 284].

Наприкінці 60-х – на початку 70-х років з’явилися праці І. Майстренка (“Сторінки з історії Комуністичної партії України”), І. Кошелівця (“Микола Скрипник”), В. Плюща, колишнього радянського дисидента (“Боротьба за Українську державу під советською владою і

підпільні українські організації в Україні в 1920–1941 роках: розгром української еліти й українського селянства”). 1973 року з’явилася англійською мовою його праця “Геноцид українського народу”. Він, до речі, одним з перших у західній історіографії обґрунтував думку про геноцид, а не просто голод – Великий Голод чи Голодомор. Наприкінці 70-х років вийшли друком ще дві праці І. Майстренка: “Історія Комуністичної партії України” і “Национальная политика КПСС в ее историческом развитии”.

У 50-ту річницю Голодомору В. Гришко доповнив, переробив книгу “Москва слезам не вірить” і видав її англійською мовою під назвою “Український “Голокост” 1933 року”. Того ж 1983 року французькою мовою вийшла книга В. Марченка і О. Воропая “Голод – геноцид в Україні: 1932–1933”, С. Олеськова “Агонія нації: великий рукотворний голод в Україні. 1932–1933” – англійською.

Так українська діаспора продовжувала боротьбу за правду про Голодомор.

Підсумовуючи, треба зазначити, що українська діаспора зробила все для того, щоб світ не забув про найбільшу за кількістю жертв трагедію в історії людства (її добилася цього, хоча з приводу кількості жертв вчені дискутували). М. Рудницька писала у своїй статті “Боротьба за правду про Великий Голод”, що на той час (це був 1958 р.) бібліографія про винищення євреїв у роки Другої світової війни налічувала 60 тисяч позицій; звичайно, можливості української діаспори були скромніші, м’яко кажучи. Але бібліографія Голодомору все ж і тоді мала кілька тисяч позицій; вчені з української діаспори були відрізані від джерельної бази (як, зрештою, і радянські вчені), що впливало на характер дослідження, на рівень аргументації, але на загал автори розуміли зв’язок між Голодомором і національним питанням, розуміли причини і мету Голодомору; вони розуміли, хто винен в організації Голодомору і намагалися довести його навмисність, запланованість; вони (як і багато європейських дослідників) намагалися визначити кількість жертв, хоча значно важливішим було інше – згідно з міжнародним правом дати правову оцінку злочину, який скоїла більшовицька влада; тривалий час українські автори із діаспори лише політизували тему, хоча спроби порівняти Голодомор і Голокост, класифікувати Голодомор як геноцид були (після 50-х років) щораз наполегливішими.

§ 1.2. Західна історіографія Голодомору

Перші публікації західних авторів про Голодомор в Україні – це публікації кореспондентів європейських і американських періодичних видань, спогади очевидців (їх теж друкувала преса), а це були не лише українці, яким вдалося втекти з радянської України, охопленої голодом, а й іноземні фахівці, що працювали в Радянському Союзі за контрактом; інші категорії очевидців – співробітники посольств, нечисленні туристи та ін.

Наукових праць про Голодомор у 30-х роках на Заході ще не було, хоча, скажімо, чимало праць щодо соціально-економічного становлення СРСР вийшло німецькою мовою. 1933 року в Німеччині вийшов друком систематизований довідник бібліографії про радянське суспільство, більшовизм, сільське господарство, промисловість. У німецьких періодичних виданнях публікувалися статті німецьких дослідників про колективізацію, про радянський соціалізм.

Але ще до того, як про голод писала німецька преса, у журналі “Osteuropa” (“Східна Європа”), науковому виданні, яке було присвячене проблемам Східної Європи, було видруковано статтю О. Ауґагена, колишнього аташе німецького посольства, який займався сільськогосподарською проблематикою. Автор писав: “Голод, у повному розумінні цього слова, лютує на великій частині території України, Нижньої Волги, Західного Сибіру та Казахстану. З багатьох вражених голодом місцевостей надходять дані про те, що доведені до відчаю люди їдять малих дітей...” [1, с. 31].

Відрадным фактом була появи книги Е. Амменде “Мусить Росія голодувати? Люди і народна доля в Радянському Союзі” 1935 року, а наступного року її видали англійською мовою. (Е. Амменде був генеральним секретарем Європейського конгресу національностей; у 1933 році віденський кардинал Т. Інніцер призначив його головою Міжконфесійного комітету допомоги, який було створено для допомоги жертвам Голодомору). До книги увійшли публікації Е. Амменде в європейській пресі про голод, його виступи в міжнародних організаціях. Поява книги англійською мовою спонукала й інших до активного дослідження Голодомору, але політична ситуація в Європі була вкрай напруженою – уже тривала громадянська війна в Іспанії, в Німеччині переслідували євреїв, а в СРСР сягнули апогею репресії, які охопили не лише інтелігенцію, армію, а й загалом населення.

Е. Амменде звернув увагу на те, що паралельно з боротьбою за хліб ведеться боротьба з національним рухом, що крім величезної

людської трагедії голоду влада атакує національні рухи місцевого населення. Е. Амменде, зокрема, підкреслив: “І тому, природно, через певний час “боротьба за хліб” поєдналася з “боротьбою проти місцевих націоналістичних тенденцій” як реальної основи махінацій всіх ворогів держави, куркулів та саботажників хлібозаготівель. Зведення рахунків з місцевими комуністами, на яких лежала відповідальність за такі явища, було на часі, і хоча його тривалий час уникали, тепер воно стало невідворотним. Тому врешті-решт уряд почав ліквідувати будь-яке підкреслення місцевої чи національної самобутності як вороже державі та суспільному устрою. Боротьба ця, звісна річ, найсильніше лютувала в Україні...” [1, с. 31–32].

Серйозна публікація з’явилася в “The British Medical Journal” у ч. 4 за 1936 р. Її автор – В. Ґантт, західний учень відомого російського психолога І. Павлова. Він тривалий час симпатизував більшовицькій владі, вважав себе другом Радянського Союзу. Але те, що він побачив під час візиту до І. Павлова, вразило його. В. Ґантт вказав на три причини голоду: 1) урядова політика (влада, на його думку, створювала продовольчі резерви на випадок війни з Японією чи Німеччиною); 2) надмірний експорт зерна, який давав змогу придбати великогабаритне промислове устаткування і зберігати кредитний потенціал за кордоном і 3) внутрішня політика щодо селян. Найважливіше – пославшись на думку працівників із сфери охорони здоров’я, В. Ґантт назвав кількість жертв Голоду – на рівні 15 мільйонів. Ще одна важлива думка – він пише про громадянську війну між владою і селянами. Зазначив В. Ґантт і те, що більшовицька влада робила все, щоб замовчати трагедію, щоб світ не міг усвідомити серйозність ситуації. У 1937 р. В. Ґантт видав працю “Історія російської медицини”, в якій повторив основні тези статті.

Період 30-х років зарубіжної історіографії завершився книгою Б. Суваріна – він написав біографію Сталіна. Автор, один із засновників Французької комуністичної партії, негативно оцінював діяльність Сталіна, згадав він і про Голод, навів кілька оцінок жертв, що з’явилися в тодішній пресі. Тоді ж вийшли друком і спогади німецького інженера А. Вінербергера, доповнені 52 авторськими фотознімками.

Протягом наступного десятиріччя західні вчені тему голоду не порушували. Виняток – праця німецького дослідника О. Шіллера “Аграрна політика советів та її результати”, що вийшла друком у розпалі війни (1943 р.).

Під час “холодної війни” західні вчені про Голодомор практично забули, хоча, як зазначає В. Марочко, антиросійські настрої україн-

ської діаспори уряди західних держав цілком виправдовували. Він, зокрема, пише: “Проблема голоду з соціально-демографічної катастрофи ставала політичним буфером ідеологічного протистояння між “демократичним” заходом і “тоталітарним” сходом, тобто СРСР. Політизація трагедії українського народу дратувала ідеологічні служби радянської держави, але не заважала “радіологічним центрам” Заходу експлуатувати її для активізації пропагандистської кампанії про ущемлення в СРСР прав людини тощо. Така ситуація навколо проблеми голоду вихолощувала масштабність його соціально-гуманітарної катастрофи, відволікала від належної постановки питання міжнародним співтовариством” [2, с. 129].

Звичайно, що в контексті хронології і тематики політичної історії СРСР Голодомор згадували. Цікава у цьому контексті діяльність Інституту СРСР (Мюнхен) – цікава з огляду на ставлення до національного аспекту Голодомору. Інститут мав і український відділ, який працював досить успішно – видавав “Український збірник”, завдяки відділу 1956 року з’явилася праця Ф. Пігідо “Україна під більшовицькою окупацією (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–1930 роках)” (1956). Так ось, 1958 року Інститут досліджень СРСР видав збірку статей “Геноцид в СРСР: дослідження зразкового знищення”. Дж. Мейс звернув увагу на те, що жодного із працівників українського відділу, які раніше писали про Голод, до участі в цій збірці не запросили, а в статті, яка стосувалася українців, про Голод навіть не згадано [9, с. 52]. Дж. Мейс не коментує цей факт, який свідчить про російськоцентричне спрямування авторів, про небажання привертати увагу до української проблеми – до національного аспекту Голодомору. Інакше кажучи – якщо Голодомор стосувався не тільки українців, то він – це лише ще одна трагічна сторінка в історії великого російського народу. Що більше, в збірнику Інституту 1956 року було вміщено статтю В. Тимошенка, в якій він вказував на зв’язок між радянською аграрною політикою і національним питанням. А. Філіпов, співробітник цього Інституту, у коментарі до публікації В. Тимошенка звинуватив його в штучному прив’язуванні аграрної політики до національного питання, хоча й не заперечував факту жахливого голоду в Україні і смерті кількох мільйонів осіб.

Щоправда, й тоді з’являлися праці, що справили надзвичайне враження на тих, хто об’єктивно і неупереджено сприймав як минуле, так і сучасне. Так, наприкінці 60-х – на початку 70-х років вийшли друком книги Р. Конквеста – “Радянська національна політика на практиці” (1967), і “Великий терор” (1973), М. Магтері-

джа – “Chroniceles of Wasted Time” (1972). Зрозуміло, що ці праці не репрезентували погляди і позицію всього корпусу західних вчених і дослідників, не кажучи вже про політикум, де норми й вартості академічного середовища (як і, зрештою, моральні засади) завжди поступаються політичній доцільності. Але ці праці не дозволяли проблемі Голодомору канути в небуття, вони тривожили совість громадськості й окремих людей, вони збурювали громадську думку.

Ще в 70-х рр. західні автори дискутували, чи в 1932–1933 рр. взагалі був голод, хоча уже у 80-х рр. дискусія зосередилася на тому, чи був він спланований і, меншою мірою, чи був скерований проти українців як етнічної групи. Цей висновок зробив А. Портнов (стаття “Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії” в ч. 13 “України модерної” за 2008 р.). Він посилається на Ф. Сисина, який вважає, що брак вагомих англосовієтських публікацій про Голодомор до середини 1980-х років був пов’язаний з недоступністю джерел і слабкістю політичного зацікавлення темою, а також із політичними преференціями советології, яка більше цікавилася становленням радянської системи, ніж її опозицією і жертвами, і воліла ототожнювати СРСР з Росією та нехтувати національними республіками [10, с. 95].

Від середини 80-х років почався новий етап у зарубіжній історіографії Голодомору – значною мірою під впливом і з ініціативи української діаспори. Але серйозним і вирішальним чинником було створення комісії Конгресу США для вивчення і дослідження обставин Голодомору.

Не лише західний політикум несе відповідальність за байдужість до Голодомору. Треба погодитися із слушним висновком А. Портнова: “Сучасна західна історіографія визнає, що в ній довгий час переважали неспроможність і небажання писати про комуністичні злочини. Це переважно (якщо не винятково) випливало з позанаукових мотивацій: інтелектуального опору до офіційного дискурсу “холодної війни”, гострого заперечення і побоювання релятивізації злочинів нацизму (особливо у випадку німецької інтелектуальної ситуації); віри в соціалістичну альтернативу капіталізму” [10, с. 95].

Не треба бути проникливим критиком, щоб зрозуміти: жодна із мотивацій критики не витримує, щонайменше вона морально не коректна. Зауважимо, що в цьому переліку не названо ще кілька серйозних причин тривалої байдужості західного наукового (і політичного) світу до Голодомору, але про це згодом. Чого варта, наприклад, стаття Ш. Мерля “Голод 1932–1933 років – геноцид українців для здійснення русифікації?” у ч. 1 “Отечественной истории” (Москва)

за 1995 р. Автор правильно сформулював проблему, її суть – у назві статті, але маємо справу з рецидивом інтелектуальної хвороби, що не має нічого спільного з чесністю, непідкупністю, об'єктивністю вченого – Ш. Мерль не лише заперечує твердження Р. Конквеста і Дж. Мейса про Голодомор 1932–1933 року як геноцид, але заперечує навіть наявність наміру більшовицької влади створити голод. Якщо відверто, то німецькому професорові мало бракувало, щоб у голоді звинуватити “український сепаратизм”. Позиція Ш. Мерля, його основне завдання (а воно знову ж таки має політичний характер, а не інтелектуальний) полягає в тому, щоб довести: голод (для нього це не був Голодомор) не був спрямований винятково проти українців, він не був геноцидом, він не був засобом русифікації України. Зауважимо, що на той час (1995 рік) вже було досить матеріалу, підстав, щоб дослідник принаймні засумнівався, але Ш. Мерль послідовно захищає тези і концепцію радянських і російських істориків. Зрештою, позиція Ш. Мерля була послідовною. Ще 1984 року він написав статтю “Колективізація сільського господарства в Радянському Союзі була необхідною?” (ч. 5 журналу “Osteuropa”), в якій, аналізуючи необхідність колективізації, визнає, що вона лише призвела до голоду. Проте 1988 року у Німеччині вийшла друком книга “Жнива скорботи” Р. Конквеста в німецькому перекладі, того ж року вийшла друком добірка архівних документів німецьких дипломатичних служб 30-х років про Голодомор в Україні – “Український Голод – Голокост”, яку впорядкував Д. Зленко. А от Ш. Мерль у одній зі статей (у відповідь і Р. Конквестові, і Д. Зленкові) висловив сумніви в антиукраїнській спрямованості Голодомору.

Західні вчені неоднозначно сприйняли праці Р. Конквеста і Дж. Мейса (він у 1985 р. очолив Комісію з вивчення голоду 1932–1933 рр. Конгресу США, і це все-таки справляло враження на багатьох), але поява публікацій цих авторів зумовила інтерес до проблеми.

Історіографічні огляди В. Марочка і А. Портнова, публікації Дж. Мейса і Р. Конквеста, ознайомлення з іншими доступними текстами дають підстави зрозуміти динаміку й певні закономірності досліджень Голодомору на Заході.

У першій, а особливо у другій половині 90-х років з'явилася низка праць німецьких дослідників – Д. Поля, А. Буллока, М. Хільдермаєра, Й. Бауера, Ш. Плаґґенборна та інших. Жодна з цих праць не присвячена конкретно проблемі Голодомору, але в кожній з них про нього згадано. На жаль, жоден із згаданих дослідників не продемонстрував розуміння глибинних причин Голодомору і його антиукраїнської спрямованості.

Як відомо, 1998 року у Парижі побачила світ спільна праця кількох авторів (С. Куртуа, Н. Верт, Ш.-Л. Панне, А. Пачковський, К. Бартошек) під назвою “Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії”. Український переклад цієї книги з’явився 2008 року.

Перший розділ цієї колективної монографії (“Держава проти свого народу”) написав Н. Верт. Йшлося тут і про колективізацію, і про Голодомор. Позиція Н. Верта – голод був наслідком протистояння між більшовицькою владою і селянством, бо влада використала його як засіб боротьби, але це не був геноцид українського народу. Щоправда, Н. Верт, опрацювавши нові архівні документи, врахувавши сучасний погляд науковців і світової громадськості на Голодомор як геноцид українського народу, зробив деякі доповнення і поправки. В українському виданні їх вміщено у “Додатках”. Н. Верт зазначив: “мені видається тепер закономірним кваліфікувати, ґрунтуючись на цих нових фактах, геноцидом увесь комплекс дій, застосовуваних сталінським режимом для того, щоб карати голодом і терором українське селянство – дій, які мали наслідком смерть понад 4 млн осіб в Україні та Північному Кавказі” [11, с. 680]. Це принципове доповнення, хоча щодо кількості жертв можна висловити застереження. До речі, у 2009 р. на сторінках журналу “Критика” А. Верт опублікував статтю “Жнива геноциду” (число журналу із статтею вийшло друком через кілька місяців після появи українського перекладу “Чорної книги комунізму”). У ній він зазначив, що нові свідчення й нові аргументи переконали його в тому, “що український випадок – виразно особливий, і на запитання “чи був Голодомор геноцидом?” єдино можливою відповіддю є “так” [12, с. 7].

Треба зауважити, що до появи “Чорної книги комунізму” у Франції вийшли друком кілька праць різних дослідників, де йшлося і про голод в Україні [13]. Проте саме “Чорна книга комунізму” викликала появу критичних праць німецьких дослідників. Так, Й. Векленбург та В. Віпплерманн у книзі “Червоний голокост? Критика чорної книги комунізму” [14] сумніваються в доцільності використання термінів “расовий геноцид” і “класовий геноцид”. Авторів “Чорної книги комунізму” вони звинувачували в змішуванні ідеології й науки, в тому, що вони ігнорують історично-суспільний контекст, що вони персоніфікують терор. Полемізує з авторами “Чорної книги комунізму” і Г. Мьоллер [15]. Позицію згаданих німецьких дослідників, назагал, можна зрозуміти – вони за “чисту” правду, за об’єктивність дослідження та неупередженість висновків, за безпристрасність, вільну від ідеологічних нашарувань і політичних спекуляцій, але ще ніхто не відібрав права вченого на моральну оцінку, зумовлену не

лише його розумом, але й совістю. Більше розуміння проблем демонструють ті німецькі дослідники, які досліджували власне українську історію. Це А. Каппелер [16], А. Гайнрік [17].

Історіографічний огляд А. Портнова підтверджує висновок про те, що багато зарубіжних дослідників не можуть усвідомити того і погодитися з тим, що: 1) Голодомор 1932–1933 років був геноцидом; 2) він був спрямований проти українців; 3) він був заздалегідь спланований; 4) вони заперечують унікальність Голодомору (на відміну від Голокосту), заперечують тотожність Голодомору і Голокосту; і навіть 5) що більшість смертей за комуністичних режимів були не зумисними вбивствами, а наслідком прискореної індустріалізації країни згідно з марксистськими схемами.

Так, С. Кац у статті “Чи унікальний Голокост? Перспективи порівняння геноцидів” стверджує, що ця кампанія проти українського націоналізму (він навіть не вживає поняття “Голодомор”, хоча на Заході воно теж було в науковому обігу) найконкретніше може бути описана радше... як приклад націоналістичного конфлікту й внутрішнього колоніалізму, а не як приклад геноциду, а Сталін, виявляється, не прагнув винищити все населення України (збірник “Унікальність Голокосту: історичний вимір”, 1996).

Ще одна авторка цього ж збірника, Б. Грін, теж стверджує, що Великий Голод в Україні не був зумисним актом геноциду.

До парадоксального висновку дійшли Р. Девіс і С. Віткрофт у праці “Роки голоду. Радянське господарство 1931–1933”. Вони вважають, що структурним об’єктивним чинником виникнення голоду було рішення індустріалізувати країну надшвидкими темпами, а суб’єктивним – низькі врожаї 1931 і 1932 років, крім цього, вони вважають, що голод для влади був несподіваним і небажаним. Зауважимо, що праця Р. Девіса і С. Віткрофта вийшла друком 2004 року, коли така аргументація вже не могла не викликати іронічної реакції.

Про можливість “не замовного”, а об’єктивного підходу до проблеми, про якісно новий рівень полеміки щодо інтерпретації радянських документів і розуміння радянської системи, як зазначає А. Портнов, свідчать публікації М. Елмана у журналі “Еуропа-Asia Studies” (2005). Він критикує Р. Девіса і С. Віткрофта і називає наївними аргументи про нібито брак намірів використати голод з політичною метою на підставі прямих, документальних вказівок. М. Елман вказує на кілька джерельних свідчень, на підставі яких можна зробити висновок: Сталін прагнув покарати селян голодом.

Принципове значення має наступне зауваження М. Елмана: західне суспільство повинно зрозуміти, що до сталінської політики не можна застосовувати категорії гуманітарних міркувань і сучасних стандартів правової держави. Натомість оцінювати цю політику потрібно в контексті національного і міжнародного права (висновок, який найбільше не подобається сучасним російським історикам і політологам). На думку М. Елмана, Голодомор повністю відповідає закріпленому в міжнародному праві визначенню злочину проти людства, хоча застосування до Голодомору визначення геноциду в Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду викликає певні труднощі.

Дуже важливе, на думку А. Портнова, і зауваження М. Елмана про те, що за умови прийняття широкого визначення геноциду Голодомор 1932–1932 років стане не єдиним, але найбільшим радянським геноцидом.

Незважаючи на те, що в 90-х роках – на початку XXI ст. на Заході з'явилося чимало досліджень про Голодомор, А. Портнов вважає: "...історія Голодомору залишається вельми слабо розвинутою ділянкою досліджень, яка й досі багато в чому ґрунтується на вірі та припущеннях і не може похвалитися серйозними студіями з підставових питань. Одним із них залишається проблема локальних виконавців терору голодом" [10, с. 101]. А. Портнов посилається на шведського дослідника Й. Дитча, який стверджував: "...щойно з'ясується, що багато учасників були задіяні у вилученні зерна, більше не буде змоги зображати Голодомор як геноцид, задуманий і доконаний Радянським Союзом і скерований проти українців" [10, с. 101]. А. Портнов ставить цілком слушні запитання: чи справді доведення факту масової участі етнічних українців в імплементації Голодомору означатиме, що штучний голод не був геноцидом, чи не є ця фраза відбитком поширеного (а ми би додали і хибного) переконання, що виконавці і жертви мусять бути різного етнічного походження? Як бачимо, багато хто із західних дослідників готовий і визнати Голодомор геноцидом, але не може погодитися з тим, що він скерований проти українців, посилаючись на несутнісні ознаки і риси тогочасної більшовицької влади у здійсненні Голодомору – участь українців у здійсненні Голодомору, спрямованому проти свого народу. По-перше, імперії ніколи не зупиняються перед винищенням того чи іншого народу, якщо він стоїть на шляху експансії, і завжди користуються послугами представників знищеного народу; по-друге, навіть приклад Голокосту (який для багатьох західних дослідників став якщо не біблійним, то класичним взірцем) свідчить, що нацист-

ська влада тією чи іншою мірою теж залучала окремих євреїв і окремі єврейські структури до реалізації свого диявольського плану. Не може участь етнічних українців (незалежно від їхнього соціального статусу) в реалізації Голодомору стати запереченням його антиукраїнського спрямування. На жаль, П. Портнов вирвав цитату Й. Дитча з контексту його розмірковувань над проблемою Голодомору, а вони хоча й іноді суперечливі, але засвідчують про важкий шлях європейських інтелектуалів до істини – до розуміння Голодомору не просто як геноциду, а власне геноциду, спрямованого проти українців. Усе ж таки Й. Дитч зазначає: “Які наслідки може мати потрактування голодомору як українського голокосту” з використанням характеристик Голокосту?

Наголос на тому, що Голодомор був геноцидом – це передовсім політична заява. Українські представники в ООН і політики вже не раз доводили правдивість такої інтерпретації. Але тут було використано не лише політичну логіку. Нові наукові дослідження, проведені і в Україні, і за її межами, підштовхують до думки, що Голодомор 1932–1933 років таки був Голокостом. Загальне визнання і ставлення до Голодомору як до геноциду мало би два прямих наслідки.

По-перше, за оберненою логікою, міжнародне та загальне визнання голодомору як геноциду автоматично означало би визнання та підтримку поняття окремої української нації. Якщо, згідно з декларацією, геноциди спрямовані на національні й етнічні групи, то “український Голокост”, відповідно, зачіпав українців. Це підтримало б відчуття українськості серед українців і утвердило б на міжнародній арені їхню національну ідентичність, у якій дехто й далі сумнівається.

По-друге, якщо Голодомор стане об’єктом студій з Голокосту і для його дослідження й далі використовуватимуть Голокост як взірець, це, ймовірно, поглибить і урізноманітнить вивчення сталінського терору. Своєю чергою, це також розчинило би чіткий поділ на винуватців і жертв, наявний нині в більшості підручників з історії, які зображують “росіян” або “більшовиків” винуватцями, а “українців” – жертвами, бо якби почали дотримуватися тенденцій, вироблених у студіях з Геноциду, то більше цікавилися б мовчазними свідками. Найімовірніше, на практиці це призвело би до вироблення “історично правильнішого” образу сталінського тоталітаризму, але наділити цей образ певним значенням було би значно складніше” [18, с. 13].

Як бачимо, намагаючись у дослідженні Голодомору полегшити завдання й собі (а почасти – українським дослідникам), Й. Дитч вдається до аналогії (а українським дослідникам він теж радить це ро-

бити) – не дуже переконливого методу. Зрештою, річ не в тім, яким шляхом ми пізнаємо істину, головне – прийти до неї.

Нацистський режим в силу своєї цинічної прямолінійності і на відміну від більшовицького, багато чого “спростив” і “полегшив” завдання майбутніх дослідників Голокосту, зрештою винищення “інших” (серед них і тих, хто відрізняється і за етнічним походженням) – в історії людства трапляється часто. Більшовицький режим на порядок вище діяв витонченіше, підступніше, обачніше. Ось чому навіть в особистому листуванні чи в розмовах прямих вказівок, прямих свідчень про намір знищити не так уже й багато (хоча й такі документальні свідчення є). Це друге щодо унікальності, бо перше – це все-таки таке величезне за масштабами знищення людей сталося вперше за всю історію людства. А третє – спосіб винищення, який полягав у терорі голодом. Нацистський режим лише повторив досвід більшовицького режиму.

Останнім часом зарубіжна історіографія поповнилася ще двома позиціями, хоча хронологічно вони прив’язані до часів Голодомору. А. Кудряченко зібрав документальні свідчення німецьких дипломатів про Голодомор – це документи із Політичного архіву Міністерства закордонних справ ФРН. Цей збірник документів (“Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина”) вийшов друком 2008 року.

У 2007 році в українському перекладі побачили світ “Листи з Харкова”. Це український переклад італійського видання, що вийшло в Італії ще 1994 року. Упорядкував його А. Граціозі. Цей автор вже відомий в Україні, оскільки ще 2005 року виступав на сторінках авторитетних українських видань – “Українського історичного журналу” і “Критики”. Позиція А. Граціозі цікава і важлива для нас.

А. Граціозі зазначає, що ці документи (листи й донесення італійських дипломатів про Голодомор) радикально змінили його розуміння радянської історії, а також його бачення минулого століття (тобто ХХ ст.). Він не хоче однозначно відповісти на питання: “чи був український голод геноцидом?”. А. Граціозі висловлюється із застереженнями, він обумовлює відповідь на питання про геноцид: “Очевидно, відповідь буде “ні”, якщо мати на увазі голод, задуманий режимом, або ж – за ще менш обґрунтованою версією – Росією, щоб знищити український народ. Ця відповідь залишається негативною, якщо прийняти обмежене визначення геноциду як заздалегідь спланованої волі знищити всіх членів етнічної, релігійної чи соціальної груп, і під це визначення підпадає лише Голокост.

Але досить вузьке визначення геноциду, прийняте ООН в 1948 році до можливих актів геноциду, поряд з “вбивством представників спільноти та завдання їм серйозної фізичної чи розумової шкоди”, зараховує також **“навмисне створення представникам спільноти таких умов життя, які мають на меті повне чи часткове знищення”** (підкреслення А. Граціозі. – С. К.). Трохи раніше Рафаель Лемкін, завдяки якому з’явився термін “геноцид”, зауважив, що “загалом кажучи, геноцид не обов’язково має означати негайне знищення нації... Під цим терміном слід радше розуміти скоординований план різноманітних дій, спрямованих на знищення найважливіших засад життя національних спільнот...” [19, с. 41].

Це та частина роздумів А. Граціозі, де він ще сумнівається, де він ще розмірковує, але все ж приходять до висновку про відповідність Голодомору “вузькому” визначенню геноциду, але тут уже він називає низку таких фактів, на підставі яких він робить висновок: **“тоді відповідь на запитання про український геноцид не може не бути ствердною”** (підкреслення А. Граціозі. – С. К.) [19, с. 42].

У попередній цитаті А. Граціозі дещо дивують його побоювання, що в Голодоморі можуть звинуватити Росію. Безперечно, питання складне. Враження таке, що А. Граціозі не розуміє різниці між “народом” і “державою”. Ніхто не звинувачує росіян у Голодоморі, але сучасна Росія повинна відчувати свою відповідальність (принаймні, моральну) за злочини російського більшовизму – бо на ньому лежить тягар відповідальності за Голодомор. У Голокості ми звинувачуємо нацистський режим, тодішнє керівництво Німеччини. Сучасна Німеччина давно засудила нацизм і розірвала з нацистським минулим. Ми можемо головним злочинцем вважати “сталінський режим”, але хіба це щось окреме від державного апарату тодішнього СРСР і хіба більшовицька Росія кінця 1917 року, Союз Радянських Соціалістичних Республік 1932–1933 років, СРСР будь-якого повоєнного року і сучасна Російська “Федерація”, яка оголосила себе спадкоємницею СРСР, – це не Росія? Це не та Росія, що вогнем і мечем упокорювала Ічкерію на початку ХХІ ст.? Міжнародна громадськість із здивуванням (а може, й ні) зустріла слова Путіна (тоді президента РФ) про розвал СРСР як найбільшу катастрофу ХХ ст., і бачила спроби Медведєва, наступника Путіна і вже экс-президента РФ, “відхреститися” від кривавого минулого. Так, Заходові важко розлучатися з ілюзіями з приводу “загадкової” Росії. Але й з іншими ілюзіями західні інтелектуали розлучалися важко. Такий вже тернистий шлях пізнання. У цьому контексті варто звернути увагу ще на один момент – другу частину звернення “До читачів українського видання

“Листів з Харкова” А. Граціозі не випадково назвав “Еволюція наших знань про голод”.

На нашу думку, є кілька ключових, концептуальних тез, які притаманні західній історіографії Голодомору:

– перевага політичних аргументів і міркувань над об’єктивними висновками наукового дослідження (домінація політичної доцільності);

– містичний страх перед тим, що Голодомор (і його дослідження) доведеться досліджувати як наслідок матеріалізації “російської ідеї” або й російської ментальності, органічним складником якої є імперська свідомість;

– небажання визнати унікальність Голодомору в контексті історії людства;

– сумніви щодо визнання Голодомору геноцидом і, зокрема, його антиукраїнського спрямування;

– багато вчених психологічно не можуть подолати радянське “вето” на розширене визначення геноциду, яке свого часу могла прийняти ООН, але під тиском СРСР прийняла вузьке значення.

Але еволюція цих знань європейських інтелектуалів про Голодомор ще не завершилася.

§ 1.3. Радянська історіографія Голодомору

Сталінська заборона писати, говорити про голод протрималася понад 50 років. С. Кульчицький зазначає, що “Сталін заборонив вживати слово “голод” навіть у цілком таємній документації партійних органів будь-якого рівня, це слово дозволялося вживати тільки у певному сегменті документації – так званих “особых папках”. Наявні в них факти можна було обговорювати не вголос, а тільки у письмовому вигляді, оформляючи відповідний документ тільки в цьому сегменті документації. Цим самим відповідальним особам компартійно-радянського апарату закрили рота. Коли хтось із них робив спробу в бесіді з генсеком піднімати тему голоду, той реагував дуже гостро” [20, с. 31].

Про Голодомор міг сказати М. Хрущов у знаменитій нічній доповіді на XX з’їзді КПРС, але не сказав, обмежившись звинуваченням Сталіна в культі особи, розповіддю про сталінські репресії. Про інші злочини більшовицька верхівка сказала (зрозуміло, що Молотов і Каганович були проти), а сказати правду про Голодомор не наважилася – перед ним поступалися навіть найстрахотливіші більшовицькі

злочини. Лише згодом, уже без влади, М. Хрущов порушив цю болючу проблему у своїх спогадах, що вийшли на Заході.

Про Голодомор міг сказати М. Горбачов у промові, виголошеній з нагоди 70-річчя т. зв. жовтневої соціалістичної революції. Він критикував Сталіна за методи проведення примусової колективізації, але він лише повторив відомі стереотипи тодішньої радянської науки й пропаганди, а ці стереотипи стверджували, що колективізація – це був єдиний правильний крок. Міг М. Горбачов сказати більше, адже це був уже 1987 рік, вже в пресі писали про мільйони жертв ГУЛАГ'у, вже й письменники (С. Залигін, Б. Можаяєв, Ф. Абрамов, В. Белов, В. Биков) писали про “перегини”, якщо не висловитися гостріше, колективізації, але навіть так це була інша оцінка подій того часу, ніж у “Поднятой целине” М. Шолохова. Про колективізацію і голод, особливо у зв'язку із 50-ою річницею Голодомору писали й українські дисиденти. У 1983 р. із листом до уряду звернувся Ю. Бадзьо, в якому він поклав політичну відповідальність за Голод на радянський уряд, закликав його вшанувати тих 6–8 мільйонів померлих від Голоду українців і відмежуватися таким чином від політики сталінізму. В. Чорновіл звернувся з листом до М. Горбачова (1989), в якому закликав поставити пам'ятник шістьом мільйонам жертв, які загинули від Голоду. Про колективізацію писав у романі “Ярмарок” В. Захарченко (1986).

Це далеко не повний перелік, бо не мовчали і російські дисиденти.

Мовчала офіційна історична наука і влада. І нарешті, виступаючи на урочистому засіданні з нагоди святкування 70-річчя встановлення радянської влади в Україні (25 грудня 1987 року), В. Щербинський, перший секретар ЦК КПУ, визнав, що голод був наслідком колективізації, але, на його думку, сприяла цьому і посуха, що й зумовила продовольчі труднощі в ряді сільських місцевостей і голод.

Це визнання голоду було вимушеним. Українська діаспора готувалася до 50-річчя Голодомору і була дуже активною. У зв'язку з цим і з'явилася доповідна для ЦК КПУ від 11 лютого 1983 року за підписами А. Капта і С. Мухи “О пропагандистских мероприятиях по противодействию развязанной реакционными центрами украинской эмиграции антисоветской кампании в связи с имевшими место в начале 30-х годов продовольственными трудностями на Украине”. У цьому документі автори визнавали, що восени 1932 року в Україні через необґрунтоване підвищення хлібозаготівельних планів склалася складна ситуація, що були продовольчі труднощі. Тут же читаємо: “Ввиду того, что нам невыгодно по данному вопросу вступать в открытую полемику с зарубежными националистическими

писаками, в настоящее время усилия сосредоточены на пропаганде в республике и на зарубежные страны достижений сельского хозяйства Советской Украины, преобразований в деревне, ставших возможными благодаря победе колхозного строя” [21, с. 358]. Але й це ще не так розтривожило радянських керівників, як те, що президент США Р. Рейган підписав законопроект про створення Комісії Конгресу США для вивчення голоду 1932–1933 років в Україні і він став законом. Це сталося 12 жовтня 1984 року. Для нас нічого не змінює та обставина, що радянська пропаганда (а деякі радянологи на Заході теж) сприймали і створення Комісії Конгресу як один із моментів “холодної війни”.

На тій підставі, що слово “голод” було заборонено, що на дослідження Голодомору як на наукову проблему теж було накладено табу, не треба робити висновок, що радянська історіографія Голоду відсутня. Навпаки, є багато праць, які так чи інакше стосуються Голодомору 1932–1933 років. Щоб переконатися в цьому, досить поглянути на список літератури до VI тому “Історії Української РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941)”. Є тут (звичайно, крім праць основоположників марксизму-ленінізму) документи вищих партійних і державних органів, є твори партійних і державних діячів (серед інших – С. Косіор, В. Чубар, Д. Мануїльський, є й В. Щербицький, але нема М. Скрипника). Є і такий розділ в списку літератури – “Документальні публікації і статистичні джерела”. Зрозуміло, що дослідник Голодомору повинен ознайомитися з такими збірниками як “Индустриализация СССР. Документы и материалы” (Москва, 1969–1971), “История Советской конституции (в документах)” (Москва, 1957), “Історія колективізації сільсько-го господарства Української РСР. 1917–1937. Збірник документів і матеріалів. У 3-х томах” (Київ, 1962–1971), “Комітети незаможних селян. Збірник документів і матеріалів” (Київ, 1967).

Це десятки і сотні колективних та індивідуальних монографій (хоча в них, якщо зважити на роботу редакторів, на пильне око цензорів, на постійну увагу автора до “думки партії”, майже не було самостійного, авторського бачення історичних процесів чи суспільного буття).

Це “Історія селянства Української РСР. У 2-х томах” (Київ, 1967), “Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні” (Київ, 1969), “Основы истории коллективизации сельского хозяйства в советских республиках” (Москва, 1963), “Советское крестьянство. Краткий очерк к истории” (Москва, 1973), “Зерновая проблема в годы сплошной коллективизации сельского хозяйства

СССР (1929–1932)” Ю. Мошкова (Москва, 1966). “Нариси аграрних проблем будівництва соціалізму” П. Першина (Київ, 1973), “Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1926–1932)” І. Слинька (Київ, 1961), “Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос” С. Трапезникова (Москва, 1974), “Колхозное движение на Украине (1917–1929)” О. Миги (Київ, 1974), “Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса” М. Іваницького (Москва, 1972) та ін.

Вийшла низка покажчиків: “История коллективизации сельского хозяйства СССР” А. Горбатова (Москва, 1968), “Радянське видання документальних матеріалів з історії України (1917–1968)” колективу авторів (Київ, 1970), “История советской деревни (1917–1967)” у чотирьох томах, “Українська Радянська Соціалістична Республіка. 1917–1967” М. Рудя (Київ, 1969) та інші.

Сучасний дослідник повинен знати ці праці, бо вони існують як факт науки. Їх треба і просто знати, а окремі з них варто було б і перевидати. Ми маємо на увазі, наприклад, збірник “Про Україну” В. Леніна, що вийшов у двох частинах 1969 року в Києві. Але видати його із серйозними аналітичними коментарями.

VI том “Історії Української РСР” вийшов 1977 року, і в наступні роки теж виходили праці, що прямо чи опосередковано стосувалися Голодомору. Про окремі з них ми скажемо.

Праці радянських дослідників мали одну спільну рису – вони були апологетичними (незалежно від інтелекту автора, його особистих переконань і думки). У цих працях автори не вивчали – вони пояснювали, вони не досліджували – вони захищали політику більшовицької влади. Цікавий факт. Ще на початках т. зв. “відлиги” не лише літераторам, а й історикам можна було вільніше висловлюватися, але ця можливість зникла після усунення М. Хрущова восени 1964 року. У шостому томі “Історії Української РСР” багато мовилося про труднощі, які спричинилися до зниження сільськогосподарського виробництва на початку 30-х років, що, відповідно, призвело до **“створення значних труднощів із продовольчим забезпеченням”** [22, с. 376] (підкреслення наше. – С. К.).

1960 року (це ще період “відлиги”) з’явилася праця П. Загорського і П. Стояна “Нариси історії комітетів незалежних селян”. Вони теж мовчали про Голод, але все ж таки зробили спробу проаналізувати більшовицьку політику, ті серйозні перекручення, які було допущено в проведенні хлібозаготівель. На їхню думку, ці перекручення поряд із “знищенням куркуля” призвели до того, що українське сільське господарство 1932–1933 років опинилося у важкому прориві, за їх-

нім визначенням [23, с. 145]. (Не дивно, що цієї праці нема у списку літератури в VI томі “Історії Української РСР”).

1961 року вийшла одна з найцікавіших, на думку Дж. Мейса, праць хрущовського періоду – монографія І. Слинька “Соціалістична перебудова та технічна реконструкція сільського господарства України (1927–1932 рр.)”. Річ у тім, що І. Слинько об’єктивно і відверто (наскільки це можна було зробити навіть в умовах “відлиги”) описав ті заходи, методи, до яких вдавалася більшовицька влада, щоб подолати опір “куркулів” і “ворожих елементів” під час хлібозаготівельної кампанії 1932 року.

Монографія І. Слинька вийшла українською мовою (зрештою, й сам автор був українцем). Проте не це було, звичайно, основним: вирішальним чинником у ставленні до проблеми було не національне походження автора – були історики, чиї батьки повмирили від час Голодомору, а вони захищали більшовицьку владу. Можна порівняти праці В. Селунської (“Борьба Коммунистической партии Советского Союза за социалистические преобразования сельского хозяйства (октябрь 1917–1934 гг.)”, Москва, 1961, Ю. Мошкова (“Зерновая проблема в годы коллективизации сельского хозяйства”), Москва, 1963, С. Юдачева (“Борьба за организационно-хозяйственное укрепление колхозов. 1933–1934”), Москва, 1962, з одного боку, й працями В. Данилова і М. Івницького (їхня вступна стаття до “Очерков истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках”, Москва, 1962). В. Данилов і М. Івницький засудили роль Сталіна і Кагановича у подіях 1932–1933 років, укотре сказали про масштаби масових депортацій українців і впровадження в практику “чорних дощок”. Автори, зокрема, конкретно писали про Кубань, але зазначали, що подібні методи роботи більшовицька влада використала і в інших регіонах – в Україні, на Дону [24, с. 54-55].

Після падіння Хрущова поступово перестали згадувати і про “перегини” Сталіна, і навіть про “продовольчі труднощі” (такий сором’язливий евфемізм використовували радянські історики за часів правління Хрущова).

1965 року вийшла друком “Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937” у трьох томах. Це був збірник документів, які висвітлювали колективізацію до кінця 1932 року. До збірника вже не увійшла ціла низка важливих документів, на які посилалися попередні автори.

1967 року вийшла друком “Історія селянства в Українській РСР”, в якій теж йшлося про “труднощі” 1932–1933 років. Автори порушили і таке суперечливе і “делікатне” питання, як скорочення сільсько-

го населення (історики на цю проблему увагу звертали неохоче). Було вказано на три причини скорочення кількості українських селян у 30-х роках: міграція з українських сіл в міста і на Урал, депортація 60 тисяч куркульських родин і “зменшення кількості сільського населення було пов’язане з гострою нестачею продуктів харчування в 1931, 1932 і в першій половині 1933 р., що було викликане неврожайністю і неправильним плануванням хлібозаготівель” [25, с. 175]. “Гостра нестача продуктів” – це ще один соціалістичний евфемізм на означення голоду. Щоб зробити аргументаційну базу переконливішою, автор її розширює – не лише неврожайність і неправильне планування хлібозаготівель були причиною “гострої нестачі продуктів”, а й недостатня машинно-технічна база сільського господарства, несприятливі кліматичні умови, нестача керівних колгоспних кадрів, не всюди на належному рівні була й політико-виховна робота, слабка трудова дисципліна, а подекуди до керівництва колгоспів пробралися куркульсько-петлюрівські елементи, які розвалювали колгоспи [25, с. 177–178].

Того ж року (до річниці більшовицького перевороту в жовтні 1917 року потрібно було приурочити появу фундаментальних праць) в Києві вийшли і “Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР”, й “Розвиток народного господарства Української РСР (1917–1967)”. Вагома ювілейність річниці зумовила й тональність праць, характер викладу і тлумачення головних проблем. Скажімо, в останній колективній праці теж читаємо про “продовольчі труднощі”. Колективізацію сільського господарства визнано революційним переворотом, а в процесі революційної перебудови селянської економіки відбулося деяке тимчасове зниження рівня сільськогосподарського виробництва і т. д. [26, с. 411–412].

Здається, що саме на початку 30-х років сформувалися та більшовицька “новомова”, яка згодом перетворилася на основний засіб спілкування не лише в пропаганді, але й у суспільних науках, особливо в історичній. Ось чому Дж. Мейс звернув увагу на “Історію суду Радянської України” (1968), в якій Д. Сушло теж пише, що на початку 1933 року в Українській РСР почалися серйозні проблеми з продовольчим забезпеченням, у багатьох районах, зокрема в основних хліборобних районах, населення залишили без хліба, що спричинило зростання злочинності. Здається, цілком у дусі того часу, хоча автор все-таки висловився і відвертіше, і навіть різкіше. Важко сказати, чи вплинула на нього атмосфера “шістдесятництва”, але в примітках (теж цікава деталь) Д. Сушло стверджує: **“Причини продовольчих труднощів ще не досліджувались”** (підкреслення наше. –

С. К.) [27, с. 126] – і це за наявності багатьох більших і менших праць, колективних та індивідуальних, в яких автори чітко відповідали на запитання про причини. Отже, Д. Суло був серед тих, хто розумів – про справжні причини ще не сказав ніхто – ні влада, ні наука.

Відповідь не забарилася. Крапку над “і” поставив Інститут марксизму-ленінізму в Москві у 1969 р. Йдеться про працю “Ленінський кооперативний план і боротьба за його здійснення”. Автори вказали не в міру активним дослідникам, що це не вони, а саме партія почала оприлюднювати факти про помилки й перегини в колгоспному русі, що саме партія з усією можливою рішучістю ці помилки викривала й критикувала. “Центральний Комітет сам вказав на характер і причини помилок і шляхи їх подолання. Центральний Комітет провів безжальну боротьбу з помилками і причинами, доклав титанічних зусиль для ліквідації викривлень лінії партії, підтвердив ленінський принцип добровільності кооперації і своїми діями показав усьому селянству, що лівацькі викривлення не мають нічого спільного з політикою партії. Такий підхід до висвітлення найважливіших питань в історії колективізації має принципове політичне та методологічне значення” [28, с. 111].

Так ось, суть усієї попередньої словесної еквілібристики (демагогічної, квазіпринципової, квазінаукової) полягає в тому, що в останньому реченні – і рекомендація (як писати), і попередження (не вникати в суть проблеми, а якщо й досліджувати, то висновки робити згідно із рекомендаціями партії; одне слово, якщо й хитатися, то лише разом з лінією партії, бо звинувачення в політичних і методологічних помилках означало кінець наукової кар’єри).

Звичайно, це вплинуло, особливо на українських дослідників. Свідченням є поява третього тому “Історії колективізації сільського господарства Української РСР” (1971).

У 1977–1979 рр. вийшла друком восьмитомна “Історія Української РСР”. З приводу 1931–1932 років після констатації певних успіхів і через “але” той же В. Слинко пише про “тимчасовий спад виробництва, пов’язаний з подоланням величезних труднощів на шляху завершення колективізації” [22, с. 235]. Ці “труднощі”, недоліки і хиби, що стали на перешкоді швидкого соціалістичного розвитку сільського господарства в період його перебудови, були тимчасовими [22, с. 235–236]. Автор констатує спад виробництва, і в межах цього ж абзацу дізнаємося про парадоксальне рішення (але це лише на перший погляд парадоксальне, воно нелогічне й парадоксальне лише в нормальному суспільстві, але не в системі російського соціалізму, не в системі більшовицької організації суспільного життя):

“А тим часом потреба в хлібі продовжувала зростати у зв’язку із збільшенням міського населення, посиленням експорту хлібопродуктів. Це змушувало державу збільшити плани хлібозаготівель, що негативно відбилася на **економічному** с т а н і (підкреслення наше. – С. К.) колгоспів” [22, с. 235]. Чи знав автор, що уважний читач зауважить цей алогізм, що прочитає між рядками? Зрештою, до масового широкого читача подібні “історії” не доходили, а для істориків головним було висловитися таким чином, щоб проілюструвати ту чи іншу партійну тезу і догму, щоб не назвати зайвого факту і не дати підстав для сумнівів у своїй лояльності, а ще більше вірності. Так, Л. Ткачова зазначає, що партія і уряд приділяли постійну увагу поліпшенню добробуту трудящих селян (очевидно, що “нетрудящих” селян виморили голодом або розкуркулили і вивезли в місця віддалені і для життя не придатні). Л. Ткачова пише, що держава, аби розширити виробництво товарної продукції сільського господарства, “з кожним роком збільшувала поставки промислових товарів селу, навіть за рахунок деякого скорочення поставок міському населенню. Таким чином забезпечувалося планомірне забезпечення міста продовольством, а села – промисловою продукцією. За постановою ЦВК і РНК від 20 травня 1932 року колгоспам і колгоспникам дозволялося після виконання державних заготівель продавати надлишки продуктів на ринках і в колгоспних крамницях за ринковими цінами. Так певною мірою компенсувалися втрати селян від низьких закупівельних цін... Проте загалом добробут селян в роки першої п’ятирічки зростав повільно. Обмежені матеріальні ресурси Радянської держави не давали можливості прискорити цей процес... Прибутки колгоспів, де добре було організовано працю, в півтора-два рази перевищували прибутки селян одноосібників” [22, с. 243]. Це один із зразків “аналізу” в радянській історичній науці. Тут є замовчування реального стану, неузгодженість між фактами і висновками, свідомо брехня. Нема найважливішого – правди про Голодомор. Вкажемо хоч би на таке.

Справді, 6 червня 1932 року РНК СРСР і ЦК ВКП (б) прийняли постанову “Про план хлібозаготівель з урожаю 1932 року та розгортання колгоспної торгівлі хлібом”. Цитуємо: “Завдяки політиці лєнінської партії країна вийшла з кризи зерногосподарства і переборює труднощі, викликані посухою минулого року в східних районах СРСР, значно успішніше, ніж це було попередніх посушливих років, коли дрібне радянське господарство ще переважало в усій країні.

Разом з цим унаслідок успіхів у здійсненні п’ятирічки у галузі промисловості зараз більше зростають можливості Радянського Со-

юзу щодо виробництва промислових товарів як для задоволення виробничих потреб колгоспів, так і особистих потреб трудящих села.

У зв'язку із цим неупинним зростанням кількості промислових товарів та зростанням вироблення зерна на селі збільшуються можливості розгортання колгоспної торгівлі. Колгоспна торгівля стає дедалі можливішим додатковим джерелом постачання містам продуктів с.-г. виробництва.

У зв'язку з цією обставиною радянська влада дістала змогу поруч державних хлібозаготівель практикувати як засіб постачання міській людині другу методу – методу торгівлі хлібом самими колгоспами та колгоспниками. Завдання полягає в тому, щоб в інтересах дальшого посилення товарообігу між містом і селом і ще більшого поліпшення постачання міській людині сполучити ці дві методи і розгорнути торгівлю хлібом коштом деякого скорочення хлібозаготівель по селянському сектору, збільшивши водночас заготівлі по радгоспному сектору” [29, с. 150].

Від правди у цій постанові лише згадка про посуху 1931 року, яка охопила деякі східні райони СРСР, а все інше – цинізм, брехня, демагогія. Про які успіхи можна було мовити, якщо очевидним фактом була економічна неефективність колгоспного виробництва? Про яку торгівлю хлібом і майбутнього врожаю можна було вести мову, якщо Україна вже голодувала! Про голод в Україні вже навесні 1932 року свідчать численні архівні документи до Сталіна, таємна інформація ОДПУ про бунти українських селян, зрештою була постанова Політбюро ЦК ВКП (б) про завезення зерна до України. У ЦДАГО України є лист представників із кількох районів України (Глобино, Потоки, Семенівка, Кременчук, Олександрія), який адресовано ЦК ВКП (б) і ЦК КП(б)У. Анонімні автори листа (можливо, це й автор) у формі заяви розповідають “От имени пятидесяти тысяч массы не скота, а ещё пока живых людей, рвущих себя из крепких ногтей **искусственного** (підкреслення наше. – С. К.) голода...” про жахливий голод в Україні. Лист закінчувався такими словами: “Это заявление мы можем подписать собственной кровью, но не уверенны в его пользе, мы искренне ставим в известность, что до поспевания плодов и огородини мы живем отбросами, какие не нужны в корм курам, свиньям и собакам жителей Ленинградской, Минской, Гомельской и других подмосковных областей, а потом как саранча набросимся на огородину, а некоторые уже подають мысль, что они предпочитают лучше кушать сейчас мясо тех людей, которые едят хороший хлеб, нежели выкопанных из земли издохших лошадей. Удивляются нашему возврату к первобытно-дикарскому периоду не

приходиться, ибо на это толкает искусственно **устроенный голод – голод неслыханный в истории и предании человечества**” [29, с. 161] (підкреслення наше. – С. К.).

Впадає в око ще одна обставина: у постанові мовиться про посилення товарообігу між містом і селом. Але пожвавлення колгоспної торгівлі так і не відбулося, і місто цього хліба не побачило, бо не мали колгоспи цього зайвого хліба і мало було надій, що він появиться після нового врожаю. Зате російськомовне місто ще раз отримало підстави підозрювати, що українське село не хоче цей хліб дати. Якою ж була справжня мета цієї постанови? Мета двояка: замовчати голод, заблокувати інформацію про нього як у країні, так і за її межами; дати зрозуміти можливим зарубіжним економічним партнерам, що в Радянському Союзі, зокрема в Україні, голоду нема, а є надлишок зерна, яким можна торгувати. Але, можливо, була ще одна мета: московське керівництво хотіло з’ясувати, чи є в українських селян прихований хліб. Зрештою, вже 15 серпня 1932 року з’явилася постанова Наркомюсту УСРР про заборону продажу колгоспниками хліба до виконання плану хлібозаготівель. Зрештою, можна й так пояснити появу цієї постановки: Кремль лише тимчасово відступив, щоб заспокоїти селян, щоб згодом перейти в наступ ще рішучіше. Так воно й сталося: під тиском Молотова і Кагановича III Всеукраїнська партконференція (6-9 липня 1932 року) прийняла непосильний для України план хлібозаготівлі (після якого вже не можна було сподіватися, що залишиться хліб для торгівлі), а на початку серпня з’явився відомий “закон про п’ять колосків”.

Підсумовуючи, можна назвати такі основні концептуальні засади радянської історіографії (до зняття заборони згадувати Голодомор і досліджувати саме Голодомор, а не колективізацію):

- замовчування голоду;
- заперечення голоду 1932–1933 років, коли влада вже дозволила вживати цей термін;
- використання евфемістичних означень голоду (“продовольчі труднощі”, “гостра нестача продуктів харчування”);
- визначення несуттєвих причин голоду;
- відсутність навіть найменших натяків на антиукраїнську спрямованість більшовицької політики (це означало заперечення антиукраїнської спрямованості голоду);
- політизація проблеми (завдяки сталінській тезі про загострення і наростання класової боротьби на шляху розвитку соціалізму), спроба пояснити промахи більшовицької аграрної (й економічної) політики не її неспроможністю, а протидією різних політичних сил

(“петлюрівців”, “українських націоналістів”, багатьох придуманих підпільних організацій, що нібито діяли в Україні).

Усе це свідчило про функціонування історичної науки як ідеологічної служниці компартії, що фактично означало відмову від загальноприйнятих засад будь-якого наукового дослідження.

Остання риса чи ознака ще більше загострилася, стала ще помітнішою на початку 80-х рр., коли українська діаспора в черговий раз зробила спробу привернути увагу світової громадськості до Голодомору.

Уже не можна було не тільки замовчувати Голодомору, а й ігнорувати той факт, що світова громадськість звернула увагу на цю проблему (а йшлося про міжнародний імідж Радянського Союзу, країни, як вважали її керівники й ідеологи, з найгуманнішим і найсправедливішим устроєм, захисника трудящих і оплоту миру), тим паче що українська діаспора домагалася створення комісії Конгресу США для розслідування проблем, пов'язаних із Голодомом. Відтепер радянські дипломати на різних міжнародних форумах заперечують голод, для них це “так званий голод в Україні”, а історики втрачають навіть ту незначну можливість хоч би щось сказати, дослідити у зв'язку з тими трагічними подіями. Усе тепер зводиться до наклепів “українських буржуазних націоналістів”, “зрадників” Батьківщини, до підступів буржуазної пропаганди і радянології, які в умовах холодної війни вдаються до нечесних способів, до маніпуляцій фактами, до спотворення історичної правди. Від кінця 60-х рр., коли вже були очевидними спроби реабілітації Сталіна і намагання піднести престиж партії, коли починався глухий застій радянського суспільства, і до середини 80-х рр., до часів т. зв. перебудови в Радянському Союзі вийшло понад сто монографій, в яких йшлося про методи імперіалістичної пропаганди, про антирадянське і радянологічне, про загострення ідеологічної боротьби в умовах мирного співіснування, про націоналізм як інструмент імперіалістичної політики. Звичайно, що українські радянські дослідники спеціалізувалися на розвінчуванні “українського буржуазного націоналізму”. Як зазначає Дж. Мейс, вони бурхливо параноїдально реагували на будь-яку інформацію, що підтверджувала факт Голоду [1, с. 93].

Проте “перебудова” таки дала можливість говорити про замовчувані раніше проблеми. І М. Олійник у статті “Час і ми” (“Літературна Україна” від 16 липня 1987 р.) пише не лише про екологічну проблему (рік тому вибухнув Чорнобиль), а й про Голод 1933 року. У відкритті таємниць минулого, старанно приховуваних і замовчуваних, лідером була всесоюзна преса, вона ж порушувала і проблему Голо-

ду. Найбільше в цьому напрямі зробив “Огонек”, коли його очолював В. Коротич.

Виступ В. Щербицького, першої людини в компартії України, в грудні 1987 року, в якому він сказав про голод “в ряді сільських місцевостей” наприкінці 1932 – на початку 1933 року, було сприйнято як офіційний сигнал історикам про дозвіл відвертіше висловлюватися про Голод.

Якими ухильними, несміливими, половинчастими були спроби істориків по-новому поглянути на проблему, свідчить стаття С. Кульчицького в газеті “News from Ukraine” (ч. 2 за 1988 рік, того ж року його стаття була опублікована і в “Українському історичному журналі”). Але тоді ж, у січні 1988 року, “Літературна Україна” друкує уривок з роману “Третя рота” В. Сосюри, в якому він пише про найстрашніше у його житті, про любов і голод. “Голод тільки торкнувся нас із Марією своїм чорним крилом, але багатьох, багатьох він не тільки торкнувся, але і штовхнув у незліченні могили на моїй милій Україні” (ч. 1 “Літературної України” від 7 січня 1988 року). Ця публікація не була випадковою, бо вже 18 лютого 1988 року “Літературна Україна” надрукувала виступ О. Мусієнка на партійних зборах Київської організації Спілки письменників України. Він говорив не лише про великий терор, а й про штучний голод, жертвами якого стало сім мільйонів українців. Вперше в публічному виступі пролунало страшне слово “Голодомор”.

Окремою сторінкою історіографії Голодомору радянських часів були лише виступи українських дисидентів. Так, “Український вісник” (нелегальний друкований орган Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод) в ч. 7-8 за 1974 р. надрукував статтю М. Сагайдака (псевдонім С. Хмари) “Етноцид українців в СРСР”; у 1978 р. український правозахисний рух опублікував документи і матеріали про виконання Гельсінських угод в Україні, де йшлося і про замовчування Голодомору; у тексті було вжито термін “геноцид”. У 1983 р. В. Чорновіл надіслав до Комітету прав людини ООН, до Міжнародної амністії Гельсінської групи США Звернення про розслідування Голодомору в Україні – після цього ООН ухвалила спеціальний Меморандум, а президент США Р. Рейган підтримав створення спеціальної комісії Конгресу для розслідування причин і наслідків Голоду, що його організувала більшовицька влада.

Не можна оминати увагою і той факт, що й російські дисиденти порушували питання про Голодомор. Відомо, що А. Сахаров називав Сталіна українофобом.

Закінчився радянський період обнадійливо: 1989 року в Москві вийшов збірник “Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации”, де були документи, які свідчили про причини Голодомору. Це спонукало й українське керівництво компартії, консервативне і ортодоксальне, спочатку погодитися на публікацію в “Українському історичному журналі” добірки документів “Голод на Україні” (ч. 7-12 за 1989 р. і ч. 1 за 1990 р.), а наступного року вийшов збірник “Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”.

Проте до правди про Голодомор ще було далеко.

§ 1.4. Російська історіографія Голодомору

Російські письменники радянського періоду (не всі, зрозуміло) чесніше, відвертіше писали про гострі й болючі проблеми російської історії чи самосвідомості, ніж російські історики. Той факт, що про Голодомор писав В. Гроссман (“Все течет”), І. Стадник (“Люди не ангелы”), М. Алексєєв (“Хлеб – имя существительное”) – письменники з різними долями, з різними (в чомусь протилежними) поглядами на радянську систему, вселяв надію, що в умовах перебудови й історики продемонструють до Голодомору більший науковий інтерес. Зрештою, російські дисиденти про Голодомор писали. Можна назвати хоча би публікації В. Малінковича [30, с. 16–23], Максудова [31, с. 32–43].

На жаль, цього не сталося. Щоправда, ще в 1962 р. В. Данилов і М. Івницький у вступній статті “Ленінський кооперативний план і його здійснення в СРСР” до “Нарисів історії колективізації сільського господарства в союзних республіках” рішуче засудили роль Сталіна і Кагановича у подіях 1932–1933 років. Але, як слушно зауважує В. Марочко, наприкінці 80-х років, “коли дозволили досліджувати тему “Голод в Україні”, російська історична наука не виявила особливого пізнавального інтересу до трагедії українського народу.

Уособлюючи всю радянську історіографію і претендуючи на роль монополіста, російські історики не виокремлювали проблеми “українського голоду”, зосереджуючись на його проявах в основних зернових районах СРСР. Вони цілком слушно й аргументовано підкреслювали основні причини голодомору (колективізація, політика розкуркулення, хлібозаготівлі), але не виходили за рамки інтернаціональної позиції в оцінці географії та масштабів соціальної катастрофи” [2, с. 134]. Це лежить в основі концепції збірників “Документы

свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932 гг.” (упор. В. Данилов) і “30-е годы: взгляд из сегодня” (відп. ред. Д. Волкогонов).

Обидва збірники з'явилися напередодні краху СРСР – у 1989 і 1990 р. Свого часу К. Леонтьєв сказав, що російська людина (власне, “русский человек”) може бути святим, але не може бути чесним; чесність – західноєвропейський ідеал, а “русский” ідеал – святість. За певною аналогією можна сказати, що “русские” історики можуть бути талановитими, але об'єктивними і справедливими до інших народів – ніколи. Утворення незалежних держав на території колишнього Радянського Союзу (про Росію не йдеться – вона і була тим Радянським Союзом), поява можливості створення “своєї” історичної науки, національного погляду на історію, на історичний процес, відродження національних історичних і культурних традицій викликає опір з боку колишнього “центру”, з боку російських істориків. Інколи цей опір був настільки агресивний, що аж ніяк не вписувався в норми академічного товариства, наукового середовища. Вперше це проявилось восени 1991 року (тобто вже після того, як Україна проголосила незалежність), коли в Свердловську відбувся останній симпозіум з проблем аграрної історії, коли “у виступах російських істориків спостерігалася специфічна “інтелектуальна” агресивність стосовно ключових для української історії фактів, подій, персоналій. Вони не заперечували голоду в Україні, але категорично відхиляли його антиукраїнську спрямованість” [2, с. 134].

Проте і щодо кількості жертв Голодомору (зрозуміло, що для російських істориків – це лише голод, а не Голодомор) в російських істориків своя думка. Вони значно занижують кількість жертв (цієї проблемі присвячені публікації В. Цапліна, О. Осокіної, Н. Араловець), що не може не викликати здивування, бо одна річ – обережність науковця, який у таких випадках прагне спертися на переконливу фактологічну, документальну базу, а інша – коли помітне свідоме прагнення явно занижити цю кількість, коли впадає в око некоректність методики підрахунків (адже, наприклад, вмирали люди не лише від голоду, а й через хвороби, набуті в результаті голоду чи голодування; смерть у товарних вагонах під час депортації українських “куркулів” – це теж жертви Голодомору і т. ін.).

У травні 1993 року в посольстві України в Росії відбулася наукова конференція, в якій взяли участь українські й російські історики, політики, письменники. Основна проблематика виступів – причини голоду, його наслідки. У виступах з обох сторін лунало слово “гено-

цид”, але російські історики знову не визнавали його антиукраїнської спрямованості.

Значно гострішою була дискусія на міжнародній науковій конференції в Києві у вересні 1993 року, в якій теж брали участь російські історики. Згодом група російських істориків виступила із статтею “О голоде 1932–1933 годов и его оценке на Украине” на сторінках “Отечественной истории” (ч. 6 за 1994 р.). (Варто звернути увагу на таку деталь – у назві йдеться не про “голод 1932–1933 років в Україні”, а про його “оценку на Украине”. Основні тези цієї майже програмної статті:

- причиною голоду була антиселянська політика сталінського керівництва, яка не мала яскраво виявленої національної спрямованості;

- автори не погоджуються з необґрунтованим акцентуванням винятковості України;

- автори заявили офіційно (!) протест з приводу каяття Росії за злочини геноциду проти українського народу в роки Голодомору (очевидно, до формулювання цієї тези долучилися відповідні російські державні структури, але все ж дивує і насторожує безумовне і беззастережне єднання історичної науки із державою).

Жоден із аргументів російських істориків не є переконливим. Так, визнавати антиселянський характер політики сталінського керівництва і не пов'язувати цю політику із національним питанням – це для професійних істориків неприпустимо.

Щодо заперечення антиукраїнської спрямованості терору голодом. Ніхто з українських істориків не стверджує, що від цього терору постраждали л и ш е українці, бо в Україні мешкали й інші національності, а тому вмирали й німці, й росіяни, і навіть євреї (їх було порівняно мало в селах, але...).

Не є переконливим і “географічний” аргумент – мовляв, голод був і на Північному Кавказі, і на Нижній Волзі, в Казахстані, деяких областях центрально-чорноземного регіону Росії, але і на Північному Кавказі, і на Поволжі мешкало дуже багато етнічних українців (Кубань була практично українською). Саме Україна і Кубань зазнали найбільшого удару, саме Україну боявся втратити Сталін. Було б святотатством, якби ми заперечували, що в російських областях не було голоду, що від голоду не вмирали росіяни, але на “чорну дошку” було занесено саме Україну і Кубань. “Посилатися на відсутність офіційно виголошеного наміру Сталіна знищити саме українців шляхом штучного голоду, а цей аргумент вічний у деяких публіцистів та істориків та існує в літературі, – даремно. Джерела зафіксували

безліч фактів планового, свідомого, організованого позбавлення багатомільйонного українського селянства засобів існування. Це незаперечний історичний факт” [2, с. 139].

Ніхто не сумнівається в тому, що в розпорядженні російських істориків є більше, ніж в українських, документів про рукотворність голоду і про його антиукраїнську спрямованість. Проте над науковою істиною тяжіє позиція держави, та сама політична доцільність.

Саме ця обставина змусила російських істориків вдатися до дещо незвичного в науці кроку – до висловлення “офіційного” протесту проти каяття Росії. Звичайно, що доцільність такого кроку (каяття Росії як правонаступниці) цілком допустима – досить нагадати про ставлення нинішньої Німеччини до Голокосту, про позицію Ватикану щодо деяких питань. Але каяття ніколи не було в практиці російської державності. Інша річ, як це пояснити – чи особливостями російської історії, російської державності, чи національним характером, чи якимись іншими чинниками. Очевидно, що Росія, мабуть, ніколи не підніметься до такого величного завдяки моральній, людській сутності кроку, як каяття.

Щодо наступного твердження російських істориків, яке полягає у звинуваченні Сталіна у злочині Голодомору. Російська наука і політикум створили і нав’язали західному світові один із найбільш небезпечних міфів ХХ ст. Його суть полягає в тому, що у тих численних злочинах, скоєних за часів радянської влади, виявляється, винен “Сталін”, “сталінське керівництво”, “сталінський режим”. У відеоблозі президента Російської Федерації Д. Медведєва наприкінці жовтня 2009 року було вміщено його промову з нагоди Дня пам’яті жертв політичних репресій, в якій він виступив із гострою критикою сталінського режиму: “Вдумайтеся тільки: мільйони людей загинули внаслідок терору й неправдивих звинувачень, мільйони! Їх позбавили всіх прав, навіть права на гідне людини поховання, а впродовж тривалого часу їх імена просто було викреслено з історії. Однак досі можна почути, мовляв, ці численні жертви було виправдано якимись вищими державними цілями”. (Щодо вищих державних інтересів – це ж був найважливіший аргумент тих, хто виправдовував голод селян, експлуатацію села необхідністю прискорення індустріалізації країни).

Після того, як В. Путін, попередник Д. Медведєва на посаді президента Росії, заявив про крах СРСР як найбільшу геополітичну катастрофу ХХ ст., думка Д. Медведєва пролунала дисонансом. Хоча демагогія – традиційна риса російської влади. У листопаді 2009 року в інтернет-виданнях з’явилася інформація про те, що Росія нама-

гається “вибілити” криваве минуле. В усякому разі партнером інформагентства “Новости”, до завдань якого входить організація інформаційно-пропагандистського супроводу зовнішньої і внутрішньої політики Росії, стала одна із зарубіжних піар-фірм. Було підписано два контракти: один на організацію міжнародних конференцій за участю експертів, в іншому йдеться про суто іміджеву кампанію, частиною якої нібито мало стати створення позитивного образу СРСР напередодні та в роки Другої світової війни. Йшлося і про виправдання дій Сталіна в роки Другої світової війни. Іншими словами кажучи, місце У. Дюранті вакантним не залишиться. СРСР завжди витрачав колосальні кошти і для підтримки міжнародного комуністичного руху (і для створення там, де його не існувало), і для створення свого позитивного іміджу за кордоном. Дуже часто це його керівникам вдавалося, хоча СРСР і розвалився як “імперія зла”. Як спадкоємниця СРСР Росія отримала не лише все, але й криваву історію, дописавши в ній нові сторінки – ось чому згадані контракти із західними піар-компаніями є цілком реальними. До речі, президент США Б. Обама на інтернет-сторінці американської адміністрації (13 листопада 2009 року) виступив із заявою з приводу Голодомору. В ній йдеться про те, що 76 років тому мільйони невинних українців померли з голоду в результаті спланованої політики режиму Сталіна. Безперечно, це підтримка української концепції бачення голоду як спланованої, штучної, рукотворної акції, діяльності, внаслідок чого голод і став Голодомором. Але, повторюємо, яким би не був демонічним, диявольським характер Сталіна, проблема в іншому. Справді, Сталін – “чорна людина” російської історії (і не лише російської), але він не був монопольним, єдиним творцем ідеї панування якщо не над світом, то хоч би над частиною його – він був найбільш послідовним, рішучим, фанатичним, жорстоким носієм і виконавцем цієї ідеї.

Голод 1932–1933 років не був геноцидом українців – ця теза лежить в основі концепцій російських істориків. Так, І. Зеленін вважає сталінську революцію “згори”, тобто колективізацію з її трагічними наслідками, “запрограмованою”, а сам голод о р г а н і з о в а н и м, але не г е н о ц и д о м, що більше проти українського народу [32, с. 35]. В. Данилов (теж відомий автор праць про події 30-х років) теж вважає голод о р г а н і з о в а н и м, але не р у к о т в о р н и м і не г е н о ц и д о м [33]. Цікаво, як може щось в історії бути організованим, але не рукотворним?

Висновок В. Марочка про те, що російська історіографія голоду в Україні загалом об’єктивно висвітлює причини трагедії – це, радше,

протокольна фраза, це жест ввічливості щодо російських колег. Їх об'єктивність закінчується на констатації фактів, і то вибіркових, але в осмисленні цих фактів вони дуже далекі від об'єктивності. Як можна бути “загалом об'єктивним” істориком Голодомору і не визнати його геноцидом (хай навіть посилаючись на недолуге визначення цього поняття у Конвенції ООН), не визнавати його антиукраїнської спрямованості? Чи можуть бути об'єктивними історики, якщо вони абсолютизують, демонізують постать однієї особи (Сталіна) чи кількох (його найближче середовище) та його (чи їх) роль в організації Голодомору, адже тоді й комуністичний режим уже не є таким злочинним?

Російські історики боються визнати Голодомор геноцидом. Бояться вони не тільки трагічної глибини цієї історичної істини, її біблійності, скільки політичних і психологічних наслідків визнання цієї істини. Бояться вони не фінансових відшкодувань, які мала би компенсувати Росія. Визнати антиукраїнську спрямованість Голодомору, визнати його геноцидом – це означало б забити останній цвях у домовину міфу про “віковічну дружбу” між “братніми” народами – українським і російським. Це могло би завдати удару не лише по імперській свідомості нинішнього російського суспільства, а й по спробах відновити цю імперію приблизно в колишніх межах (але обов'язково з Україною).

Зазначимо, що еволюцію в поглядах російських істориків за радянських часів і російських істориків нинішніх зауважити все ж можна – зміни стосуються визнання факту голоду і його організованості. Але ось у журналі “Родина” (ч. 1 за 2007 р.) з'являється публікація А. Моргунова під промовистою й однозначною назвою “Операція Голодомор”. Автор твердить, що “голодомор – это идеологическая концепция, мощный инструмент воздействия на массовое сознание”, “никаких серьезных аргументов в пользу концепции “Голодомора” как “геноцида” не имеется”.

§ 1.5. Українська історіографія Голодомору: дилеми, альтернативи і аксіоми

Ми маємо на увазі праці українських дослідників після відновлення державності, хоча й перед цим були опубліковані праці, які тлумачили Голодомор не з українсько-радянських позицій, а власне з українських позицій, якщо йдеться про політичну суть підходів до явища та його оцінку. Ось чому українська історіографія Голодо-

мору в підрадянській Україні почалася до відновлення української державності 1991 року. (Зрозуміло, що “українська історіографія” не має нічого спільного в ідеологічному, методологічному сенсі із офіційною “українською” радянською історіографією).

Хронологічно першим документом можна вважати “Проект Програми Української робітничо-селянської спілки”, що його підготував Л. Лук’яненко. Він критикував політику КПРС і за роки голоду 1932–1933 років. Як відомо, 1965 року з’явилася праця І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, в розділі якої “Українізація та її розгром” теж йдеться про голод 1933 року. Після появи “Собору” О. Гончара на цей роман відгукнувся Є. Сверстюк, який написав “Собор у ристованні”, теж відомий самвидавний твір того часу, в якому автор згадує голод 1933 року, чуму 1937 року, вогонь 1941–1945 років. Першу спробу наукового осмислення проблеми зробив Максим Сагайдак (псевдонім С. Хмари) у праці “Етноцид українців в СРСР” (ч. 7-8 “Українського вісника” за 1975 р.). Спираючись на дані перепису населення в СРСР 1970 року, використовуючи інші дані, Максим Сагайдак доходить висновку про мільйонні втрати українців у результаті голоду 1932–1933 року. Він проаналізував і політичні причини голоду. На його думку, московський великодержавно-шовіністичний центр комуністично-партійної влади не допустив, щоб унаслідок витіснення через колективізацію із села до міста відбулася стихійна українізація українських міст (Сталін, до речі, задовго до колективізації застерігав партію більшовиків про небезпеку українізації міст). Автор зазначав: “До смертельного голоду слід додати розстріли і масове виморювання “ворогів народу” у в’язницях та концентраційних таборах у 30-х роках... Середньорічний приріст населення в Україні за період з 1897 р. по 1926 р. був більшим, ніж період з 1927 р. по 1938 р., – незважаючи на те, що на перший період припали Перша світова і громадянська війни, які теж винищили велику кількість населення. Якщо врахувати, що другий період був “мирний” і не відмічалось помітних епідемій захворювань, то такого нищення цивільного населення ще не знала історія людства. Навіть кривавий гітлерівський фашизм не зміг перевершити по кількості жертв радянський “соціалізм” [34, с. 52]. Варто звернути увагу на те, що автор використовує термін “етноцид”. Проте в Меморандумі Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (вийшов у самвидаві 1976 року) з приводу голоду 1933 року автори документу тлумачили його як геноцид. Вони посилалися при цьому на УРЕ, але це визначення повторювало те, що зафіксоване в Конвенції ООН про геноцид (1948).

Я. Калакура слушно зауважив, що історіографія досі належним чином не поцінувала внесок українського самвидаву 70-80-х років у поширенні відомостей про злочини Кремля, в т.ч. і про голодомори [35, с. 98]. Так, 1978 року український правозахисний рух опублікував документи і матеріали про виконання Гельсінських угод, у них йшлося і про замовчування Голоду такого масштабу. У 1983 р. В. Чорновіл надіслав до Комітету прав людини ООН, Міжнародної Амністії, Комітету за вільний світ, Гельсінської групи США звернення про розслідування Голодомору в Україні.

Минуло ще кілька років, коли І. Драч на з'їзді українських письменників 1986 року вимовив слово “голодомор”, а майже через два роки О. Мусієнко вжив це слово у своєму виступі на зборах партійної організації київських письменників. “Літературна Україна” надрукувала цей виступ 18 лютого 1988 року.

Наприкінці 80-х років почали з'являтися перші публікації істориків, але це ще були “радянські” публікації. С. Кульчицький був першим автором такої статті в “Українському історичному журналі” (ч. 5 за 1988 р.). Наступного року Р. Пиріг виступив на сторінках “Радянської України” із статтю “Повернення правди”, в якій він посилався на деякі архівні документи, що стосувалися Голодомору 1932–1933 років, пропонував їх оприлюднити. Можна не сумніватися, що дозвіл на таку публікацію потрібно було отримати на найвищому партійному рівні.

Дж. Мейс приїхав в Україну 1990 року і С. Кульчицькому, публікації якого вже читав, він привіз роздрук тритомника свідчень очевидців про Голодомор. С. Кульчицький саме тоді завершував свою першу книгу про Голодомор “Ціна “великого перелому”, що вийшла 1991 року. С. Кульчицький згадує, що книгу до друку взяло видавництво “Політвидав України”, а з'явилася друком вона вже у видавництві “Україна”. “Тоді змінювалися не тільки назва, а й внутрішня суть реальностей. Пощастило, що мій світогляд змінювався в унісон зі зміною довколишнього світу. Скільки разів мені казали доброзичливці, що пристосування до реальності є пристосуванством і тільки. Голос покоління моїх батьків, який лунав із магнітофонних плівок Леоніда Гереча, переконував у зворотному. Я розумів, що мене картають люди, кістяк і світогляд яких формувався в химерних формах, відлитих у відділах агітації і пропаганди” [35, с. 98]. Шлях С. Кульчицького до правди, еволюція його світогляду не були оригінальними, не були унікальними. Це було притаманним для тисяч українських інтелігентів.

Цей шлях до істини не був легким. Зрештою, й С. Кульчицький, аналізуючи еволюцію свого світогляду, висловив одне застереження, одну важливу, але, на наш погляд, суперечливу і необґрунтовану думку, до якої ми ще повернемося.

Звичайно, що об'єктивне вивчення Голодомору 1932–1933 років вимагало не лише наявності відповідної джерельної бази, а й нових ідейно-концептуальних засад наукового дослідження, вимагало відмови від пропагандистських догм і стереотипів радянської науки.

Дж. Мейс вважає, що першим проривом була публікація “партійно орієнтованих” запитань у “Сільських вістях”, що їх склав С. Кульчицький для книги людської пам'яті, яку Спілка письменників України доручила укласти В. Манякові. З тих 6000 листів, що їх надіслали читачі у відповідь на запитання С. Кульчицького, В. Маняк опублікував 1000. Так з'явилася книга “33: Голод. Народна книга – меморіал” (1993), яку впорядкували В. Маняк і Л. Коваленко. В анотації до книги упорядники писали: “Хай ця гірка книга, народжена після десятиріч безмовства, ляже першим нашим каменем у підмурівок всенародного пам'ятника трагічної історії українського народу”.

Про “прорив” можна твердити в тому сенсі, що то була масова акція, в якій взяли участь тисячі людей (якщо зважити на те, що тираж “Сільських вістей” навіть на початку 90-х років мав кілька сотень тисяч примірників, то можна уявити, перед якою аудиторією було порушено питання про Голодомор). Річ у тім, що В. Маняк опублікував статтю “Повернути народові пам'ять” на сторінках “Визвольного шляху” (1991), але ж до цього відомого в середовищі української діаспори видання пересічний читач в Україні доступу не мав. Проте наукове середовище на початку 90-х років вже мало у своєму розпорядженні результати роботи Міжнародної комісії розслідування голоду в Україні 1932–1933 років (1992), такі збірники документів як “Колективізація і голод на Україні. 1929–1933” (1992), “Упокорення голодом” (1993).

З'являються статті в наукових (“Український історичний журнал”, “Філософська і соціологічна думка”) та іншого типу виданнях (“Дзвін”, “Київ”, “Наука і суспільство”, “Пам'ять століть”, “Всесвіт”, “Березіль”, “Берегиня”, “Відродження” та ін.). Важливе значення мали результати Міжнародної комісії, яка вивчала обставини Голодомору. У її складі працювали відомі історики і правники з різних країн, і за підтримки Світового конгресу вільних українців комісія оприлюднила 1990 року підсумковий звіт (це в Україні він вийшов друком через два роки). Комісія вивчила доступні документи, свід-

чення, спогади тих, хто пережив Голодомор, а також наявні на той час дослідження, що стосувалися Голодомору. Це дало змогу зробити висновки про те, що більшовицька влада вивезла з України усе зерно врожаю 1932 року, вона здійснила примусову колективізацію селянських господарств і т. зв. розкуркулення, здійснила денационалізацію і застосувала геноцид щодо українців. Комісія дійшла висновку, що в Україні впродовж 1932–1933 років померло від голоду щонайменше 7,5 мільйонів чоловік, кваліфікувала це як злочин проти людства і назвала винних у його скоєнні – Леніна і Сталіна як головних ідеологів і натхненників, Кагановича і Молотова як керівників, Чубара, Косіора, Балицького, Петровського як виконавців. Уперше народовбивству, яке здійснила більшовицька влада, було дано правову оцінку.

На початку 90-х років було створено Асоціацію дослідників голодоморів в Україні (Л. Лук'яненко, В. Марочко, О. Веселова).

Після появи на початку 90-х років опублікованих результатів Міжнародної комісії для розслідування Голоду в Україні (1992), кількох збірників документів, які стосувалися колективізації і голоду в Україні (“Колективізація і голод на Україні. 1929–1933” у 1992 р., “Упокорення голодом” у 1993 р. та ін.), книги В. Маняка і Л. Коваленко, в Україні починають з'являтися не лише сотні різножанрових публікацій, але й монографії. Як слушно зауважує Я. Калакура, від середини і другої половини 90-х років характерною ознакою цих досліджень став перехід від мітингово-викривального і засуджувального стилю викладу матеріалу до холодної розсудливої аналітики та синтезу знань про Голодомор. Справді, наукових праць різко побільшало, але це не означало, що в них зникла викривальна патетика чи вони були позбавлені емоційності. Просто українські вчені (і публіцисти) почали більше досліджувати і узагальнювати, але вже спираючись на солідну документальну базу. Досить переглянути публікації про Голодомор таких авторитетних дослідників як С. Кульчицький, В. Сергійчук, Р. Пиріг, В. Марочко, Ю. Шаповал, Є. Шаталіна, Г. Єфіменко.

1993 року в Україну переїхав Дж. Мейс. Його активна публіцистична діяльність теж привертала увагу. Його статті (не лише про Голодомор) публікував “День”, відоме й популярне видання. Вони збуджували розум і тривожили совість. У статті “Ваші мертві вибрали мене...” (2003) Дж. Мейс писав, що всі нові документи і нові дослідження не змінили основного портрета подій (йдеться про події в Україні 1932–1933 років), які він дав ще 1982 року на Міжнародній конференції про Голокост і геноцид. “Я переконаний, щоб центра-

лізувати повну владу в руках Сталіна, потрібно було знищити другу радянську республіку, а отже, вигубити українське селянство, українську інтелігенцію, українську мову, українську історію у розумінні народу, знищити Україну як таку. Калькуляція була дуже простою і вкрай примітивною: нема народу, отже, нема окремої країни, а в результаті нема проблем. Така політика в класичному розумінні цього слова означає Г Е Н О Ц И Д”, – зазначав Дж. Мейс.

Цю думку про Голодомор як геноцид Дж. Мейс повторював постійно. Його заслуга в тому, що багато хто із вчених, письменників, публіцистів теж відчули себе покликаними, відчули свій обов’язок перед пам’яттю мільйонів, що померли страдницькою смертю. Із його статті “Історія як ексгумація”: “До сьогодні в українських істориків було вже десять років для того, щоб переглянути архіви. Список самовідданих українських вчених, очолюваний Кульчицьким і Шаповалом, кращими дослідниками раніше засекречених архівів, гідних вважатися національним скарбом України, Володимиром Сергійчуком, Василем Марочком та іншими, хто знаходив і публікував документи, які поглиблюють наші пізнання про те, що зробили з їхнім народом, дуже довгий, щоб опублікувати його на сторінках газети. Я радий, що так багато чудових учених прийняли у мене естафетну паличку. Зрештою, не я розпочав цей процес. Я б сказав, що якщо є історик, який заслуговує на пам’ятник (а історики зазвичай віддають перевагу книжці перед мармуром), то це Дмитро Соловей, який опублікував перше серйозне дослідження в 1953 році у Вінніпегу, ... і багато інших, які зробили все, що було в їхніх силах, ще до мого народження. Історія як наука – це процес дослідження того, що необхідно знати, і головне тут – не забувати про кроки, зроблені до тебе”. Цей своєрідний історіографічний відступ (а статтю було написано 2003 року) важливий для нас не тому, що названо найбільш відомих дослідників Голодомору (щоправда, не вистачає тут Р. Пирога, В. Василенка, на нашу думку), важливіше інше – Дж. Мейс наголошує на спадкоємності традицій в науці, на хронологічній тривалості історичного і суспільно-політичного дискурсу Голодомору. Цей процес неперервний, він не міг обірватися, як не могла згаснути і колективна пам’ять народу про Голодомор, чого так хотіли наші вороги й противники. Адже на початку нового століття (і тисячоліття) з’явилося кілька важливих позицій в історіографії Голодомору – “Командири Великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр.” за редакцією В. Васильєва і Ю. Шаповала, “Голодомор” в Україні. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу” (2000),

це друге видання праці В. Марочка, О. Веселової й О. Мовчан. За редакцією В. Литвина 2003 року з'явилася друком велика за обсягом праця “Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки”. У лютому 2003 року відбулися і парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору.

І все ж початок нового століття не був позначений інтенсивною працею вчених, хоча й 2003 року минула річниця трагедії. У середовищі тодішнього президента Л. Кучми було багато таких діячів (з науковими званнями й ступенями), які навіть визнаючи факт голоду, не визнавали його Голодомором, а ще більше геноцидом. Проте треба зазначити, що Верховна Рада прийняла постанову “Про 70-ті роковини голодомору в Україні” від 28 листопада 2002 року, “Про проведення парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років” від 6 грудня 2002 року, тим же 6 груднем 2002 року датоване і розпорядження Президента України “Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні”.

70-ті роковини національної катастрофи, як не дивно, не викликали адекватної реакції ні з боку вчених, ні з боку засобів масової інформації. Щоправда, “Український історичний журнал” відгукнувся на цю подію тематичним номером. Причин і пояснень можна назвати скільки завгодно. Може, це був і випадковий збіг – ми маємо на увазі певне зменшення наукових публікацій. А з іншого боку, 2004 року вийшла друком книга Л. Кучми “Україна – не Росія”, де про Голодомор і сталінський терор автор згадав лише між іншим.

Помаранчева революція 2004 року засвідчила, що українці не втратили свій традиційний вільнолюбний дух, що український народ спроможний на пасіонарні вчинки. Ця подія дала могутній енергетичний імпульс подальшим дослідженням Голодомору. 2005 року вийшла нова книга С. Кульчицького “Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид”, в якій автор розглядає Голодомор як засіб масового народобивства, що цілком підлягає нормам конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього.

Здавалося б, що в Україні вже створено досить солідну базу для того, щоб відновити історичну справедливість, заспокоїти наляканих, переконати скептиків, щоб виробити єдину платформу для всіх політичних сил, що діють на українській політичній арені. Проте перебіг підготовки і схвалення Закону про визнання Голодомору геноцидом українського народу (листопад 2006 року) засвідчив інше: понад двісті “народних” обранців (депутатів Верховної Ради) фактично відмовилися визнати Голодомор геноцидом. Їх не переконав навіть

той факт, що міжнародна громадськість із щораз більшим розумінням ставиться до проблеми Голодомору.

Прийняття Закону про визнання Голодомору геноцидом ознаменувало початок нового періоду в дослідженні, в історіографії цієї проблеми. Після прийняття Закону про Голодомор з'явилася ще одна праця С. Кульчицького – “Почему он нас уничтожил? Сталин и украинский голодомор” (2007). Вийшли з друку два збірники документів – “Розсекречена пам'ять: “Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД” (2002), “Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали” (2007), монографії В. Марочка і О. Мовчана “Голодомор 1932–1933 років в Україні” (2008) і С. Білоконя “Нові студії з історії большевизму” (2008). 2002 року з'явився перший том серійного видання “Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив”, а 2008 року вже вийшов п'ятий том (із запланованих десяти). В областях України з ініціативи Президента В. Ющенка до 75-ої річниці Голодомору почала виходити “Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років”. У виданому 2008 року другому випуску “Бібліографічного покажчика “Голодомор в Україні 1932–1933 рр.” зафіксовано понад шість тисяч позицій, хоча це далеко не повний перелік. Я. Калакура стверджує, що за період 1991–2007 років історіографію Голодомору поповнили щонайменше три тисячі публікацій, але лише трохи більше двадцяти відсотків із них мають характер наукових публікацій, а ще менше – українознавчих [35, с. 98].

Найперший і найважливіший висновок, що випливає із історіографії проблеми, звичайно, полягає в тому, що більшість вчених стверджують, що Голодомор – це геноцид українського народу. Цей висновок означає, що вчені на основі документальних даних встановили (чи продовжують це підтверджувати), що Голодомор був штучний, рукотворний, спланований, організований, що він був засобом ліквідації якщо не усієї нації, то значної її частини (українського селянства, української інтелігенції), знищення або зміни її генофонду, він був засобом денаціоналізації через знищення (повне або значне) української культури, мови; вчені стверджують саме антиукраїнську спрямованість Голодомору, хоча не заперечують, що жертви були і серед представників інших національностей, і в інших радянських республіках; важливим висновком є думка про те, що Голодомор був відповіддю російського більшовизму, що будував тоталітарне суспільство, на активний опір українського народу ще від часу українсько-російських воєн 1918–1921 років; українській ментальності органічно чужі як комуністичні утопії ро-

сійського більшовизму, так і тоталітарні форми організації суспільного життя.

Не будемо стверджувати, що ці висновки – панівні, що з ними погоджуються всі. Дивні “застереження” висловлюють навіть відомі історики і політологи. Так, К. Бондаренко повторює одну із основних тез російських істориків – Голодомор 1932–1933 років не мав антиукраїнського спрямування. Цю тезу можна спростувати, але річ не в тім, що вона хибна – якщо якась думка, теза, наукове положення стають пропагандистським стереотипом, міфом антиукраїнської інформаційної війни, то про наукову аргументацію чи спростування вже не йдеться.

Наступний приклад. Я. Грицак, теж відомий історик, який (і він, і К. Бондаренко як вчені сформувалися в роки незалежної України) заявляє з приводу Голодомору: “Бачите, я не вірю, що колись ми достеменно знатимемо, як насправді було у 1932–1933 роках. Удамся до порівняння: український голод часто порівнюють із Голокостом. Дослідження Голокосту ведуть уже кілька десятків років, і порівняно з цим наукова продукція щодо Голодомору ще, образно кажучи, в пелюшках. Утім серед серйозних і чесних вчених, науковців ви рідко знайдете згоду щодо головних питань Голокосту – за винятком того, що він таки був, і внаслідок такої акції загинули декілька мільйонів людей. Подібно ми не знатимемо, скільки й через що загинуло українців” (інтерв’ю з Я. Грицаком у “Львівській газеті” від 3 грудня 2009 року). Згодом Я. Грицак, заперечуючи сам собі, все ж констатує той факт, що нез’ясованість голоду не може зупинити міжнародну спільноту від його визнання. Я. Грицак має рацію, коли говорить про інерцію мислення західної еліти, про західних політиків, які в молодості перехворіли хворобою лівизни і безкритичним русофільством (він зауважує: “Перше ще можна було перерости, а друге само по собі не минає”, але то не цілком так; сьогоднішнє русофільство європейських політиків не є органічним, не є хворобою, не є зумовлене духовною силою “російської ідеї” – воно продиктовано доволі традиційним страхом перед непередбачуваною (і передбачуваною) Росією, елементарною корисливістю і тією ж політичною доцільністю, прагматизмом, воно є й результатом потужної інформаційної кампанії Росії на міжнародній арені – з приводу Голодомору теж).

До речі, Я. Грицак “достеменно не знає, що тоді було”, а ось директор Російського інституту стратегічних досліджень Є. Кожокін знає і не сумнівається: “Будь-який історик, як я сам професійний історик, знає, що це була спільна трагедія, під час якої загинули мільйони росіян, українців, казахів. Будь-який історик знає, що можна під-

няти списки людей, які організовували Голодомор. У цих списках є українці, росіяни й особи інших національностей. Це була соціально-політична трагедія. Це не була акція, спрямована проти конкретного народу” (газета “День” від 29 листопада 2008 року).

Це теми, про які і на які ще можна дискутувати. Проте зацитована вище думка Я. Грицака – це, м’яко кажучи, випад проти тих серйозних і чесних науковців, серед яких дехто майже два десятки років досліджує Голодомор, це, на нашу думку, не стільки професійно наукове, скільки все те ж кон’юнктурне тлумачення Голодомору. Справді, те, що було 1933 року в Україні, не має абсолютно адекватного відображення в документах. Щодо цього більшовики були передбачливіші від нацистів. Зрештою, Сталін наказав ставитись до голоду як до явища, якого в природі нема, яке не існує; замовчування голоду і Голодомору було офіційною політикою і всередині країни і на міжнародній арені; Україна перебувала і в інформаційній блокаді. Парадокс – висококваліфікований історик хоче “достеменно” знати “як насправді було в 1932–1933 роках”.

На противагу твердженню Я. Грицака чи К. Бондаренка можна зацитувати інших дослідників, які авторитетно стверджують, що українські і зарубіжні фахівці мають неспростовні факти документального підтвердження зумисного, цілеспрямованого характеру організації винищення української нації.

Зрештою, ситуацію дещо спрощує той факт, що К. Бондаренко, Я. Грицак не є дослідниками Голодомору, а тому, відповідаючи на запитання журналістів, вони висловлюють “принагідні міркування”, так би мовити.

Ю. Соболев написав ґрунтовну статтю з переконливою аргументацією “Український феномен” (“Дзеркало тижня” від 16 і 23 травня 2009 року), в якій він зробив висновок, що за 53 роки радянської влади (1926–1979) коефіцієнт відтворення росіян в СРСР був у 9,2 рази (!) вищий, ніж українців; автор показав, що “масовий геноцид українського народу в Радянському Союзі мав не етнічний, а класовий характер: знищувалися не українці, а заможні селяни, яких, на жаль, серед українців була більшість (за мірками більшовиків). Отже, автор вважає, що це був геноцид: щоправда, у цій же статті він допускає, що можна продовжувати сперечатися про правомірність юридичного терміну “геноцид”, говорячи про розправу ч у ж о ї в л а д и над десятками мільйонів українців, можна назвати цей процес “етнічними чистками” або “класовими чистками з етнічним ухилом...”. І Ю. Соболев не зауважує, що така невизначеність у ставленні до терміну, це той самий юридичний фетишизм (про

нього пише І. Лосєв у статті “Формальність” проти фактів” у ч. 11 “Сучасності” за 2008 рік), представники й прихильники якого вимагають, по-перше, довести факт відомого й зумисного характеру дій певних осіб, причетних до геноциду, а по-друге, довести, що внаслідок геноциду гинули тільки етнічні українці. У статті Ю. Соболева (“Український феномен – 2” у “Дзеркалі тижня” від 12 грудня 2009 року) багато цікавого – і згадане твердження про геноцид, і про те, що радянська влада – це російська влада, і про дивну солідарність не лише прямих наступників радянської ідеології, а й дослідників національно-патріотичного спрямування (офіційно визнаного в сучасній Росії) та ліберально-демократичного спрямування у поглядах на Голодомор. Але незрозуміло, чому він не хоче оприлюднювати очевидний і логічний висновок своєї статті про те, що Голодомор був спрямований навіть не просто проти українського етносу, а проти української нації, яка в розумінні більшовиків, у контексті ідеології російського більшовизму, могла вийти на державний рівень існування (більшовики розуміли формальність УРСР як держави, але їй зміцнення не хотіли, вони цього боялися).

Ще один приклад – публікація “Повторний штурм” С. Кульчицького (“День” за 18 і 20 листопада 2009 року), одного з найбільш відомих і авторитетних українських дослідників Голодомору. Наведемо підсумкові висновки статті:

– автор назвав організаторів Голодомору – “ця п’ятірка у складі грузина Й. Сталіна, росіянина В. Молотова, єврея А. Кагановича, росіянина П. Постишева й особливо уповноваженого ОДПУ в УСРР без окресленої національності В. Балицького” (останній поки “працював” в Україні і винищував українців, називав себе українцем, а після того, як його заарештували 1937 р., знову назвав себе росіянином); погоджуємося з С. Кульчицьким, що ця національна приналежність не кидає тіні на народи, із середовища яких вони вийшли, і на країни, що утворили ці народи (щоправда, історики деяких інших держав в оцінці нашої історії такою коректністю не відзначаються);

– Голодомор був спрямований проти етнічних українців, якщо підходити до справи формально, на думку С. Кульчицького; адже титульна нація – поняття етнічне; Сталін і Постишев проводили більшовицьку українізацію, але всіма засобами, у тому числі й нелюдськими, радянська влада боролася з “петлюрівською” українізацією; її влаштовували етнічні українці (за дореволюційною термінологією – малороси), “але українець – державник, який мріяв реалізувати наявне в Конституції УСРР право на вихід з Радянського Союзу, був

грізною небезпекою. Репресії у середовищі титульних націй виглядали як етнічні чистки” – хоча ними не були;

– С. Кульчицький сумнівається, чи зможемо ми довести, що переслідування українців в УСРР і на Кубані зовсім не були різновидом етнічної чистки, а спрямовувалися на те, щоб запобігти виходові України зі складу СРСР. “Можна сказати наперед, що ми ніколи не знайдемо в архівах прямих документальних свідчень того, чим керувалися Сталін і його команда, влаштовуючи в Україні голод, який забрав життя мільйонів людей” (приблизно таку думку висловив згодом і Я. Грицак), але це не означає, що злочинний характер дій Кремля в Україні не може бути доведений; на думку С. Кульчицького, треба підійти до проблеми не з боку мотивів, якими керувалися злочинці в Кремлі, а з боку механізму Голодомору;

– згубні хлібозаготівлі стали причиною загальносоюзного голоду 1932–1933 років, а також голоду в Україні, який мав тут важчий характер, ніж в інших регіонах (за винятком Казахстану, де кочових казахів примусили осісти);

– автор вважає, що уявлення про Голодомор 1932–1933 років як цілісне явище і пояснення його виникнення конфіскацією хліба спотворює картину того, що сталося в Україні в грудні 1932 року в селах, поставлених на “чорну дошку”, і в січні 1933 року – по всій республіці. Тоді Кремль у глибокій таємниці, маскуючись під хлібозаготівлі, конфіскував у “боржників”, якими були майже всі колгоспи, продовольчі продукти, що й створило ситуацію найглибшого голодування, яке могло тривати без летального наслідку не більше 2–3 тижнів – такою була природа українського Голодомору;

– С. Кульчицький зазначає: російські вчені роблять висновок, що треба засудити політику Сталіна, який в умовах голоду продавав хліб за кордон, щоб отримати валюту для форсування індустріалізації країни, але в політиці надмірних хлібозаготівель вони не вбачають геноциду; більшість вчених Заходу вважає, що в усіх регіонах СРСР мала смерть від голоду, але не вбивство голодом; “З таким висновком російських і західних вчених можна погоджуватися або заперечувати його. Український Голодомор не має відношення до цього дискусійного питання. Він був наслідком сталінського злочину, реалізованого групою безпосередніх виконавців”;

– терор проти селянства не можна розглядати як ізольоване явище; він не випадково збігся у часі з розгортанням масових репресій проти української інтелігенції.

З більшими чи меншими застереженнями з цими висновками можна погодитися, бо вони на загал не заперечують двох засадни-

чих моментів – 1) голод мав антиукраїнське спрямування; 2) голод перейшов у Голодомор як засіб знищення українців і упокорення України як держави (як радянської республіки, що могла претендувати на вихід із Радянського Союзу). Заперечення викликає ось яка теза С. Кульчицького: “Сказане в цій статті є спробою докричатися до обох сторін в дискусії про Голодомор. Не думаю, що хтось змінить свою точку зору завдяки коротким тезам, які можна викласти в газеті. Але сказаного вистачить, щоб кожна сторона зрозуміла слабкі місця у власній позиції. Тільки після цього можна починати йти назустріч один одному. Сперечатися можна на будь-яку тему, але пам’ять полеглих у Голодоморі не повинна спотворюватися дискусіями”. Одна сторона – це, очевидно, російські дослідники і ті вчені Заходу, що підтримують їх погляд на Голодомор, а інша – це українські дослідники, так можна зрозуміти С. Кульчицького. Але ми ніколи не переконаємо росіян у тому, що вони не мають рації в оцінці Голодомору. В їхній науковій позиції “нема” слабких місць, бо це позиція політична, це позиція держави. У нашій позиції нема слабких місць, бо це позиція не лише наукова, але й моральна – це українців винищили Голодомором майже десять мільйонів і це ми повинні пам’ятати про них, якщо на це неспроможні дослідники з інших держав. Як нам йти назустріч один одному? Наука не політика, тут домовлятися і йти на компроміс не можна. Ми повинні в оцінці Голодомору від чогось відмовитися, в чомусь поступитися, на чомусь не наголошувати – і тоді нам “підуть назустріч?”.

У зв’язку з цим ми бачимо одну складну проблему. Ми повинні знати погляди на Голодомор інших дослідників, але це не повинно тяжіти над українськими дослідниками. Проаналізувавши певну кількість досліджень про Голодомор, можна дійти висновку про ефект, місце національних почуттів дослідника у процесі дослідження, про вплив цих почуттів на висновки дослідження. Строго кажучи, будь-яка галузь науки (не лише фізико-математична, природнича, а й гуманітарна) формально повинна бути позанаціональною (суб’єктивний чинник в науках, особливо гуманітарних, – це ще один важливий аспект наукової діяльності). Насправді, в реальному житті все по-іншому, особливо це стосується історичних досліджень. Оскільки предмет розмови стосується Голодомору, то у нас склалося враження, що українських дослідників сковує якийсь страх, якийсь комплекс, якась боязнь, що їх звинуватять у чомусь негідному як для сучасної людини і сучасного дослідника.

Нарікання дослідників на відсутність документів, задокументованих вказівок, які би прямо свідчили про намір знищення України

як самодостатньої і незалежної держави, – це не професійна обережність дослідника, це, радше, професійний “перегин”, а ще більше – небажання реконструювати історичний процес (у тому числі й злочинні мотиви, наміри, механізм винищення голодом тощо) на підставі непрямих доказів; це хвороба гіпертрофованого, спрощеного підходу до можливості зробити висновок, посилаючись на непрямі докази. Справді, в історії завжди можна знайти випадок, факт, подію, які дають змогу або пояснити, або виправдати свої дії і висновки як дослідника. На відміну від російських більшовиків німецькі нацисти залишили такий документ – йдеться про “Остаточне рішення” про повне фізичне знищення євреїв, прийняте на Ванзейській нараді 20 січня 1942 року. Але хіба десятки документів (лист Сталіна до Кагановича, постанови, циркуляри та ін.), наслідки виконання висловлених там вказівок і рекомендацій не свідчать про справжні наміри Москви щодо України, незважаючи на гасла “інтернаціоналізму”, “дружби народів” і т. зв. “українізації”?

Наукова коректність, інтелектуальна чесність, об’єктивність – це органічні, обов’язкові риси професійного історика, але це не означає, що дослідник повинен бути безпристрасним (а ще гірше – байдужим) в оцінці історії свого народу. Якщо Я. Грицак заявляє, що “... ми не знатимемо точно, скільки й через що загинуло українців”, то на це можна відповісти, що відомо: 1) загинуло багато; 2) згинули вони через те, що були українцями, які хотіли бути господарями на своїй землі, а не колишніми малоросами; 3) якби не було Голодомору 1932–1933 років, то хіба професійному історикові не відомо, чому знищили УАПЦ, чому переслідували українську науку, чому репресували сотні українських митців і письменників?

Добре сказав Р. Конквест: “Історик повинен знати і зафіксувати те, що відбувалося в реальному житті, об’єктивно викласти безсумнівні факти в їхньому історичному контексті. Автор уважає це своє завдання виконаним, однак при цьому зберігає за собою право на особистий погляд щодо висвітлювання ним фактів. Отже, він не обіцяє зберігати моральний нейтралітет, хоча й розуміє, що неодмінно знайдуться опоненти, котрі не поділятимуть його висновки та оцінки” [36, с. 14].

Українським дослідникам не треба боятися звинувачень в необ’єктивності, в моральній пристрасності, зумовленій патріотизмом. Це ми маємо підстави звинувачувати російських дослідників (незалежно від їхніх політичних поглядів) у домінуванні політичної доцільності над пошуком істини, західних – в тому, що вони сліпо повторюють російську концепцію Голодомору (тобто, знову дається

взнаки традиційне русофільство), в тій же політичній доцільності. І тих, і інших – у моральній черствості.

Можна по-різному ставитися до думки І. Драча про перший урок, який уже стає невід’ємним складником національної свідомості українця, який полягає в тому, що у Росії ніколи не було, немає і поки що не передбачається іншого інтересу в Україні, ніж винищення до решти, до пня української нації (зауважу, що чесні, інтелектуально сміливі і морально безкомпромісні дослідники з цим твердженням погодяться), але це слова патріота, українця, для якого не існує проблеми національної самоідентифікації, – відомий поет і діяч свій вибір зробив. Для багатьох сучасних дослідників процес національної самоідентифікації триває, і пробним каменем чи каменем спотикання стають трагічні сторінки нашої історії – Переяславська рада, Полтава і діяльність І. Мазепи, поразка українських визвольних змагань 1917–1921 років, УПА і Україна в Другій світовій війні, Голодомор. Дж. Мейса, американця і громадянина США, вибрали наші мертві – і він теж став Великим українцем. Так і такими вибраними нашою історією, нашим буттям повинні відчувати себе всі (хоча я розумію – завжди є багато покликаних, але мало вибраних...).

Цю проблему ще в середині 30-х років зауважив і порушив у статті “З філософії культури” (ч. 4 “Нашої культури” за 1935 р.) митрополит А. Шептицький. Зацитую його: “Історіографія – це також мистецтво, будучи до певної міри й стислою (тобто точною. – С. К.) наукою... Великий історіограф-мистець захоче не тільки особисті прикмети, йому самому питомі, без того не був би мистцем, але він мусить мати й прикмети, питомі його народові. Коли візьмемо історіографію наших часів у трьох провідних народів Європи – в Англії, Франції та в Німеччині, то стверджуємо такі глибокі різниці в їхньому національному характері, що, можна сказати, кожний має свою питому школу, що позначається глибокими різницями й цілком іншим підходом до предмету, іншим бранням справи. При тому, очевидно, кожний правдивий історіограф мусить передусім приймати й заховувати вселюдські культурні принципи історіографії, цебто об’єктивність, ґрунтування на джерелах тощо, але мусить усе залишатися собою у подвійному значенні – собою як “Сократ” людина й собою, як англієць, француз чи німець. Але цей національний характер не може переходити дозволу міру й грішити проти вселюдських принципів... Кожний проте признає всякому представникові тих трьох шкіл чи трьох історіографій якісь границі, досить далеко йдучі, в яких вільно буде національним почуванням впливати в несенціональних (несуттєвих. – С. К.) справах на об’єктивність

представлення, бо кожний признає, що абсолютної об'єктивності в історіографії нема... Ті національні прикмети є і для всесвітньої історіографії такі цінні, що світова історія буде менш оцінювати історика, який відрікається своєї національної системи й прикмет, скажімо, своєї національної історичної культури для чужої... А з другого боку він буде більш національним, будучи і всесвітнім істориком, як коли пересадкою націоналізму відділюється від принципів всесвітньої культури. Історик до того ступеня об'єктивний, що його патріотизм чи націоналізм грає в його історичних судах непересадну (не перебільшену. – С. К.) роль, буде для свого народу, для національної культури його більшим тріумфом, ніж був би з більшими, вже пересадними почуваннями національними, а менше чуйною й вразливою об'єктивністю. Прикмети й характер національної культури обов'язують, але обов'язують тільки до тієї границі, коли вони лишаються в згоді з принципами всесвітніми”.

Ми свідомо навели цю розлогу цитату, бо вона із статті Митрополита, яку мало хто знає сьогодні. Як бачимо, А. Шептицький постійно підкреслює значення об'єктивності, всесвітніх (загальнолюдських) принципів, але він підкреслює і роль національних почувань, патріотизму. На нашу думку, деякі українські дослідники власне й бояться демонструвати свої національні почування, свій патріотизм. З іншого боку, якщо розглядати ширше, митрополит А. Шептицький наголошував на значенні національного змісту культури того чи іншого народу і застерігав, що тільки під фірмою національної культури можна здобути місце у всесвітній культурі. А. Шептицький, крім цього, наголошував на конечності християнської любові в культурі, думки Христа, тобто християнської моралі.

Унікальність Голодомору як історичної події (географія події, кількість жертв, механізм і спосіб винищення, прихованість намірів, тривале замовчування Голодомору як гуманітарної катастрофи планетарного масштабу з боку урядів, наукового середовища, неадекватна реакція світової громадськості, потужна інформаційна протидія з боку СРСР у 80-х роках і Росії як правонаступниці на сучасному етапі) не потребує якихось специфічних методів дослідження, але крім органічної для науки об'єктивності дослідникам потрібні національне почуття (відчуття спорідненості із жертвами Голодомору) і відчуття морального обов'язку перед полеглими від Голодомору. Може, така тріада і таке поєднання і не є суто методологічною засадою, не є досить коректним у сенсі обґрунтування, але такий підхід є продуктивним у сенсі моральному. Ось чому в дискусії про Голодомор не може бути компромісів – у кінцевому підсумку йдеться не просто про минуле, а про суть, про історичну перспективу нашого національного, державницького буття.

1. Великий Голод в Україні 1932–1933 років: у IV томах.– Т. IV: Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – 624 с.
2. *Марочко В. І.* Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні / В. І. Марочко // Український історичний журнал. – К.: Наукова думка, 2003. – №. 5. – С. 125-144.
3. *Шульгин О.* Без території: Ідеологія та чин уряду У.Н.Р. на чужині / О. Шульгин. – Париж, 1934. – 352 с.
4. *Багрянний І.* Публіцистика: Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе / І. Багрянний. – К.: Смолоскип, 1996. – 856 с.
5. *Соловей Д.* Голгота України: московсько-більшевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною / Д. Соловей. – Вінніпег, 1954. – 288 с.
6. *Пігідо Ф.* Україна під большевицькою окупацією (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920–1930 роках) / Ф. Пігідо. – Мюнхен, 1956.
7. *Гришко В.* Карби часу: Публіцистика / В. Гришко. – К.: Смолоскип, 2009.
8. *Кононенко К.* Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960 / К. Кононенко. – Мюнхен, 1965. – 436 с.
9. *Мейс Дж.* Доробок нерадянських дослідників про український Голод / Дж. Мейс // Великий Голод в Україні 1932–1933 років: у IV томах. – К., 2008. – Т. IV: Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні. – 624 с.
10. *Портнов А.* Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії / А. Портнов // Україна модерна. – 2008. – Ч. 13: Війна переможців і переможених.
11. *Куртуа С., Верт Н., Панне Ш.-Л., Пачковський А., Бартошек К., Марголен Ш.-Л.* Чорна книга комунізму. Злочини. Терор і репресії / С. Куртуа, Н. Верт, Ш.-Л. Панне, А. Пачковський, К. Бартошек, Ш.-Л. Марголен. – Львів. – 2008. – 712 с.
12. *Верт Н.* Жнива геноциду / Н. Верт // Критика. – 2009. – Ч. 3-4.
13. *Blum A. Naitre, vivre en mourir en URSS / A. Blum.* – 1917–1991. – Paris, 1994. – 249 p.; *An pags des Soveties. Le Voyage français en Union sovietique. 1917–1939.* – Paris, 1979; *Levin M. La Formation du systeme sovietique / M. Levin.* – Paris, 1987. – 273 p.
14. *Vecklerburg Y., Wipplermann W.* Roter Holocaust? Kritik des Schwarzbuchs des Kommunismus / Y. Vecklerburg, W. Wipplermann. – Hamburg, 1998. – 294 S.
15. *Möller H.* Der rote Holocaust und die Deutschen. Die Delatte um das Schwarzbuchs des Komunismus / H. Möller. – München, 1999. – 249 S.

16. *Kappeler A. Kleine Geschichte der Ukraine / A. Kappeler.* – München, 1994. – 286 S.
17. *Heinrick A. Die socialistische Transformation der Ukraine. 1917–1934 / A. Heinrick.* – Marburg, 1997. – 150 S.
18. *Дитч Й.* Образи тоталітаризму в Україні / Й. Дитч // Україна модерна. – 2008. – Ч. 13: Війна переможців і переможених.
19. *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / Упорядник Андре Граціози.* – Харків, 2007. – 255 с.
20. *Кульчицький С. Передмова / С. Кульчицький / Великий Голод в Україні 1932–1933 років: У IV томах.* – К., 2008. – Т. IV: Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні. – 624 с.
21. *Джеймс Мейс: “Ваші мертві вибрали мене...” / За заг. ред. Л. Івшиної.* – К.: ЗАТ “Українська прес-група”, 2008. – 672 с.
22. *Історія Української РСР.* – К., 1977. – Т. VI.
23. *Загорський П. М., Стоян П. К.* Нариси історії комітетів незаможних селян / П. М. Загорський, П. К. Стоян. – К., 1960. – 163 с.
24. *Данилов В. П., Івницький Н. А.* Ленинский кооперативный план и его осуществление в СРСР / В. П. Данилов, Н. А. Івницький // Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках / Под ред. В. П. Данилова. – М., 1962.
25. *Історія селянства Української РСР.* – К., 1967. – Т. II.
26. *Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967.* У 2 т. – К., 1967. – Т. I.
27. *Історія суду Радянської України.* – К., 1968.
28. *Ленинский кооперативный план и борьба за его осуществление.* – М., 1969.
29. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р.Я. Пиріг; НАН України, Ін-т історії України.* – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 1128 с.
30. *Малінкович В.* Голод 1933 року на Україні / Малінкович В. // Сучасність. – 1983. – Ч. 10.
31. *Максудов С.* Демографічні втрати населення України в 1927–1938 роках / С. Максудов // Сучасність. – 1983. – Ч. 10.
32. *Зеленин И. Е.* “Революция сверху”: завершение и трагические последствия / И. Е. Зеленин // Вопросы истории. – 1994. – Ч. 10.
33. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: В 5-ти т.* – Т. 3: Конец 1920–1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, А. Виолы. – М., 2001. – 1008 с.
34. *Сагайдак М.* Етноцид українців в СРСР / Сагайдак М. // Український вісник. – 1975. – Ч. 7–8.
35. *Калакура Я.* Український погляд на Голодомор 1932–1933 років як геноцид українського народу / Я. Калакура // Українознавство. – 2008. – Ч. 1.
36. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.

Питання для контролю і обговорення

1. Коли і хто із середовища української діаспори започаткував дослідження Голодомору?
2. Хто із українських дослідників на еміграції тлумачив Голодомор 1932–1933 років як геноцид?
3. Дослідники із середовища української діаспори про причину і мету Голодомору.
4. Назвіть імена західних авторів, які першими почали писати про Голодомор.
5. Коли і у зв'язку з чим почався новий період зарубіжної історіографії в дослідженні Голодомору?
6. Яка роль Р. Конквеста і Дж. Мейса у дослідженні Голодомору?
7. Чому у західній історіографії тривалий час переважали неспроможність і небажання писати про Голодомор?
8. Чому багато зарубіжних дослідників не можуть погодитися з тим, що Голодомор – це геноцид?
9. Назвати основні тези західної історіографії Голодомору.
10. Основні позиції радянської історіографії Голодомору.
11. Чому російська історіографія не визнає Голодомору геноцидом?
12. Роль української діаспори у створенні Комісії Конгресу США з дослідження Великого Голоду 1932–1933 років.
13. Назвати праці тих українських дослідників, які найбільш плідно працюють над проблемою Голодомору.
14. У чому полягають суть і тенденції сучасної української історіографії Голодомору?

Список рекомендованої літератури до теми

1. Великий Голод в Україні 1932–1933 років: у IV томах. – К., 2008. – Т. IV: Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні. – 624 с.
2. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / [Упор. Р.Я. Пиріг]. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 1128 с.
3. Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина. – К., 2008. – 336 с.
4. Гришко В. Карби часу: Публіцистика / В. Гришко. – К.: Смолоскип, 2009.
5. Єфименко Г. Коренізація, українізація, націоналізм / Г. Єфименко // Сучасність. – 2008. – Ч. 11. – С. 46-52.
6. Захаров Є. Злочин без кари / Є. Захаров // Сучасність. – 2008. – Ч. 11. – С. 30-39.
7. Калакура Я. Український погляд на Голодомор 1932–1933 років як геноцид українського народу / Я. Калакура // Українознавство. – 2008. – Ч. 1.
8. Касьянов Г. Dance macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / Г. Касьянов. – К., 2010. – 271 с.
9. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 як геноцид: труднощі усвідомлення / С. Кульчицький. – К., 2007. – 424 с.
10. Кульчицький С. Ціна “Великого перелому” / С. Кульчицький. – К., 1991. – 630 с.
11. Кондратенко А. Етнічні війни проти українців / А. Кондратенко. – К., 2006. – 279с.
12. Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни / В. В. Кондрашин. – М., 2008. – 515 с.
13. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і Голодомор / Р. Конквест. – К., 1993. – 384с.
14. Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960 / К. Кононенко. – Мюнхен, 1965. – 535с.
15. Куртуа С., Верт Н., Панне Ш.-А., Пачковський А., Бартошек К., Марголен Ш.-А. Чорна книга комунізму. Злочини. Терор і репресії / С. Куртуа, Н. Верт, Ш.-А. Панне, А. Пачковський, К. Бартошек, Ш.-А. Марголен. – Львів. – 2008. – 712 с.
16. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / Упорядник Андре Граціозі. – Харків, 2007. – 255 с.
17. Малком Маггерідж і голод в Україні 1932–1933 років // Сучасність. – 1985. – Ч. 1.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 років В УКРАЇНІ

17. *Марочко В. І.* Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні / В. І. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – Ч. 5. – С. 125–144.
18. *Марунчак М.* Нація у боротьбі за своє існування: 1932–1933 в Україні і діаспорі / М. Марунчак. – Вінніпег, 1985. – 147с.
19. *Джеймс Мейс:* “Ваші мертві вибрали мене...” / За заг. ред. Л. Івшиної. – К.: ЗАТ “Українська прес-група”, 2008. – 672 с.
20. *Нагірний В.* Західна інтелігенція та Радянський Союз: прочани, жертви обману чи творці “шляхетної брехні”? / В. Нагірний // Сучасність. – 1983. – Ч. 3. – С. 211-228.
21. *Портнов А.* Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії / А. Портнов // Україна модерна. – 2008. – Ч. 13: Війна переможців і переможених. – С. 82-114.
22. *Шаповал Ю.* Україна 1920-50-х років: Сторінки ненаписаної історії / Ю. Шаповал. – К., 1993.
23. *Юхновський І., Верстюк В.* Голодомор – геноцид українського народу / І. Юхновський, В. Верстюк // Пам’ять століть. – 2008. – Ч. 5-6. – С. 37-50.

Розділ II

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ

§ 2.1. Документи про Голодомор в архівах України

Основою будь-якого об'єктивного, неупередженого дослідження історичного минулого є джерельна база – достатня за обсягом, достовірна, різноманітна. Метою аналізу такої джерельної бази є не просто її класифікація за певними критеріями (що теж є важливим етапом роботи дослідника), а отримання, виокремлення такої сукупності фактів як емпіричної бази дослідження, яка й дає підстави робити логічно незаперечні висновки (політичну тенденційність та зацікавленість іншого виду й походження навіть за наявності неспростовних фактів теж не можна недооцінювати).

Щодо Голодомору 1932–1933 рр., цієї найбільшої за обсягом трагедії в історії людства й організованої гуманітарної катастрофи одного народу (українського), то сталася досить парадоксальна ситуація – Голодомор не досліджували. Таке враження, що для багатьох політиків, істориків, політологів, державних діячів, а також для міжнародної громадськості боротьба за абстрактні загальнолюдські цінності, за порятунок однієї людини (чи й кількох, кількадесяти, кількох сотень і т.п.) та підрахунок втрат у війнах локальних (а навіть і світових) була важливою, але сприйняття і зрозуміння факту знищення приблизно десяти мільйонів людей внаслідок Голодомору чи втрата понад двадцять мільйонів цього ж народу упродовж якоїсь чверті століття аналогічної уваги чомусь не викликали.

На це були причини (це, радше, не причини, а пояснення). У Радянському Союзі Голодомор був забороненою темою. Як пише Р. Пиріг у статті “Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України”: “Замовчування факту голоду та утаювання будь-якої інформації про нього були складовою частиною політики правлячої партії, що негативно позначилося на його документальній фіксації. Проте масштабність цього рукотворного лиха, усвідомлення партійно-державним керівництвом можливого соціального вибуху, потреби управління упокоренням українського села, функціонуван-

ня каналів таємного діловодства і документообігу породжували на всіх ієрархічних рівнях влади писемну інформацію про передумови, причини, розміри та наслідки голоду. До партійних комітетів, державних установ, редакцій газет ринув масовий потік листів, скарг, звернень, заяв з викладом дійсного стану агонізуючого від голоду селянства. Частина цих матеріалів також відкладалася в архівних фондах. Накладене свого часу табу на оприлюднення інформації про голод впало лише після повного краху радянського тоталітаризму” [1, с. 82–101].

Зазначимо, що значна частина джерел стосовно Голодомору знаходиться за межами України. Ми маємо на увазі, насамперед, архіви Російської Федерації (яка не хоче відкривати свої архіви, хоча від подій 1932–1933 рр. минуло більше ніж достатніх для демократичних держав 50 років), але й архіви багатьох інших держав, керівництво яких через різні канали мало достовірну інформацію і про початок голоду, і про масштаби Голодомору. Зрештою, цим джерелом є й ті дослідження, що з’явилися за кордоном, і комплекти періодичних видань, що тією чи іншою мірою висвітлювали катастрофу в Україні 1932–1933 р.

Спробуємо в загальних рисах окреслити типологію джерел з історії Голодомору (звертаючи побіжно увагу на зміст цих джерел, оскільки завжди важливо знати, де шукати відповідні джерела).

Як відомо, історичне джерелознавство виокремлює такі групи історіографічних джерел: міфи, легенди, перекази, аннали, літописи, хроніки; узагальнюючі історичні праці; монографічні дослідження; науково-популярна й навчальна література; джерельні публікації; матеріали наукових конференцій, з’їздів, симпозіумів; критико-бібліографічна література; до вивчення історіографічного процесу залучають політичні та ідеологічні документи; велике значення мають джерела особового походження – особисті листи, адресовані офіційним особам, державним діячам, державним установам, громадським організаціям, редакціям періодичних видань, мемуари (спогади, записки), щоденники, автобіографії. Окремо треба зазначити, що джерелом дослідження є періодична преса і зображальні джерела (фото- і кінодокументація).

Так, унікальні, за визначенням Р. Пирога, документи зосереджені в архівах України. Він же й проаналізував склад, зміст, типологію тих джерел, що зберігаються в архівосховищах України (згадана стаття “Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України” у ч. 5 “Українського історичного журналу” за 2003 рік).

Розділ II. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ

Найбільш відомий дослідник Голодомору Дж. Мейс теж відзначає проблеми джерелознавства. “Якщо ми не маємо достовірних джерел, ми не маємо історії”, – писав він [2, с. 151]. Міркування Дж. Мейса про роботу над джерелами щодо Голодомору, серед них – і над свідченнями очевидців цінні в методичному сенсі. Він зокрема слушно зауважує, що у дослідників нема достатніх відомостей про сам процес ухвалення рішень на різних офіційних рівнях, дуже важливо було б використати оригінальні протоколи засідань ЦК та політбюро ЦК КП(б)У, а також відповідні документи з московських архівів. На його думку, дослідники повинні наполягати на отриманні відомостей із самої верхівки сталінської соціальної піраміди – тобто інформації про Сталіна та його найближче середовище, а також про державну законодавчу еліту в Україні. Звичайно, дещо змінилося від часу появи його статті “Висновки та перспективи дослідження Голодомору 1933 року” в журналі “Сучасність” (1993), але й сьогодні треба констатувати – дослідники не мають доступу до всіх наявних джерел. Приховувати їх, забороняти доступ до цих джерел, неофіційно, непрямо перешкоджати вченим у вивченні цих джерел чи вдаватися до різних форм тиску для того, щоб дослідники робили “потрібні” і політично доцільні, вигідні висновки – це аморальна позиція, це позиція, яка повинна підлягати не лише моральному осуду (навіть якщо йдеться не лише про окремих впливових осіб, а й уряди чи урядові структури різних держав).

Належне науково виважене, кваліфіковане, неупереджене розкриття історії Голодомору стало можливим тільки в умовах незалежної Української держави. Це головна засада об’єктивного і аргументованого вивчення цієї проблеми. Указ Президента “Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов’язаних із українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні” (2009) забезпечив розсекречення наявних в усіх державних органах влади документів і матеріалів, які розкривають “технологію” винищення, ілюструють жахітливо жорстокі дії влади колишнього СРСР, яка на увесь світ оголошувала себе “найгуманнішою” і “найдемократичнішою”. Комплекс агресивності більшовицького режиму і його наставленість на криваві методи поневолення народів постає на сторінках цих документів і матеріалів без пропагандистського флеру і прикрас. Це гола і жорстока правда і, власне, це дає змогу суспільству усвідомити справжню сутність режиму комуністичного нівечення людства. Знято будь-які обмеження на використання й оприлюднення всіх без винятку архівних документів з 1917 по 1991 рік. Для наукових досліджень і публікацій відкрито

зібрання Галузевого державного архіву Служби безпеки України – це понад 800 тис. томів матеріалів по кількасот сторінок кожний. Процес розсекречення українських архівів відкриває історикам і громадськості доступ до значної, раніше суворо і жорстко забороненої, інформації про наше історичне минуле. Такі прогресивні зміни щодо використання джерел національної історії стимулюють вкрай необхідні дослідження “білих” і “чорних” плям минулого, викриття фальшувань, політичних шахрайств і злочинів більшовицьких ідеологів.

З 23 січня 2009 року в Україні планово знімають гриф “цілком таємно”, “таємно” з архівних документів які належали карально-репресивним органам радянського тоталітарного режиму. Президентський Указ зобов’язав відкрити відповідні зібрання КДБ, МВС, Служби зовнішньої розвідки, Державного департаменту з питань виконання покарань та інші документи.

Назвемо ті основні архівосховища України, у фондах яких зберігаються документи з історії Голодомору (детальніше їх аналізує Р. Пиріг у згаданій статті “Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України”, а про основні архівосховища можна прочитати у сучасних підручниках із джерелознавства).

Так, значна кількість важливих документів знаходиться у фондах Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України). Це колишній архів комуністичної партії України, а тому саме тут було зосереджено “... унікальний за складом і тематичним змістом комплекс історичних джерел, які відбивають причини, перебіг та наслідки голоду 1932–1933 рр. в УРСР. ЦК КП(б)У як вищий регіональний політичний орган був творцем документів, що визначальним чином впливали на всі сфери життєдіяльності республіки”, – зазначає Р. Пиріг.

Документи з історії Голодомору зосереджені у фонді 1 – “Центральний комітет Компартії України”. Р. Пиріг виокремлює три основні групи документальних джерел цього фонду. Перша – матеріали з’їздів, конференцій, пленумів ЦК КП(б)У, постанови політбюро і секретаріату, документи відділів ЦК. Друга – постанови та інші матеріали місцевих партійних комітетів. Третя – інформаційні матеріали державних органів.

Матеріали XII з’їзду КП(б)У (січень 1934 р.) свідчать про замовчування трагедії українського народу, про творення історичних міфів. Аналіз ухвал з’їзду переконує в тому, наскільки антиукраїнською була більшовицька політика, якою зрадницькою щодо національних інтересів України (попри спроби окремих націонал-комуністів) була роль т. зв. компартії України – чого варті лише слова глибокої вдяч-

Розділ II. Джерельна база дослідження голодомору

ності (!) ЦК ВКП(б) за ліквідацію “прориву” (слово “голод” було заборонено вживати) в сільському господарстві. У цих ухвалах не лише не йшлося про голод, – там читаємо про зрушення останніх років (тобто після Голодомору), які зумовили велике зростання матеріального добробуту і культурного рівня колгоспних мас...

Треба зауважити, що матеріали компартійних з'їздів, пленумів згодом друкували в пресі, вони виходили окремими виданнями, але це була дозована, так би мовити, інформація, бо ці тексти старанно редагували, “пригладжували”, бо все ж у виступах багатьох делегатів з'їздів чи конференцій говорилося про неприємні для Москви речі – про голодне село, про перегини в заготівельній політиці, про знущення уповноважених, про економічну неспроможність колгоспів, про настрої селян і їхню оцінку дій влади. Це спонукало дослідників до роботи з автентичними джерелами (із первісними стенограмними записами), а не з їх відображенням у кривому дзеркалі партійно-радянської преси.

Саме тому потрібно уважно і критично досліджувати ті документи, що походять від найвищих партійних і державних органів. Більшу фактологічну достовірність мають документи ДПУ, хоча республіканські “чекісти” теж були схильні до фальсифікації, до замовчування, до інтерпретації фактів у потрібному й вигідному для Москви ключі. Це особливо стосується “наявності” націоналістичних чи антирадянських організацій, існування яких на папері потрібно було Москві, щоб провадити регулярні репресії проти української інтелігенції чи звинувачувати окремих осіб із числа партійної і радянської номенклатури.

Що має абсолютну фактологічну достовірність – це листи, прохання, скарги звичайних людей (навіть тоді, коли вони славлять Сталіна, заявляють про свою відданість радянській владі й більшовицькій ідеї). Такі документи, особливо ті, де йдеться про допомогу від голоду, про знущення представників партії чи влади – це гірка істина в останній інстанції, бо писали люди, які або самі дивилися в очі смерті, або бачили десятки і сотні смертей, або не розуміли справжніх причин голоду, не розуміли, чому їхня, народна, влада морить людей голодом.

Важливі документи про голод зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади й управління (ЦДАВО України). Тут зберігаються документи Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК), Ради народних комісарів (РНК), різноманітних структур республіканського рівня. На підставі їх аналізу теж можна зробити обґрунтовані висновки про справжні при-

чини голоду, зрозуміти механізм терору і репресій проти України, переконатися в злочинності дій не лише республіканської компартії, а й московського керівництва. Скажімо, документи наркомату юстиції УРСР свідчать про причетність органів правосуддя до злочинів проти українського народу, показують, як більшовицька влада створювала “правову” базу для різноманітних державних заходів. У документах наркомату юстиції дуже часто вживається слово “репресія”. Щодо сумнозвісного “закону про п’ять колосків” (постанова ЦВК та РНК “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперативів і зміцнення соціалістичної власності” від 7 серпня 1932 р.), то відоме розпорядження наркомату юстиції від 14 вересня 1932 р. про соціально-класовий підхід при виконанні вироків – йдеться про масове застосування репресій проти українських селян, але воно ще досить лояльне, бо вказує на шкідливі тенденції розстрілу бідняків і середняків. Хронологія появи відповідних документів цього наркомату свідчить про його інтенсивну діяльність і участь у всіх репресивних заходах. Нарком’юст був важливим гвинтиком більшовицького геноцидотворчого механізму. Так, на початку листопада 1932 р. нарком’юст розсилає збірник “Про активізацію роботи органів юстиції в боротьбі за хліб” – очевидно, пролунав окрик із Москви (чи принаймні натяк) про лібералізм українських правоохоронних органів.

Інші фонди ЦДАВО України – це наркомату освіти, наркомату робітничо-селянської інспекції тощо.

Фонди інших центральних державних архівів (Центральний державний кіно-, фотоархів України, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України) теж мають певні документи, що стосуються історії Голодомору.

Цікаві документи є в Центральному державному історичному архіві України, зокрема, в ЦДІА у Львові і Державному архіві Львівської області.

Наступна група джерел – збірники документів і матеріалів – теж цінна, звичайно, за умови, що упорядники чесно і відповідально формують комплекс документів – не добирають лише вигідні факти, що узгоджуються з офіційною лінією влади, чи з поглядами якоїсь важливої політичної сили, чи позицією й інтересами іншої держави, не редагують текст (тобто, не втручаються в текст, не роблять купюр і т.п.). Зрозуміло і те, що видати увесь комплекс якогось фонду теж навряд чи реально і доцільно – це може бути цікаво, радше, для спеціалістів, а не для громадськості.

Розділ II. Джерельна база дослідження Голодомору

Сталося так, що КПРС, організатор і виконавець Голодомору, змушена була видати хронологічно перший збірник документів і матеріалів, що зберігалися в архіві Інституту історії партії при ЦК КПУ. Зробила це вона не з доброї волі. Напередодні 50-річчя Голодомору українська діаспора активізувалася, вкотре порушивши цю проблему, намагаючись привернути до неї увагу міжнародної громадськості. Згодом їй вдалося добитися створення Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні. Це не могли не зауважити в СРСР, отже, і в Україні. Дж. Мейс, згадуючи історію створення і перебіг роботи Комісії, цитує доповідну записку за підписом А. Капта, адресовану В. Щербицькому, тодішньому першому секретареві ЦК КПУ. Її назва така: “О пропагандистских мероприятиях по противодействию развязанной реакционными центрами украинской эмиграции анти-советской кампании в связи с имевшими место в начале 30-х годов продовольственными трудностями”. Отже, не Голодомор, навіть не голод, а “продовольственные трудности”, не з’ясування правди, а “пропагандистские мероприятия”. Цікава цитата із цього документа: “...нам не выгодно по данному вопросу вступать в открытую полемику с зарубежными националистическими писателями, в настоящее время усилия сосредоточены на пропаганде в республике и на зарубежные страны достижений сельского хозяйства Советской Украины, преобразований в деревне, ставших возможными благодаря победе колхозного строя” [3, с. 358].

Отже, і партійні функціонери покоління періоду глухого застою знали про голод, а тому вважали, що не вигідно вступати у відкриту полеміку із вченими і публіцистами української діаспори. Потім почалася перебудова.

Аж у січні 1990 р. з’являється постанова ЦК КПУ “Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов’язаних з ним архівних матеріалів”. У ній вперше відверто зазначено, що “...понад півстоліття ця тема замовчувалася у вітчизняній (тоді ще уникали без особливої потреби вживати означення “українська”. – М. Р.) історіографії, що заважало науковому осмисленню та об’єктивній морально-політичній оцінці цієї народної трагедії”. ЦК КПУ визнав, що голод 1932–1933 років став справжньою трагедією народу (саме так зафіксовано у тексті постанови – “народу”), наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого середовища (Молотов, Каганович) щодо селянства; засудив “безпринципну політику тодішнього керівництва республіки (Косіор, Чубар) у проведенні хлібозаготівель”, відмежувався від насильницьких, репресивних методів розв’язання проблем суспільного розвитку; рекомендував редакціям газет, журналів, теле-

бачення і радіо **“...забезпечити правдиве, об’єктивне, на основі документальних матеріалів, висвітлення подій, пов’язаних з голодом 1932–1933 років”** (підкреслення наше. – М. Р.). Традиційної більшовицької демагогії тут вистачає, але на виконання цієї постанови і з’явився збірник документів і матеріалів “Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів” (1990).

Його упорядники широко вживають термінологію, притаманну науці й пропаганді радянських часів: “продовольчі труднощі”, “напружене продовольче становище”, “куркульський саботаж”, “саботаж хлібозаготівель” тощо. Тенденційний підхід проявився і в тому, що майже третину збірника займають документи, що, згідно із своєю назвою, мали би свідчити про допомогу голодній Україні. Ось “Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) про продовольчу допомогу Україні” від 23 червня 1932 р., але ухвала Політбюро протилежна назві – “обмежитися вже прийнятими рішеннями ЦК і додаткового завезення хліба в Україну не робити”! (Нагадаємо, що до “закону про п’ять колосків” залишалось приблизно півтора місяця. Це не поодинокий приклад).

Але найголовніше (це відзначають сучасні дослідники): не можна погодитися з редколегією збірника в тому, що вона заявляє: “вся сукупність матеріалів не дає підстав для висновку про те, що ця трагедія була заздалегідь спланованою антиукраїнською акцією, голодом-етноцидом”. Невизнання запланованості голоду-геноциду – це останній рубіж для “українських” комуністів, їм ніде відступати, бо за плечима – Москва, як загороджувальний загін НКВД в роки війни (і в буквальному, і у фігуральному сенсі). Переоцінювати значення цього збірника не треба – уже накопичувався “дев’ятий вал” народного обурення, СРСР уже тріщав, уже не було Берлінської стіни і “табору” соціалістичних країн. Треба підкреслювати не стільки наукове значення цього збірника (бо не було це його рисою), а те, що він був радше симптомом краху СРСР і більшовицької ідеології.

Компартію підганяло не лише те, що Комісія Конгресу США з вивчення голоду України завершувала свою роботу, а й те, що і в Україні наприкінці 80-х рр. в періодичній пресі з’явилися публікації про Голодомор, а крім цього, у видавництві вже два роки лежав збірник “33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал”, що його підготували В. Маняк і Л. Коваленко-Маняк. Це видання побачило світ у 1991 р. за рішенням Спілки письменників України. Упорядники (Л. Коваленко і В. Маняк) зібрали 1000 свідчень про Голодомор, спогадів і свідчень тих, хто пам’ятав і пережив ті страшні роки. Ці свідчення – не лише пам’ять окремих людей, це колективна пам’ять українського народу. Цілком слушно О. Веселова зазначає: “Народну пам’ять автори-

Розділ II. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ

упорядники вважали найважливішим історичним джерелом, як і розкату самосвідомість народу – найсправедливішим істориком пережитого лихоліття сталінщини” [4, с. 104]. Цей збірник – унікальне поєднання свідчень народу (очевидців і жертв геноциду), публіцистики В. Маняка і Л. Коваленко і наукових коментарів професійних істориків (Є. Шаталіна, В. Марочко), які доповнили свідчення очевидців архівними документами. Є. Шаталіна відзначила величезний внесок В. Маняка і Л. Коваленко у створення джерельної бази з історії Голодомору на міжнародній науковій конференції з відзначення 60-річчя голоду-геноциду (10 листопада 1993 р.). Для журналістів цінною є думка Є. Шаталіної про те, що В. Маняк і Л. Коваленко створили новий жанр документальної розповіді).

Основна ідея збірника: Голодомор був цілеспрямованою політикою знищення українського народу, а не простим наслідком колективізації. Символічним є останній розділ книги: “Повернути народові історію, а історії – правду”.

Наступний за хронологією збірник документів і матеріалів – “Колективізація і голод на Україні 1929–1933”. Цей збірник мав два видання – у 1992 р. і 1993 р. Особливістю цього збірника є те, що він розширив хронологічні межі Голодомору, оскільки масові репресії й насильницька колективізація, яку почали в 1929 р., – це вже ознаки геноцидної політики, хоча першовитоки її закладені в самій природі більшовицької ідеології. Зрештою, в збірнику досить багато свідчень про голод. У передмові (С. Кульчицький і Є. Шаталіна) висловлено думку, яку С. Кульчицький часто повторює у своїх працях: йдеться про ескалацію, наростання голоду (1931 р. – голодування, 1932 р. – голод, 1933 р. – голодомор), а не голод як раптове, не сплановане лихо, спровоковане посухою чи навіть суб’єктивним чинником – помилками окремих керівників у процесі хлібозаготівлі.

Документи і матеріали, різноманітні постанови про колективізацію, протоколи президії ВУЦВК, постанови РНК УРСР про хлібозаготівлі і “чорні дошки”, розпорядження РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про фактичну колонізацію очищених від українців українських земель шляхом переселення туди в основному росіян. Є тут і низка інших документів – зведення, звіти, огляди, доповіді про хід колективізації, повідомлення сількорів, листи селян, що не витримували знущань. Але не менш цінними як джерело є і листи голів колгоспів, членів правлінь колгоспів і сільрад, тобто активістів – у дусі радянського часу найбільш свідомої частини сільського населення.

Серед цих видань треба назвати і “Чорну книгу України: Збірник документальних архівних матеріалів, листів, досліджень, есе” (1998).

У цьому збірнику є постанова ЦК КП(б)У, протокол засідань ЦК, свідчення очевидців, що пережили Голодомор, листи (упорядник подає широкий діапазон – від листів селян до листів Косіора чи Постишева й Любченка з вимогою припинити допомогу Німецького фашистського товариства допомоги голодуючим німцям СРСР). Тематика селянських листів суцільно “голодоморна” – голод, смерть від голоду, канібалізм, труподство.

Цінним у збірнику є наявність т. зв. “Особых папок”, в яких містяться дані про хлібозаготівлі, про посилення репресій. Історики відзначають, що примітки до “Особливих папок”, а також хронологічна послідовність викладу підвищили б джерелознавчу цінність збірника.

У 1999 р. в Нью-Йорку вийшов і такий збірник: “Портрет темряви: свідчення, документи і матеріали”. Це двотомне видання, упорядником якого є П. Ящук. У збірнику зафіксовано спогади очевидців, які він зібрав самостійно. Вагомості збірнику надає те, що вступ до першого тому написав уже відомий на той час дослідник Голодомору Дж. Мейс. Цінності збірника сприяє те, що П. Ящук записав свідчення не лише українців, але й поляків, німців, євреїв майже з усіх областей України, а також і деяких регіонів Росії. Позиція упорядника очевидна – Голодомор було сплановано, а матеріали і документи це відображають. Крім цього, П. Ящук звернув увагу ще на одну обставину: повне замовчування спланованого триразового голодоморного погрому – катастрофи ХХ століття українського народу, що іноді трансформувалося лише в більшовицькому тлумаченні у “труднощі” й “помилки” – не менш злочинне перед істиною. Це зауваження стосувалося не лише радянського керівництва і його вірно-підданої науки. Упорядник адресував його сучасним дослідникам – і в Росії, і окремим на Заході чи й у самій Україні.

У 2001 р. вийшов друком збірник “Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та Північний Кавказ. 1932–1933 рр.”. У збірнику – документи, що свідчать про діяльність хлібозаготівельних комісій на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим і секретарем ЦК ВКП(б) Л. Кагановичем, телеграми, листування командирів голоду з його ідеологом – Сталіним, є тут і щоденники Кагановича. Структура збірника – у першому розділі статті відомих дослідників Голодомору (В. Васильєва, Ю. Шаповал, С. Уйткрофт, Л. Малашенко). Власне документи – у другому розділі. На думку О. Веселової, у збірнику не вистачає коментарів, не завадила б і політична оцінка Голодомору, хоча ця оцінка очевидна, як і висновки про злочинну діяльність Молотова і Кагановича.

Розділ II. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ

Своєрідний збірник, що теж має джерелознавчу цінність, – це огляд В. Даниленка “Документи радянських спецслужб про голодомор в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947”, що з’явився на сторінках “Пам’яті століть” (ч. 3 за 2003 р.).

Останнє за часом появи, але важливе і серйозне видання. Можна послатися на досвід Я. Папуги, автора монографії “Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим”, в якій використано широкий масив архівних документів і публікацій преси Сх. Галичини. Якщо йдеться про архіви, то це документи, що стосуються діяльності тодішніх судових органів, окремих політичних і громадських організацій, особисті фонди західноукраїнських громадських діячів тощо. Іншим свідченням наявності архівних документів про Голодомор є “Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років України: Львівська область”. В цьому виданні упорядники використали документи Українського громадянського комітету порятунку України, Головної еміграційної ради, закордонних осередків допомоги голодуючим в Україні.

Протягом останніх кільканадцяти років вийшла друком низка збірників документів і матеріалів про Голодомор 1932–1933 рр. в окремих областях України, в яких теж спогади очевидців доповнюються архівними документами обкомів партії і ДПУ. Ці збірники були задумані й почали виходити з нагоди 60-річчя Голодомору, хоча не всі вони вийшли до цієї сумної дати. Може, наукова цінність цих збірників дещо менша, але стосується це не пізнавального, джерелознавчого аспекту. Зважаючи на те, що над ними почали працювати на початку 90-х рр., можна відзначити і такий позитивний момент – до вивчення Голодомору долучалося щораз ширше коло дослідників.

Помітне місце у джерелознавчій базі посідають свідчення очевидців. Історично перші свідчення очевидців появилися водночас із Голодомором у західноукраїнській пресі. Зрештою, Європа теж мала можливість прочитати розповіді очевидців – ними були ті чесні зарубіжні журналісти, яких Москві не вдалося ні купити, ні залякати, ні шантажувати.

Наприкінці 80-х рр. почали з’являтися спогади очевидців на сторінках українських журналів і видань неформальних організацій і товариств.

У 2002 р. вийшов перший із десяти томів “Українського голокосту 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив”. Вийшло перші кілька томів цього видання.

Окремо треба відзначити появу тритомника спогадів очевидців для Комісії Конгресу США, що з'явився у 2008 р. У передмові С. Кульчицький характеризує цей тритомник як історичне джерело колосальної ваги.

Інша важлива група історіографічних джерел – монографічні дослідження Голодомору. Серед українських дослідників назвемо С. Кульчицького, В. Марочко, С. Білоконя, Ю. Шаповала, Г. Єфіменко, Г. Касьянова та інших, чиї праці найбільше цитують. І монографії, і публікації статейного типу (тобто, аналітичні) – це вже вторинне джерело вивчення якоїсь проблеми, оскільки ми маємо справу із інтерпретацією фактів, а в суспільних і гуманітарних науках починають діяти і проявлятися чинники суб'єктивного характеру (інтелектуальний потенціал дослідника, моральні засади його життєдіяльності, політична позиція тощо).

Джерелознавча цінність монографічних досліджень Голодомору визначається обсягом, унікальністю, автентичністю фактологічної бази; концептуальністю авторської позиції чи оригінальністю ідеї, навіть походженням (йдеться про національність) чи загальним ставленням до української ідеї. Щодо останніх двох чинників, то, наприклад, серйозну джерелознавчу цінність для дослідження Голодомору мали би монографії єврейських авторів чи російських. Єврейських тому, що євреї пережили Голокост, і нам було б цікаво знати, яке їхнє ставлення до Голодомору як до трагедії, що за кількістю жертв переважає трагедію єврейського народу в роки Другої світової війни. Нас цікавить саме осмислення Голодомору в своїй історії (а зовсім не тому, що відсоток євреїв серед “командирів голоду” і менших за рангом виконавців у партійних, чекістських, “торгсінівських” структурах був непропорційно дуже високий щодо загальної кількості єврейського населення).

Аналогічно, високу джерельну цінність мали би монографії про Голодомор російських авторів – чесні, об'єктивні, нетенденційні, неупереджені. І знову ж таки, не тому, що саме росіян як етнос ми нібито вважаємо винними у Голодоморі, не тому, що в основному саме росіян переселяли на звільнені від українців землі, а тому, що саме в російських архівах знаходиться не доступний для нас значний за обсягом і важливий за змістом корпус документів; тому що російська громадськість раніше чи пізніше повинна вилікуватися від імперської хвороби й комічних спроб утверджувати своє месіанське покликання, тому що Росія сучасна (хай навіть і з “контрольованою чи керованою демократією”) є правонаступницею СРСР – Росії більшовицької, і ми вправі сподіватися і на розуміння нашої історії,

Розділ II. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ

і на вибачення (бо прецеденти в повоєнній історії є), тому що більшовизм – це явище типово російське, це найбільш безкомпромісна, жорстока і послідовна іпостась “русской идеи”.

Ми не випадково наголошуємо на потенційній джерельній цінності праць зарубіжних авторів. Після ганебної поведінки багатьох європейських інтелектуалів і політиків, яких запрошували на екскурсії в СРСР, щоб переконати в тому, що голоду нема; після аморальної поведінки продажних західних журналістів (не всіх, на щастя), які сприяли замовчуванню голоду, велике значення мала поява книги Р. Конквеста “Жнива скорботи” і особливо діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні.

Хронологічно першими з’явилися праці українських авторів, що їй зрозуміло. Це “Стежка на Голготу” Д. Соловєя (1952) і В. Гришка “Москва сльозам не вірить. Трагедія України 1933 року. З перспективи 30-річчя” (1963), “Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960” К. Кононенка (1965), “Смертельною дорогою” (у 2 т.) О. Гай-Головка (1983). Ці праці, як сотні попередніх публікацій в пресі української еміграції і західноукраїнської 30-х рр., були побудовані на доступних для авторів джерелах, це були найчастіше розповіді очевидців, а також преса (зарубіжна, радянська і західноукраїнська).

Відзначимо працю С. Підгайного “Біла книга про чорні справи Кремля” (1955) і В. Гришка “Український Голокост 1933 року” (1983), що вийшли англійською мовою.

Усі ці праці (як і ті, де були згадки про Голодомор) свою історичну роль виконали частково – вони намагалися привернути увагу міжнародної громадськості, вони не дали канути в небуття пам’яті про Голодомор. Щодо реакції міжнародної громадськості на українські заяви, то її практично не було. Кілька важливих моментів чисто концептуального характеру треба відзначити у працях авторів із української діаспори: по-перше, вони вважають, що це було винищення українців (тобто, геноцид); по-друге, вказали на механізм (винищення терором – згодом у Р. Конквеста побачимо “терор голодом”); по-третє, вони порушили проблему покарання, визначаючи більшовицьку Росію як головного винуватця.

Чому з таким ентузіазмом сприйняла українська діаспора книгу Р. Конквеста “Жнива скорботи”? Бо вперше після тривалого мовчання і замовчування правди представник західної інтелектуальної еліти сказав правду про Голодомор. Це давало підстави сподіватися, що міжнародна громадськість все ж зверне увагу на цю найжахливішу гуманітарну катастрофу.

Для появи монографічних досліджень, які б мали серйозну джерельну цінність, повинні бути відповідні передумови: ліквідація “табу” на дослідження Голодомору і доступ до відповідних фондів в архівах. Навіть наприкінці 80-х рр. ці передумови існували лише частково. Із відновленням української державності вчені змогли приступити до дослідження Голодомору. За роки незалежності відбулося чимало наукових конференцій (всеукраїнських і міжнародних), присвячених тематиці Голодомору.

Цікаві міркування Дж. Мейса, виконавчого директора Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні, щодо джерельної бази вивчення Голодомору. Він високо оцінював свідчення очевидців, спогади. До “усної історії” (oral history) підходили дуже строго, було розроблено методики, які враховували безліч особливостей – від особистості свідка до тематики опитування. Дж. Мейс оцінював значення методики усної історії надзвичайно високо. У поєднанні з радянською періодикою, особливо районної ланки, спогади були надійним джерелом інформації. До проблеми джерел вивчення він повертався неодноразово. Свідчення очевидців, на думку С. Кульчицького, він зробив головним інструментом у встановленні істини. Сам Дж. Мейс писав, що кожне свідчення – унікальний історичний документ, який вимагає оцінки професійного історика.

Іншим джерелом, на яке вказує Дж. Мейс, була преса УРСР – “Вісті ВУЦВК” (про “Вісті ВУЦВК” Дж. Мейс пише, що саме ця щоденна газета була безцінним і доступним джерелом, бо вона пояснювала через декрети, постанови, рапорти, протоколи юридичних справ проти ворогів народу, що влада чекала від людей і за що влада карала їх), “Більшовик України”, “Колгоспник України”. Він виокремлює газету “Сільські вісті”, союзні – “Правда”, “Известия”, публікації преси української еміграції в США і Канаді (переважно газету “Свобода), публікації в зарубіжній пресі таких журналістів як М. Маггеридж, В. Чемберлен, Ю. Лайонз. Серед використаних джерел Дж. Мейс вказує і на монографію про У. Дюранті, кореспондента “Нью-Йорк Тайм” у Москві, який отримав Пулітцерівську премію у 1932 р. за репортажі, в яких відверто пропагував політику радянської влади і вихваляв радянську дійсність.

Комісія на чолі з Дж. Мейсом аналізувала радянську художню літературу – тільки через художню літературу та публікації у “Сільських вістях” комісія могла отримати якусь безпосередню інформацію про силу народної пам’яті про Голодомор.

Аналізувала комісія і “Полное собрание сочинений самиздата”, де

Розділ II. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ

про голод писали як російські дисиденти (Л. Ковальов, О. Бабьонішев, В. Малінкович), так і українські правозахисники.

Цікавило комісію і те, що саме американський уряд знав про Голодомор. Ми свідомо звернули увагу на те, як комісія формувала джерельну базу дослідження, оскільки цей досвід цінний і повчальний.

§ 2.2. Зарубіжні джерела дослідження Голодомору

У додатку “Війна більшовиків проти селян. 1933” до українського видання відомої праці “Лихо століття: про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту” (2007) А. Безансон зазначає: “Український геноцид, навпаки, зберігає характер таємної операції, і цим він провіщає гітлерівський”.

Однак факти просочувалися. Провідні газети Європи й Америки друкували репортажі. Українці в еміграції робили марні спроби достукатися до міністерств і парламентів. Радянський метод дезінформації полягав у постачанні яскравих контрсвідчень, які мали поставити під сумнів свідчення справжні. З цією метою було використано, наприклад, як дезінформатора американського журналіста Уолтера Дюранті. Або ще організував для Едуарда Ерріо подорож по Україні, де він не схотів або не зміг побачити нічого, крім “потьомкінських сіл”.

Замовчування триває. Коли 1972 року я забажав перекласти вражаюче оповідання Гроссмана “Все минає”, то наштовхнувся на активну протидію – від Загальної конфедерації праці до друкарень: тільки-но з’явившись, книга зникала. Складаючи бібліографію щодо подій, про які йдеться, я знайшов усього десяток серйозних книжок; найповніша і найглибша з них – праця Роберта Конквеста “Жнива скорботи” (1986), на жаль, не перекладена французькою мовою. Те, що велетенська за масштабами і жахлива за “якістю” подія має лише одне повне історіографічне відображення, додає їй таємничості. Сказати б, ця “таємниця беззаконня” поширюється на цілий світ: лишаю її на ваш розгляд і осмислення” [5, с. 126].

Західні уряди знали про Голодомор в Україні, оскільки дипломатичні і розвідувальні служби давали їм достовірну інформацію на відміну від преси, від кореспондентів європейських періодичних видань у Москві. Знали, але нічого не зробили, щоб врятувати від голодної смерті мільйони українців. Не було навіть заяв, політичних декларацій. Л. Луцюк (Канада) і Б. Кордан (США), автори статті “Англо-американські держави і українське питання” (ч. 5 “Україн-

ського історичного журналу” за 1992 рік) пишуть: “Коли, наприклад, сер Вольдон Смізерс і лорд Чарнвуд влітку 1934 р. порушили питання про голод на Україні в британському парламенті, відповідь Форин Офісу була досить стриманою”. Далі вони цитують слова одного із чиновників Форин Офісу: “Суть справи полягає в тому, що ми маємо справді певну інформацію про умови голоду на Півдні Росії (SIC), подібну до тієї, що з’являється у пресі, і що ми не маємо зобов’язання не робити публічних заяв з цього приводу, але ми справді не хочемо робити ці заяви, тому що Радянський Союз міг би образитися, і це негативно позначилося б на наших стосунках. Тому ми не можемо дати це пояснення публічно” [6, с. 113].

Можна лише здогадуватися, що в урядових архівах західних держав є чимало документів про Голодомор. Як не дивно, але Дж. Мейс зазначає: “Нечисленні західні дослідники України інколи були не на багато ліпше поінформовані, ніж ті, хто майже нічого не знав про другу за чисельністю слов’янську націю” [7]. Проте й сам Дж. Мейс як виконавчий директор Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні не мав доступу до архівних документів.

Можна сподіватися, що в майбутньому появляться друком збірники тих документів, що стосуються Голодомору і зберігаються в урядових архівах західних країн, бо є вже і перші позитивні зрушення. Так, 2008 року вийшов друком збірник “Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина”. Цей збірник упорядкував і переклав тексти А. Кудряченко. У збірнику зібрано документальні свідчення тогочасних німецьких дипломатів про Голодомор 1932–1933 років в Україні.

На початку 30-х років Італія мала не лише посольство у Москві, але й консульства в Ленінграді, Одесі, Тифлісі й віце-консульства в Харкові, Батумі, Новоросійську. Італійські дипломати, які були свідками Голодомору, інформували про нього свій уряд. Їхні рапорти й донесення зберігаються у архіві міністерства закордонних справ Італії. Вперше збірник (упорядником був А. Граціозі) цих документів було видано в Італії під назвою “Листи з Харкова”. За програмою Плану заходів Координаційної ради з підготовки 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні цей збірник було оприлюднено українською мовою, його упорядник теж А. Граціозі. “Листи з Харкова” вийшли друком 2007 року.

Більша частина документів, що увійшли до збірки, належали С. Граденіго, який очолював віце-консульство у Харкові. Перші повідомлення про голод надіслав В. Черруті, який був послом в СРСР у

Розділ II. Джерельна база дослідження голодомору

1927–1930 роках, ще інші належали Л. Сіркани (віце-консул у Новоросійську).

Н. Беллоні, директор Італійського інституту культури в Україні, в передмові зазначив: “Свідчення італійських дипломатів, змушених працювати в непростих умовах режимів Сталіна та Муссоліні, але здатних бути безсторонніми свідками інфернальних подій, по суті, виявилися непотрібними. Останній з певних причин волів зберігати доброзичливі взаємини із СРСР. Однак часи диктаторів минають, а документи залишаються і промовляють до нащадків жертв тиранії, вчать пам’ятати про трагічне минуле заради майбутнього”.

У повідомленнях італійських дипломатів зафіксовано багато важливих спостережень: “Схоже, єдиною міцною ланкою, справжнім хребтом усього радянського устрою всюди є ГПУ, яке, діючи звичними для нього швидкими і насильницькими методами, може здебільшого добитися того, чого не здатна досягти навіть найкраща пропаганда”; “Становище в Україні трагічне...”; “Голод далі чинить масове людовбивство серед населення у таких грандіозних масштабах, що геть незрозуміло, як світ може залишатися байдужим до подібної катастрофи і чому міжнародна преса, яка так ревно закликає весь світ осудити Німеччину, винну у так званих “жорстоких переслідуваннях євреїв”, соромливо мовчить супроти цієї бійні, організованої радянським урядом, в якому саме євреї відіграють дуже велику, якщо не першорядну, роль.

Адже нема сумніву: 1) що цей голодомор зумовлений насамперед організованими і свідомими заходами, спрямованими на те, щоб “провчити селянина”; 2) що серед його жертв нема жодного єврея, а навпаки, усі вони ситі і добре харчуються під братнім крилом ГПУ.

“Етнографічний матеріал” треба замінити, цинічно сказав один єврей, великий начальник у ГПУ. Нині можна передбачити остаточну долю “цього етнографічного матеріалу”, що його хочуть замінити”.

“...З цього я роблю висновок: теперішня катастрофа спричинить колонізацію України переважно російським населенням. Це змінить її етнографічну природу. Можливо, в дуже близькому майбутньому не доведеться більше говорити ні про Україну, ні про український народ, а отже не буде й української проблеми, оскільки Україна фактично стане частиною Росії”; “Представники уряду визнали, що людські втрати лише в Україні становлять 9 мільйонів душ. В університетському середовищі говорять про 40-50 відсотків усього населення України, і я вважаю цю цифру (15-16 мільйонів) точнішою”, “... знову лютує антиукраїнський наступ на людей, яких підозрюють у таємних сепаратистських прагненнях...”.

Кілька висновків можна зробити, прочитавши “Листи з Харкова”. Інформація італійських документів була об’єктивною й неупередженою; італійські дипломати (це особливо стосується С. Граденіго) окремо вказували на зв’язок між Голодомором і національним питанням, вони вказували на свідомо організований голод з метою зміни “етнографічного матеріалу” і колонізації України, тобто заселення її росіянами; італійські дипломати підкреслювали штучність, організованість голоду.

Архівні документи про Голодомор є й в інших країнах, зокрема, в Польщі, оскільки Галичина і Волинь входили тоді до її складу, а саме в Галичині почалися масові акції, які мали на меті рятувати від голодної смерті своїх братів на схід від Збруча. Багато писала про голод і польська преса.

У 2008 р. у Польщі вийшов друком великий збірник “Голодомор 1932–1933”, в якому можна прочитати документи польських дипломатів і розвідки, які перебували на території Радянського Союзу і України зокрема. У донесеннях польських дипломатів і розвідників повідомлялося про репресії, про “розкуркулення”, про нелюдські умови, в яких все це відбувалося. Вони писали про опір, який чинило українське селянство колективізації. Польські дипломати і розвідники робили цілком слушний висновок, що найбільш лояльним щодо радянської влади були росіяни і саме на них вона спиралася. Вибух голоду і Голодомору в Україні не був несподіванкою для польських дипломатів і розвідників. Вони передбачали цей трагічний розвиток подій, вони прогнозували катастрофу. Зазначимо, що першим це зауважив генеральний консул у Харкові А. Стебловський.

В одному із рапортів (це був початок лютого 1932 року) він повідомляв, що ситуація на селі загострюється через нестачу хліба. У квітні 1932 р. А. Стебловський подорожував Україною і вже бачив, що українське село стоїть на порозі катастрофи, щоправда, навіть тоді він боявся поставити крапку над “і”, бо писав про “обмежене споживання хліба”, про “частковий голод”, а чутки про людоїдство називав маячнею. Але через рік, навесні-влітку 1933 року в донесеннях польських дипломатів і розвідників уже однозначно йдеться про масштабний голод.

Інша річ, що польські дипломати не мали однозначної думки про причини голоду: дехто писав про “помилки” радянської влади і невдалий експеримент, але, скажімо, Я. Каршо-Седлєвський зауважив, що економічна політика центральної влади щодо України була значно більше безкомпромісна і грабіжницька, ніж до сусідніх регіонів Російської Федерації.

Розділ II. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ

Таким чином, польський уряд мав докладну інформацію про масштаби катастрофи в Україні. Як і уряди інших європейських держав, польський уряд не зробив нічого, щоб врятувати українців від голодної смерті. Про голод писала і польська преса (“*Biuletyn Polsko-Ukraiński*”, “*Kurier Warszawski*”, “*Ilustrowany Kurier Codzienny*”). З огляду на політичну доцільність Варшава, як і інші європейські столиці, заплющила очі про Голодомор.

Найбільший масив матеріалів і документів про Голодомор знаходиться в архівосховищах Росії. Російський погляд на Голодомор (маємо на увазі і офіційну позицію Кремля, і позицію російських істориків) – це окреме питання. Зауважимо лише, що під тиском обставин і часу російська історична наука змушена досліджувати Голодомор і видавати з цього приводу наукову продукцію, публікувати і джерельні матеріали. До наукового обігу вже залучено чимало важливих документів із архівосховищ Росії. Від кінця 80-х років вийшли такі збірники документів та матеріалів як “Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в период коллективизации 1927–1932 гг.” (1989), “Сталинское Политбюро в 1930-е гг.” (1995), “Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскуркуливание. 1927–1932” (1999), “Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936” (2001), “Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 г.” (2003). Українською мовою побачив світ збірник “Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933” (2001).

Є кілька публікацій, які тією чи іншою мірою присвячені огляду документів і матеріалів стосовно Голодомору, що зберігаються в архівосховищах Росії, на підставі яких можна зробити певний висновок про якісний і кількісний параметри цих документів і матеріалів (стаття В. Марочка – “Російські архівні джерела та збірники документів про причини та обставини Голодомору”, Г. Капустян – “Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за матеріалами московських архівів”, І. Матяш – “Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації тощо”). І. Матяш зазначає, що документи, інформація яких прямо чи опосередковано відображає різні аспекти проблеми, сконцентровані в Державному архіві Російської Федерації, Російському державному архіві суспільно-політичної історії, Російському державному архіві, Російському державному військовому архіві, Російському державному архіві літератури і мистецтва, Архіві Президента Російської Федерації, Центральному архіві Феде-

ральної служби безпеки, є також у багатьох обласних і крайових архівах [8, с. 93].

За типо-видовою ознакою І. Матяш поділяє ці документи на офіційні (законодавчі та інші нормативні акти), протоколи засідань і постанови політбюро ЦК КПРС і керівних партійних структур нижчого рівня; стенограми з'їздів, пленумів, нарад (як правило, у пресі їх друкували в “приглаженому” вигляді), на яких розглядали хлібозаготівельні кампанії 1932–1933 років; дипломатичні документи, що стосувалися проблем Голодомору; документи силових відомств (накази, об'їзники, звернення, протоколи допитів); документи особливого походження (щоденники, листування); свідчення очевидців (“усна історія”) і т.д.

Так, Російський державний архів суспільно-політичної історії – це архів колишнього Інституту марксизму-ленінізму ЦК КПРС. Якою мірою його документи цінні для дослідження Голодомору свідчить те, що тут знаходяться фонд КПРС, особові фонди Сталіна, Кагановича, Молотова. Саме тут знаходиться частина тих документів КПРС, які відображають трагічну хронологію Голодомору, зокрема постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та в Західній області від 14 грудня 1932 року (нагадаємо, що в ній йшлося про виселення селян, про припинення українізації на Кубані й переведення справочинства на російську мову, як і видання преси).

Є в РДАСПІ і фонд Сталіна, в якому зберігаються важливі документи. Серед них і ті, що свідчать про організованість, рукотворність Голодомору – директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про запобігання масового виїзду голодних українців із України і Кубані (27 січня 1933 року). Це була пряма блокада, оскільки загороджувальні загони НКВД з'явилися не лише на вокзалах, а навіть на ґрунтових дорогах. Було заборонено продавати квитки для селян (уже діяла й паспортна система). Проте через кілька днів (29 січня 1933 року) з'явилася постанова політбюро ЦК ВКП(б) про проведення Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників. Повезли до Москви й українських колгоспників-ударників. Виступив на цьому з'їзді й Сталін.

В архіві РДАСПІ знаходиться листування “командирів голоду”. Це, скажімо, лист Сталіна до Кагановича від 15 червня 1932 року (з негативною характеристикою керівників України – Чубара і Петровського) і лист до Кагановича і Молотова від 2 липня 1932 року, в якому він пропонує звернути **“серьезнейшее** (підкреслив це слово Сталін. – М. Р.) внимание на Украину. Чубарь своей разложенностью и оппортунистическим нутром и Косиор своей гнилой

Розділ II. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ

дипломатией (в отношении ЦК ВКП) и преступно-легкомысленным отношением к делу – загубят вконец Украину”; це той сумнозвісний лист Сталіна до Молотова і Кагановича від 20 липня 1932 року, який передував появі “закону про п’ять колосків” – постанові ЦВК і РНК СРСР “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності” від 7 серпня 1932 року (з цього приводу Сталін написав ще одного листа до Кагановича і Молотова, а 26 липня знову звернувся з листом до Кагановича); це той відомий лист Сталіна до Кагановича від 11 серпня 1932 року, в якому він характеризує ситуацію в Україні (“С а м о е главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи”) і пропонує вжити невідкладних заходів, щоб “превратить Украину в кратчайший срок в настоящую крепость СРСР”, бо “мы можем потерять Украину”.

Це листи і телеграми Молотова і Кагановича до Сталіна, які допомагають зрозуміти механізми, причини Голодомору, мотивацію його організаторів. Так, у листі Кагановича до Сталіна від 2 липня 1932 року адресант зазначає, що проект постанови про хлібозаготівлі (йдеться про III Всеукраїнську конференцію КП(б)У 6-9 липня 1932 року, на якій партійне керівництво України погодилося із непосильним для українського села планом, що його нав’язала Москва, цілком узгоджується із вказівками Сталіна і його порадою спрямувати головний удар проти українських деморалізаторів.

У телеграмі Молотова і Кагановича до Сталіна від 6 липня 1932 року йдеться про необхідність замовчування справжнього становища в Україні. “О делах украинских” Каганович інформує Сталіна у листі від 16 серпня 1932 року: “Беда в том, что среди части актива вопрос о хлебозаготовлях, их рассуждения о невыполнимости переросли в вопрос об отношении к политике партии. Неуверенность, бесперспективность, растерянность и формальное отношение к “долгу” (Каганович взял це слово в “лапки”, бо очевидно, мав на увазі “долг” і партійний, і хлібний – М. Р.) – вот главные бациллы, разъедающие сейчас часть актива, задевая “трошки” (немного) и верхушку. Теория, что мы, украинцы, невинно пострадавшие, создает солидарность и гнилую круговую поруку не только в среднем звене, но и в верхушке”. Так поволі, методично готували ґрунт для репресій і проти українського керівництва – і верхівки, і нижчих ланок.

В особовому фонді Кагановича є і його щоденник, який він вів “подорожуючи” Україною наприкінці грудня 1932 р.

2001 року в Москві вийшло друком цікаве видання – “Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936”, де використано документи особових фондів Сталіна і Кагановича у РДАСП.

У фонді ЦК КПРС знаходяться ті документи, що лягли в основу збірників “Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів” (1990), “Командири великого голоду” (2001).

Не менш важливими є документи із особового фонду Молотова, який за вказівкою Сталіна очолював Українську надзвичайну комісію, створену для того, щоб за всяку ціну виконати хлібозаготівельний план.

Як зазначає І. Матяш, великий масив документів, що містять різноманітну інформацію про соціально-економічну політику СРСР на селі, сконцентровано в Російському державному архіві економіки. У фонді 2021 цього архіву зберігається понад 4 млн документів наркоматів, міністерств, інших державних структур. Так, у цьому архіві знаходяться документи Всесоюзного об'єднання для торгівлі з іноземцями (т. зв. “Торгсин”). Держава не лише морила голодом селян, вона ще й грабувала їх, іноді за безцінь купуючи в них золоті прикраси чи інші коштовності.

Важливі для з'ясування обставин Голодомору документи знаходяться в Державному архіві Російської Федерації. Скажімо, тут є фонд Міністерства внутрішніх справ (ф. 9401), в якому зберігаються документи НКВС 30-х років, – накази, розпорядження, обіжники, документи оперативного справочинства (т. зв. “особые папки”).

Інформативно насичені документи зберігаються і в Центральному архіві Федеральної служби безпеки Російської Федерації. Тут, власне, зберігаються документи ОДПУ. Вартий уваги той факт, що в цих документах (а всі вони, як правило, з грифом “таємно” або “цілком таємно”) є слово “голод”, чого не було в партійних документах. У документах ОДПУ зафіксовано різноманітні аспекти проблематики Голодомору – виселення українських “куркулів” (в одному із документів зазначено, що ці ешелони хлібом у дорозі ніхто не забезпечував; під час цієї “подорожі” багато людей вмирали, були спроби втечі, а перед виселенням траплялися самогубства цілих родин. В іншому документі наголошено на тому, що за масовими антирадянськими виступами Україна перебуває на першому місці – звичайно, доведені до відчаю люди могли чинити спротив, але стверджувати, що напівживі, залякані, деморалізовані українські селяни готували збройне повстання, не було жодних підстав. Просто більшовицька влада придумувала підстави для посилення терору

Розділ II. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ

проти українського села. В іншому документі йдеться про блокаду українського села, а саме – про діяльність оперативно-розшукових груп ОДПУ, які затримували і завертали назад (чи заарештовували) тих українських селян, які намагалися вирватися із охопленої голодом України.

Як тут не згадати “большую охоту” радянських спецслужб після Другої світової війни на діячів українського збройного підпілля; зрештою, СМЕРШ робив це і в Європі – виловлював потрібних більшовицькій владі людей і вивозив їх до СРСР.

Є документи, пов'язані з проблематикою Голодомору, навіть у фондах Російського державного архіву літератури і мистецтва. Там, до речі, зберігається фонд О. Довженка (Ф.2082), що протягом тривалого часу був недоступний для дослідників аж до 2002 року.

Є документи про Голодомор і в регіональних архівах.

Принциповий момент: чи отримають доступ до цих архівів українські дослідники, якою мірою їм вдається використати документи архівосховищ Росії, оскільки позиція російської влади щодо Голодомору відома. А найважливіше – чи взагалі колись Росія відкриє всі ті документи, які пов'язані з Голодомором? Ми сумніваємося, бо і в Україні після того, як В. Януковича обрали президентом, на президентському сайті зникло слово “Голодомор”, а новий голова СБУ В. Хорошковський заявив про призупинення роботи над архівними матеріалами. На щастя, ще в середині березня 2010 року СБУ передала Національному університетові “Києво-Могилянська академія” електронні копії розсекречених архівів.

Список літератури

1. *Пиріг Р.* Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України / Р. Пиріг // Український історичний журнал. – 2003. – Ч. 5.
2. *Мейс Дж.* Висновки та перспективи дослідження Голодомору 1933 року / Дж. Мейс // Сучасність. – 1993. – Ч. 4.
3. *Мейс Дж.* Робота американської Комісії по дослідженню голоду в Україні (1986–1990 рр.) / Джеймс Мейс / *Джеймс Мейс: “Ваші мертві вибрали мене...”* / [За заг. ред. Л. Івшиної]. – К.: ЗАТ “Українська прес-група”, 2008. – 672 с.
4. *Веселова О. М.* Висвітлення голоду 1932–1933 рр. у збірниках матеріалів і документів / О. М. Веселова // Український історичний журнал. – 2003. – Ч. 5.
5. *Безансон А.* Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту / А. Безансон – К.: Пульсари, 2007. – 136 с.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 років В УКРАЇНІ

6. Луцюк Л., Кордан Б. Англо-американські держави і українське питання / Л. Луцюк, Б. Кордан // Український історичний журнал. – 1992. – Ч. 5.

7. Мейс Дж. Доробок нерадянських дослідників про український Голод / Дж. Мейс // Великий Голод в Україні 1932–1933 років: у IV томах. – К., 2008. – Т. IV: Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні. – 624 с.

8. Матяш І. Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації / І. Матяш // Український історик. – 2008. – Ч. 3-4: У 75-ліття Голодомору 1932–1933.

Питання для контролю і обговорення

1. Дати визначення поняття “джерельна база”.
2. Назвіть архіви України, в яких є документи, пов’язані із проблемою Голодомору.
3. Що таке “усна історія”?
4. Класифікація джерельної бази Голодомору.
5. Коли з’явився указ Президента України В.Ющенка “Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов’язаних із українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні”, у чому полягає його значення?
6. Преса як джерело дослідження Голодомору.
7. Чому Російська Федерація не розсекречує усіх архівів, пов’язаних із проблематикою Голодомору?
8. Які основні висновки італійських дипломатів про Голодомор?
9. Тема Голодомору в листуванні Сталіна із Кагановичем і Молотовим.
10. Назвати основні документи партійного і державного керівництва, пов’язані із Голодомором.

Рекомендована література для самостійної роботи

1. Безансон А. Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту / А. Безансон. – К.: Пульсари, 2007. – 136 с.

2. Великий Голод в Україні 1932–1933 років: у IV томах. – К., 2008. – Т. I: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – 838 с.

3. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / [Упор. Р. Пиріг]. – К., 2007. – 1227 с.

4. Даниленко В. М. Документи радянських спецслужб про голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 / В. М. Даниленко // Пам’ять століть. – 2003. – Ч. 3. – С. 104–122.

5. Джеймс Мейс: “Ваші мертві вибрали мене...” / [За заг. ред. Л. Івшиної]. – К.: ЗАТ “Українська прес-група”, 2008. – 672 с.

Розділ II. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ

6. Жуковський А. Тогочасна франкомовна преса про голод на Україна 1932–1933 / А. Жуковський // Сучасність. – 1983. – Ч. 3. – С. 43–48.

7. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / [Упорядник Андре Граціозі]. – Харків, 2007. – 255 с.

8. Марунчак М. Нація у боротьбі за своє існування: 1932–1933 в Україні і діаспорі / М. Марунчак. – Вінніпег, 1985. – 147 с.

9. Матяш І. Російський погляд на проблему Голодомору в Україні: джерела та інтерпретації / І. Матяш // Український історик. – 2008. – Ч. 3–4: У 75-ліття Голодомору 1932–1933. – С. 91–109.

10. Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим / Я. Папуга. – Львів: Астролябія. – 2008. – 248 с.

11. Пиріг Р. Джерела з історії голодомору 1932–1933 років в Україні: археографічний сегмент / Р. Пиріг // Український історик. – 2008. – Ч. 3–4. – С. 110–121.

12. Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України / Р. Пиріг // Український історичний журнал. – 2003. – Ч. 5. – С. 81–101.

13. 33-й: голод: Народна книга-меморіал / [Упор.: Коваленко Л., Маняк В.] – К.: Рад. письменник, 1991. – 584 с.

Розділ III

АНАТОМІЯ ГОЛОДОМОРУ

§ 3.1. Голодомор – це геноцид

Зважаючи на те, що є досить багато таких дослідників, які з різних причин і не лише наукових заперечують знак рівності між Голодомором і геноцидом, є й такі, що вагаються це зробити, а також зважаючи на те, що ООН поки що не визнала Голодомор 1932–1933 років в Україні геноцидом і ПАРЄ дуже повільно рухається у цьому напрямі, ми могли б назву цього параграфа подати у питальній формі. Проте і тоді для нас це було б запитанням риторичним.

Справді, дискусій навколо питання про те, чи Голодомор 1932–1933 років був геноцидом, багато. Відомо, що цей термін (“геноцид”) запровадив у науковий обіг Р. Лемкін у книзі “Нацистський режим в окупованій Європі”. Як зазначає Т. Зваан, він набув великого поширення, але водночас “упродовж останніх шістдесяти років він засвідчив свою складність і багатозначність. Інколи його вживали у ширшому значенні, в інших випадках його значення звужували. У сучасних публічних та політичних дискусіях, що відображаються в мас-медіа, термін подекуди використовують дуже загально й довільно, натомість в інших контекстах, як-от у міжнародному кримінальному праві, його значення чітко визначене. Розуміння терміна пересмилювалося також у контексті кожного нового випадку геноциду після 1945 року. Попри певну загальну згоду серед спеціалістів щодо підставового визначення поняття “геноцид”, суперечки з приводу його найадекватнішої дефініції та концептуалізації тривають дотепер. Тож можна констатувати, що значення терміна нині перебуває в розвитку” [1, с. 61].

У чому полягала суть концепції Р. Лемкіна, творця (автора) поняття “геноцид”, і якою була його позиція щодо Голодомору 1932–1933 років в Україні? Дослідники (Т. Зваан) зазначають, що Р. Лемкін тяжів до якнайширшої концепції геноциду. У згаданій книзі (“Нацистський режим в окупованій Європі”) він писав (це був 1944 рік): “Загалом геноцид не обов’язково передбачає миттєве винищення нації, хіба що він здійснюється шляхом масових убивств всіх членів нації.

Йдеться радше про визначення скоординованого плану різних заходів, що мають на меті знищення найістотніших підвалин життя національних груп (...). Складниками такого плану можуть бути де-зінтеграція політичних і суспільних інститутів культури, мови, національних почуттів, релігії [і] економічного існування груп, а також знищення індивідуальної безпеки, свободи, здоров'я, гідності і навіть життя осіб, які належать до таких груп" [2, с. 41]. Так розумів Р. Лемкін зміст поняття геноцид. Це був результат його міркувань над проблемою від початку 30-х років. Уже тоді він мав однозначне пояснення Голодомору. Він вважав злочини більшовицької влади проти української нації геноцидом. Р. Лемкін вбачав чотири складники геноциду в Україні: 1) нищення української інтелігенції; 2) ліквідація Української Православної Автокефальної церкви; 3) Голодомор українського селянства – носія української культури, мови, традицій; 4) заселення України іноетнічними елементами для радикальної зміни етнічного складу населення. Він, зокрема, зазначив: "Масове винищення народів і націй, що воно характеризувало просування Советського Союзу в Європу не є новою ознакою його політики експансії. Не є воно і нововведенням, вигаданим просто заради того, щоби затерти відмінності між поляками, угорцями, балтійцями, румунами, котрі тепер залишаються на окраїнах советської імперії. Натомість це була довготермінова характеристика навіть внутрішньої політики Кремля, для якої теперішні можновладці мали достатній прецедент у діях царської Росії. Це справді необхідний крок у процесі "з'єднання", що, як дуже сподіваються советські вожді, створить "советську людину", "советську націю". Заради цієї мети, цієї об'єднаної нації кремлівські вожді радо знищать нації й культури, які здавна заселяли Східну Європу.

Винищення української нації це, мабуть, класичний приклад советського геноциду, його найтриваліший і наймасштабніший експеримент із русифікації. Це справді лише логічне продовження таких царських злочинів, як потоплення 10 тисяч кримських татар за наказом Єкатерини Великої, масові вбивства Івана Грозного за допомогою "відділів СС" – Оприччини, винищення царем Ніколаєм I польських національних лідерів і українських католиків та низка єврейських погромів, які періодично плямували російську історію" [2, с. 41–42].

Ідеї Р. Лемкіна були використані на Нюрнберзькому процесі проти нацистських злочинців, а також лягли в основу Конвенції ООН "Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього", що її прийняла Генеральна Асамблея 9 грудня 1948 року. Щоправда,

Р. Лемкін наголошував на соціальному і духовному насильстві, а в постановах (вироках) Нюрнберзького процесу, а згодом і в Конвенції ООН акцент зроблено на фізичному насильстві. Таким чином, Конвенція визначає геноцид як дії “з наміром знищити повністю чи частково, якусь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку”. До цих дій належить:

- убивство членів цієї групи;
- заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;
- зумисне створення для груп таких умов існування, що розраховані на її повне або часткове фізичне винищення;
- заходи, скеровані на запобігання дітонародження серед цієї групи;
- насильницька передача дітей з однієї групи до іншої.

Як слушно зауважує А. Портнов, протягом десятиріч “Конвенція практично залишалася декларативним документом. Міжнародна політика часів “холодної війни” керувалася радше міркуваннями геополітичної доцільності, ніж дотриманням базових прав людини. Втім, наведене в Конвенції визначення геноциду має юридичну силу, і західна наука, попри дуже поширене критичне налаштування до нього (насамперед за виключення з переліку жертв політичних груп, що вважають результатом радянських і британських побажань і сталінською умовою підписання Конвенції з боку СРСР), вельми від нього залежить. Ця залежність полягає у сприйнятті більшістю науковців двох засадничих підстав Конвенції: розуміння геноциду як передусім масового *фізичного* знищення і важливості доведеної *зумисності* таких дій. Саме через те, що офіційне визначення якихось подій геноцидом передбачає політичну дію й активне втручання світової спільноти, вживання цього слова стосовно окремих (особливо сучасних) подій нерідко заперечували провідні держави світу” [3, с. 84].

Дж. Мейс звернув увагу на те, як неохоче провідні держави ставляться до проблеми геноциду (про Голокост тут не йдеться). У доповідях на наукових конференціях з нагоди 70-річчя Голодомору, які відбулися в Нью-Йорку і Вашингтоні (листопад 2003 року), він підкреслював, що є два основні документи про геноцид – доповідь Рухаш'янкіно 1978 року та доповідь Віттекера 1985 року. Обидві ці доповіді, на його думку, є масштабними дослідженнями геноциду з погляду комісії ООН. Перша з них мала на меті знищити будь-які згадки про геноцид вірмен за часів Оттоманської імперії під потужним тиском турецького уряду. У другій доповіді йшлося про те, що вірменська різня 1915 року була геноцидом. “Обидві доповіді при-

йняв лише підкомітет ООН і вони необов'язково відображали погляди вищих органів ООН, не кажучи про ООН загалом... У жодній із доповідей ООН не було згадки про Україну. Якщо Туреччина могла заблокувати висновки Комісії, які були їй не до вподоби, легко собі уявити, на що був здатен Радянський Союз. Навіть більше, під час підготовки доповіді Віттекера я листувався з автором, який сказав, що оскільки йдеться лише про три мільйони українців, тобто близько 10 % населення тогочасної Української РСР, подія не заслуговує на назву "геноцид" [4, с. 385–386].

Як відомо, Комісія Конгресу США (1986–1990), яку було створено для вивчення обставин голоду 1932–1933 років в Україні, визнала цей Голодомор геноцидом, а Міжнародна слідча комісія з розслідування Голоду 1932–1933 років, створення якої зніціював Світовий конгрес вільних українців (1990), визнала, що у подіях 1932–1933 років були лише елементи геноциду, вона засумнівалася, чи намір знищення, якщо він був, підпадає під визначення знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи як такої. Комісія не заперечувала, що злочин був, але його потрібно було довести, щоб довести вину звинуваченого. Цю ситуацію й описує Дж. Мейс. Він наводить особливу думку Дж. Сандберга, голови комісії: "... таке обвинувачення мало б брати до уваги аргументи захисту, головним із яких був: "апеляція до Конвенції про геноцид означала б її р е т р о с п е к т и в н е (підкреслення наше. – С. К.) застосування до моменту європейської історії, коли жодна з існуючих у Європі або Америці сил не побажала втрутитися та захистити жертв голоду, навіть на чисто гуманітарних засадах, не кажучи вже про насильницьку гуманітарну акцію, подібну до тієї, яку застосували до Оттоманської імперії" [4, с. 387]. Дж. Мейс нічого не пише про якесь зовнішнє втручання в роботу комісії про Голодомор. Щоправда, взявши до уваги деякі "особливості" зовнішньополітичної діяльності Кремля та його спецслужб, можливість тиску на членів комісії не можна виключати. В усякому разі, вже в даний момент Г. Омельченко, член ПАРЄ, зазначає: "Російська делегація в ПАРЄ шляхом різноманітних політичних спекуляцій, інсинуацій, фальсифікації історії, приховування архівних документів, тиску і шантажу, а також безпрецедентного втручання у внутрішні справи України добивається невизнання Голодомору в Україні геноцидом української нації..." [5].

Іншими словами кажучи, Дж. Сандберг вказував на те, що будь-який закон зворотної дії не має, а крім цього захист мав би усі підстави звинувачувати західні держави в тому, що вони не втрутилися, щоб запобігти мільйонним жертвам. Проте Дж. Сандберг стверджував,

що серед безлічі інших цілей, які переслідував сталінський режим, штучно створюючи голод, було і знищення української нації. Саме в цьому положенні більшість членів комісії побачила можливість застосування Конвенції про геноцид до актів, скоєних до її прийняття (а закон зворотної дії не має), а тому й вбачали в ньому “підстави для спекуляції на тему, чи був цей елемент, необхідний для доказу факту геноциду, доведено, або ж лише доведено як одне із кількох “можливих” пояснень” [4, с. 387]. На думку Дж. Мейса, єдиною справжньою причиною, чому Голодомор ця слідча комісія не визнала геноцидом, полягала в тому, що найочевидніші його винуватці були вже мертві. Очевидно, що Дж. Мейс помилявся – комісія керувалася іншими критеріями, бо було б нелогічно і з правового боку некоректно не визнати злочин як такий лише тому, що злочинців уже нема серед живих. А тому можна припустити, що комісія аналізувала проблему не лише у площині юридичній.

Як зазначає А. Портнов, на сьогодні можна нарахувати десятки наукових визначень геноциду. “Поява серйозної критики основних тенденцій студій геноциду віддзеркалює, серед іншого, поступове, але й досі далеке від завершення, оформлення цієї наукової дисципліни. На сьогодні лише незначна частина університетів (серед них найбільше північноамериканських) має курси з історії геноциду. Лише зовсім нещодавно більшість науковців (але не всі) погодилися, що масові вбивства й депортація вірмен в Османській імперії початку ХХ століття були геноцидом” [3, с. 86]. Аж з кінця 70-х років більше уваги до Голодомору почали виявляти в американському суспільстві (а почалося все з фільму “Голокост”), а вже наприкінці 80-х років у багатьох містах США були відкриті музеї Голокосту, з 1993 р. функціонує Американський музей пам’яті Голокосту.

Увага до студій геноциду зросла після масових вбивств в Руанді, колишній Югославії, Судані, Індонезії. Геноцид перестав бути прецедентом, а перетворився мало не на ефективну практику у розв’язанні соціальних і національних проблем у деяких країнах.

Коли йдеться про Голодомор, то, як вже можна було переконатися, західні вчені досить далекі від того, щоб одноставно визнати його геноцидом. Можливо, й тому, що вони перебувають під впливом російської історичної науки, можливо, й тому інтелектуальний роман західних еліт із комуністичною ідеологією далекий від завершення – вони однозначно засуджують злочини нацизму, але утримуються від такого осуду злочинів (значно більших за обсягом, особливо коли це стосується російського більшовизму) комуністичної влади в різних країнах.

У листопаді 2009 року в Києві відбувся перший допрем'єрний показ голлівудського режисера Боббі Лі "Голодомор: геноцид в Україні". Зрештою, у митців завжди більше співчуття до горя і страждань, ніж у політиків. А в грудні 2009 року відбулося засідання Політичного комітету ПАРЄ, на якому було заслухано й обговорено доповідь "Необхідність засудження злочину Голодомору в Україні 1932–1933 років та масового голоду на території колишнього СРСР". Як бачимо, жодного слова про геноцид. ПАРЄ боїться вживати це слово, вона не осмілюється розглядати Голодомор як геноцид. Навіть поява згаданої доповіді – це вже компроміс, це реверанс у бік Росії. Україна подала такий варіант доповіді: "Необхідність засудження злочину Голодомору в Україні 1932–1933 років", а Росія намагалася зняти гостроту питання, запропонувавши свій проект доповіді під назвою: "До 75-ї річниці масового голоду на території колишнього СРСР".

О. Герасим'юк (член української делегації у ПАРЄ) зазначає, що за час слухання доповіді, рік тривала інформаційна війна, а російський уряд доклав багато зусиль, щоб не дати цій темі прозвучати гідно; результати діяльності потужної пропагандистської машини були помітні – ще в 2006 році, коли на Асамблеї приймали доповідь про засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів, питання про Голодомор чи про голод в Радянському Союзі було вилучено і навіть негласно заборонено для розгляду ("День" від 17 грудня 2009 року).

Як стало відомо, 28 квітня 2010 року Парламентська асамблея Ради Європи на своєму засіданні розглядатиме проект резолюції про Голодомор в Україні, але відповідний документ до порядку денного ПАРЄ внесено під досить нейтральною назвою "Вшанування жертв (Великого Голоду) Голодомору в колишньому СРСР". Звичайно, що патріотичні сили України сподіваються, що Європа в особі ПАРЄ буде керуватися не більшовицькою концепцією історії 30-х років і зокрема Голодомору, навіть не концепціями сучасних російських істориків, а нарешті візьме до уваги, що новіших документів достатньо для того, щоб переконатися в організованості й цілеспрямованості Голодомору, в його антиукраїнському характері. На нашу думку, поки що сподіватися на те, що ПАРЄ визнає Голодомор геноцидом, не варто. Ставлення ПАРЄ до присвоєння С. Бандері звання "Герой України" засвідчує, що ця структура не є самостійною, вона залежить від зовнішніх впливів, піддається кон'юктурі і керується радше політичною доцільністю, ніж непорушними засадами міжнародного права і загальнолюдськими цінностями.

... На Заході зняли ще один фільм про нацистський злочин проти євреїв – “Хлопчик у смугастій піжамі” (зміст, якщо коротко, такий: німецький восьмирічний хлопець Бруно, син начальника концтабору, знайомиться із Шмулем, своїм однолітком, який перебував у таборі; звичайно, Бруно не знав, що то за труби димлять у таборі, чому люди в таборі ходять у смугастих піжамах; у фільмі багато зворушливого, драматичного; завершується фільм тим, що Бруно зробив підкоп, пробрався в табір, одягнув смугасту піжаму – і відкриває для себе страшну правду і гине разом із Шмулем... у газовій камері). Прямо цей фільм (один із кількох десятків про Голокост) Голодомору ніби й не стосується. Насправді, це не так. Є тут те, що змушує нас задуматися над тим, чому на Заході (наш сусід на північному сході – це інша проблема) не хочуть погодитися з тим, що Голодомор – теж геноцид, може, в чомусь і жахливіший, ніж Голокост. До речі, фільм мав і бонусний додаток – документальну стрічку “Дружба через колючий дріт”, в якій творці фільму розповідали про місіонерське призначення таких творів – “злочини нацизму, мовляв, мають бути зрозумілими навіть дітям, і їх мають засудити всі, щоб таке не повторилося в майбутньому” – це враження О. Яремка (автор публікації) від фільму. Але найголовніше в наступній тезі автора: “Й ось тут ховається найбільше езуїтство нашого світу, вільного і демократичного, що понад усе цінує правду, людське життя та людську гідність. Засуджуючи нацистів, світ заплющує очі на тих, хто їх породив, забуває, що вся Європа боялася червоного звіра, який клацав зубами зі східного боку, і що нацизм зародився саме як протидія більшовизму. А водночас не бачить жертв, які загинули в зубах того звіра, хоч їх було в рази більше, ніж унаслідок Голокосту.

От і виходить, що вся Україна сидить за колючим дротом у смугастій піжамі й дивиться на світ великими сумними очима. І ніхто не поспішає до нас із лопатою робити підкоп. Бо ніхто не має наміру перелазити на наш бік і приміряти на себе нашу смугасту піжаму – надто ж багато страшної правди можна відкрити, надто небезпечною може бути ця правда” (публікація О. Яремка “Про дружбу через колючий дріт” у “Львівській газеті” від 21 січня 2010 року).

Цю правду повинні відкривати українські дослідники. Якоюсь мірою, наступна теза, може, й некоректна, бо її можна сформулювати так: ми повинні сприймати Голодомор як геноцид, як винищення української нації незважаючи на формулювання у Конвенції ООН, незважаючи на юридичні тонкощі, незважаючи на те, на якому етапі шляху до істини перебувають зарубіжні студії геноциду. До речі, так зробив С. Кульчицький ще в 1991 р. у своїй першій монографії

про Голодомор, в якій він зазначав: “Голод і геноцид (підкреслення наше. – С. К.) на селі були запрограмовані завчасно. А щоб голодуючі колгоспники не намагалися врятуватися втечею, як це робили поволзькі селяни у 1921 р., і тим самим розносили звістку про голод, українські кордони було перекрито. На винайдену Кагановичем “чорну дошку” занесли не село чи район, а всю сільську місцевість України” [6, с. 302]. Майже через двадцять років в “Українському історичному” з’явилася стаття С. Кульчицького “Український Голодомор у світлі останніх досліджень”, в якій автор визнав, що тоді, в 1991 р., він не мислив юридичними категоріями Конвенції ООН про геноцид й відповідно не досліджував тему Голодомору в ракурсі цих категорій [7, с. 35]. Але С. Кульчицький нічого не каже про те, чи вплинули на нього результати діяльності Комісії Конгресу США, яка 1988 року визнала голод 1932–1933 років в Україні геноцидом, як частково і міжнародна слідча комісія, створена на прохання СКВУ, а цей вплив, без сумніву, був, навіть якщо вчений писав про г е н о ц и д радше за велінням серця, совісті, а не за велінням розуму, як про результат суто наукових досліджень.

С. Кульчицький спростовує три основні аргументи, що їх наводять наші опоненти, заперечуючи тезу про Голодомор як про геноцид: 1) в українському селі гинули люди різних національностей; 2) ніхто не переслідував українців за ознакою їхньої національності; 3) не можна називати геноцидом голод, якщо радянський уряд організував масштабну продовольчу допомогу населенню УСРР і Кубані. Ми не будемо переказувати перебігу міркувань С. Кульчицького. Вкажемо лише на дві обставини. Так, якщо Дж. Мейс вбачав причини трагедії (геноциду) в національній політиці Москви, то С. Кульчицький – в соціально-економічній. І друга, але теж пов’язана із першою обставиною. Сам С. Кульчицький визнає, що Сталін нищив українців, але не хоче зіштовхувати проблему Голодомору як геноциду в етнічну площину. На його думку, це протиставляє українців росіянам – як нашим власним, так і громадянам Російської Федерації. “Замість групи злочинців у Кремлі, відповідальною за Голодомор стає Москва, тобто Росія. Цим, в основному, пояснюється негативна реакція російських дипломатів, журналістів і вчених на прийняття Верховною Радою “Закону про Голодомор як геноцид” [7, с. 35], – пише він.

Міркування С. Кульчицького некоректні хоча б тому, що російські політики і дипломати, вчені і журналісти будуть ображатися на нас доти, поки ми знову не почнемо дивитися на історію їхніми очима. Так само важко погодитися з тезою С. Кульчицького про те,

що “Голодомор – це суто радянське народовбивство. Підкресляю з притиском: не російське, а радянське” [7, с. 36]. Ні, Голодомор – це подія, яка лише відбулася за радянських часів, але за своєю суттю Голодомор – це спосіб розв’язання проблеми, притаманний саме російському більшовизму.

Зрештою, С. Кульчицький з усіма його сумнівами і застереженнями висловлює сподівання: “Ми чекаємо від міжнародної громадськості визнання цього злочину геноцидом” [7, с. 37]. Справді, було б добре, якби світ (політикум, громадськість, вчені) визнав Голодомор геноцидом – він же це поступово і робить. Але коли цього передусім можна дочекалися від Росії, “населення якої теж зазнало мільйонних втрат в роки сталінщини” [7, с. 37]?

У контексті відповіді на запитання про те, чи є Голодомор геноцидом, цікава стаття Є. Захарова “Злочин без кари” (ж. “Сучасність”, ч. 11 за 2009 р.). Автор (співголова Харківської правозахисної групи) визначив об’єкт злочину, склад, мотив, умисел, суб’єкт злочину і дійшов таких загальних висновків:

1) смерть мільйонів людей в Україні від голоду і політичних репресій у листопаді 1932 – серпні 1933 років відповідає поняттю злочину геноциду, передбаченому Конвенцією ООН від 9 грудня 1948 року “Про попередження злочину геноциду та покарання за нього”, передусім пункту “с” статті II “навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на певне чи часткове фізичне знищення її”;

2) смерть сотень тисяч людей на Кубані від голоду і політичних репресій у листопаді 1932–серпні 1933 років відповідає поняттю злочину геноциду, передбаченому Конвенцією ООН від 9 грудня 1948 року у частині пункту “с” та пункту “е” (насильницька передача дітей з однієї групи людей в іншу) статті II;

3) Голодомор був наслідком навмисних системних дій тоталітарного радянського режиму, що були спрямовані на “знищення українського народу як політичного чинника і як соціального організму” (визначення Дж. Мейса, до речі);

4) наслідки Голодомору 1932–1933 років потребують визнаної правової кваліфікації Голодомору як злочину тоталітарного радянського режиму СРСР;

5) Конвенція ООН “Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього” не може бути застосована для правової кваліфікації Голодомору 1932–1933 років як злочину геноциду внаслідок неможливості її зворотної дії;

6) для правової кваліфікації Голодомору як злочину потрібно

утворити Міжнародний трибунал, таке рішення могли би прийняти міждержавні організації – ООН, Рада Європи, ОБСЄ.

Ще раніше і в ширшому контексті цю проблему порушив Л. Лук'яненко, відомий громадський і політичний діяч. Значною мірою з його ініціативи, але офіційно з ініціативи Товариства політв'язнів та репресованих, Асоціації дослідників Голодомору в Україні та “Меморіалу” ім. В. Стуса за участю 23 політичних партій і організацій засновано Український національний комітет з організації Міжнародного суду над КПРС за злочини тоталітарного режиму (“Нюрнберг-2”). У липні 1998 року в Римі на дипломатичній конференції, учасником якої була й Україна, було ухвалено створити Міжнародний кримінальний суд для того, щоб здійснити суд над злочинцями й злочинами проти людства й людяності, незалежно від того, де і хто скоїв ці злочини. На конференції було прийнято й Статут суду, який підписала й українська делегація.

Український національний комітет на чолі із Л. Лук'яненком почав збирати докази злочинів, що їх скоїла КПРС та її філія – КПУ. Для цього Л. Лук'яненко написав спеціальний інструктивний лист, в якому він виклав методичні рекомендації для обласних, міських, районних комітетів щодо проведення судів з приводу злочинів КПРС. До речі, Л. Лук'яненко наполягав на тому, щоб слухання про злочини мали не публіцистичний, а правовий характер.

Найголовніше, на що ми хотіли звернути увагу – поряд з іншими злочинами КПРС і Л. Лук'яненко, і ті, хто його підтримував (а серед них були такі відомі дослідники Голодомору і більшовицьких репресій як В. Марочко, С. Білокінь) називали і злочин геноциду.

Так, Л. Лук'яненко на першу сесію Міжнародного громадського трибуналу (Вільнюс, 12 червня 2000 року) і на другу (4-8 вересня 2000 року) представив “Звинувачувальний висновок”, в якому він як Голова Української асоціації дослідників голодоморів в Україні звинувачував КПРС у злочинах проти України. У “Звинувачувальному висновку” вжито поняття етноциду, але є й звинувачення саме в геноциді і Л. Лук'яненко посилається на такі факти:

– комуністичне керівництво організувало в 1921–1923, 1932–1933 і 1946–1947 роках голодомор українського селянства і умертвило близько 13 млн осіб, серед них і дітей, а тому звинувачується в злочинах, передбачених п. “с” статті II Конвенції про попередження геноциду і покарання за нього;

– КПРС репресувала і знищила інтелектуальний потенціал української нації, а тому звинувачується у злочині, передбаченому п. “а” статті II Конвенції;

– КПРС на підставі політичних, релігійних та соціальних ознак депортувала з України мільйони українців і для підриву етнічного складу нації поселила в Україні мільйони росіян, тобто, звинувачується у злочині, передбаченому п. “с” статті II Конвенції про геноцид [8, с. 77–78].

У рамках вшанування 75-х роковин Голодомору в Україні 22 листопада 2008 року в Києві відбувся Міжнародний форум “Народ мій завжди буде!”, на якому виступив президент В. Ющенко, який зазначив, що геноцид – Голодомор – це одна з найбільших гуманітарних катастроф на нашій землі, висловив вдячність тим державам і міжнародним організаціям, які визнали Голодомор 1932–1933 років актом г е н о ц и д у і закликав міжнародну спільноту засудити злочини тоталітарного радянського режиму.

Варто звернути увагу і на публікацію М. Антонович “У правових джерелах” (ж. “Сучасність”, ч. 11 за 2009 рік), яка узагальнює правові джерела, які стосуються проблеми Голодомору як геноциду. На її думку, вітчизняні і зарубіжні фахівці мають неспростовні факти підтвердження зумисного характеру організації винищення української нації. М. Антонович стверджує, що існує достатньо правових свідчень того, що Голодомор 1932–1933 років був злочином геноциду проти українського народу. Справді, нема жодного нормативного акту, в якому б радянська влада вказала б на необхідність знищення 10 мільйонів українців чи українських селян, але цей намір, організація, планомірність виконання зафіксовані в десятках нормативно-правових документів УСРР і СРСР (в законних і підзаконних правових актах), що їх приймали РНК, ЦВК. Послідовність появи цих актів – це жахлива хронологія Голодомору-геноциду. Хоча можна назвати документи, в яких було вказано кількість запланованих жертв. Так, згідно з наказом НКВС СРСР № 00447 “Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальних злочинців й інших антирадянських елементів” від 30 липня 1937 року в республіках “широкой страны моей родной...” належало репресувати 82 700 осіб. Репресії мали тривати чотири місяці. Але виконавці на місцях попросили збільшити цей план, відтак його виконання тривало аж п’ятнадцять місяців. Розстріляли в кілька разів більше. Звичайно, це вже була доба Великого терору 1937–1938 років, але методика була відпрацьована під час Великого Голоду. Як приклад – доповідна записка ДПУ УРСР до ЦК КП(б)У “Про заходи по проведенню оперативного натиску на куркульсько-петлюрівські та контрреволюційні елементи” від 22 листопада 1932 року. В доповідній записці вказано, що операція повинна охопити 243 райони України: “В результате

подготовительных мероприятий намечено и ликвидации по Украине 436 групповых агентурных разработок с 2117 чел. фигурантов. Кроме того, в операцию включаются 1308 человек к. р. одиночек”) [9, с. 409].

Тодішній голова ДПУ УРСР С. Реденс просив політбюро схвалити усі ці заходи і дати вказівку обкомам партії посилити партійну і радянську роботу, без чого зусилля чекістів не дадуть належного і потрібного результату.

Є правові джерела УНР (віدوزва уряду УНР на еміграції до зовнішньоторговельних відомств європейських держав про припинення торгівлі хлібом із СРСР, наприклад). Є й нормативно-правові акти України – Звернення до українського народу спеціального засідання Верховної Ради України від 17 травня 2003 року щодо вшанування пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років. Це звернення схвалила Верховна Рада у своїй Постанові від 15 травня 2003 року, в якій Голодомор визнано актом геноциду українського народу як наслідок зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму. 28 листопада 2006 року Верховна Рада прийняла Закон України “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні”, в ст. 1 якого стверджується що цей Голодомор є геноцидом українського народу.

Всесвітній конгрес українців звернувся до Національної комісії із зміцнення демократії та утвердження верховенства права з приводу правового визначення Голодомору як геноциду українського народу стосовно формулювання в Конвенції ООН про запобігання геноциду та покарання за нього. Комісія розглянула це питання. Згідно з її висновками, Голодомор 1932–1933 років в Україні узгоджується з поняттям геноциду, передбаченому в Конвенції ООН.

Є правові документи інших держав. Так, 99 Конгрес США створив комісію для розслідування Голодомору 1932–1933 років. У 16-му пункті висновків комісії зазначено, що Сталін і його середовище вчинили геноцид проти українців у 1932–1933 роках.

Промовистий факт: Голодомор 1932–1933 років засудили 64 країни – члени ООН у спільній декларації від 7 листопада 2003 року, країни-члени ОБСЄ у спільній декларації від 3 листопада 2007 року та ЮНЕСКО – 1 листопада 2007 року в резолюції щодо пам’яті жертв Голодомору.

М. Антонович зазначає, що “справа Голодомору в Україні очікує подання на розгляд у міжнародному судовому розгляді” [10, с. 57].

Не можна однозначно відповісти на запитання, чому серед зарубіжних (позиція російських дослідників – це окрема проблема) дослідників ще є ті, хто сумнівається в тому, що Голодомор 1932–1933

років в Україні був геноцидом (мотивація може бути, повторюємо, і наукового, але й політичного, морального, ідеологічного й корупційного характеру), чому є й такі, хто не хоче визнати, що цей Голодомор – найбільша гуманітарна катастрофа людства ХХ ст.

...Як відомо, Президент України В. Янукович виступив на засіданні Парламентської асамблеї ОБСЄ у Страсбурзі і заявив, що визнавати Голодомор як факт геноциду якогось народу неправильно і несправедливо, бо це була загальна трагедія народів, держав, що входять до складу СРСР. (Російські делегати В. Януковичу аплодували, українські на знак протесту – вийшли з зали засідань). Так Президент України зігнував закон, який Верховна Рада прийняла 28 листопада 2006 року “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні”, а цей закон трактує Голодомор як геноцид. Крім цього, 6 березня 2010 року Апеляційний суд м. Києва виніс рішення, а якому стверджується: “досудовим слідством встановлено, що керівництво більшовицького тоталітарного режиму – Сталін (Джугашвілі) Й. В., Молотов (Скрябін) В. М., Каганович Л. М., Постишев П. П., Косіор С. В., Чубар В. Я. і Хатаєвич М. М. у 1932–1933 роках на території УСРР чинили геноцид частини української національної групи”. У результаті ПАРЄ ухвалила резолюцію, в якій є політико-правова оцінка Великого Голоду 1932–1933 років в республіках колишнього СРСР, особливу увагу було приділено трагедії України. Проте пропозиція визнати Голодомор геноцидом не набрала потрібної кількості голосів. Звичайно, що в позиції ПАРЄ можна вказати і на послідовність, і на суперечливість, адже з тексту документа стає досить зрозуміло те, що Великий Голод – це злочин проти людства, людяності, злочин проти народів колишнього СРСР, тобто, є ознаки геноциду.

У коментарі з приводу резолюції ПАРЄ С. Кульчицький зазначив: “Тепер Президент України виступає з позиції російської сторони. Це, звичайно, прикро, адже близько половини населення України вважає Голодомор геноцидом. За ці останні два роки було надруковано багато матеріалів, які доводять сталінський злочин, показують його масштаби і, ясна річ, це потрібно обґрунтувати з юридичної точки зору: історики зробили багато, юристи – мало. Я вважаю, треба продовжувати роботу. Рано чи пізно ми доведемо те, що Голодомор був геноцидом, тому що за кордоном – і у Франції, і у Великій Британії, є вчені, які займаються вивченням цієї проблеми. Ця тема набула міжнародного характеру. Ясно одне – український Голодомор зовсім не схожий на інші види геноциду, до яких всі звикли – єврейський Голокост і турецька різанина, коли загинуло 1,5 млн вірмен... Цей голод відповідає усім пунктам конвенції ООН про геноцид. А те, що

Росія усілякими способами хоче уникнути такого визначення в міжнародному аспекті, теж цілком зрозуміло. Росіяни бояться, що прийде новий уряд, який поставить питання про компенсації” (“День” від 28 квітня 2010 року).

Ми не хочемо сумніватися, а тому стверджуємо: Голодомор 1932–1933 років в Україні був геноцидом українців як нації. Такий висновок можна зробити на підставі сотень і тисяч публікацій про Голодомор як геноцид, що їх написали українські дослідники за останні двадцять років, на підставі Конвенції ООН про геноцид, зрештою, на підставі як загальнолюдських вартостей, так і нашої історичної пам'яті.

§ 3.2. Хронологія Голодомору

Голодомор як спосіб знищення розтягнений у часі, він не призводить до моментальної, негайної смерті; це повільне вмирання і вимирання, ось чому його моральні, соціально-психологічні наслідки такі спустошливі, а апокаліптичність сцен масової смерті порівняно сконцентрованіша, жахливіша, більш сутнісна, якщо так можна висловитись, ніж смерть у концтаборах від кулі, від отруйного газу, від того ж голодування. Незалежно від засобу, способу вбивства окремої людини відбувається перехід від однієї форми існування (фізичної) до іншої (духовної). На рівні особистісному цей акт глибоко філософський, містерійний, але коли йдеться про повільне і неухильне винищення народу, нації (тобто мільйонів цих особистостей), то неминуче проявляється і політичний аспект.

Українське село в окремих регіонах голодувало вже наприкінці 20-х років. Голод був у 1933 році, а хронологічні межі Голодомору це – 1932–1933рр.

Проте голодоморна політика більшовицької влади або, докладніше, терор голодом хронологічно появився значно раніше від Голодомору.

9 травня 1918 року ВЦВК опублікував декрет “Про надання народному комісаріату продовольства надзвичайних повноважень у боротьбі з сільською буржуазією, яка переховує хлібні запаси і спекулює ними”. Більшовики заявляли прямо, що селяни повинні здавати запаси хліба, які вони мали, за ціною, яку визначала держава. Продаж зерна на ринку держава забороняла, бо вважала спекуляцією. Згодом, у червні 1918 року Ленін заявив: “Це значить, що всі надлишки хліба належать державі, це значить, що кожен пуд хліба,

який не потрібен для підтримання сім'ї і худоби селянина, не потрібен йому для посіву, – що всякий зайвий пуд хліба повинен відбиратися в руки держави” [11, с. 420-421]. Це означало – держава сама визначала, що є зайвим. У разі потреби держава могла забрати стільки хліба, що це неминуче провадило до голоду.

21 листопада 1918 року появився декрет РНК РСФСР “Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства”. Це була так звана “продрозкладка”. Держава сама доручала собі, зобов'язувала себе в особі наркомату продовольства зайнятися заготівлею і розподілом всіх тих товарів, що раніше можна було купити на ринку. **3 осені 1918** року заготівельники почали накладати на селян обов'язкові завдання. В Україні, яка була формально незалежною, продрозкладку було запроваджено декретом ВУЦВК “Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства” від 12 квітня 1918 року.

Українському селу була чужою російська “община” чи така ж “общинність”. Воно знало колективне господарювання, але як кооперативну форму ведення сільського господарювання. Програма РКП(б) 1919 року зафіксувала іншу форму – колективні господарства чи колгоспи. Вони базувалися на відчуженні в селян засобів виробництва: у комунах це було максимальне відчуження, в артільях дещо менше і в товариствах спільного обробітку землі – найменше. Комунізацію чи колективізацію села більшовики розглядали як найкоротший шлях до нового суспільства. Проте після провалу політики “воєнного комунізму” Ленін як талановитий тактик, набагато гнучкіший від своїх соратників, висунув гасло “нової економічної політики”, переконуючи інших у тому, що з Росії “непівської” буде Росія соціалістична (на засіданні Мосради 20 листопада 1920 року). Він уточнив свою позицію, опублікувавши на початку січня 1923 року статтю “Про кооперацію” – у ній не йшлося про колективізацію, зате вождь світового пролетаріату і більшовицький лідер ставив знак рівності між кооперацією і соціалізмом. Звичайно, що це не було коректно, це було радше пропагандистським прийомом. Але після смерті Леніна лише невелика частина соратників відмовилася від ідеї колективізації (Бухарін, Риков, Томський). Інші ж на чолі зі Сталіним виступили за колективізацію. (Не треба підозрювати Леніна у гуманному чи якомусь доброзичливому ставленні до села – якраз навпаки, у будь-який момент Ленін зробив би із селом те, що було вигідно саме більшовицькій державі).

Після чистки в партії і ліквідації “правого ухилу” восени 1927 року Сталін заявив про необхідність “всеосяжної колективізації”, а вже в грудні 1927 року XV з’їзд ВКП(б) прийняв директиву про п’ятирічний план, в якому під тиском Сталіна було зафіксовано конкретне завдання: до кінця п’ятирічки колективізувати не менше 20% селянських посівів. Під час роботи з’їзду вибухнула хлібозаготівельна криза. Селяни не хотіли продавати державі хліб за невивідними для них цінами. 14 грудня 1927 року Сталін розіслав директиву ЦК ВКП(б) з вимогою “вжити організаційних заходів згори донизу, спрямованих на посилення завезення хліба з боку селянства”. Це від 1921 року перша директива, яка знову передбачала силові методи (більш звичні для більшовиків, ніж економічні) розв’язання проблеми. С. Кульчицький вважає, що хлібозаготівельну кризу було організовано штучно, щоб під її прикриттям кардинально змінити економічну політику Кремля. І сталінська команда почала розколювати суспільство (протиставлення селян і решти суспільства, села і міста).

1921–1922 рр. – голод в Україні. Радянські історики (а тепер і російські) пояснювали його виникнення двома причинами – посухою 1921 року, а також тривалою війною (світовою, а згодом громадянською – це, до речі, думка Леніна). Погляд сучасних українських істориків: голод в Україні теж був створений штучно, тобто викликаний суб’єктивними чинниками, зумовленими соціально-економічною політикою більшовиків, зокрема уже апробованим використанням насильства у розв’язанні проблем. Хліб з України більшовики вивозили не лише для того, щоб рятувати від голоду московський і петроградський пролетаріат та більшовицьку армію (кількамільйонну) і голодне Поволжя, а насамперед для того, щоб приборкати повстанський рух в Україні. Це більшовикам і вдалося. Терор голодом виявився ефективнішим, ніж російський штик, на якому більшовики принесли радянську владу в Україну. Крім цього, більшовики не лише забирали хліб в Україні, вони й міжнародну допомогу спрямовували в ті райони Росії, які були охоплені голодом. Ще одна важлива обставина – Москва намагалася приховати факт голоду і його масштаби в Україні. Пасивна поведінка українського керівництва лише заохочувала російських більшовиків. Хоча яким же українським було це керівництво?

Треба згадати і ту обставину, що між РСФРР і УРСР наприкінці грудня 1920 року було підписано договір, що означав військовий і господарський союз. Українські націонал-комуністи не зробили жодних висновків після цього голоду, на відміну від російських більшовиків, які усвідомили військову і політичну ефективність терору голодом.

Улітку 1926 року Сталін написав листа до ЦК КП(б)У, в якому висловлював свою стурбованість тим, що український рух набирає характеру боротьби проти “Москви” взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури та її найвищого досягнення – ленінізму. Сталін закінчує листа такими словами: “Я не стану переконувати, що така небезпека стає дедалі реальнішою і реальнішою на Україні”.

4 вересня 1926 року під грифом “цілком таємно” з’явився циркулярний лист ДПУ УСРР “Про український сепаратизм”. У ньому було зазначено, що “тактика “культурної боротьби” українських антирадянських елементів з радянською владою за останній період щораз яскравіше та яскравіше вимальовується у вигляді розвитку серед радянської громадськості націоналістичної ідеї сепаратизму”, що припинення відкритої боротьби українських націоналістів є лише зміною тактики; що українізацію використовують для консолідації прибічників національної ідеї. Українська автокефальна православна церква – це могутній оплот і “чудова агітаційна машина”, а Всеукраїнська академія наук увібрала в себе масу колишніх видних діячів УНР. Чекісти згадали і про село: вони зазначали, що “виховання села в дусі ненависті до Москви дає відчутні результати”. Основна теза циркулярного листа до українського села, що за своїм духом і суттю нагадує відповідні документи російської “охранки” – треба зробити організаційні висновки, звернути особливу увагу на роботу з українською громадськістю, не лише спостерігати, а провадити активну розвідку серед провідних представників українських громадських течій.

1929 рік – заборона торгувати хлібом на базарі, оскільки це нібито негативно впливає на хлібозаготівлі; мережа державної торгівлі починає перетворюватися на розподільчу структуру, яка забезпечує хлібом лише тих, кому держава видала відповідну картку.

У жовтні 1929 року кількість колективізованих господарств досягла 427 тисяч, хоча ще в 1928р. їх було 173 тисячі. 7 листопада 1929 року “Правда” видрукувала статтю Сталіна “Рік великого перелому”. У листопаді 1929 року відбувся пленум ЦК ВКП(б), який навіть ці темпи назвав недостатніми і проголосив перехід до суцільної колективізації. Відразу після пленуму ЦК було створено комісію на чолі з наркомом землеробства Я. Яковлевим, яка ухвалила перейти в районах суцільної колективізації до політики ліквідації куркулів як класу.

5 січня 1930 року з постанови ЦК ВКП(б) в результаті наполягань Сталіна вилучено формулювання про право селян мати у

приватній власності дрібний реманент і молочних корів. Сталін був рішуче налаштований на повну колективізацію селян, тобто у них потрібно було відібрати право на приватну власність – і тоді вони ставали абсолютно беззахисними. Від лютого 1930 року випадки опору селян різко почастишали; це був стихійний, неорганізований опір, але у багатьох випадках відбулися й організовані збройні повстання проти влади. У березні 1930 року в Україні було 2945 виступів, у ЦЧО Росії – 737, на Північному Кавказі – 335, на Нижній Волзі – 203. Отже, найбільший опір колективізації чинили українці.

30 січня 1930 року появляється постанова ЦК ВКП(б) “Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації. “Куркулів” поділили на три категорії. До першої було зараховано т. зв. “контреволюційний актив”, він підлягав негайному знешкодженню (концтабори або розстріл); друга категорія – підлягали виселенню у віддалені регіони СРСР, мало придатні для нормального життя, що теж означало вірну смерть; тих, хто потрапляв до третьої категорії, виселяли за межі колгоспів. Такий поділ на різні категорії мав на меті не лише розколоти селянство, але й налякати його.

2 березня 1930 року “Правда” друкує статтю Сталіна “Запаморочення від успіхів”: Сталін писав: “Не можна насаджувати колгоспи силою. Це було б нерозумно й реакційно”, але це була чистої води демагогія.

У грудні 1930 року відбувся пленум ЦК КП(б)У. У резолюції вказано, як проводити колективізацію: “Нещадний наступ на глутая по всьому фронту (хлібозаготівельні, фінансові заходи тощо), ліквідація куркуля в районах суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села повинна стати складовою частиною боротьби колгоспних та індивідуально-середняцьких мас одноосібників за здійснення суцільної колективізації”.

20 червня 1932 року (у відповідь на постанову політбюро ЦК КП(б)У про звернення до ЦК ВКП (б) з проханням про продовольчу допомогу Україні) прийнято постанову Політбюро ЦК ВКП (б) про продовольчу “допомогу” Україні. Москва вирішила “додаткового завезення хліба не здійснювати”.

6-9 липня 1932 року – відбулася III Всеукраїнська конференція КП(б)У, на якій обговорювали підсумки весняної посівної кампанії, обговорювали хлібозаготівельну та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів. Дискусії про заготівлю хліба врожаю 1932 року тривали ще з початку року. 10 червня В. Чубар, голова РНК УСРР, написав листа до Сталіна,

в якому описував важку ситуацію в Україні, того ж дня І. Петровський (голова ВУЦВК) написав листа до Молотова і Сталіна, в якому теж описував важку ситуацію в українському селі і просив надати йому термінову допомогу хлібом. С. Косіор, як зауважив Л. Каганович, “ничего не пишет” (Сталін тоді перебував у тривалій відпустці, і Л. Каганович, прочитавши листи, відправив їх Сталіну). Сталіну обидва листи не сподобалися. Прохання Чубаря (“получить из Москвы новые миллионы хлеба” і Петровського (“добиться сокращения плана хлебозаготовки”), Сталін назвав неприйнятними. Щоб добитися бажаного для Москви результату (йшлося про прийняття запропонованого для України плану хлібозаготівель), до Києва на партконференцію приїхали Каганович і Молотов. Уже 6 липня вони двічі інформують Сталіна про перебіг подій: оскільки все політбюро ЦК КП(б) України висловилося за зниження плану, то Молотов і Каганович “категорически отклонили пересмотр плана” (так вони писали в листі). У телеграмі Молотов і Каганович зазначили, що на партконференції треба розгорнути критику ЦК КП(б)У, але в пресі, щоб не дати підстав для зарубіжної преси, цю критику подати у стриманих тонах без оприлюднення фактів про становище у “плохих районах” (“плохих” означає голодних, зрозуміло). У результаті встановлений і непосильний для України план хлібозаготівель у 365 млн пудів конференція прийняла “до безумовного виконання”. Українське керівництво не знайшло в собі мужності виступити проти нав’язаного плану хлібозаготівель, хоча воно знало, що українське село голодує і вже були випадки людоїдства (М. Скрипник у виступі говорив і про голод у Молдавії). Може, переконавшись у слухняності, нерішучості українського керівництва, Сталін і вирішив перетворити голод у голодомор і таким чином розв’язати і селянське, і національне питання? А ще через місяць з’явився “закон про п’ять колосків”.

20 липня 1932 року Сталін пише до Молотова і Кагановича листа, в якому пропонує видати закон, який захищав би соціалістичну власність. Річ в тім, що доведені до відчаю люди вишукували будь-яку можливість, щоб вижити, прогодувати свої сім’ї. Почастішали і крадіжки. Але, як бачимо, не ця проблема – голодна смерть мільйонів людей – турбує Сталіна. Він пропонує посилити репресії проти “куркулів і розкуркулених” та “інших антисупільних елементів”, які намагаються “розхитати наш новий лад”. “По закону эти господа рассматриваются как обычные воры, получают два-три года тюрьмы (формально!), а на деле через шесть-восемь месяцев амнистируются. Подобный режим в отношении этих господ, который нельзя назвать **социалистическим**, только поощряет их, по сути дела, настоящую

контрреволюционною “работу”. Терпеть дальше такое положение нельзя”. Створивши відповідний образ ворога, вказавши на об’єкт репресій і переслідувань, Сталін пропонує в новому законі прирівняти за своїм значенням залізничні вантажі, колгоспне майно і кооперативне майно до майна державного; відповідно, згідно з новим законом, за крадіжку вказаного майна Сталін пропонував карати десятима роками ув’язнення, або, як правило, смертною карою. Крім цього, Сталін пропонував скасувати амністії до цих злочинців. На його думку, без цих і до них подібних “драконівських” соціалістичних заходів неможливо встановити нову дисципліну, а без такої дисципліни неможливо захистити і зміцнити новий лад. Сталін пропонував також взяти під суворий контроль активних проповідників проти колгоспного ладу і відправляти їх до концтаборів. Це ж стосувалося і “спекулянтів і перекупників”. ОДПУ отримало завдання: негайно почати підготовку своїх сил і вивчення ворога. “К **операціям** же могут приступить через месяц, не раньше”. У листі до Кагановича і Молотова буквально через кілька днів Сталін знову обґрунтовує потребу ухвалити закон про захист соціалістичної власності. У ще одному листі до Кагановича від 27 липня Сталін знову наполягає на ухвалі закону про захист соціалістичної власності. Йшлося, по суті, про посилення репресій, про їх “законність”.

7 серпня 1932 року – постанова ЦВК і РНК СРСР “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперацій й зміцнення громадської (соціалістичної) власності”. Це, власне, той закон, на ухвалі якого Сталін так наполягав у своїх листах до Молотова і Кагановича. Цю постанову, жорстоку й несправедливу, народ назвав “законом про п’ять колосків”, маючи на увазі неспівмірність злочину (якщо можна назвати злочином вкрадені кілька колосків, щоб хоча трохи нагодувати сім’ю) і покарання. Згідно з цією постановою судили навіть підлітків. Лише за перший місяць чинності цієї постанови суди винесли 250 смертних вироків.

Оскільки голод був в Україні у тих районах, де більшість становили етнічні українці, то цей “закон” мав антиукраїнський характер.

11 серпня 1932 року – Сталін пише листа до Кагановича. Зловісний тон цього листа не віщував нічого доброго для України, в якій уже лютував голод, в якій уже вимирали люди від голоду, навіть були численні випадки людодійства. Це той лист, в якому Сталін писав: “Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо на **партийной** линии. Говорят что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50 райкомов высказались против плана хлебозаготовки, признав его нереальным.

В других районах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент... Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять... Так дальше продолжаться не может. Нужно ... поставить себе целью превратить Украину в кратчайший срок в настоящую **крепость** СССР, в действительно образцовую республику. Денег на это не жалеть". Не треба й останнє речення залишати без уваги. Ці "деньги" витрачали не для того, щоб рятувати Україну від голоду, а на прискорення процесу винищення, бо саме це й означало перетворення України в справжню фортецю СРСР, у зразкову республіку. Для більшовицької Москви добрим українцем був мертвий українець – він не заперечував, не протестував, не повставав. Сталін не випадково написав цього листа після "закону про п'ять колосків" – більшовики продовжували свої смертельні жнива в Україні.

17 серпня 1932 року – постанова політбюро ЦК ВКП (б) "Про війська на Україні". Москва визнала за необхідне збільшити кількість війська в Україні, зайнятого на сільськогосподарських роботах (пропоявання, збирання врожаю). В Україні і так було дуже багато війська. Москва все ще боялася голодних бунтів, повстань (особливо після прийняття "закону про п'ять колосків"), а тому й потрібна була армія як для сільськогосподарських робіт, так і для виконання поліцейських і каральних функцій.

20 серпня 1932 року – телеграма ЦК ВКП(б) і РНК СРСР до ЦК КП(б)У та РНК УРСР про незадовільні темпи хлібозаготівель. У телеграмі в жорсткому і погрозовому тоні було зазначено, що темпи хлібозаготівель дуже низькі, що директиву ЦК і РНК (союзних, зрозуміло) про видачу колгоспникам л и ш е 10-15% уже фактично обмолоченого хліба в колгоспах грубо порушують, що в ряді сільрад ведуть неприховану куркульську агітацію проти хлібозаготівлі, що в низових партійних організаціях – розгубленість і панічні настрої, водночас збільшуються крадіжки хліба, розтринькування, видача величезної кількості хліба колгоспникам і т. д.

15 вересня 1932 року – політбюро ЦК ВКП(б) у постанові "Про боротьбу з порушниками закону про продаж хліба на ринках" затвердило циркуляр ОДПУ СРСР про заходи для забезпечення виконання постанови уряду про заборону торгівлі хлібом.

22 вересня 1932 року – інструкція Верховного Суду і ОДПУ СРСР про механізм застосування репресій за постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 року. Звичайно, у контексті більшовицької законності цікавим є поєднання цих двох різних за своїм призна-

ченням і функціями структур. Більшовики як ніколи не боялися слова “репресії” у своїх документах, так не боялися їх і на практиці. Поява інструкції свідчить про важливість “закону про п’ять колосків” у голодоморній політиці більшовиків проти України.

1 жовтня 1932 року – телеграма В. Куйбишева до РНК УСРР і ЦК КП(б)У про прискорення поставок зерна на експорт.

Жовтень 1932 року – в Україну приїжджає Мендель Хатаєвич на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, І. Абдулов (був заступником голови ОДПУ) – на посаду першого секретаря Донецького обкому КП(б)У, 22 жовтня приїхав Молотов.

17 жовтня 1932 року – телеграма заступника голови Комітету заготівлі при РПО СРСР О. Зикова і голови Всесоюзного об’єднання Союзборшно І. Лобачова про незадовільне відвантаження висівок на експорт.

22 жовтня 1932 року – постанова політбюро ЦК ВКП(б) про хлібозаготівлі в Україні та на Північному Кавказі. В Україну на дві декади було відряджено Молотова, на Північний Кавказ – Кагановича.

23 жовтня 1932 року – директивний лист КП(б)У до обкомів, міськкомів і райкомів партії про посилення хлібозаготівель. Лист появився вже наступного дня після приїзду Молотова. У листі зазначено, що темпи хлібозаготівель дуже низькі. Партійне керівництво вказувало на причини: дуже погані використання техніки і організація праці, багато колгоспів зумисне повільно молотять, щоб зволікати з хлібозаготівлею, а крім цього воно пояснювало повільні темпи хлібозаготівлі “мелкобуржуазной разнузданостью, царящей во многих местах на селе, выражающейся в саботаже хлебозаготовок, не делается должного отпора со стороны партийных советских организаций. Наоборот, многие районные работники проявляют неслыханную размагниченность, расхлябанность, полную бездеятельность в борьбе с кулацким сопротивлением хлебозаготовкам”. У зв’язку з цим партійне керівництво пропонувало низку жорстких заходів, серед яких на першому місці стояла вимога дати “решительный отпор кулацкому сопротивлению хлебозаготовкам, покончить со спокойным отношением партийных, советских органов к растущему напору мелкобуржуазной стихии на селе, проявляющейся в виде саботажа всех заготовок, отказа от выполнения государственных обязательств. Примите особо настойчивые меры к решительному усилению поступления хлеба от единоличников, применяя к ним бесспорное взыскание, все иные меры, вытекающие из договоров по контрактации”.

25 жовтня 1932 року – постанова політбюро ЦК КП(б)У (пленум відбувся 12 жовтня) продовжувала нагнітати атмосферу страху, нервозності і тривоги, партія закликала до нещадного придушення всіх спроб “класового” ворога і його агентури зірвати хлібозаготівлі, до непримиренної боротьби із саботажем тощо.

30 жовтня 1932 року – постанова політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівлі. Більшовицьке керівництво усвідомлювало нереальність плану хлібозаготівлі, нав’язаного Україні. Хоча це був ефективний засіб шантажу, 29 жовтня політбюро ЦК ВКП(б) вирішує дещо знизити цей план. Відповідна постанова політбюро ЦК ВКП(б) з’являється наступного дня. У результаті політбюро ЦК КП(б)У і далі вимагає посилити темпи хлібозаготівлі. ЦК попередив всі парторганізації України, що “по фактичному виконанню ноябрьського плану хлібозаготовок он будет судить о способности данной парторганизации не на словах, а на деле покончить с демобилизационными настроениями в парторганизациях и повести большевистскую борьбу за хлеб и организационно-хозяйственное укрепление колхозов”. Можна зробити висновок, що ця постанова свідчила про повну перемогу Москви над українськими комуністами.

5 листопада 1932 року – постанова політбюро ЦК КП(б)У про посилення участі органів юстиції в проведенні хлібозаготівель. Йдеться, насамперед, про прискорення розгляду судових справ стосовно хлібозаготівлі, про проведення виїздних судових сесій, про застосування суворих репресій.

5 листопада 1932 року – телеграма Кагановича і Молотова до секретарів обкомів КП(б)У з вимогою судових репресій до членів правління колгоспів.

6 листопада 1932 року – телеграма ЦК КП(б)У до обкомів партії про товарну блокаду районів, які не виконують плану хлібозаготівель. У ці райони припиняли завозити товари (крім сірників, солі, керосину).

15 листопада 1932 року – постанова політбюро ЦК ВКП(б) “Про паспортну систему та розвантаження міст від зайвих елементів”. Ця постанова перетворювала селян на кріпаків.

18 листопада 1932 року – постанова політбюро ЦК КП(б)У “Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп”. Політбюро доручило Реденсу і Косіору розробити до 23 листопада спеціальний оперативний план ліквідації основних куркульських і петлюрівських контрреволюційних гнізд. ДПУ було доручено у найближчі дні заарештувати 300 найбільш злісних рахівників і бухгалтерів, які “зривали” план хлібоздачі. Було вказано області, які особливо

відзначалися посиленням “куркульського терору” – це Чернігівська, Київська, Вінницька, Харківська. ЦК пропонував посилити репресії проти “куркульських і контрреволюційних елементів”.

18 листопада 1932 року – постанова політбюро ЦК КП(б)У про посилення хлібозаготівлі. Окремо треба звернути увагу ось на який пункт: з отриманням цієї директиви припинялася видача будь-яких натуральних авансів (зерно мали на увазі в першу чергу) у всіх колгоспах, які незадовільно виконують план хлібозаготівлі. (Таких колгоспів, що виконували цей план, було дуже мало). Ця постанова зобов'язала в таких колгоспах повернути “незаконно розданий хліб і віддати його для виконання плану хлібозаготівлі”. Це стало приводом і для шантажу голів колгоспів, членів правління, й адміністративно-службового персоналу. Постанова спонукала до негайної конфіскації хліба в колгоспників, одноосібників, які нібито украли хліб при збиранні врожаю, обмолоченні, перевезенні. Свавільною була й інша вказівка – врожай, зібраний на присадибній ділянці, зараховували як натураванс на трудодні, а “лишки” забирали для виконання плану хлібозаготівель. Для колгоспів, де було допущено “розкрадання” хліба, де не виконували плану хлібозаготівель, було передбачено застосування натуральних штрафів у вигляді додаткових завдань щодо заготівлі м'яса в розмірі 15-місячної норми здачі м'яса. Вперше було сказано в цьому документі і про занесення колгоспів на “чорну дошку”. В окремому розділі постанови йшла мова про репресії щодо одноосібників.

Ще один важливий момент: постанова політбюро зобов'язала ЦК взяти під постійний контроль роботу 22 газет найважливіших хлібозаготівельних районів, що означало ще жорсткішу цензуру.

19 листопада 1932 року – постанова РНК СРСР “Про одноразовий податок на одноосібні селянські господарства”. Цю постанову 21 листопада продублювала і РНК УСРР. Щоб “дотиснути” одноосібників, на них було накладено ще й одноразовий податок. Постанова передбачала “постійний, систематичний контроль за класовим веденням податку”.

21 листопада 1932 року – Молотов, Чубар, Строганов і Калманович відправляють телеграму Сталіну з проханням надати на період хлібозаготівель ЦК КП(б)У у вигляді спецкомісії право остаточного вирішення питань про вирок смертної кари.

22 листопада 1932 року – постанова політбюро ЦК ВКП(б) про створення в УСРР спеціальної комісії для ухвали смертних вироків. Московське керівництво пішло “назустріч” керівникам України, які під тиском Молотова відправили телеграму із відповідним проханням.

22 листопада 1932 року – доповідна записка ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У “Про заходи по проведенню оперативного натиску на куркульсько-петлюрівські та контрреволюційні елементи”. Як уже згадувалося, політбюро ЦК КП(б)У у своїй постанові від 18 листопада зобов’язало ДПУ заарештувати 300 членів правлінь, рахівників, бухгалтерів, бригадирів та ін. Чекісти постаралися – вони заарештували 576 осіб. Крім цього визначили для ліквідації в Україні 436 групових агентурних розробок (2117 осіб) і 1308 осіб – окремих контрреволюціонерів.

24 листопада 1932 рік – постанова політбюро ЦК ВКП(б) про засуджених за розкрадання колгоспного майна і саботаж хлібозаготівель в Україні. Політбюро запропонувало ОДПУ протягом десяти днів вивезти всіх засуджених, які мали вирок, що перевищував три роки ув’язнення і стосувався розкрадання колгоспного майна і саботажу хлібозаготівель.

24 листопада 1932 року – політбюро ЦК ВКП(б) призначає для України особливого уповноваженого ОДПУ – В. Балицького, який через кожних двадцять днів мав доповідати в ЦК ВКП(б) про боротьбу органів ОДПУ.

27 листопада 1932 року – постанова політбюро ЦК КП(б)У про вжиття репресивних заходів до колгоспів, які саботують хлібозаготівлі. ЦК пропонував обов’язково викрити організаторів саботажу, заарештувати, “організують в ускоренном порядку суд, а приговор суда, а также его исполнение опубликовать в местной печати”.

1 грудня 1932 року – РНК УСРР на своєму засіданні вирішує скоротити постачання хлібом населення на грудень 1932 року.

5 грудня 1932 року – постанова ЦК КП(б)У про заходи для ліквідації саботажу хлібозаготівель. Для докорінного поліпшення керівництва застосуванням судових репресій ЦК запропонував створити в областях спеціальні комісії (перший секретар обкому, начальник обласного відділу ДПУ і обласний прокурор). Суд мав відбуватися протягом 4-5 днів під прямим керівництвом комісії.

6 грудня 1932 року – постанова РНК УСРР ЦК КП(б)У “Про занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі”. У ці села припинили завозити товари, припинили кооперативну і державну торгівлю і вивезли всі товари із крамниць; було заборонено колгоспну торгівлю як для колгоспників, так і для одноосібників; припинили кредитування і ухвалили достроково повернути кредити; у постанові було передбачено і “вилучення” контрреволюційних елементів, організаторів зриву хлібозаготівель.

14 грудня 1932 року – постанова ЦК ВКП(б) та РНК про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та Західній області. Це та сама постанова, яка доповнювала “правову” базу для терору. Щоб приховати її антиукраїнську спрямованість, московське керівництво додало й російську Західну область.

Вже вкотре зрив плану хлібозаготівель було пов’язано з відсутністю революційної пильності у місцевих парторганізаціях України і Північного Кавказу, в результаті чого, як зазначено в постанові, контрреволюційні елементи – куркулі, колишні офіцери, петлюрівці, прихильники Кубанської ради зуміли проникнути в колгоспи в ролі голів або впливових членів правління, в сільради, в кооперацію, вони намагаються організувати контрреволюційний рух і саботаж хлібозаготівель тощо. Кремль зобов’язав партійне і радянське керівництво в Україні і на Північному Кавказі рішуче покінчити з цими контрреволюціонерами, не зупиняючись перед застосуванням найвищої міри покарання щодо найбільш злісних.

ЦК і РНК зазначали, що “вместо правильного большевистского проведения национальной политики в ряде районов Украины украинизация проводилась механически, без учета конкретных особенностей каждого района, без тщательного подбора большевистских украинских кадров, что облегчило буржуазно-националистическим элементам, петлюровцам и пр. создание своих легальных прикрытий, своих контрреволюционных ячеек и организаций”. Пункт 7: “В особенности ЦК СНК указывают Северо-Кавказскому крайкому и крайисполкому, что легкомысленная, не вытекающая из культурных интересов населения, не большевистская “украинизация” почти половины районов СевКавказа при полном отсутствии контроля за украинизацией школы и печати со стороны **краевых** органов, дала легальную форму врагам Советской власти для организации сопротивления мероприятиям и заданиям Советской власти...”. Московське керівництво постановило протягом найкоротшого терміну повністю вислати станицю Полтавську як найбільш контрреволюційну, засудити цілу групу працівників партійних і радянських органів районного масштабу; запропонувало ЦК КП(б)У і РНК УСРР “правильно” проводити українізацію, а на Північному Кавказі діловодство вести не українською, а російською мовою, видання газет і журналів – теж російською (як більш зрозумілою (!) для кубанців), а до осені майбутнього року – і навчання в школах перевести на російську мову.

15 грудня 1932 року – постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР “Про українізацію в ДСК, Казахстані, Середній Азії, ЦЧО та інших районах СРСР”.

Московське керівництво рішуче засудило пропозицію “окремих українських товаришів” про обов’язкову українізацію цілої низки районів СРСР, оскільки це нібито було на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, які після вигнання їх з України продовжували підривну роботу в українізованих районах. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР дали вказівку негайно припинити українізацію і перевести всі українізовані газети, видавництва на російську мову, а до осені 1933 року підготувати перехід шкіл на викладання російською мовою. Останні два документи (від 14 і 15 грудня) у контексті ставлення більшовиків до українського питання особливих коментарів не потребують.

19 грудня 1932 року – постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні. Цього разу Кремль скеровує в Україну Кагановича і Постишева, оскільки навіть двічі скорочений план хлібозаготівлі, “который явным образом проваливают украинские работники благодаря своему несерьезному отношению к заданиям партии и правительства”, голодна Україна виконати не могла.

29 грудня 1932 року – лист ЦК КП(б)У про обов’язкове вивезення всіх наявних колгоспних фондів, у тому числі й посівного в рахунок виконання плану хлібозаготівлі. Річ в тім, що постанова політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада не забороняла створювати різні фонди (не лише посівні) навіть для колгоспів, які не виконували плану хлібозаготівель. Каганович у телеграмі до Сталіна просив скасувати цю постанову, з чим Сталін погодився. Ось чому ЦК КП(б)У запропонував протягом п’яти-шести днів вивезти всі наявні фонди із тих колгоспів, які не виконали плану хлібозаготівлі.

31 грудня 1932 року – постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР про запровадження єдиної паспортної системи в УСРР і обов’язковий запис паспортів (т.зв. “прописка”).

1 січня 1933 року українське керівництво отримало за підписом Сталіна телеграму такого змісту (це т.зв. “новорічна” телеграма Сталіна українським селянам):

“Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933р.:

Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради, колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, хто добровільно здадуть державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів і одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону

майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)”. Вражає цинізм, аморальність, жорстокість цього новорічного “привітання” вождя російських більшовиків. У грудні влада робила повальні обшуки, а знайшла лише 700 тис. пудів хліба. Це були рештки, це було останнє (до речі, забирали не лише хліб, а й всі інші продукти харчування, всі припаси). Звичайно, що масштаби “вкраденого” і “прихованого” були явно перебільшені, але українців потрібно було ще більше залякати, а тих громадян, яких держава годувала одержаним по заготівлях хлібом, переконати в тому, що в недостатчі хліба винен український селянин.

1 січня 1933 року – постанова ЦК ВКП(б) про хлібозаготівлі в Україні. Москва знову пригрозила застосуванням “закону про п’ять колосків” щодо тих, хто продовжує приховувати “розкрадений і прихований від обліку хліб”.

22 січня 1933 року – директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про запобігання масових виїздів голодуючих селян по продукти. Тисячі українців із України і Кубані намагалися виїхати в Росію, щоб дістати хліб. Більшовицьке керівництво стверджувало, що цей виїзд селян організували вороги радянської влади, есери і агенти Польщі для агітації “через селян” у північних районах СРСР. Масова втеча із районів Голодомору почалася восени 1932 року, а на початку 1933 року радянська влада дала вказівку не допускати до цього виїзду, для чого було організовано загороджувальні й оперативно-пошукові групи.

24 січня 1933 року – Постишева призначено другим секретарем ЦК КП(б)У і водночас першим секретарем Харківського обкому. Фактично Постишев став лідером КП(б)У. До кінця 1933 року Постишев призначив на керівні посади нових людей і змінив 237 секретарів райкомів, 249 секретарів райвиконкомів, 158 представників райконтролькомісій, було створено 643 політвідділи МТС і 302 політвідділи радгоспів. Постишев почав боротьбу із “шкідниками” у партійних лавах. Його підтримали всі інші українські керівники, крім М. Скрипника. Кампанія проти нього почалася 28 лютого 1933 року, коли М. Скрипника усунули з посади народного комісара освіти. Це був завершальний етап боротьби з українським націонал-комунізмом, який завершився із смертю М. Скрипника.

13 лютого 1933 року – оперативний наказ по ДПУ УСРР “Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР”. У документі зазначалося, що саботаж хлібозаготівель і осінньої сівби, терор щодо найбільш стійких комуністів, поява петлюрівських емі-

сарів, розповсюдження петлюрівських листівок – усе це свідчить про безумовне існування в Україні організованого контрреволюційного підпілля; автори документу стверджували, що у процесі ліквідації повстанського руху було встановлено зв'язок підпілля із закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, УВО, УНДО і польським Головштабом); документ констатував, що вдалося викрити шпигунську мережу не лише на промислових підприємствах, транспорті й оборонному будівництві, а навіть і в розвідувальних органах, чекісти викрили також контрреволюційну організацію в сільському господарстві України, яка була зв'язана з аналогічними організаціями в Москві, в інших частинах Союзу і за кордоном. На думку авторів документу, існував єдиний, ретельно опрацьований план організації збройного повстання в Україні до весни 1933 року для того, щоб повалити радянську владу і добитися встановлення капіталістичної держави, так званої Української незалежної республіки. Автори документа обіцяли не зупинятися на досягнутих успіхах. Звичайно, що все це була очевидна брехня, але вона давала підстави для розгортання наступного витка репресій проти України.

16 лютого 1933 року – постанова політбюро ЦК ВКП(б) про кадрові зміни в ОДПУ (головою ОДПУ замість Реденса призначили Агранова, Балицького – його заступником) і в ЦК КП(б)У (Попова призначили секретарем ЦК КП(б)У, а Любченка, залишивши секретарем ЦК, призначили першим заступником голови РНК УСРР).

10 березня 1933 року – постанова ЦК ВКП(б) про створення в УСРР спеціальної трійки ДПУ. Таку трійку для розгляду справ щодо повстанського руху і контрреволюції в Україні із застосуванням вищої міри соціального захисту було створено, до неї увійшли Балицький, Карасон і Леплевський.

31 березня 1933 року – постанова ЦК КП(б)У про підготовку до весняної сівби і організацію продовольчої допомоги населенню Київської області. Серед інших пропозицій була і така: партійне керівництво під тиском Постишева пропонувало припинити харчування коштом продовольчої допомоги працездатних колгоспників й одноосібників, навіть якщо вони цього й потребують.

6 травня 1933 року – постанова ЦК КП(б)У про боротьбу з дитячою безпритульністю. У результаті Голодомору десятки і сотні тисяч дітей опинилися на вулиці. Постанова зазначає, що партійні й радянські місцеві органи не борються з провокаційними чутками про те, що в Харкові, Києві та інших великих містах організовано і без перешкод приймають дітей до дитячих закладів. ЦК КП(б)У створив

відповідну комісію для боротьби із безпритульністю і волоцюгами (їх тепер ще називають “бомжами”).

8 травня 1933 року – секретний документ під назвою “Инструкции партийно-советским работникам и всем органам ОГПУ, суда и прокуратуры”. Його підписали Сталін і Молотов. Головна теза документа – вже відпала потреба у масових репресіях. Пояснення зрозуміле, відповідь на запитання “чому?” очевидна: хліба вже не було, українське село було знищене.

29 травня 1933 року – лист С. Косіора і В. Чубаря до Сталіна. Українські керівники просять про допомогу практично для всіх областей України.

20 червня 1933 року – постанова політбюро ЦК ВКП(б) про залучення військовослужбовців до збирання врожаю в УСРР.

7 липня 1933 року – застрівився М. Скрипник, член ЦК і Політбюро ЦК КП(б)У. Очевидно, що як свідок краху українізації (бо був її організатором), як свідок Голодомору він відчував свою відповідальність за трагедію України. Крім цього, М.Скрипник передбачав, що терор не обійде і його. У повідомленні ЦК ВКП(б) було зазначено, що цей малодушний акт не гідний члена ЦК ВКП(б), що М. Скрипник впав жертвою тих буржуазно-націоналістичних елементів, які втерлися йому в довір'я і використали його для своїх антирадянських націоналістичних цілей, що М. Скрипник допустив кілька політичних помилок і усвідомивши ці помилки, не знайшов в собі мужності по-більшовицькому подолати їх, а тому вдався до акту самогубства. Вчинок М. Скрипника викликав широкий міжнародний резонанс. Це був серйозний удар по радянофільству в Галичині.

31 серпня 1933 року – Постанова РНК “Про переселення на Кубань, Терек і Україну”.

4 жовтня 1933 року – директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) керівництву УСРР про виконання плану хлібозаготівель. Москва зазначала, що не бачить стурбованості в українських партійних організаціях з приводу ситуації із хлібозаготівлею. Більшовицьке керівництво знову почало нагнітати атмосферу тривожності і страху.

22 жовтня 1933 року – постанова ЦК ВКП(б) про переселення колгоспників до України.

9 грудня 1933 року – Постанова політбюро ЦК ВКП(б) про переселення колгоспників в Україну у межах УСРР та з інших областей СРСР.

§ 3.3. Причини Голодомору

Досить поширеним є твердження про те, що це політика хлібозаготівель радянської влади спричинилася до трагедії селянства і що на цю обставину звертають особливу увагу й українські історики, й російські дослідники голоду, а також західні вчені. Справді, хлібозаготівельна кампанія допровадила до голоду, а згодом до Голодомору. Але подібне тлумачення не дає відповіді на запитання про причини Голодомору – до цього спричинилася не лише політика хлібозаготівель, отже, це часткова правда, а такої в природі нема, як така вона може існувати як певний етап у процесі історичного пізнання.

А чи має рацію І. Драч? Він пише: “Голодомор 1932–1933 років за своєю суттю не був випадковим, ані унікальним епізодом у долі українського народу. Настав час до кінця усвідомити раз і назавжди, що це був один з найближчих до нас, уцілілих і нині суцільних українців, етап планомірного викорінення української нації, несприйняття якої глибинно закладене у нащадків північних племен, що їм наш народ дав свою віру, культуру, цивілізацію і навіть імення. У відповідь на це не лише від з’яви Московського царства, а ще з самої княжої доби, ще від Андрія Боголюбського в Україну-Русь безперервно накочуються хвилі ненависти, жорстокости, тотального зруйнування українства, які цей північний князьок приніс у Київ, сплюндрувавши його за кілька десятиліть до хана Батия. Заповіт цього варвара немов закарбувався у генах усіх московських і петербурзьких правителів незалежно від того, якої вони були крові: німецької чи грузинської; кожен з них виявився непримиреним ворогом українства навіть тоді, коли наші проводирі колінкували в покорі і послуху перед ними. Здається, жоден із російських володарів не забував тлумити українську мову у культуру і не зупинився перед тим, щоб пролити ріки української крові, брати і брати безконечні валки українського ясиру для “обустройства” своєї болотяної Півночі і несходимого Сибіру” [12, с. 96]. Нам державність не дісталася без крові. На шляху до неї ми проляли таке море крові і сліз, що в ньому могли би втопитися всі наші вороги, це більше море, ніж те, що поглинуло військо єгипетського фараона, який переслідував євреїв після їхньої втечі з Єгипту. Так, це важкий урок (І. Драч назвав свою статтю “Важкі уроки українства”), але важкий він лише для тих, хто ідентифікує себе як малороса чи хохла.

Для того, щоб ця закодована на генетичному рівні у російській ментальності ненависть до всього чужого, іншого, не свого і зокрема

до українців (особливо) проявилася, повинна бути мотивація, яка і може виникнути у певних історичних умовах. Якою ж була Україна наприкінці 20-х рр. ХХ ст., тобто напередодні Голодомору? Чи були підстави в більшовицької Росії боятися, що вона втратить Україну? Бо було б недоречно формулювати запитання таким чином: чи була підстави в більшовицької Росії для того, щоб вдатися до геноциду українців, бо такий злочин не має ні терміну давності, ні виправдання.

Причину геноциду треба шукати не стільки в генетично закодованій в російській ментальності ненависті до українців (це теж одна із загадок “широкой русской души”), скільки в політичній програмі більшовизму, цьому теоретичному обґрунтуванні російської ідеї у ХХ ст. Більшовизм як типове російське явище прагнув до світового панування під гаслом інтернаціоналізму, а тому він не визнавав національно-визвольних рухів (або визнавав лише доти, доки вони збігалися з його інтересами), не сприймав багатокультурність і різноманітність світу. Уніфікація “всех и вся” була і метою, і засобом. Україна з її давньою культурою, з традиціями, що сягали сотень і тисяч попередніх років, з її прагненнями до державності на сучасному етапі, з її людським й інтелектуальним потенціалом не могла розраховувати за будь-яких умов на підтримку і розуміння Росії, тим паче більшовицької. Усі поступки Україні, усі компроміси й демагогічні обіцянки, усі тактичні маневри (треба сказати, що більшовики в цьому були геніальними і неперевершеними) – усе це було реальним, але насправді позірним, бо суть і підтекст завжди суперечили національним інтересам України. Боротися з українською стихією, подолати її можна було, лише знищивши її, асимілювавши, русифікувавши. Українська інтелігенція після поразки у визвольних змаганнях не змогла нічого протиставити російській ідеї – ні адекватної жорстокості, ні підступності, ні демагогії, ні фанатичної віри в своє призначення, ні безкомпромісності, ні стратегічної глибини, ні тактичної гнучкості. Коли в Галичині на початку 20-х рр. ХХ ст. в Галичині почали ревізувати довоєнні політичні доктрини, аналізувати причини поразки визвольних змагань, коли там почали культивувати волю не просто до життя, а волю і прагнення до боротьби за державність, то в радянській Україні повірили в “українізацію”, повірили в українську державність у формі радянської України. Найбільшою помилкою українських націонал-комуністів було те, що вони вірили в можливість радянської і української України в силовому просторі більшовицької Росії. Ось чому Україна була приречена. Інша річ, чи були умови для збройного протистояння. Інша річ, що

асиміляція і поглинання, більшовизація України могли відбутися повільніше, м'якше, без геноциду.

Офіційна думка сучасної Росії – голод був і в інших республіках колишнього СРСР, а про геноцид навіть мови не може бути. У заяві Державної думи Росії “Пам'яті жертв голоду 30-х років на території СРСР” сказано: “Немає ніяких історичних свідчень того, що голод організовувався за етнічною ознакою. Його жертвами стали мільйони громадян СРСР, представники різних народів та національностей, які проживали у сільськогосподарських районах країни. Ця трагедія не має і не може мати міжнародно встановлених ознак геноциду і не повинна бути предметом сучасних політичних спекуляцій”.

Позиція Росії щодо проблеми міжнародного визнання Голодомору початку 30-х рр. зрозуміла – вона в силу низки причин ніколи цього не зробить: по-перше, тому що геноцид як факт був; по-друге, тому що Голодомор був організований і спрямований саме проти українців; по-третє, тому що вкотре дискредитує Росію як цивілізовану державу; по-четверте, Росія хоче уникнути відповідальності як правонаступниця СРСР і, головне, як носій тієї ж російської ідеї, але вже у XXI ст.

Геноцид українців не можна порівняти ні з Варфоломійською ніччю, ні з винищенням вірменів у Туреччині 1915 року, ні з Голокостом, ні з іншими ідентичними прикладами із XX ст. чи й початку XXI ст. Усе було зроблено продуманіше, витонченіше, підступніше, у часовому вимірі розлогіше, а в масштабах жертв – на порядок більше; цей геноцид передбачав не лише фізичну ліквідацію, а й створення відповідної духовно-моральної атмосфери, що зумовило й ліквідацію відповідних соціальних інститутів, обмеження, регламентацію окремих сфер життєдіяльності.

Більшовики зробили належні висновки після українсько-російських воєн 1918–1921 рр. Це вплинуло на їхню тактику у вирішенні національного питання, а його потрібно було розв'язувати в багатонаціональній імперії на шляху до світової пролетарської революції і світового панування. Головною перешкодою була Україна, та сама багата Україна, яка пізнала радість своєї державності. Більшовики усвідомлювали, що доля України як держави вирішилася не на полі бою. Ось чому вони змушені були йти на певні поступки в національному питанні, зрештою, і в економічному питанні теж – свідченням цього була нова економічна політика. Свідченням нової тактики в національному питанні були ухвали XII з'їзду РКП(б) у 1923 р. і проголошення політики коренізації в національних республіках, в Україні вона відповідно відома як українізація. Теоретичне

обґрунтування політики коренізації належить Леніну, який переконав партію, гостро розкритикувавши погляди Сталіна на національне питання (його “Тези про автономізацію”). XII з’їзд РКП(б) осудив великодержавний (тобто російський) шовінізм, і це не могло не знайти підтримки в національних республіках, в Україні теж. Власне, це тоді (йдеться про “Листи до з’їзду”) Ленін відзначив грубість і неояльність Сталіна і дуже влучно висловився про російського бюрократа як “истинно русского человека, великоросса, шовиниста, по сути своей негодяя и насильника”. Влучніше і докладніше сказати про “истинно русского человека” (принаймні, про один із його типів) годі.

По-різному дивилися на “українізацію” російські більшовики і українські націонал-комуністи (не лише вони, але й багато хто з українських інтелігентів в Україні та за її межами). Більшовизм як політична сила – це типове російське явище, в Україні він підтримки не мав. Але зерна демагогічних гасел більшовиків з приводу землі, миру, фабрик і заводів і в Україні впали на сприятливий ґрунт. Для російських більшовиків коренізація означала, по-перше, тактичний маневр, по-друге, зміцнення своїх позицій, спробу якомога скоршої “більшовизації” України. Для українських інтелігентів, у першу чергу, націонал-комуністів це, по-перше, був початок розбудови української держави у формі радянської України, соціалістичної за формою, національної (української) за змістом. Німецький дослідник Г. Зімон слушно вважає, що коренізація, проваджена під контролем партії, не могла призвести ані до політичного плюралізму, ані до сепаратизму. Навпаки, українізація повинна була стати інструментом інтеграції України “без швів” у комуністичний Радянський Союз. Політика коренізації мала запобігти розвиткові тих національних сил, які на початку ХХ ст. зруйнували Російську та Дунайську монархії. Сприяння в ділянках мови, культури й кадрової політики повинно було компенсувати автономістські сподівання” [13, с. 120].

Українізація стосувалася лише освітньої сфери і вживання її в органах радянської влади, сфері економіки була прерогативою Москви. І все ж буквально за три роки “українізація” результати дала – всупереч планам Москви, незважаючи на опір традиційного російського побутового хамства і місцевих малоросів на кшталт тьоті Моті, яка воліла краще бути “изнасилованной, чем украинизированной”. Сучасні дослідники вважають, що українці оволоділи гуманітарним простором, на літературному полі з’явилися десятки молодих талановитих письменників. У середині 20-х років почалася дискусія, яку започаткував М. Хвильовий.

Він не зміг передбачити, чим завершиться ця дискусія і для нього особисто, і для української культури; він не міг передбачити, що та “Комуністична партія має **великий державний розум** (підкреслення М. Хвильового. – С. К.) і знає, чого вимагати” (це цитата із його памфлету “Камо грядеши”) у нечувано жорстокий спосіб обійдеться з Україною і з українською інтелігенцією. Не з антирадянських позицій М. Хвильовий закликав орієнтуватися на “психологічну Європу”; дістається в його памфлетах і “петлюрівцям”, і “куркулям”, а щодо Д. Донцова, то М. Хвильовий обіцяє “коли треба буде і будуть на те можливості – будьте покійні, – ми найдемо місце не одному пану Донцову у “штабі Духоніна”...” (тобто, розстріляти – це більшовицький неологізм. – С.К.). Не з антирадянських позицій М. Хвильовий стверджував, що від “Котляревського, Гулака, Метлинського через “братчиків” до нашого часу включно українська інтелігенція, за винятком кількох бунтарів, страждала і страждає на культурне позадняцтво. Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати. Він не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку” (із “Думок проти течії”). Не з антирадянських (і не з антиросійських) позицій виступав М. Хвильовий, коли роздумував, на яку із світових літератур мусить взяти курс наша література: **“У всякому разі не на російську** (підкреслення М. Хвильового. – С. К.). Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія змусить якомога швидше тікати. Поляки ніколи б не дали Міцкевича, коли б вони не покинули орієнтуватися на московське мистецтво. Справа в тому, що російська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчив нашу психіку до рабського наслідування. Отже, вигодовувати на ній наше молоде мистецтво – це значить затримати його розвиток. Ідеї пролетаріату нам і без московського мистецтва відомі, навпаки, ці ідеї ми, як представники молоді нації, скоріше відчуємо, скоріше вилюємо у відповідні образи. Наша орієнтація – на західноєвропейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми” (із памфлету “Апологети писаризму”). Ще одна цитата із цього ж памфлету: “В Європу ми поїдемо учитись, але з затаєною думкою – за кілька років горіти надзвичайним світлом. Чуєте, москвофіли з московських задрипанок, чого ми хочемо? Отже – смерть достоевщині! “Дайош” культурний ренесанс!”.

Не було у думках М. Хвильового під час літературної дискусії у другій половині 20-х років політичного підтексту. Ніби передбачаю-

чи можливість такого тлумачення його позиції, М. Хвильовий неодноразово заявляє про Україну як частину Радянського Союзу, але як справді незалежну, самостійну, яка хоча і в політичному союзі з Росією, але до соціалізму йде своїм шляхом. Ця думка особливо чітко висловлена в памфлеті “Україна чи Малоросія”, в якому він уже відверто зазначає, що потрібно назавжди покінчити з контрреволюційною (по суті) думкою будувати в Україні російську культуру: “Бо всі ці розмови про рівноправність мов є не що інше, як приховане наше бажання культивувати те, що вже не воскресне”.

Річ у тім, що М. Хвильовий писав не просто про національне відродження, а про Україну як націю, про Україну як незалежну і самостійну державу (хоча і в складі СРСР, у політичному союзі з Росією). Незалежним і органічним він бачив і розвиток української літератури, зорієнтованої на “психологічну Європу”, а не російську літературу, яка переживає занепад. І хоча він і далі вірив у комуністичні ідеали і закликав йти з багряним прапором до далекого, але “безсумнівного комуністичного суспільства”, російський більшовизм бачив небезпеку для себе навіть в існуванні комуністичної, але незалежної України. Так ця дискусія набула зовсім не літературного характеру, і наслідки її теж не були літературними, а політичними.

Як би ми не ставилися до повернення М. Грушевського в радянську Україну, але лише в близькій перспективі воно виявилось позитивним, бо активізувало українську історичну науку. Журнал “Україна”, що його редагував М. Грушевський, став, по суті, символом українського відродження. Театр Л. Курбаса подолав традиційний побутовізм і етнографізм українського театру, його здобутки увійшли до скарбниці світового театрального мистецтва. Відродження охопило усі сфери гуманітарного життя. У результаті нової економічної політики зміцнів український селянин. Українській стихії було тісно в прокрустовому ложі більшовицьких уявлень про суспільне життя. Що більше, український уряд кілька разів звертався до Москви із проханням повернути Україні прикордонні із Росією землі, заселені українцями.

Річ у тім, що українське керівництво українізувало не лише прикордонні землі, заселені українцями, а й ті регіони на Поволжі, Кубані й Північному Кавказі, де теж були українці. А їх у 20-х роках було в Росії майже 8 млн Крім цього, і О. Шумський і М. Скрипник підтримували активні зв'язки із українською інтелігенцією Галичини, звідки до України переїхали тисячі інтелігентів. Україна дедалі більше почувала себе впевненіше. М. Волобуєв, відомий економіст,

доводив не лише несправедливість економічних стосунків між Україною і Росією, але й вигоду для України економічної самостійності.

Усе це не могло не насторожити керівництво ВКП(б), зокрема, Сталіна, але він був зайнятий боротьбою за владу. Проте не був випадковим приїзд до Києва Кагановича як генерального секретаря КП(б)У (1926). Саме на той час припадає перший конфлікт між Сталіним і головним “українським” комуністом Кагановичем, з одного боку, і О. Шумським, наркомом освіти України, з іншого. О. Шумський прагнув прискорити українізацію робітничого класу. Сталін категорично заперечував проти дерусифікації пролетаріату – йдеться про його лист до ЦК КП(б)У від 26 квітня 1926 р., в якому він, крім цього різко критикував українізацію взагалі, бо український культурницький рух, на його думку, набув характеру боротьби проти Москви, росіян, російської культури і найвищого досягнення – ленінізму. Зрештою, Сталін і раніше застерігав партію більшовиків про можливі наслідки українізації і про те, що міста стануть українськими, – так говорив він на X з’їзді РКП(б) (1921).

Не випадково Україна була об’єктом особливої уваги з боку ДПУ. У вересні 1926 року появився циркулярний лист ДПУ “Про український сепаратизм” (це вже на основі цих узагальнень і висновків чекістів Сталін звернувся із згаданим листом до ЦК КП(б)У). У листі зазначалося, що тактика культурної боротьби, яку ведуть українські антирадянські елементи з радянською владою щораз яскравіше вимальовується у вигляді розвитку серед української громадськості націоналістичних ідей сепаратизму, що українізацію використовують для консолідації прибічників національної ідеї, що Українська автокефальна церква є могутньою опорою націоналізму і агітаційною зброєю, що Всеукраїнська академія наук збирала в себе багатьох колишніх діячів УНР, що виховання села в дусі ненависті до Москви теж дало відчутні результати.

Більшовицька партія 20-х рр. не була монолітною. Тривала боротьба за владу, не припинялися дискусії, в яких головними фігурантами були Сталін, Троцький, Бухарін, Зінов’єв, Каменєв. Українська проблема перебувала ніби на другому плані. Але з приїздом в Україну Кагановича (у листах до Сталіна називав себе його учнем) відразу спалахнула дискусія між ним і О. Шумським, наркомом освіти України. Каганович вимагав негайного усунення О. Шумського з посади, але це сталося дещо згодом, оскільки Москва розуміла – треба діяти обережно і поступово. Але тенденція вже була очевидною і помітною – критика М. Хвильового, О. Шумського, згодом економіста В. Волобуєва, історика М. Яворського і нарешті процес СВУ. Не чіпали (прямо) лише М. Грушевського.

Підтекст цих дискусій, цієї боротьби з “націоналістичними ухилами” – більшовицька верхівка здавала собі справу з того, що Україна як найпотужніша національна республіка стає загрозою для єдності Радянського Союзу. Несподівані для більшовиків наслідки українізації, що сприяло зростанню національної свідомості українців, їх категоричне небажання “колективізуватися”, вступати в чужі для них форми співпраці у вигляді колгоспів, а в перспективі – постановлення незалежної України і вихід її із складу СРСР – ось що створювало серйозні передумови для геноциду українців, хоча ставлення російських державників і шовіністів (незалежно від їхніх політичних поглядів) до українців і української державності теж можна розглядати як достатній мотив для антиукраїнської геноцидної політики, зрештою, так само, як і мотив помсти за антибільшовицьку боротьбу в роки національно-визвольних змагань. Така Україна – економічно потужна, духовно багата, демократична могла би стати серйозною перешкодою для гегемоністських та імперських планів більшовиків. Слушна думка в Ю. Костенка: “За цих передумов сталінський тоталітарний режим свідомо пішов на фізичне знищення української нації шляхом виснаження її матеріальних і духовних ресурсів та винищення селянства як соціальної бази. При цьому тоталітарний режим мав намір зробити з тих, хто виживе після голоду, покірних колгоспників – робочу силу для розбудови радянської імперії та здійснення експансіоністських планів” [14, с. 10]. Але уточнимо – не “сталінський тоталітарний режим”, а російський більшовизм як одна із іпостатей російської ідеї, а Сталін – це лише персоніфікована форма російського більшовизму, одне із його облич.

Після кількох ідеологічно-пропагандистських кампаній, спрямованих проти української інтелігенції і пов’язаних із Хвильовим, Шумським, Волобуєвим, Яворським, із розгромом Всеукраїнської академії наук, не розв’язаним все ж залишалося питання українського селянина – власника і одноосібника, який, на відміну від російського селянина, не хотів жити і працювати у більшовицьких комунах (російський звик жити в “общинах”, які, на думку, наприклад, Чернишевського, мали полегшити перехід до соціалізму).

Ленін ненавидів селянство (зрештою, як і інтелігенцію), а Сталін нічим не поступався йому. Для них це був ворог (особливо заможні селяни, т. зв. куркулі). У серпні 1919 р. Ленін писав: “Кулаки – бешенный враг Советской власти... Беспощадная война против кулаков! Смерть им! Рабочие должны железной рукой раздавить восстания кулаков”; Сталін у січні 1920 р.: “Чтобы вытеснить кулачество, как класс, для этого недостаточно политики ограниче-

ния, вытеснения его отдельных отрядов. Чтобы вытеснить кулачество, как класс, надо сломить в открытом бою сопротивление этого класса и лишить его производственных средств существования и развития”. Річ у тім, що селяни як власники (так само, як і дрібні виробники, ремісники) не вписувалися в ленінську концепцію побудови комуністичного суспільства, держави-комуни. У ній не було місця для селянина-власника. Більшовики обманули селян, обіцяючи їм землю. Своє ставлення до власності на землю вони висловили не в декреті про землю, проголошеному після жовтневого перевороту (1917), а в земельному декреті “Про соціалістичній землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства” (кінець 1918 року), де вказувалося, що на всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминучі. Згодом цю думку розтлумачили ще конкретніше: “Правда” в січні 1919 року зазначала, що найголовнішим завданням земельної політики є послідовне і неухильне здійснення організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі. На початку 1919 р. більшовики знову завоювали більшу половину України і в березні почали створювати комуни. Це викликало незадоволення українського селянства, почався масовий повстанський рух. Більшовики тимчасово відмовилися від ідеї негайного створення комун, про це свідчить текст резолюції VIII Всеросійської партконференції (її писав Ленін) “Про радянську владу на Україні”. Основним тут було те, що поміщицьке землеволодіння ліквідували повністю, об’єднання в комуни і артілі оголошували справою добровільною, а за примус селян місцеву владу обіцяли суворо карати. Зрозуміло, що це був відступ – українські селяни перешкодили більшовицьким (ленінським) планам негайної побудови світлого майбутнього. Варто звернути увагу на одну обставину: суть не в тому, добра чи погана ідея комуни (але ідея “всього спільного”, що відображалося іноді в анекдотичних і карикатурних уявленнях люмпенізованого пролетаріату про “спільність” жінок і відсутність сім’ї як такої не могла припасти до вподоби українському селянинові – консервативному у своїх поглядах на устрій життя, на його моральні засади, вірному своїм споконвічним традиціям); ця суть у тому, що Ленін відразу визначив головний метод і засіб реалізації комуністичної ідеї – терор і насильство (це було водночас і змістом ставлення до українського селянства).

Історія повторилася через кілька років, після НЕП’у, вже у виконанні Сталіна, але ще жорстокіше – умови вже дозволяли.

Роком “великого перелому” радянська історіографія (і це узгоджувалося з точкою зору партії) вважає 1929 рік, але в 1927 році

було розгромлено “ліву опозицію”, Троцького усунули від керівництва країною. Бухаріна, Рикова, Томського (“правий ухил”), які відмовилися від колективізації, виключили із політбюро ЦК ВКП(б). На XV з’їзді ВПК(б) (грудень 1927 р.) Сталін заявив про необхідність “всеосяжної колективізації”. На цьому з’їзді було ухвалено п’ятирічний план і поставлено завдання колективізувати таку кількість господарств, що мають не менше 20% селянських земель. У грудні того ж року у директиві ЦК ВКП(б) вимагалось вжити всіх заходів, щоб посилити завезення хліба від селянства. Після продрозкладки 1921 р. це був перший випадок силового розв’язання економічної проблеми. (Щоправда, дослідники вважають, що кризу хлібозаготівлі створили штучно, щоб мати підстави для вирішального наступу на село і щоб у робітників (чи взагалі міського населення) склалося враження, що це саме селяни не хочуть ділитися хлібом).

ВКП(б) приймає низку постанов, які свідчать, що влада почала наступ широким фронтом: “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву” (5 січня 1930 р.), “Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації” (30 січня 1930 р.). Підступність т. зв. “розкуркулення” полягала в тому, що селян, які не хотіли вступати до колгоспу, могли “розкуркулити”, адже були три категорії – зарахованих до першої могли кинути до в’язниці або й розстріляти, до другої – виселяли у віддалені райони СРСР, до третьої – переселяли за межі колгоспів, тобто теж відривали від рідних місць.

До 1931 року було “розкуркулено” понад 300 тис. господарств, що супроводжувалося звичним для більшовиків терором і насильством, але це наштовхувалося на опір селян. Цей опір почався ще в 1929 р., але особливої сили він набрав у 1930 р. Заворушення охопили практично всю Україну, у найбільш активній формі заворушення відбувалися в третині районів. Були випадки, коли селяни вимагали скасування радянської влади і створення самостійної України. Це не були поодинокі випадки. У такій ситуації на початку березня 1930 року з’явилася стаття Сталіна “Запаморочення від успіхів”, зразок більшовицької демагогії. Автор заявляв, що артіль є основною ланкою колгоспного руху, а насаджувати колгоспи силою – нерозумно і реакційно.

У результаті кампанії з ліквідації перегинів із колгоспів вийшла половина їх членів. Проте з вересня 1930 р. колективізація почалася знову. До кінця 1932 року в Україні було колективізовано майже 70% селянських господарств. Як би повелася в цій ситуації влада, яка дбає не лише про інтереси держави, а й про свій народ? Вона

постаралася б зробити максимально ефективною і колгоспну форму сільськогосподарського виробництва, оскільки високий відсоток колективізації формально свідчив про політичну перемогу (якщо забути про терор). Замість цього Москва визначає у травні 1932 р. для України явно завищений план хлібозаготівлі незважаючи на те, що село вже голодувало. Очевидно, вже тоді у Сталіна визрів план щодо України, тобто знищення хоч би частково її людського потенціалу. Основний мотив – Україна, звичайно, не могла звільнитися на той час шляхом війни, бо чи не половина складу Червоної армії перебувала на території України, але існування України, міцної й економічно незалежної, завжди було б перешкодою для реалізації далекосяжних більшовицьких планів. Ця причина була визначальною, а не тільки помста за національно-визвольні змагання, не тільки помста за колективізацію, не тільки бажання коштом українського селянина утримувати пролетаріат й індустріалізувати країну, модернізувати промисловість (ці мотиви теж не можна ігнорувати). Винищення української інтелігенції, що тривало з кінця 20-х рр., не відзначалося складністю виконання, але воно охоплювало лише незначну частину українського суспільства. Терор потрібно було спрямувати проти селянства, власне, явний опір чинило саме українське селянство, саме його знищення могло поставити Україну на край безодні і “розв’язати” національне питання, таке болюче для більшовиків. Зрештою, сам Сталін і давав відповідь на запитання, чому саме селянство стало об’єктом геноциду: “...крестьянство представляет основную армию национального движения... без крестьянской армии не бывает и не может быть мощного национального движения. Это именно и имеют ввиду, когда говорят, что национальный вопрос есть по сути дела вопрос крестьянский” (1925). Така людиноненависницька ідеологія як більшовизм не може існувати без боротьби, без ворога і тому так активно і впродовж тривалого часу вже після жовтневого перевороту більшовизм подавав Україну (і українське селянство) як ворога. Бо чому не було Голодомору в російських областях (Поволжя, Північний Кавказ, що більше Кубань, навіть Північний Казахстан були заселені українцями)? В українському селі вмирали від голоду не лише тому, що це були селяни, опозиційні і ворожі до більшовицької ідеї, а тому, що це були українці, українські селяни. На цю обставину і вказав німецький дослідник Г. Зімон: сталінське керівництво (літо 1932 р.) зрозуміло, що в Україні існував широкий опір проти планів поставок зерна і цей опір був національно зумовлений [13, с. 122]. І ще: “саме депортацією кубанських козаків відзначено перехід від класових до етнічних депортацій” [13, с. 123].

Отже, оскільки хліб у СРСР був (його експортували навіть у голодні 1932–1933 рр. – майже 4 млн тон), оскільки прямої й актуальної небезпеки воєнного характеру не було (Україна не мала своєї армії, розрізнені повстання й заворушення були стихійними і не скоординованими), то причиною геноцидних (навмисних, запланованих, організованих, контрольованих) дій більшовицької влади, винищення за етнічною ознакою через терор голодом і репресії окремих соціальних верств – як інтелігенції, так і особливо селянства як опори нації, організація голоду не лише в межах України, але й на прикордонних етнічних українських землях, що їх Москва свавільно відібрала, а також в регіонах, які колонізували українці (Поволжя, а особливо Кубань і Північний Кавказ), переселення в спустошені регіони України росіян із різних областей Росії, то причина геноциду була лише одна – бажання знищити українську націю, знищити потенційного противника – Україну як державу, яка навіть у формі радянської держави не влаштувала російських більшовиків. До висновку про те, що основною (а по суті єдиною) причиною голоду (а відтак і геноциду) були не природне лихо, не економічний чинник, а існування української нації, української держави як суспільного організму, схиляється щораз більше вчених, спроможних на об'єктивний погляд, цього висновку дійшла і Комісія Конгресу США. Р. Конквест пише у відомій праці “Жнива скорботи”: “Голод запланувала Москва для винищення українського селянства як національного бастиону. Українських селян винищували не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українськими селянами”.

§ 3.4. Механізми і засоби геноцидної політики

Антиукраїнська геноцидна політика мала системний характер і складалася із низки заходів економічного (що зрозуміло), адміністративного, юридичного, військового, соціального, інформаційного й ідеологічно-пропагандистського характеру. Ознаками цієї системності є продуманість, планомірність, цілеспрямованість, структурна розгалуженість, взаємопов'язаність окремих елементів. До цього треба додати, що механізм штучного голоду більшовицька влада контролювала особливо наполегливо. На системний характер Голодомору вказують сучасні дослідники (І. Юхновський, В. Верстюк). Зрештою така масштабна акція як геноцид не могла не мати системного характеру – інакше вона не була б ефективною і не спричинилася б до смерті десяти чи й більше мільйонів українців, що й було метою більшовицької влади.

Умови, несумісні з життям, більшовицька влада створювала шляхом економічного тиску, а власне нещадної економічної експлуатації, нічим і жодним чином не обґрунтованої.

Більшовицька влада навіть масовий вихід селян із колгоспів використала, щоб поставити непокірних на грань смерті. Ліквідацію колгоспів чи артільей перетворили в морально-репресивний захід, оскільки все майно ліквідованої артілі чи колгоспу не повертали колишнім членам, а забиравала держава. Крім цього, обсяг податку на тепер уже одноосібника (колишнього колгоспника) визначали на підставі його колишнього, відібраного у нього, майна. Зрозуміло, що всі колгоспи й артілі більшовицька влада не хотіла ліквідовувати – це поставило б під сумнів усю концепцію т. зв. соціалістичних перетворень на селі.

Як “ліквідація” колгоспів і артільей, адміністративний характер мало і постачання промислових товарів. Цей засіб упокорення теж увійшов у більшовицький лексикон під назвою “товарна блокада” або “товарна репресія”. Молотов доповідав Сталіну з України: “Використовуємо промтовари як засіб заохочення, а позбавлення частини промтоварів як репресію стосовно колгоспів і, особливо, стосовно одноосібників” [15, с. 229–230]. Українське село ще трималося і в умовах “товарної блокади”. Смертельною виявилася справжня блокада – запровадження “чорних дошок”. Це був ще один аморальний, нелюдський, а тому й один із найбільш поширених більшовицьких засобів боротьби із селянами. Про дату запровадження “чорних дошок” дослідники пишуть по-різному. Дехто називає 1 листопада 1932 р., коли Каганович зафіксував у своєму щоденнику пропозицію занести на “чорну дошку” кілька станиць Кубані. В. Марочко вважає, що термін і явище “чорні дошки” з’являються у січні-лютому 1928 р., тобто після чергового запровадження продрозверстки, від якої відмовилися ще у 1921 р. “Як система примусових заходів та соціальної ізоляції населення вони уособлювали морально-репресивний арсенал партійно-радянських органів, спрямованих проти “злісних приховувачів хліба” [16, с. 192]. Протягом першої половини 1928 р. “чорні дошки” використовували вибірково, бо влада могла позбавити селянина волі (термін “невеликий” – від шести місяців до трьох років), використати штрафи, попередження, конфіскацію майна, худоби, реманенту, хати, вдатися до адміністративного виселення. Як бачимо, це дуже жорсткі заходи, які мали не виховний, а явно репресивний характер.

На думку В. Марочка, “чорні дошки” активно почали застосовувати після приїзду в Україну Молотова й Кагановича, тобто, вліт-

ку 1932 р., але офіційного статусу як морально-репресивний засіб “чорні дошки” набули з появою постанови політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівлі від 18 листопада 1932 р. Що ж означав цей термін, цей випадок більшовицької думки? По суті, це не просто соціальна ізоляція, бо, скажімо, лепрозорій чи щось подібне у зв’язку з епідемією, пошестю – це теж ізоляція. Занесення на “чорну дошку” означало: припинення постачання товарів і продуктів, заборона державної і кооперативної торгівлі, заборона торгівлі для колгоспників і одноосібників, припинення будь-якого виду кредитування і дострокове повернення кредитів, проведення політичних “чисток” серед колгоспного активу і виявлення “саботажників” – так сказано в постанові.

Уже на початку грудня з’явилися перші жертви цієї зброї масового знищення, за визначенням В. Марочка: “Шість перших сіл, занесених на “чорну дошку”, стали випробувальним полем сталінської зброї масового фізичного знищення українських хліборобів. Понад 30 тисяч селян перших шести сіл опинилися в резервації, хоча все сільське населення України було тоді приречене на “чорну дошку”: колгоспи 82 районів відчували на собі їхній руйнівний вплив, а це майже четверта частина адміністративних районів республіки, тобто 5 млн сільського населення” [16, с. 194].

Місцеві органи, отримавши чітку вказівку, проявляли ініціативу і доповнювали перелік репресивних заходів: накладали натуральний штраф м’ясом, забороняли колгоспникам молоти зерно. Якщо зважити на те, що колгоспів, які виконали план хлібозаготівель було дуже мало, то В. Марочко має рацію, коли стверджує, що на “чорну дошку” потрапила вся Україна.

Треба додати, що “чорну дошку” застосовували не лише проти села – її застосовували і до МТС, і до ліспромгоспів, до деяких районних установ, що не мали жодного стосунку до сільського господарства.

27 грудня 1932 року ЦВК і Раднарком СРСР прийняли спільну постанову про запровадження паспортної системи. Згідно з цією постановою паспорти отримували лише мешканці міст. Це означало, що українських селян повторно закріпачили. Це була новітня, більшовицька форма рабства, що більше, згідно з Женевською конвенцією “Про незастосування примусової праці” подібне тлумачиться як рабство. Це рабство для селян тривало в Радянському Союзі аж до 1967 р.

Запровадження паспортної системи доповнили ще одним заходом. 22 січня 1933 року Сталін і Молотов підписали текст постанови, яка забороняла виїзд українців за межі республіки в по-

шуках хліба. І цього разу вони зробили вигляд, що голоду нема. За їхньою версією, масовий виїзд селян з Кубані і України за хлібом в центрально-черноземні області, на Волгу, в Московську обл., в Західну обл. (Смоленська), в Білорусію організували вороги радянської влади, есери і агенти Польщі для агітації “через селян” у північних областях СРСР проти колгоспів і взагалі проти радянської влади. У постанові підкреслювалося, що в минулому році (тобто в 1932 р.) партійні, радянські і чекістські органи України проґавили цю контрреволюційну витівку ворогів, що цю помилку не можна повторити. Постановою цей виїзд українських селян було заборонено, а “селян” (це слово у тексті постанови взято в лапки) України і Північного Кавказу, які все ж дісталися на північ, заарештовувати і після того, як будуть відібрані серед них контрреволюційні елементи, відправляти за місцем проживання. Хатаєвич (секретар ЦК КП(б)У) і Чубар (голова уряду) продублювали цю постанову буквально наступного дня, на її виконання розробили і запропонували кілька заходів, зокрема, було заборонено продавати українським селянам залізничні квитки для поїздки за межі України.

До “чорних дошок”, паспортної системи, заборони виїжджати за межі України більшовицька влада додала ще один засіб – йдеться про армію. Її використовували і на польових роботах (смертельно голодний чи божевільний від голоду український хлібороб працювати на землі вже не міг). Але армії доручили несприятанну їй поліцейську функцію – вона виконувала роль загороджувальних загонів навколо промислових центрів, щоб туди не дісталися селяни. Такі загони оточували і великі села (які було занесено на “чорні дошки”), щоб звідти нікого не випустити. Тисячі українських селян-втікачів загинуло від куль радянських прикордонників на західних кордонах України, під час переправи через ріки Збруч і Дністер (щоправда, декому пощастило вирватися). Були випадки, коли українські селяни, намагаючись вирватися з цього буквального оточення, голіруч кидалися проти кулеметів. Цікавий факт цьому контексті – якщо в Росії й голодували, то із двох сусідніх сіл вимирало від голоду саме те село, в якому більшість становили українці.

До організації Голодомору й конкретно до контролю за його перебігом причетні всі партійні й державні структури. Звичайно, що на вершині цієї піраміди – політбюро ЦК ВКП(б), а карально-репресивну (як і контрольну) функцію здійснювали ОГПУ, НКВД, прокуратура, суд, партійні й державні контрольні структури (ЦКК і НК РСІ). Зрозуміло, що вся радянська законотворчість і діяльність правосуддя була підпорядкована політичній доцільності в ім'я більшовицької

ідеї. Про діяльність ГПУ свідчить такий факт: “За інформацією Ба-лицького (один із керівників українського ГПУ. – С. К.), від початку хлібозаготівлі до 15 грудня 1932 р. по хлібозаготівельних справах заарештовано 27 тис. осіб, у тому числі 107 голів сільрад, 409 голів колгоспів та 441 бухгалтер...”. В одному з документів ДПУ, датованому 22 листопада 1932 року, читаємо, що згідно з директивою політбюро ЦК КП(б)У органи ДПУ **передбачили** (підкреслення наше. – С. К.) проведення масової операції з метою “нанесення превентивного удару по класовому ворогові”. Для цього в підготовчий період **намічено** (підкреслення наше. – С. К.) в 243 районах України ліквідувати 436 агентурних груп з 2116 фігурантами, окрім цього, в операції передбачено виявлення ще 1308 окремих контрреволюціонерів. По лінії особливого відділу пропонувалося намітити для ліквідації 886 українських контрреволюціонерів, 247 колишніх білогвардійців, 341 польського контрреволюціонера та ще 540 представників інших національних контрреволюцій” [9, с. 409–410]. Можна не сумніватися, що ці “соціалістичні зобов’язання” було виконано і перевиконано. Це факт, що за своєю абсурдною реальністю не поступається літературним антиутопіям ХХ ст.

Роботи для ГПУ додалося, коли наприкінці 1932 р. Сталін підписав таємну постанову ЦК ВКП(б) про хлібозаготівлі в Україні і РНК СРСР на Північному Кавказі та в Західній області, в якій йшлося і про згортання українізації. У постанові визначено конкретні завдання: “изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечивать систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации. “Контрольована українізація” чи “контрольована демократія” – евфемізм, своєрідна “новомова”.

У цьому диявольському механізмі був ще один засіб, на який не вказують сучасні дослідники. Це створення відповідної морально-психологічної атмосфери страху, недовіри, підозрливості, шпигуноманії, залякування, шантажу. Звичайно, сьогодні є мало підстав вірити документам ГПУ про наявність в Україні організованого підпілля і його зв’язок із закордонними центрами (УНР, УВО, УНДО) і навіть польським Головштабом, що більше – керівники ГПУ заявляли про нібито один, ретельно опрацьований план організації збройного повстання в Україні навесні 1933 р. (зрозуміло, що метою його мала бути ліквідація радянської влади і встановлення капіталістичної держави під назвою “Українська незалежна республіка”). Успішний прецедент уже був – сфабрикований процес над СВУ дав можли-

вість розправитися з некомуністичною інтелігенцією. Але коли ми пишемо “страх”, то треба підкреслити: це був не лише страх українця на свою родину, за себе, зрештою, за долю свого народу. Але був ще один страх – страх більшовицької Росії втратити Україну, і це був ірраціональний підсвідомий страх, необґрунтований, бо виснажена Голодомором Україна у 1932–1933 рр. думала лише про одне – як вижити, а не про збройну боротьбу.

Український страх з усіма тими випадками божевілля, канібалізму був наслідком, був породженням тваринного страху володарки, більшовицької метрополії з приводу можливості втрати України.

Атмосфері страху і невпевненості сприяла і чистка в партії, про що було оголошено в грудні 1932 р. Наступного року із КП(б)У було виключено понад 50 тис. членів, а серед них і кількох членів ЦК. Виключали тих, кого запідозрили в національних ухилах, хто належав раніше до інших українських політичних партій. У цьому контексті, зрозуміло, більшовики боролися і з націонал-комуністами, лідером яких вважали М. Скрипника. Уже на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У в 1933 р. Косіор заявив, що ГПУ викрила не лише націоналістичний ухил М. Скрипника, але й кілька інших контрреволюційних організацій (“Український національний центр”, “Українська військова організація”, “Всеукраїнський есерівський центр”), які готували повстання, щоб відірвати радянську Україну від СРСР.

Слушна і справедлива думка сучасних дослідників стосується ще одного засобу винищення української нації. Йдеться про знищення української інтелігенції, яке почалося ще в березні 1928 р., коли було заарештовано майже 450 працівників різноманітних установ. Наступного року це продовжилося процесом СБУ. І. Юхновський і В. Верстюк вважають, що переслідування української інтелігенції нема підстав виводити за межі Голодомору-геноциду [17, с. 48]. Звичайно, щоб боротьбу за Україну виграти, більшовики мусили вдаватися до тотальних і системних засобів винищення українського народу. Жертви інтелігенції не такі значні за обсягом (це, очевидно, на порядки менше, ніж десять мільйонів смертей “звичайних”, “простих” українців), але питома вага цих втрат для української історії, для національного буття не менш значна. Практично до середини 30-х рр. **української** науки як такої вже не було. Річ у тім, що біологічне відтворення народу відбувається на інших засадах, потребує менше історичного часу, ніж формування інтелігенції, еліти народу, без якої неможливі національно-визвольний рух, боротьба за державність. Повторюємо, репресії стосувалися інтелігенції не лише некомуністичної, але й національно-комуністичної,

навіть і прокомуністичної – такою глибокою була недовіра до українців з боку Москви.

Фізичне і духовне винищення українців доповнювалося і супроводжувалося елементарним пограбуванням – маємо на увазі т. зв. “Торгсин”, що означає “торговля с иностранцами”. Цю структуру було створено влітку 1930 р. при Наркоматі зовнішньої торгівлі для обслуговування іноземних туристів, а восени 1931 р. їй дозволили обслуговувати і радянських громадян. Мета була одна – вилучити в них золото та інші коштовності. Про значення, якого більшовики надавали цій проблемі, свідчить те, що 10 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) прийняв спеціальну постанову “Про роботу “Торгсину”, згідно з якою в структурі ЦК було створено посаду керуючого обласними конторами “Торгсину”. У ситуації, коли мільйони селян були позбавлені хліба, коли їм свідомо було створено умови, не сумісні з життям, коли було обмежено торгівлю і запроваджено карткову систему, у голодних людей не було іншого виходу, як віддати коштовності (обручки, прикраси, хрестики тощо), щоб купити хліба. Цей аморальний процес купівлі золота не був чесним, він супроводжувався численними махінаціями. Зрештою, настання голодної смерті лише відтерміновувалося на короткий час – і вона знову приходила. Зате “золотий запас” партії збільшувався. В. Марочко пише: “За два голодних роки в Україні система торгсину виручили 39 млн валютних карбованців, яких вистачило для придбання імпортного обладнання для Дніпрогесу та Харківського турбінного заводу. Мізерною виявилася ціна життя українських селян: менше 7 торгсинівських карбованців на кожного померлого від голоду українця, або 24 кг борошна” [16, с. 202–203].

Щодо інформаційного і пропагандистського забезпечення геноциду.

На цей аспект проблеми сучасні дослідники теж звернули увагу. Так, С. Кульчицький слушно зазначає: “Механізм терору голодом встановлюється документально: законодавство про вилучення інших продуктів у разі відсутності хліба; сталінська телеграма українському селянинові від 1 січня; блокада голодуючих, запроваджена власноручно написаним Сталіним директивним листом від 22 січня 1933 року (автограф зберігся)”. (Стаття С. Кульчицького “Повторний штурм” у ч. 211 газети “День” від 20 листопада 2009 року). Але з ним важко погодитися в іншому випадку, коли він стверджує: “Не існує документа про запровадження інформаційної блокади, але загальновідомо, що в СРСР заборонялося згадувати про голод 1923–1933 рр. аж до грудня 1987 року”. Звичайно, що такої постанови про запро-

вадження інформаційної блокади України з приводу голоду немає – це означало б визнати факт голоду. Проте є окремі докази існування цієї блокади, є й окремі документи, що підтверджують тезу про те, що інформаційна блокада голодної України існувала. Інформаційно-пропагандистське забезпечення голодоморної політики було одним із важливих напрямів діяльності більшовицького режиму в боротьбі з Україною, оскільки Голодомор не був останнім злочином більшовиків, а українські селяни – останньою жертвою. Як відомо, на III Всеукраїнську конференцію КП(б)У приїхали до Харкова Молотов і Каганович, щоб змусити українське керівництво прийняти непосильний для України план хлібозаготівель у 356 млн пудів. План прийняли “до безумовного виконання”. Перед початком роботи конференції (6 липня 1932 р.) Молотов і Каганович послали Сталіну телеграму. Вони повідомляли про свій намір критикувати роботу ЦК КП(б)У, недоліки якої нібито призвели до важкого становища в деяких районах (але мали вони на увазі не голод, а виконання плану хлібозаготівель). Тепер щодо інформаційної блокади: “Встает вопрос, как это освещать в печати. Что бы не давать пищи иностранной печати, считаем нужным дать изложение этой критики в нашей печати в сдержанных тонах без печатания фактов о положении в плохих районах” [9, с. 232].

Замовчування голоду – це теж один із засобів Голодомору. Як зауважують історики, Сталін не дозволяв собі відвертих висловлювань на тему голоду навіть у найближчому середовищі. Було заборонено вживати слово “голод”.

Так само в офіційних документах (протоколи, постанови, звіти, доповідні записки) тривалий час не було слова “голод”. Наприклад, у постанові ЦК КП(б)У від 8 лютого [9, с. 667] йшлося про “имеющиеся случаи голодания в отдельных мелких городах и отдельных семьях колхозников”. Варто звернути увагу на те, як більшовики не лише замовчували голод в Україні, а й демонстрували “турботу” про голодних селян, бо постанови рекомендували не залишати без вжиття негайних заходів жодного подібного випадку, перевіряючи при цьому, чи не має в тому чи іншому випадку симуляції – це тоді, коли в Україні вже були сотні тисяч, мільйони жертв Голодомору.

У спеціальному повідомленні прокурора Дніпропетровської області Наркомюсту УСРР від 8 лютого 1933 року обласний прокурор констатує значне зростання смертності серед дорослих і дітей і доходить висновку, що цю смертність треба пояснювати “чуть ли не поголовным заболеванием т р о п и ч е с к о й м а л я р и е й (підкреслення наше. – С. К.), дающей большую смертность, в результате

истощения организма, усиливаемого недоеданием” [9, с. 668]. Про голодні смерті, голодування, недоїдання, виснаження йдеться і в інших документах і щораз частіше (якщо говорити про місяць лютий), але Сталін на промові Першому з’їзді колгоспників-ударників (19 лютого 1933 року) зазначив, що внаслідок колективізації мільйонні маси бідняків, які раніше жили впроголодь, у колгоспах стали середняками, стали людьми забезпеченими, що завдяки колгоспам більшовики врятували від злиднів і розорення не менше 20 мільйонів бідняків. Це був перший крок, а другий крок – підняти колгоспників (і колишніх бідняків, і колишніх середняків) ще вище і зробити їх з а м о ж н и м и [9, с. 694] (підкреслення наше. – С. К.).

Проте вже наприкінці лютого 1933 у довідці інформаційно-посівної групи ЦК КП(б)У йдеться не лише про голодування в окремих районах УСРР, а й про “факти планової боротьби з фактами голоду”; про заходи парторганізацій з ліквідації вогнищ голоду тощо. Зрештою, таку інформацію могли відправляти і зашифрованою і під грифом “таємно”. Але жодна політична чи економічна акція більшовиків не обходилася без пропагандистської кампанії. Як зазначає С. Кульчицький, тим, хто голодував, треба було щось сказати. “Практично одразу після здійснення січневої акції (“новорічна” телеграма Сталіна українському керівництву, а докладніше – українському селянству від 1 січня 1933 року) в країні розгорнулася пропагандистська кампанія, справжній зміст якої позначається двома словами: виховання вбивством. Пропагандисти подавали породжений діями влади голод як важку продовольчу ситуацію, спричинену небажанням селян заробляти трудодні сумлінною працею в колгоспах. Виступаючи в лютому 1933 року на з’їзді колгоспників-ударників, нарком землеробства СРСР Яковлев звинуватив українських колгоспників у тому, що вони у 1932 році не впоралися з посівними роботами і не спромоглися належним чином зібрати врожай, унаслідок чого “наробили шкоди урядові та самі собі”. Шкода урядові полягала у невиконанні хлібозаготівельного плану. Яковлев своє звернення завершив такими словами: “І з цього, товариші українські колгоспники, зробимо висновок: тепер час розплатитися за погану працю в минулому”. (До цього питання – розплати і голоду ми ще повернемося). Ці слова наркома землеробства, малопомітної фігури в тогочасному радянському політикумі, розтиражовані у пресі, звичайно, мали пропагандистський ефект і були частиною широкої пропагандистської кампанії. А що вже казати, коли мова заходить про Сталіна? Це ж він на з’їзді стахановців заявив: “Жить стало лучше, жить стало веселее ...”! Тези його виступів, промов одразу ставали не просто про-

пагандистськими слоганами, а конкретною вказівкою для дії – як з боку державного механізму, так і преси – коліщатка і гвинтика цього механізму.

Так, на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 7 січня 1933 року Сталін продовжив обґрунтовувати тезу про загострення класової боротьби. Людей, які з цим не погоджувалися, він назвав переродженцями, або дворушниками, які нічого спільного не мають з партією більшовиків. Він назвав цих людей – це розбиті групи старих контрреволюційних партій есерів, меншовиків, буржуазних націоналістів центру й окраїни, це троцькісти і праві ухильники. Фраза “Але все це треба мати на увазі, якщо ми хочемо покінчити з цими елементами швидко і без особливих жертв” означала, що після знищення значної частини українських селян почнеться новий виток репресій, спрямованих проти інтелігенції. “Революційна пильність”, боротьба за “революційну пильність” стала змістом діяльності державних і партійних органів, одним із основних концептів тодішньої преси. “Великий терор”, як відомо, почався дещо згодом, але відповідну пропагандистську кампанію Сталін почав уже. Свідченням цього є ще один виступ Сталіна на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 11 січня 1933 року – “Про роботу на селі”. Сталін продовжує готувати плацдарм для майбутніх репресій. Провину і відповідальність за “провал” хлібозаготівель він покладає вже не на селян (хоча й зауважує: “Куркулі розбиті, але вони далеко не добиті”), а на комуністів, які не розуміють, що куркулі самі не зійдуть в могилу, що колгоспи не є “нейтральними”. Цинізм виступу полягав у тому, що селяни справді винними не були (а в січні 1933 року українське село не просто стояло на колінах – воно вже вимидало, воно вже не чинило опору), але потенційними противниками більшовицького режиму могли стати українські комуністи, особливо ті, кого згодом позначили як націонал-комуністів. Звичайно, йдеться, насамперед, про М. Скрипника, але спочатку репресії зачепили “рядових” членів КП(б)У. Ось факти із звіту ГПУ УСРР про боротьбу з тероризмом та зривом хлібозаготівель (листопад 1932 – січень 1933 рр.): за цей період було заарештовано майже 38 тисяч осіб. Серед них – 1471 голів колгоспів, 1436 бухгалтерів і рахівників, 891 бригадира, 388 голів сільрад, 127 голів і членів правління низової кооперації, інших службовців – 2354, вчителів – 316, куркулів – 5825, священників – 233, завгоспів і комірників – 1820, членів правління колгоспів – 1335. Але т. зв. “де-класованих елементів” серед цих заарештованих було лише 1783. До речі, цікава статистика щодо членів партії. Серед заарештованих: 1251 член і кандидат у члени партії, 203 комсомольці, 77 червоних

партизанів, 439 колишніх членів партії. Серед цих заарештованих понад вісім тисяч осіб мали політичне минуле: так, серед заарештованих було 5114 колишніх куркулів, 170 махновців, 365 офіцерів, 31 поміщик, 510 учасників “контрреволюційних” організацій і повстанців, 597 колишніх петлюрівців і гетьманців, 380 “політбандитів” і т. д. [18, с. 119].

Так більшовики не просто вбивали село голодом, вони вбивали бажання працювати, вони позбавляли Україну інтелекту. Зрозуміло, що репресії супроводжувалися пропагандистською кампанією в пресі, сторінки якої рясніли заголовками про пильність, шкідництво, антирадянську діяльність тощо.

Ця пропагандистська кампанія ще більше посилилася після того, як до Харкова прибула з Москви ціла група високих чинів – Постишев став другим секретарем ЦК КП(б)У і першим секретарем Харківського обкому, М. Попова призначили секретарем ЦК КП(б)У (перед цим він був членом редколегії газети “Правда”), Балицького призначили головою ДПУ України, а Агранова – його заступником, ще раніше в Україну відрядили Хатаєвича.

Роль преси в політиці замовчування Голодомору, в пропагандистській кампанії, яка мала на меті не лише замовчати Голодомор, але й створити відповідний морально-психологічний ґрунт для репресій проти народу, а також для початку нового витка репресій, більшовики розуміли добре. 29 грудня 1932 року М. Хатаєвич, другий секретар КП(б)У, розіслав листа всім редакторам газет і всім секретарям обкомів і райкомів, в якому читаємо: “районні і обласні газети України працюють незадовільно. За це особливо яскраво свідчить цілком недостатня участь преси в боротьбі за хліб, явно нікчемна допомога партійним організаціям у керуванні цією найважливішою справою. Тим часом **боротьба за хліб вимагає від нашої преси максимального підвищення бойової мобілізованості і посилення ролі преси, як бойового організатора і могутнього знаряддя в руках партії у керуванні масами, в мобілізації їх на боротьбу за виконання плану хлібозаготівель**. Тепер, як ніколи, треба, щоб преса вміла виявляти і викривати на конкретних проявах куркульські маневри і хитрощі, щоб уміла мобілізувати широкі колосальні маси на рішучий і остаточний розгром куркульського саботування хлібозаготівель” [8, с. 28].

Бажання і намір більшовицької влади замовчати голод в Україні поєдналося з небажанням західних держав порушувати проблему голоду. Європа знала про жахливий голод в Україні, але мовчала як з політичних, так і з економічних міркувань. Знали про Голодомор

і кореспонденти європейських і американських видань, але їх підкуповували, пригощали, оточували гарними жінками (або й шантажували), і вони теж мовчали. Правду розповіли лише Г. Джонс і М. Маґґерідж. 17 вересня 1932 року появилася постанова політбюро ЦК ВКП(б), згідно з якою із СРСР вислали кореспондента “Дейлі експрес” журналістку Клейнманн.

Ще один із відомих документів, що свідчить про свідому інформаційну блокаду України – постанова ЦК ВКП(б) від 13 березня 1933 року, в якій зазначено: “Доручити тов. Балицькому вжити заходи, що унеможливають перетікання відомостей про голод за кордон”.

Треба лише зауважити, що радянська преса того часу – це промовисте джерело інформації про Голодомор, це один із вагомих складників джерельної бази його дослідження. Спроба щось замовчати – це найефективніший спосіб добитися протилежного, це підтвердження існування Голодомору.

§ 3.5. Хто винен?

Одне із принципових питань, що постають у зв’язку з Голодомором, полягає у відповіді на запитання: хто винен? Президент В. Ющенко відповів на це запитання так: “Буде великою помилкою, якщо ми в пошуках сторони, яка в цьому завинила, казатимемо про якийсь народ чи державу. Це просто не чесно, і це нас збиватиме із реального пошуку причин” (газета “День” від 24 листопада 2007 року). Гідні слова і Президента, який непорушно дотримується загальнолюдських вартостей і норм громадянського суспільства, і держави, яка свого часу відмовилася від ядерної зброї – засобу, що окрім свого прямого призначення надавався для шантажу світової громадськості і таким чином міг би слугувати для самоутвердження на світовій арені.

Відповідь на запитання полегшує з’ясування основного конфлікту, що зумовив Голодомор.

Проблема відповідальності за геноциди (йдеться не лише про Голодомор 1932–1933 років) давно вже привернула увагу дослідників. Нюрнберзький процес, згідно з вироком якого покарали верхівку нацистської Німеччини, – це практична відповідь на запитання про відповідальність, це практична реалізація теоретичної проблеми. Не випадково Л. Лук’яненко, колишній радянський політв’язень і правозахисник, порушив і обґрунтував ідею “Нюрнбергу-2” – міжнародного суду над КПРС за злочини тоталітарного режиму. (У Верховній

Раді першого скликання було створено неформальну групу Комітет “Нюрнберг-2”). Що стосується Голодомору, то Асоціація дослідників Голодоморів в Україні разом із Інститутом історії Національної академії наук з нагоди 65-ої річниці Голодомору 1932–1933 років Україна провела Міжнародну конференцію на тему “Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз суспільно-демографічних та морально-психологічних наслідків”. Конференція не лише теоретично збагатила історіографію питання, але й виступила з юридичною ініціативою – спрямувати до Генерального прокурора України заяву про порушення кримінальної справи за фактами примусової смерті для проведення слідства та правової оцінки штучного голоду українців, який організувала тодішня комуністична влада в Україні (цю заяву було спрямовано від імені Асоціації дослідників голодоморів в Україні).

Із прокуратури м. Києва, де розглядали заяву Асоціації надійшла відповідь, в якій зазначалося, що “по характеру і часу подій, про які йде мова, Кримінальним кодексом України відповідальності не передбачено” [1, с. 68–69]. Звичайно, це юридичний нонсенс – є злочинці (були), є склад злочину, мотиви, – а “відповідальності не передбачено”. (Це, до речі, не лише юридичний нонсенс, а й відсутність історичної пам’яті, і “совкове” мислення вихованців радянського правосуддя, і моральний цинізм, і антиукраїнська, недержавницька позиція служителів закону). Позиція Л. Лук’яненка й Асоціації дослідників цінна тим, що вона відображає спробу з’ясувати відповідальність за злочини не на рівні осіб, а на рівні політичної сили, на рівні ідеології.

Одним із останніх досліджень, в якому йдеться про відповідальність за злочин геноциду (а з’ясування відповідальності – це і є відповідь на запитання “хто винен?”), є стаття “Геноцид. Вступ до проблеми” Т. Зваана, професора соціології Амстердамського університету, наукового співробітника Центру досліджень Голокосту і геноцидів Нідерландського інституту воєнної документації. Стаття цінна й тим, що автор використовує праці західних дослідників, що вивчають проблеми геноциду. Так, важливою є думка Г. Фейн, на яку посилається Т. Зваан: “Майже всі визнають, що геноцид – це здебільшого державний злочин” (може, тому Росія так послідовно і зятято не лише не хоче брати на себе відповідальність як спадкоємиця СРСР, а й заперечує штучність, організованість, рукотворність Голодомору, хоча російські історики все ж визнали злочинну роль “сталінського” режиму?). Далі цитуємо Т. Зваана: “Інші автори воліють говорити про “панівну еліту”, “політичну еліту” чи “політичний

провід (урядовий і позаурядовий). Якщо одні автори прагнуть наголосити важливість державної організації (бюрократії та монополії на насильство) в підготовці і здійсненні геноциду, то інші – звертають увагу на те, що державами керують люди. Отже, не так держава, як певні політичні лідери та їхні підлеглі є корінням зла.

Та незалежно від формулювань усі науковці в галузі погоджуються, що ставлення, поведінка і рішення центрального політичного проводу становлять визначальний фактор виникнення геноциду. Геноцид не є спонтанним виявом колективної ненависти, що сягає корінням віків, – хоча вона може існувати і за певних обставин підтримуватися й роздмухуватися політичними ідеологами. Також геноцид не є наслідком одвічних емоцій, що їх уряд чи політичні еліти неспроможні контролювати. Іншими словами, геноцид не можна назвати феноменом, що розвивається “знизу”. Навпаки: геноцид, особливо на початку, виникає “згори”. “Структурна” та “систематична” серія насильницьких дій і подій, депортацій та жахів, які охоплюють широкий терен, тривають упродовж довшого часу, мають своїм наслідком численні жертви та чималу кількість виконавців, можливі лише за умови схвалення та залучення державного апарату” [19, с. 152].

Крім цього, Т. Зваан вказує на ту обставину, що більшість фахівців погоджуються, що ідеологія відіграє головну роль у геноциді, тому її треба розглядати як важливу спонуку. У контексті Голодомору – це дуже важлива теза.

Т. Зваан зробив такі висновки: 1) геноцид треба відрізнити від війни та громадянської війни; 2) геноцид має місце лише за умов глибокої і тривалої кризи; 3) під час кризи владу в державній організації можуть посісти радикальні та безоглядні політичні еліти; геноцидальний процес розвивається не “знизу”, а є зазвичай справою “верхів”; найвищі державні посадовці завжди несуть відповідальність за те, що відбувається під час геноцидального процесу; окремі акти геноциду треба розглядати на тлі панівної владної та адміністративної структури; 4) геноцид є комплексним процесом, що має свій початок, структурований перебіг із різними стадіями і кінець; намагаючись зрозуміти геноцидальний процес, варто вернути увагу на процес ухвалення рішень, поступову появу планування і організації та поділ праці між категоріями виконавців; 5) ідеологія відіграє фундаментальну роль у виникненні геноциду.

У контексті проблеми вини й відповідальності треба звернути увагу, на нашу думку, на три моменти: 1) у геноциді винна, а тому й відповідальна держава (тоді це був СРСР – очевидно, тому Росія сьо-

годні веде таку шалену антиукраїнську пропагандистську кампанію з приводу Голодомору, так затято й істерично відмовляється визнати Голодомор геноцидом, що вона оголосила себе спадкоємницею СРСР і не хоче, власне, брати на себе юридичну і моральну відповідальність, а російські історики всю відповідальність перекладають на “сталінський” режим; 2) у геноциді винна, а тому й відповідальна політична (панівна) еліта; 3) існує зв'язок між ідеологією (держави й панівної еліти) і виникненням геноциду.

Відповідь на запитання “хто винен?”, питання вини й відповідальності за Голодомор – чи не єдине питання, на яке сучасні українські дослідники не дають категоричної, повної, однозначної, впевненої відповіді. Причина полягає, мабуть, як у політичній, так і в психологічній площині, бо треба сказати про те, що відповідальність за геноцид несе держава (СРСР), керівництво держави (Сталін і його соратники), російський більшовизм (ідеологічна база держави) як тогочасна форма вияву “русской идеи”, суть якої (політична, ідейна, психологічна) завжди була антиукраїнською.

Дослідники мають достатній корпус документів, щоб визначити творців, організаторів, виконавців здійснення Голодомору. Проте суть проблеми ми вбачаємо в іншому, але про це згодом. Зауважимо, що ще й сьогодні в українському суспільстві (а ще набагато більше в російському) є чимало тих, хто симпатизує радянському тоталітарному режимові і сумнівається як в організованості, рукотворності Голодомору, як у кількості жертв, так і в особистій відповідальності Сталіна та його опричників. Щоправда, демагогічний принцип колегіальності, колективності прийняття того чи іншого злочинного рішення (а це відображено у десятках ухвал ЦК ВКП(б), розпоряджень Раднаркому, циркулярних листів чи інструкцій, що стосувалися України) дещо затушкує, нівелює проблему особистої відповідальності, але все ж задум і реалізація Голодомору не були безіменними.

Геноцид 1932–1933 рр. не має терміну давності, оскільки цей Молох смерті забрав мільйони українців, а наслідки його – моральні, психологічні, соціальні, демографічні, навіть і економічні – ми відчуваємо досі. Не живуть уже основні творці, організатори і виконавці. Померли без каяття (хоча й за різних обставин, і без встановлення фактів особистої відповідальності за скоєне). Свідоме винищення мільйонів уже не потягне за собою покарання винних, але актуальним залишається суд над політичною силою, яка об'єднувала конкретних осіб, що задумали й здійснили геноцид. Не менш важливим є з'ясування головної концептуальної ідеї, що була осердям цієї політичної сили. Для реалізації ідеї виконавці завжди знайдуться.

На верхівці ієрархічно-номенклатурної піраміди був Сталін. Він не міг погодитися з економічною самостійністю українського села, здаючи собі справу з того, що українське село – це опора, це становий хребет української нації. У цьому контексті питання колективізації і питання національне – це, справді, одне питання, що стосується долі української нації. Як і Ленін, Сталін демонстрував патологічну ненависть до “куркулів”. Поразка “воєнного комунізму” нічому його не навчила, радше, навпаки – економічне зміцнення села, особливо українського, лише прискорило рішення про початок колективізації. Застереження Бухаріна, теоретика і “улюбленого учня, улюбленця партії” (за визначенням Леніна) не допомогли. “Ідея масового створення колгоспів, тобто “соціалістичних фабрик зерна”, видалася для колишнього семінариста месіанською. Десятки тисяч колгоспників, крім руйнації традиційних форм селянського господарювання, не дали бажаної кількості хліба, що викликало гнів і ненависть Сталіна до селян”, – пише відомий дослідник Голодомору В. Марочко [19, с. 165]. Спад виробництва зерна і відповідно хлібозаготівель зумовив звичні для більшовиків методи – продрозкладку і репресії. Каральна система хлібозаготівель почала діяти восени 1931 року. Тоді ж, зрозумівши, що колективізація не дала бажаних результатів, Сталін традиційно перекинув вину на “диверсантів”, “шкідників”, “саботажників”, “ворогів”. Саме Сталін був ініціатором репресивної системи хлібозаготівель, яку він відновив (оскільки започатковано її було в часи продрозкладки і воєнного комунізму) у 1928 р. і вдосконалив у наступні роки. Наприкінці 20-х рр. почався наступ і на Україну, перший етап якого завершився процесом СВУ.

Лист Сталіна до Кагановича від 11 серпня 1932 р. (тобто відразу після появи постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (т. зв. “закон про п’ять колосків”) теж дає відповідь на те, чому в Україні було організовано Голодомор. Сталін пише: “С а м о е г л а в н о е сейчас – Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50-ти райкомов высказались п р о т и в плана хлебозаготовок, признав его н е р е а л ь н ы м. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент. Вместо того, чтобы р у к о в о д и т ь районами, Косиор все время л а в и р о в а л между директивами ЦК ВКП и требованиями райкомов и вот – долавировался до ручки. Правильно говорил Ленин, что человек, не имеющий мужества пойти в нужный момент против течения, не может быть настоящим большевистским руководителем.

П л о х о по линии советской. Чубарь – не руководитель. П л о х о по линии ГПУ. Реденсу не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.

Если не возьмемся теперь же за выполнения положения дел на Украине, Украину можем потерять. Имейте ввиду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также ввиду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут туже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей. Так дальше продолжаться не может” (підкреслення Сталіна. – С. К.) [20, с. 273– 274]. Сталін пропонує здійснити радикальні кадрові зміни в українському керівництві, щоб перетворити Україну найближчим часом “...в настоящую крепость СССР, в действительно образцовую республику” [20, с. 274].

Більшовицька верхівка завжди боялася втратити Україну. Ленін це розумів добре, бо писав, що Росія без України існувати не може. (Зрештою, рецидиви цього страху помітні й сьогодні – вже в сучасних російських лідерів). І в інших листах до Кагановича Сталін повторював думку про те, що селян треба позбавити хліба. Наприкінці червня 1932 р. він вимагав (дехто із дослідників вважає, що він “радив”): “Перше. Насіннєву позику не треба зараховувати до плану, її треба вилучати поза планом і обов’язково повністю... Друге. Те ж саме необхідно зробити стосовно продовольчої позики. Третє. Під час жнив можна видавати колгоспникам невеликий аванс хлібом. Четверте. При розверстці плану не слід давати послаблення одноосібнику”.

Не дивно, що Сталін до українських селян ставився як до ворога, але до однопартійців, до керівників України, він ставився якщо не вороже, то критично, навіть презирливо. Він вимагав “головний удар скерувати проти українських демобілізаторів”, вимагав “переламати настрої працівників, ізолювати плаксивих та гнилих дипломатів (незважаючи на посади!) і забезпечити справді більшовицьке рішення конференції (йдеться про III Всеукраїнську конференцію КП(б)У, яка відбулася 6–9 липня 1932 року.

Сталін не лише редагував тексти партійних постанов, а й деякі писав сам. Так, є свідчення, що нелюдяну за змістом, трагічну за наслідками постанову про “п’ять колосків” ініціював саме він. Редагуючи тексти, Сталін надавав постановам ще більш репресивного характеру.

Можливість втратити Україну Сталін пов'язував і з тим, що, на його думку, ні Косіор, ні Чубар не спроможні на справді більшовицьке рішення. Недовір'я до української партійної і урядової номенклатури зумовило відрядження в Україну двох найближчих соратників Сталіна – Кагановича і Молотова, які не поступалися патологічною жорстокістю своєму “хазяїну”, як вони називали Сталіна.

Каганович Україну знав, оскільки народився в Україні (в єврейській родині на Київщині). Саме його Сталін відрядив в Україну і зробив генеральним секретарем ЦК КП(б)У навесні 1925 року для боротьби з українським сепаратизмом, українізацією. Після поступок у національному питанні на початку 20-х рр., побоюючись, що “українізація” зайде далеко, Сталін вирішив завдати удару першим. Для цього і він вибрав Кагановича, а тому знадобилося три роки, щоб почати війну з українською інтелігенцією. Для початку він усунув Шумського із посади наркома освіти.

Каганович, як і Сталін, знав про катастрофічний стан сільського господарства і села, в яке вони потрапили внаслідок колективізації, знав про голод, який почався в Україні, але ні в його діях, ні в листах до Сталіна не видно навіть найменшого співчуття до українських селян. Навпаки, Каганович звинувачує керівників України у відмові від хлібозаготівель, що більше – обзиває їх болотяними жабами, що квакають з приводу найменших труднощів. Замість того, щоб рятувати мільйони українських селян від голоду, Каганович (разом із Молотовим) лише свідомо поглиблює і загострює ситуацію. Основне завдання – знекровити Україну, виморити голодом якомога більше українців, скомпрометувати українську номенклатуру, зробити послухною українську інтелігенцію – Каганович виконав. Зробив він це в парі з Молотовим. Дослідники Голодомору роблять один висновок – листування Сталіна з Молотовим свідчило про історичний факт змови як проти українського уряду, так і проти українських селян. Політичні рішення і конкретні дії зазначених високопосадовців створювали умови, які призвели до масової смертності людей від штучного голоду. Саме Молотов, перебуваючи в Харкові на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 6 липня 1932 року, відхилив “перегляд плану” хлібозаготівель в Україні, хоча усі члени політбюро висловилися тоді за його зменшення. За наполяганням Молотова на III Всеукраїнській конференції КП(б)У цей план ухвалили “до безумовного виконання” [21, с. 190].

Треба додати, що такого висновку (про змову проти українського села і уряду України) можна дійти, аналізуючи не лише листування між Сталіним і його соратниками (як і кожне листування, воно

відвертіше, емоційніше, ніж офіційний документ), а й на підставі постанов партійних і радянських органів, документів, що їх підписували Сталін і Молотов. Під тиском Молотова політбюро ЦК КП(б)У приймало й інші постанови, які доправили до мільйонних жертв.

Серед інших сталінських опричників – Постишев, Балицький, Хатаєвич. Щоправда, за рангом вони менш значні, але так само фанатично віддані Сталіну, такі ж українофоби, такі ж злочинці. Зрештою, якби залишився Троцький, якому теж не були чужі ні манія величі, ні бажання стати диктатором, для України теж нічого не змінилося б: відомо, як напучував Троцький більшовицькі війська, що йшли в Україну, відомо, що до українських селян він теж ставився як до лютого ворога.

Щодо українського керівництва. В історії українського політичного життя відомий приклад, коли діяч заявляв, що він спочатку українець, а вже потім – радикал. Йдеться про І. Франка. Теоретично таку можливість мали й українські керівники – С. Косіор (генеральний секретар ЦК КП(б)У, щоправда, він не був українцем), В. Чубар (голова раднаркому, щоправда, його “українство” теж сумнівне), Г. Петровський (голова ВУЦВК). Косіор на посаді генсека ЦК КП(б)У після Кагановича – нерішучий, боягузливий, слухняний, запобігливий, але вірний і без найменшого бажання захистити Україну. Він практично погоджувався на все, що пропонувала Москва, лише іноді, в найбільш критичній ситуації, зважувався просити про допомогу, тобто, просити повернути хоч би частину хліба, награваного в Україні.

Коли в лютому 1932 р. почався голод на Поволжі, Косіор і Чубар висловили готовність допомогти зерном постраждалим, а також сформуванню насінневого фонду коштом внутрішніх резервів – це в умовах, коли в Україні починався ще жахливіший голод. Заходи, що їх пропонували Косіор і Чубар для формування насінневого фонду, лише спричинилися до поглиблення голоду. Косіор не підтримав пропозицію Петровського звернутися до ЦК ВКП(б) з проханням зупинити хлібозаготівлі у зв'язку із голодом, що почався в багатьох регіонах України і оголосити вільну торгівлю. Наприкінці квітня 1932 р. Косіор писав у листі до Сталіна: “Будь-які розмови про “голод” на Україні треба категорично відкинути”. Не підтримав Косіор Чубара і Петровського і в червні 1932 р., коли вони звернулися до Москви з проханням допомогти, бо в Україні вже лютував голод. Зрештою, на тому етапі Косіор, бездіяльний і безініціативний, цілком влаштував Москву, бо не можна вважати, що він замовчував голод – Сталін і його середовище про реальний стан справ знали

краще, ніж Косіор, і з інших джерел. Із непослідовного і нерішучого Косіор перетворився в активного і наполегливого виконавця злочинних ухвал. Він підписував чи візував ці постанови, виконання яких спричинило Голодомор. М. Дорошко пише: “Переконаливим свідченням злочинної байдужості керівництва КП(б)У до долі власного народу є матеріали XII з’їзду КП(б)У (січень 1934 р.), що стали яскравим взірцем замовчування трагедії голоду, викривлення правди, створення історичних міфів. В рішеннях з’їзду, переповнених удаваною самокритикою (“за великі політичні і господарські помилки, допущені КП(б)У на селі” і глибокою вдячністю ЦК ВКП(б) “за ліквідацію прориву” у сільському господарстві республіки), жодним словом не згадується про щойно пережиту катастрофу українського селянства. Навпаки, в них підкреслювалося, що “зрушення, які сталися за ці роки в сільському господарстві, обумовили велике зростання матеріального благополуччя і культурного рівня колгоспних мас” [22, с. 26-27]. Більш вірно піддану, цинічну, блюзнірську, аморальну позицію “українських” комуністів годі уявити. Не Україні вони служили, не українську ідею захищали. Честі українських комуністів не врятував і Г. Петровський, який хоч іноді робив спроби захистити українське селянство.

Окрема тема – проблема М. Скрипника, людини, яка намагалася поєднати комуністичні ідеї з національними інтересами. Самогубство М. Скрипника – це результат, це дзеркальне відображення національної політики напередодні і під час Голодомору. У цьому контексті переконливою є позиція Г. Єфіменко, яка проаналізувала зміну векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р. М. Скрипник, як і тисячі українських комуністів (і не комуністів, але українських патріотів) повірив, що це чесний крок з боку російських більшовиків, зрозумілий і органічний в Україні, що він зробить радянську Україну ще й українською. Лідери російських більшовиків розглядали “українізацію” як вимушений маневр, як тактичний хід. Звичайно, що вони (з ініціативи Леніна) проголосили в 1917 р. право націй на самовизначення аж до відокремлення. Це була звична для Леніна демагогія – насправді російські більшовики всіяко перешкоджали пригнобленим народам Російської імперії утворити самостійні держави. Формально це свідчило про пріоритет соціального моменту над національним, хоча насправді більшовики, як засвідчило майбутнє, неспроможні розв’язати і соціальні проблеми. Як гірко і запізно визнавав О. Блок, великий симпатик російської революції (жовтневого перевороту теж), більшовики вміють лише руйнувати старий усталений побут і розстрілювати. Анти-

подом національному у більшовиків був не стільки соціальний момент, скільки інтернаціоналізм (а за ним приховувався традиційний для російської ментальності імперський дух). Більшовики пам'ятали силу повстанського руху українських селян початку 20-х рр., як і те, що лише за допомогою голоду вдалося придушити повстання. На думку Г. Єфіменко, запроваджений на XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 року курс на "коренізацію" не був подарунком комуністичного керівництва українцям, а більшовицька національно-культурна політика скеровувалася на те, щоб "укорінитися" серед місцевого населення, щоб виховати більшовицькі кадри із середовища українців. "Коренізація була не метою, а лише засобом встановлення тісного зв'язку з українськими масами, наближення державного апарату до мас. Завданням коренізації була не "українізація", а "більшовізація" суспільного та національно-культурного життя" [22, с. 28]. Цього не зрозумів М. Скрипник та інші представники українського націонал-комунізму. Російські більшовики боялися "місцевого" націоналізму, хоча позірно критикували великоруський шовінізм (найбільше тоді лише, коли він починав підживлювати і розбурхувати місцевий націоналізм). Не зрозумів М. Скрипник підступності коренізації-українізації, бо інакше не взяв би участі у розправі з О. Шумським, який був наркомом освіти. Не насторожила М. Скрипника і розправа над українською інтелігенцією у процесі СВУ. Але ж він на посаді наркома освіти продовжував "українізацію" і не лише в українських областях, але й на тих українських етнічних прикордонних землях, що відійшли до Росії, на Поволжі і Північному Кавказі, особливо на Кубані, в інших регіонах СРСР, де з різних причин мешкали українці.

Більшовики вміло використали українських націонал-комуністів у боротьбі з "місцевим" націоналізмом, з українськими націоналістичними "ухилами", з некомуністичною інтелігенцією. Навіть після процесу СВУ М. Скрипник продовжував вірити в "українізацію", що більше – українські націонал-комуністи "всерйоз сприймали ідеї рівності і починали вимагати для себе більше повноважень, вважаючи недостатнім обмеження політики коренізації мовними та культурними процесами" [2, с. 42]. Проте Москва вбачала своє головне завдання у колективізації, а після провалу сільськогосподарської політики 1931–1932 років вирішила знайти винних. У постанові ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. підкреслено, що саме неправильна українізація є однією із причин незадовільного проведення хлібозаготівель. Спочатку вістря критики було спрямоване проти колишніх "боротьбистів" – А. Хвилі й П. Любченка і лише згодом проти –

М. Скрипника. П. Любченка (він написав покаянного листа до Сталіна) використали в боротьбі проти М. Скрипника, який, нарешті, повівся гідно і принципово. Він був свідком згортання українізації. Від нього вимагали принципового визнання своїх помилок, вимагали каяття. М. Скрипник написав три листи-статті, але все ж у них не було того, що вимагав Постишев. Після того, як на політбюро ЦК КП(б)У 7 липня 1933 р. від М. Скрипника в черговий раз почали вимагати каяття, він покінчив життя самогубством.

Один важливий висновок можна зробити у зв'язку із смертю М. Скрипника – навіть з націонал-комунізмом не могла примиритися потужна і безкомпромісна, фанатична і жорстока політична сила – російський більшовизм. Можна згадати, як після смерті Леніна писав про нього Д. Донцов у статті “В. Ленін” (кн. III-IV “Літературно-наукового вісника” за 1924 р.) – саме як про жорстокого, фанатичного, цілеспрямованого диктатора. Д. Донцов показав генезу російського більшовизму, його джерела (про це писав у романі “Бесы” Ф. Достоевський). Д. Донцов вказав на два завдання, для виконання яких історія вибрала Леніна: 1) усунути від влади збанкрутілу касту, що правила Росією і 2) завернути Росію з європейського шляху, на який її вивів Петро I. Дуже важливу думку висловлено в останньому абзаці статті: “Прокляттям нашої історії є те, що ми не могли цьому збірникові невгасимого фанатизму, неугнутої енергії і чисто понтифікального почуття власної непомильності – не могли протиставити нічого рівновартного”. Так, українські вожді, інтелігентні лідери української революції не могли суперничати з Леніном та іншими більшовицькими діячами за цими ознаками. Вони уособлювали інший тип характеру, мислення, діяльності. Це теж було однією із причин поразки українських визвольних змагань, української державності. (Лише С. Петлюра поступово усвідомив значення, кінченість, неминучість кривавої боротьби за державність). А завершує статтю Д. Донцов так: “Але все ж історія занотує колись у своїх анналах, що коли Ленін помер у Москві, то могилою ленінізму була Україна”. Сучасні дослідники (історики, політологи) цієї тези Д. Донцова не знають, а вона в контексті розмови про Голодомор має принципове значення.

У цьому полягала трагедія вождів української революції – вони не були жорстокими (не кажучи вже про відсутність в їх характерах і поведінці патологічної жорстокості), не були фанатиками, вони сприймали загальнолюдські вартості на рівні заповідей, політична доцільність в їхній практичній діяльності ніколи не горувала над

людськими долями і життям. Вони були людяними, справді, аж за надто людяними.

Трагедія М. Скрипника – не тільки у фізичній смерті. Вона символічна. Це був трагічний фінал українського націонал-комунізму, утопічної спроби поєднати соціальне з національним в умовах відновленої російської імперії – вже радянської, державного новотвору російського більшовизму. Парадокс М. Скрипника полягає в тому, що раніше чи пізніше його звинуватили б в українському націоналізмі, ось чому він був приречений.

По суті, відповідь на запитання “*хто винен у Голодоморі?*” втрачає сенс, якщо йдеться про конкретних осіб (від ідеологів Голодомору, його замовників, організаторів і виконавців – аж до виконавців найнижчого рівня, до люмпен-виконавців). Вони зникли фізично, біологічно і таким чином уникали покарання за свої злочини. Але не зникла ідея, в ім'я якої Сталін і його середовище (а це міг би бути Троцький і його прихильники, це був Ленін, з ініціативи якого більшовицька Росія напала на Україну) знищили мільйони українців. Ця політична сила – це такий відлам чи напрям комуністичного руху як більшовизм. Свою аморальну сутність він продемонстрував майже відразу після жовтневого перевороту. Проте ми не зрозуміємо більшовизму поза контекстом російської історії, а докладніше – “російської ідеї” як концептуального осердя російської безкомпромісної, експансіоністської політики, спрямованої до гегемонії, до панування (світового теж). У поєднанні з хворобливим російським месіанством, що мало би морально виправдати експансію, російська ідея завжди була небезпечною для інших народів. А. Толстой відверто і самокритично писав про жахи російської історії: “С Петра I починаються особливо поразительные и особенно понятные и близкие нам ужасы русской истории. Беснующийся, пьяный, сгнивший от сифилиса зверь четверть столетия губит людей: казнит, жжет, закапывает живыми в землю, заточает жену, распутничает, чужеложествует. Сам, забавляясь, рубит головы, кощунствует, ездит с подобием креста из чубуков в виде детородных членов и подобием Евангелия – ящиком с водкой. Коронує б... свою и своего любовника, разоряет Россию, казнит сына. И не только не поминают его злодейств, но до сих пор не перестают восхвалять этого чудовища. И нет конца всякого рода памятникам ему”. До цього можна лише додати згадку про те, що зробило в часи Мазепи московське військо в гетьманській столиці – Батурині.

Зрештою, ця російська ідея починалася не за Петра I, а з появи ідеї “Третього Риму”, що її проголосив у XV ст. монах Філофей.

Майже п'ятсот років “русская идея” вмивалася кров'ю гноблених і винищуваних народів. А тому й жорстокість Івана Грозного, і Петра I, і Катерини II (цієї європейської блудниці, за визначенням Енгельса), і деспотизм інших російських самодержавців, – це органічне для російської історії явища. Так само як органічним для російської історії є й російський більшовизм як форма “русской идеи”, як цією формою є “керована демократія” сучасних російських лідерів.

Р. Лемкін, автор концепції геноциду, на відміну від багатьох інших дослідників (і зарубіжних, і українських) висловився однозначно: “Винищення української нації це, мабуть, класичний приклад советського геноциду, його найтриваліший і наймасштабніший експеримент із русифікації. Це справді лише логічне продовження таких царських злочинів...” [2].

Однозначно відповів на запитання “хто винен?” й І. Драч: “Голодомор 1932–1933 років за своєю суттю не був він випадковим, ані унікальним епізодом у долі українського народу. Настав час до кінця усвідомити раз і назавжди, що це був лише один з найближчих до нас, уцілілих і нині суцільних українців, етап планомірного викорінення української нації, неприйняття якої глибинно закладене у нащадків північних племен, що їм наш народ дав свою віру, культуру, цивілізацію і навіть імення”. Ще одна цитата із цієї ж статті “Важкі уроки українства” (ж. “Сучасність”, ч. 11 за 2009 р.): “Перший урок, який уже стає невід'ємною складовою національної свідомості українця, полягає в тому, що у Росії ніколи не було, немає і поки що не передбачається іншого інтересу в Україні, ніж винищення до решти, до ноги, до пня української нації. Бачимо, що від найрафінованішого філософа до найзахланнішого п'яниці надто в багатьох росіян вкладено справді фатальну одержимість українофобією. Вона становить один з головних елементів “русской идеи...”.

Мабуть, з цим твердженням І. Драча не погодиться багато українців (особливо російськомовних). Нам здається, що з ним, радше, погодяться росіяни, принаймні, десь у глибині душі, бо ніколи не було у т. зв. середньостатистичного росіянина особливого співчуття до тих народів, землі яких завойовували спочатку Московське царство, згодом Російська імперія і Радянський Союз. Якщо не вникати в методологічні нюанси і не вдаватися до дипломатичної фразеології і пропагандистських гасел про віковичну “дружбу” українців і росіян як “народів-братів”, то треба визнати, що І. Драч має рацію лише частково, бо дещо все ж треба уточнити. Якщо не вимагати від публіцистичної статті з її викривальним пафосом докладної наукової аргументації (а основна теза статті, назагал, аксіоматична – її довела

тривала історія українсько-російських стосунків починаючи від Андрія Боголюбського), то можна зробити І. Драчеві лише один закид методологічного плану – він не структурує поняття, яке він використовує на означення **того**, хто ж нищить українську державність, ідею, буття? Що це – “північні племена” колись, Росія як держава, росіяни як народ, окремі його верстви (від “найрафінованішого філософа” до “найзахланнішого п’яниці”), чи кількасотрічний расизм і ксенофобія?

Але є ще і сучасні російські медіа, про які О. Пахльовська сказала, що це резервуар, “в якому нічим не замаскована патологічна ненависть до України” (ч. 40 газети “День” від 14 березня 2006 року).

І. Драч не поодинокий у своїй помилці (маємо на увазі ототожнення держави і народу). Свого часу подібним чином міркував С. Бандера, який на початку 50-х років дуже гостро критикував проросійську концепцію американської політики, критикував США за нехтування національними інтересами тих народів, що їх поневолила Москва. Він писав у статті “Первородний гріх проросійської концепції”: “Але коренем усіх помилок американської політики і плянів супроти ССРСР є теза, що московська нація, московський імперіалізм і большевизм – це три окремі, а не органічно зрослі з собою явища, що ворогом для всіх інших народів є сам большевизм і що в боротьбі проти нього мати московський нарід за союзника” [23, с. 267].

Щоправда, українська політична думка репрезентує й інші підходи. Так, І. Багрянний у статті “Трикутний торг” (1951): “Ми не плутаємо всього російського народу ані з большевиками, ані з російськими імперіалістами і віримо, що в надрах російського народу є сили, які ставляться до проблеми майбутнього устрою на місці сталінської каторги не по-комуністичному й не по-імперіалістичному” [24, с. 262].

І. Багрянний не хотів зауважувати деяких очевидних речей. І. Лисяк-Рудницький переконливіший. Він писав: “Але як стоїть справа з самим російським народом? Коли б хтось хотів утотожнювати Росію, як націю, з радянською системою – це було б недопустиме спрощення. Але годі заперечити, що тут існують глибокі взаємопов’язання. Це не була примха історії, що комунізм запустив коріння власне в Росії. Навіть поверховий спостерігач не може не бачити, що між такими постатями, як Петро Великий і Сталін, існує внутрішня духовна спорідненість. Ряд характеристичних рис деспотичної монархії Миколи I віднаходимо в сучасній Радянській Росії. Чи обожнювання Сталіна не нагадує старомосковського цезаропапізму? І чи сучасне самозвеличання Москви, як “глави всього

прогресивного людства” не подобає на нове перевтілення традиційного російського месіанізму та російського прагнення до панування над світом, які колись виявлялися як теорія “Третього Риму?” [25, с. 321]. Зазначимо, що стаття з’явилася у 1951 р. І. Лисяк-Рудницький не зрікається надії, що колись в житті російського народу спадщина вільнолюбних новгородських купців переважить над спадщиною татарських ханів. Він навіть вказує, що для досягнення цієї мети була б конечна радикальна операція, що надала б цілому східноєвропейському та північноазійському просторові зовсім нову подобу.

Як бачимо, сподівання І. Лисяка-Рудницького не здійснилися. Через сорок років після того, як він написав цю статтю, Радянський Союз розвалився. Ця “радикальна операція” звичайно вплинула на Росію, але початкові демократичні процеси завершилися “керованою демократією”, великодержавні амбіції збереглися як на рівні держави та її керівництва, так і на побутовому рівні. Більше того, “вогнем і мечем” було здійснено упокорення Чечні як “исконно руской землі”.

І все ж ми й сьогодні повинні розрізняти, розмежувати Росію як державу, російський народ й ідейну, духовну і світоглядну базу функціонування російського державного механізму.

Поки що Росія в будь-якій своїй державній формі і незалежно від кольору (трикольорова, біла, червона) не визнавала української державності, але теоретично можливо, що внутрішня чи зовнішня ситуація змусять її це зробити фактично і спілкуватися з Україною як із рівноправним партнером; українці хочуть бачити таку Росію – велику, демократичну, добросусідську. Кілька сотень років (скажімо, від появи ідеї третього Риму), росіян (чи раніше московитів) зомбували, нав’язуючи їм уявлення про історичну місію богообраного народу, про його винятковість; це не могло не залишити відбиток на формуванні національного характеру росіян – манія величі, як й імперська хвороба, заразливі, звідси – неповага й зверхність у ставленні до інших, ксенофобія, шовінізм. Але російський народ – це теж жертва більшовицької системи. Ми знаємо й інших росіян – терплячих, розумних, працьовитих; раніше чи пізніше цей народ теж прийде до усвідомлення себе європейцями; це не провина росіян, а біда, що вони як народ виявилися більш схильними до більшовицьких експериментів, до більшовицької демагогії, ніж українці.

Якщо ми вбачаємо причину Голодомору в існуванні непримиренного, а тому й трагічного, фатального, якого не можна було уникнути конфлікту між російським більшовизмом (його природою, його задумами і планами) й українством (його ментальністю, традиціями,

способом життя, історичним призначенням), навіть якщо, за В. Морозом [26, с. 3–16], Голодомор – це реакція інстинкту самозбереження російської ідеї, то й тоді суть проблеми полягає не в демонічних рисах тих чи інших ідеологів, організаторів, “командирів” голоду, а в наявності такої аморальної, людиноненависницької ідеології, яка в ім’я навіть чітко не окресленої утопії здатна на винищення мільйонів. Маємо на увазі більшовизм.

Безперечно, зіткнення з ним було неминучим, але лише за інших умов Україна могла себе захистити – за умови своєї державності.

Повернімося до твердження Д. Донцова про те, що ленінізм помер в Україні. Але російський більшовизм теж помер в Україні, бо Голодомор як засіб боротьби з українством означав водночас і духовну смерть більшовизму як ідейної, ідеологічної, світоглядної сили.

Інша річ, що більшовизм не був випадковим явищем в російській імперії. Це, протягом певного історичного часу, була цілком органічна форма існування “русской идеи”. Чи зникли всі “бесы” Ф. Достоевського, “грядущие хамы” Д. Мережковського, “шариковы” М. Булгакова? Чи трансформувалася суть в минулому завжди агресивної “русской идеи” згідно із загальнолюдськими вартостями? Якою буде ця ідея в умовах “керованої демократії”, в умовах “ліберального імперіалізму”, в тому “русском мире” патріарха Кирилла, в сферу впливу якого знову мав би потрапити й український народ – це вже інше питання. Сьогодні ж ми повинні здавати собі справу з того, що винен у Голодоморі, відповідальний за Голодомор – російський більшовизм.

Про це потрібно говорити тому, що ще й сьогодні є багато спекуляцій, а то й провокацій. Інша річ – чи усвідомлюють автори, що іноді висловлені тези мають провокативний характер? Відомий політолог К. Бондаренко у статті “Памяти Голодомора” (“Грани плюс” за листопад 2007 року) зазначає, що у нього є свої порахунки із радянською владою, оскільки в родині померло від голоду кілька чоловік. Але для нього в цій проблемі є “Но!” і К. Бондаренко висловлює дивне, незрозуміле, некоректне тлумачення геноциду (“Геноцид – это когда один народ массово, под корень, истребляет народ другой”), не менш дивний погляд і на причини Голодомору. Як стверджує К. Бондаренко, “Голод стал следствием желания местных властей выслужиться перед высоким московским начальством. И голод организовали сами украинцы, сидящие в Харькове и издающие инструкции”. Зробити висновок, що то публікація замовна і оплачена не можемо, бо для цього у нас немає доказів. Можна довести помилковість подібних поглядів на Голодомор, вона очевидна, і К. Бондаренко як досвід-

чений політолог це знає. Такі твердження – то брехня свідомо, висловлена з певною метою. Ще більше – це провокація. К. Бондаренко моделює ситуацію (посилаючись на своє ж хибне тлумачення геноциду), що в Україні нібито в Голодоморі вважають винними росіян (а він, зрозуміло, вважає українців і росіян братніми народами). Проте ні Президент В. Ющенко, ні серйозні дослідники ніколи і ніде не заявляли про росіян, про російський народ як винуватця трагедії 1932–1933 року. У зв'язку з цим хочеться нагадати статтю І. Франка “Щирість тону і щирість переконань” (кн. 5 ХХХ тому “Літературно-наукового вістника” за 1905 рік), в якій він нищівно критикує і саркастично висміює галицьких москвофілів. І. Франко зазначає: “не вірте, молоді русофіли, своїм духовним батькам д. Мончаловському та д-ру Духновичу, наперед усьому в однім пункті: що ми, галицькі українці, тим тільки і дишемо й живемо, що “ненавистю ко всему русскому”. Не вірте їм у сім пункті, бо се свідомо брехня. М и в с і р у с о ф і л и”.

Як відомо, у травні 2009 року СБУ порушила кримінальну справу за фактом геноциду в Україні. Слідчо-оперативні групи працювали у всіх областях. Під час слідства віднайдено 857 масових поховань, з'ясовано назви 735 населених пунктів, занесених на “чорну дошку”, розсекречено і долучено до кримінальної справи 400 документів, що свідчить про злочинні вказівки, а також їх виконання. У процесі слідства було опитано понад 1300 свідків. Кримінальна справа налічує 253 томи. Апеляційний суд Києва 13 січня 2010 року визнав винними у Голодоморі Сталіна, Молотова, Кагановича, Постишева, Косіора, Чубара, Хатаєвича. Безперечно, юридична оцінка цього злочину надзвичайно важлива, але таку ж юридичну оцінку треба дати і більшовизмові як найбільш агресивному, аморальному, фанатичному, жорстокому напрямові комуністичної ідеології.

Список літератури

1. *Зваан Т.* Геноцид. Вступ до проблеми / Т. Зваан // Україна модерна. – 2008. – Вип. 13: Війна переможців і переможених.
2. *Лемкін Р.* Советський геноцид в Україні / Р. Лемкін // Сучасність. – 2008. – Ч. 11.
3. *Портнов А.* Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії і місце в них українських сюжетів / А. Портнов // Україна модерна. – 2008. – Вип. 13: Війна переможців і переможених.
4. *Джеймс Мейс:* “Ваші мертві вибрали мене...” / [За заг. ред. Л. Івшиної]. – К.: ЗАТ “Українська прес-група”, 2008. – 672 с.

5. Григорій Омельченко. Наше зобов'язання перед Богом – обрати главою держави українця / Г. Омельченко // Україна молода. – 2009 . – 29 грудня.
6. Кульчицький С. В. Ціна “великого перелому” / С. В. Кульчицький. – К.: Україна, 1991. – 432 с.
7. Кульчицький С. Український Голодомор у світлі останніх досліджень / С. Кульчицький // Український історик. – 2008. – Ч. 3–4.
8. Лук'яненко Л. Г. Нюрнберг-2 / Л. Г. Лук'яненко. – К.: Нора-прінт, 2001. – 114 с.
9. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / [Упор. Р. Пиріг]. – К., 2007. – 1227 с.
10. Антонович М. У правових джерелах / М. Антонович // Сучасність. – 2009. – Ч. 11.
11. Ленін В. І. Повне збір. тв. / В. І. Ленін. – Т. 36.
12. Драч І. Важкі уроки українства / І. Драч // Сучасність. – 2007. – Ч. 11.
13. Зімон Г. Чи був Голодомор 1932 – 1933 рр. інструментом “ліквідації українського націоналізму”? / Г. Зімон // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 97–108.
14. Костенко Ю. Україна пам'ятає – світ визнає / Ю. Костенко // Пам'ять століть. – 2008. – Ч. 5–6.
15. Телефонограма В. Молотова Й. Сталіну про роботу з хлібозаготівель в Україні, 30.10.1932 // Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова та Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / [За ред. В. Васильєва та Ю. Шаповала]. – К., 2001.
16. Марочко В. Чорні дошки України: геноцид по-сталінськи / В. Марочко // Пам'ять століть. – 2008. – Ч. 5–6.
17. Юхновський І., Верстюк В. Голодомор – геноцид українського народу / І. Юхновський, В. Верстюк // Пам'ять століть . – 2008. – Ч. 5–6.
18. Великий Голод в Україні 1932–1933 років: у IV томах. – К., 2008.– Т. IV: Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні. – 624 с.
19. Марочко В. Творці Голодомору / В. Марочко // Пам'ять століть. – 2008. – Ч. 5–6.
20. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост.: О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. Федеральная архивная служба России; Российский государственный архив социально-политической истории. – М.: РОССПЭН, 2001. – 798 с.
21. Дорошенко М. Участь партійно-радянського керівництва в реалізації політики українського селянства у 1932–1933 рр. / М. Дорошенко // Пам'ять століть. – 2008. – Ч. 5–6.
22. Єфіменко Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморнім 1933р. / Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2003. – Ч. 5.
23. Бандера С. Перспективи української революції / С. Бандера. – К.: Інститут національного державознавства, 1999.

24. *Багрянний І.* Публіцистика: Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе / І. Багрянний. – К.: Смолоскип, 1996. – 856 с.
25. *Лисяк-Рудницький І.* *Історичні есе* / І. Лисяк-Рудницький. – Том II. – Київ: Основи, 1994. – 573 с.
26. *Мороз В.* Голод 33 року й українізація / В. Мороз // *Сучасність*. – 1983. – Ч. 10.

Питання для контролю і обговорення:

1. Дати визначення поняття “геноцид” за Конвенцією ООН.
2. У чому полягає особливість Голодомору як геноциду?
3. Назвати основні моменти хронології Голодомору.
4. З’ясувати основні причини Голодомору.
5. З’ясувати основні засоби голодоморної політики.
6. З’ясувати суть проблеми, пов’язаної із встановленням відповідальності за Голодомор.
7. Дж. Мейс про Голодомор, його причини і наслідки.

Рекомендована література для самостійної роботи

1. *Багрянний І.* Трикутний торг (До питання єдиного фронту народів СРСР) / І. Багрянний // Публіцистика: Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе. – К., 1996. – С. 252–263.
2. *Бандера С.* Первородний гріх проросійської концепції / С. Бандера // *Перспективи української революції*. – К., 1999.
3. *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління СРСР (1917–1941рр.) / С. Білокінь. – К., 1999. – 447 с.
4. *Брицький П.* Голодомор в Україні у ХХ столітті – тяжкий злочин проти українського народу, його геноцид / П. Брицький // *Український історик*. – 2008. – Ч. 3–4. – С. 122–158.
5. *Верт Н.* Держава проти свого народу / Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковський А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л. // *Чорна книга комунізму: Злочини, терор, репресії*. – Львів, 2008. – С. 47–241.
6. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали* / [Упор. Р. Пиріг]. – К., 2007. – 1128 с.
7. *Гриневиц Л.* Сталінська “революція згори” та голод 1933р. як фактори політизації української спільноти / Л. Гриневиц // *Український історичний журнал*. – 2003. – Ч.5. – С.49–64.
8. *Джеймс Мейс:* “Ваші мертві вибрали мене...” / [За заг. ред. Л. Івшиної]. – К.: ЗАТ “Українська прес-група”, 2008. – 672 с.
9. *Дзюба І.* Геополітичний аспект Голодомору 1932–1933рр. / І. Дзюба // *Український історик*. – Ч. 3–4. – 2008. – С. 12–30.
10. *Дорошко М.* Участь партійно-радянського керівництва УСРР в реалізації політики геноциду українського селянства у 1932–1933 рр. / М. Дорошко // *Пам’ять століть*. – 2008. – Ч. 5–6. – С. 186–191.

11. Драч І. Важкі уроки українства / І. Драч // Сучасність. – 2007. – Ч. 11. – С. 96–99.
12. Єфіменко Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 рік / Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2003. – Ч.5. – С. 25–50.
13. Закон України № 376-V. Про Голодомор 1932–1933 років в Україні // Український історик. – 2008. – Т. 3–4. – С. 217–218.
14. Зваан Т. Геноцид. Вступ до проблеми / Т. Зваан // Україна модерна. – 2008. – Вип. 13: Війна переможців і переможених.
15. Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього // Український історик. – 2008. – Ч. 3–4. – С. 229–231.
16. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і Голодомор / Р. Конквест. – К., 1993. – 384 с.
17. Костенко Ю. Україна пам'ятає – світ визнає / Ю. Костенко // Пам'ять століть. – 2008. – Ч. 5-6. – С. 8–21.
18. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 як геноцид і труднощі усвідомлення / С. Кульчицький. – К., 2007. – 484 с.
19. Кульчицький С. Криза колгоспного ладу / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2003. – Ч. 5. – С. 5–25.
20. Кульчицький С. Передмова / С. Кульчицький // Великий Голод в Україні 1932–1933 років. – К., 2008. – Т. 1: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – С. 10–81.
21. Кульчицький С. Український Голодомор в світі останніх досліджень / С. Кульчицький // Український історик. – 2008. – Ч. 3–4. – С. 31–46.
22. Кульчицький С. Ціна “великого перелому” / С. Кульчицький. – К., 1991.
23. Лисяк-Рудницький І. Проти Росії чи проти радянської системи / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – К., 1994. – Т. II. – С. 319–332.
24. Лук'яненко Л. Г. Нюрнберг-2 / Л. Г. Лук'яненко. – К.: Нора-прінт, 2001. – 114 с.
25. Марочко В. Творці Голодомору / В. Марочко // Пам'ять століть. – 2008. – Ч. 5-6.
26. Марочко В. Чорні дошки України: геноцид по-сталінськи / В. Марочко // Пам'ять століть. – 2008. – Ч. 5–6.
27. Мороз В. Голод 33 року й українізація / В. Мороз // Сучасність. – 1983. – Ч. 10.
28. Паланін Г. Механізми сталінського геноциду в 1932–1933 роках в Україні / Г. Паланін // Пам'ять століть. – 2008. – Ч. 5–6 – С. 236–260.
29. Портнов А. Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії і місця в них наукових сюжетів / А. Портнов // Україна модерна. – 2008. – Вип.13: Війна переможців і переможених. – С. 81–114.
30. Сергійчук В. Як нас морили голодом: Вид. 3-є, доповнене / В. Сергійчук. – К., 2006. – 390 с.
32. Соловей Д. Сказати правду: Три праці про голодомор 1932–1933 років / Д. Ф. Соловей / [За ред. Ю Шаповала]. – К., Полтава, 2005. – 300 с.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 років В УКРАЇНІ

33. *Табачник Д.* Голод 33-го – цинічна форма політичного терору проти українського хлібороба / Д. Табачник // Віче. – 2003. – Ч. 3. – С. 24–26.

34. *Федоренко К.* Український геноцид (У 75-ліття Голодомору в Україні) / К. Федоренко // Український історик. – 2008. – Ч. 3-4. – С. 210–216.

35. *Шаповал Ю.* Відкриваючи правду про Голодомор 1932–1933 років в Україні / Ю. Шаповал // Український історик. – 2008. – Ч. 3-4. – С. 74–90.

36. *Шаповал Ю., Простойко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ – НКВД в Україні: Особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Простойко, В. Золотарьов. – К., 1997. – 607 с.

37. *Шаповал Ю.* Україна 20-50-х років: Сторінки ненаписаної історії / Ю. Шаповал. – К., 1933. – 351 с.

38. *Юхновський І., Верстюк В.* Голодомор – геноцид українського народу / І. Юхновський, В. Верстюк // Пам'ять століть. – 2008. – Ч. 5-6. – С. 37–50.

Розділ IV

НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

§ 4.1. Демографічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр.

Голодомор, який сталінська влада застосувала щодо української нації 1932–1933 рр., не лише спричинив загибель мільйонів українців. Такі національні травми не загоюються століттями, і сьогодні Україна відчуває наслідки цієї трагедії: демографічні, економічні, правові, морально-етичні, соціально-психологічні, політичні.

У цьому розділі ми говоритимемо про наслідки Голодомору, тобто зміни, що відбулися у результаті Великого голоду у двох площинах: насамперед кількісні – у демографічному і якісні – соціально-психологічному сенсі проблеми і про те, як їх долати сучасній українській нації.

У “Роздумах про сплюндроване сторіччя” англійський дослідник Р. Конквест наголошував, що “неможливо зрозуміти сучасність, не заглянувши в людське минуле” [1, с. 32]. Отож почнімо з найочевидніших наслідків Великого Голоду – саме з демографічних. Як сьогодні оцінюють українські та зарубіжні учені кількість жертв Голодомору 1932–1933 рр.?

Але спочатку з’ясуємо деякі методологічні поняття. Отже, демографія – **наука, що вивчає склад і рух людності (населення) та закономірності його розвитку.**

Вперше термін “демографія” виник 1855 року у назві книги французького вченого А. Гійара “Елементи статистики людини, або Порівняльна демографія”. Він розглядав демографію у широкому сенсі “як природознавчу і соціальну історію людського роду” і у вузькому як “математичне пізнання населення, їх загального руху, фізичного, громадянського, інтелектуального і морального стану”. Офіційно термін “демографія” затвердив Міжнародний конгрес гігієни і демографії (Женева, 1882).

Отож, демографія вивчає такі дані про населення: кількість, статеві-вікова структура, приріст (скорочення) населення та фізичне переміщення населення (міграція). До завдань демографії належить: аналіз статистичних даних про рівні народжуваності і смертності,

шлюбів і розлучень, тривалості життя; короткочасні та довгострокові прогнози стану та динаміки руху населення. Сім'я та шлюб також належать до комплексу об'єктів демографії.

Зазначимо, що демографія вивчає не просто людність або населення як таке (людність є об'єктом багатьох інших наук – від статистики до соціології), а саме процес відтворення, репродукції людності. Процеси народження, старіння, смертності, зміни генерацій (покоління) – у демографії називають природним рухом людності (населення). На відміну від нього – міграція – це механічний рух людності (населення). Демографія вивчає не тільки кількість, як це вважалося раніше, але і якість людності (населення). До якості людності насамперед належить потенція до самовідтворення – “демографічний потенціал”.

Рух людності – це зміни у стані людності (її кількості і структури), спричинені природним рухом (шлюби, народжуваність і смертність) і міграцією людності – її переміщеннями в межах однієї країни (внутрішня) або з однієї до другої (зовнішня). Баланс природного приросту (різниця числа народжень і смертності та переміщень (еміграції й іміграції) становить дійсний приріст (або зменшення) населення. До 1914 року Україна була територією інтенсивних міграцій, завдяки яким національна українська територія, почавши з кін. XVI ст., постійно збільшувалася.

Як стверджує історик С. Кульчицький у статті “Демографічні втрати України у XX столітті”, хоча на початку XX ст. України як держави не існувало, але була територія, на якій українці становили більшість населення. Двоє вчених – М. Шаповал і В. Кабузан – однаково визначають межі української етнографічної території й оцінюють чисельність населення в ній за станом на 1914 рік у 46 млн осіб, зокрема 32,7 млн українців [2].

На початку XX століття площа етнічної України була більшою, ніж територія будь-якої європейської країни – 739 тис. кв. км. Вона суттєво перевищувала й територію сучасної України (604 тис. кв. км). Тож радянська влада возз'єднала не всі землі, заселені в основному українцями. За межами України залишився великий масив земель із переважаючим тоді українським населенням – узбережжя Азовського моря з Таганрогом, Східний Донбас з м. Шахти, південні райони Курської, Белгородської та Воронезької областей, Кубань. За чисельністю населення етнографічна Україна 1914 року поступалася тільки Німецькому рейху (68 млн осіб) і майже дорівнювала Великобританії (47 млн осіб)

Але, знаємо, що XX століття – це століття війн – міждержавних,

міжнаціональних, громадянських, а українська територія як “бажаний ласий шматок” для агресорів потерпіла чи не найбільше.

Б. Кравченко у праці “Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.” зазначає: “встановлено, що упродовж Першої світової та громадянської воєн, основні події яких розгорталися на українській землі, загинуло 1,5 мільйона українців. Населення України ще не встигло відновитися, як ударив голод 1921 р. (який тривав аж до кінця 1922 року). Він забрав приблизно 1 млн жителів, ставши генеральною репетицією зловісного голоду, який спалахнув століття пізніше” [3, с. 70].

С. Мінаєв підрахував, що якби не Перша світова, громадянська війна та голод, то 1926 року населення України становило б 34 мільйони. Однак на час загального перепису 1926 року країна мала 29 мільйонів.

Кількість втрат України у Другій світовій війні, за оцінками українського професора Михайла Коваля та діаспорного дослідника Володимира Косика, становить 8 млн осіб (19,1 %) до всього її передвоєнного населення [2].

Але значно більшими аніж воєнні були втрати мирного часу – під час Голодомору 1932–1933 рр. Уже згадуваний С. Кульчицький називає кількість жертв голодного мору – не більше 3,5 млн осіб в межах УРСР за 1933 рік.

Наявні оцінки втрат від голоду 1946–1947 років вражають – від 1 до 2 млн осіб. Цей голод, як і голод 1921–1922 років, був викликаний і жахливою посухою, наслідки якої наклалися на труднощі повоєнної розрухи, і державною політикою. Так штучно і рукотворно виморювали Україну упродовж ХХ століття.

Сьогодні Україна стоїть перед порогом глибокої демографічної кризи, коли депопуляція стала фактом. Ще наприкінці 2007 року в журналі “Універсум” Октавіан Ксенжек, професор Українського державного хіміко-технологічного університету (м. Дніпропетровськ) констатував: “Україна просто фізично вимирає – за відносною швидкістю скорочення населення вона обігнала всі країни світу” [4, с. 5]. За даними Укрстату, чисельність населення на 1 січня 2010 року в Україні становить – 45 962,9 млн наявного населення, з яких – 31 524,8 – міського і 14 438,1 – сільського [5].

Ю. Соколов у статті “Український феномен” у газеті “Дзеркало тижня” (16-22 травня 2009) наголошував що Україна має найменший приріст населення на 2004-2050 роки (загальний приріст негативний): Україна – 45,2 відсотка. На другому місці – Грузія з 41, 2 %, третє місце займає Болгарія – 34,6 %, четверта позиція –

Беларусь – 29,3 %, шосте місце – Латвія – 26,1 %, на одинадцятому місці Росія – 21,5 % [6].

Автор публікації стверджує, що якщо перевести відсотки в абсолютні цифри, то до 2050 р. спад кількості населення в Україні становитиме 21,8 млн осіб. і називає це явище “українським феноменом”. Він слушно запитує “що буде з нацією через 70 чи 90 років, чи не перестане українська нація існувати узагалі?”. Ю. Соболев вважає, що йому вдалося знайти витoki та причини “українського феномену”, виявити його хронічний характер і визначити кількісні показники цього трагічного процесу: “Крім зовнішніх обставин, різкому погіршенню демографічних чинників сприяли якісь глибокі хронічні внутрішні причини”. Серед таких причин – Голодомор 1932–1933 рр. і геноцид українського народу.

Автор риторично запитує: “Що ж хотіла приховати радянська влада? Відповідь досить очевидна – небажану демографічну статистику, яка спростовувала тезу про братню сім’ю братніх республік і народів. Очевидно, що вже в 20-ті роки, задовго до Голодомору, в Україні відбувалися жахливі за своїми демографічними наслідками події, які призвели до високої смертності та низької народжуваності (тому й “випав” 1926 р.), а далі, замінивши 1939 рік на 1940-й, “радянські вчені” підправили “погану” статистику, приплюсувавши до чисельності населення УРСР 8 млн населення приєднаних областей Західної України, Північної Буковини та Південної Бессарабії. При цьому в жодній статті словника жодного слова немає про збільшення кількості населення УРСР і українського населення СРСР у цілому за рахунок цього “воз’єднання”. Цифра в 8 млн осіб, із них приблизно 6 млн осіб етнічних українців, абсолютно точна й узятa з польської та румунської статистики за 1939 рік.

В оцінках українських та закордонних дослідників Голодомору 1932–1933 рр. – серед яких С. Адамець, Ж. Валлен, С. Віткрофт, Р. Конквест, С. Кульчицький, С. Максудов, В. Марочко, Ф. Месле, А. Перковський, С. Пирожков, С. Розфільд, О. Рудницький, – є суттєві розбіжності в обчисленні демографічних втрат України в 1932–1933 роках. Розбіжності у версіях різних науковців в оцінках людських жертв Голодомору в Україні коливаються від 2,5 до 5 млн осіб.

Коли дослідники говорять про Голодомор 1932–33 рр., то йдеться про період від кінця літа 1932 р. до початку літа 1933 р. Саме за цей час в Україні загинули мільйони людей. Пік Голодомору – весна 1933 року. В Україні тоді від голоду вмирало 17 людей щохвилини, 1000 – щогодини, майже 25 тисяч – щодня...

Демографічно найбільш постраждали від голоду колишні Хар-

ківська і Київська (теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська) області. На них припадає 52,8 відсотків загиблих від загальної кількості. Смертність населення тут перевищувала середній рівень у 8–9 і більше разів [7]. Зазначимо, що за адмінтерподілом 1932 року до складу УСРР входило 7 областей: Київська, Чернігівська, Вінницька, Одеська, Дніпропетровська, Харківська, Донецька.

У сучасних Вінницькій, Одеській, Дніпропетровській областях рівень смертності був вищий у 5–6 разів, у Донбасі – у 3–4 рази. Отже, Великий Голод охопив увесь Центр, Південь, Північ та Схід сучасної України. Зауважимо, що у таких же масштабах голод вирував у тих районах Кубані, Північного Кавказу та Поволжя, де мешкали українці.

Найжорстокіші репресивні заходи, які спричинили штучний голод, сталінський режим застосував в Україні і на Кубані, яка входила до складу РРФСР, але за мовою, традиціями і культурою була в той час українською. За переписом населення 1926 р. на Кубані проживало 1 млн 412 тис. українців, що становило 75 відсотків її населення. Загалом на Північному Кавказі налічувалося 3 млн 107 тис. українців [8].

Нині існує десять різних оцінок кількісних втрат у діапазоні від 3 до 7 млн осіб. Фахівці з України, США, Австралії та Франції на підставі аналізу радянської демографічної статистики дають більш-менш однаковий результат: 1932–1933 рр. природний рівень смертності в Україні був перевищений на 3–4 млн осіб. Зниження рівня народжуваності під впливом голоду підвищує сукупні демографічні втрати до 5 млн осіб. З урахуванням позанормальної смертності на Північному Кавказі втрати від голоду виходять на рівень 6 млн осіб [9].

Отже, наукові дискусії щодо демографічних втрат Голодомору 1932–1933 рр. розпочалися у 1980-х роках і тривають до сьогодні. Тут доречно чітко розділяти три позиції, три погляди на проблему: західний (сюди ж долучимо дослідження української діаспори), російський, і нарешті, український.

Насамперед проаналізуємо західний погляд на демографічні втрати українського Голодомору. Як зауважує Оксана Пахльовська, “в Європі протягом тривалого часу існувало вето на тему Голодомору через потреби так званої *Realpolitik*, “реальної політики, – компромісного, а часом і цинічного способу ведення політичних ігор Заходу з Росією” [10].

Натомість журналіст “Нью-Йорк Таймс” Уолтер Дюрангі заперечував Голодомор в українському селі, зокрема у публікації під на-

звою “Росіяни голодні, але не вмирають з голоду”. Хоча в англійському посольстві він дав кількісну оцінку жертв голоду, повідомивши, що “населення Північного Кавказу та Нижньої Волги зменшилося минулого року на 3 млн, а населення України – на 4–5 млн, а загальне число загиблих могло становити не менше 10 млн” [11, с. 250]. Нагадаємо, що 1932 року Дюранті одержав за свої репортажі про сталінські п’ятирічні плани премію Пулітцера – найвищу американську нагороду за досягнення в журналістиці.

Точні відомості про те, що відбувалося у Радянському Союзі, мали спецслужби і дипломатичні представники країн Заходу. Проте лідери великих держав, керуючись у відносинах з Кремлем виключно власними національними інтересами, мовчали про масштабну катастрофу ХХ сторіччя.

Правда про український Голодомор 1932–1933 р. важко пробила “стіну мовчання” на Заході. На початку 1980-х рр., напередодні 50-річчя Голодомору українська діаспора, зокрема у США ініціювала проведення ґрунтовних фактологічних наукових досліджень щодо цієї проблематики. Відтак в Інституті українських студій при Гарвардському університеті (найпрестижнішому у США) молодий американський історик Дж. Мейс розпочав роботу над проектом “усної історії” зі збору свідчень очевидців Голодомору. Для Дж. Мейса кожен свідок Голодомору був “універсальним історичним джерелом із достатнім об’ємом пам’яті” [12, с. 25].

Саме Дж. Мейс вперше сформулював думку про те, що голод 1932–1933 рр. – це геноцид. Водночас із Дж. Мейсом до Гарварду запросили працювати одного з найвідоміших західних дослідників радянської історії, автора відомої на той час книги про тоталітарний режим “Великий терор” (1968), англійського вченого Роберта Конквеста. 1986 року вийшла найвідоміша у світі книга про Україну “Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор”.

Потрібно зауважити, що Р. Конквест і Дж. Мейс розглядали Голодомор як один із трьох злочинів, що їх здійснив сталінський режим, два інші – це українське розстріляне відродження та знищення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

Проаналізувавши ситуацію, Дж. Мейс дійшов висновку, що “ворогом номер один для Сталіна та його оточення був не лише український селянин чи український інтелігент, ворогом була Україна як така. Проти неї Сталін у 1932–33 рр. вів неоголошену війну...” [13, с. 48], “Сталін пішов на пряму війну з українським селом, а по суті справи з Україною як цілісним державним організмом” [14, с. 64].

Отже, вістря Голодомору було спрямоване проти елементів державності України, проти українців як нації.

Ось так послідовник М. Магґеріджа – Джеймс Мейс, американець, що став Українцем з “великої букви”, довів, що Голодомор став реальним Апокаліпсисом ХХ століття. Як написав сам Дж. Мейс в одній з численних публікацій в газеті “День” (від 12 лютого 2003 року): “Мені судилася така доля, що ваші мертві вибрали мене”.

Щодо кількісного виміру жертв Голодомору, то Р. Конквест наголошує: “Кількість жертв у справжній війні проти селянства, розв’язаній тоді Сталіним у межах однієї держави, перевищувала загальну кількість загиблих у всіх країнах під час першої світової війни. Більше того, до числа цих жертв нарівні з чоловіками потрапляли й жінки, діти та люди похилого віку” [11, с. 7].

Зауважимо, що позиція західних дослідників щодо українського Голодомору 1932–1933 рр. не є одностайною. Скажімо, відомий німецький дослідник проблем аграрної історії Ш. Мерль висловлює не тільки сумніви щодо геноциду українців, а заперечує наявність наміру творення голоду [15, с. 58]. Американський історик Марк Таугер причиною голоду 1932–1933 рр. вважає несприятливі погодні умови і, відповідно, неврожай [16, с. 298].

1988 року була створена незалежна Міжнародна комісія з розслідування голодомору в Україні, у складі провідних юристів зі Швеції, Бельгії, Великобританії, Канади, Франції, Аргентини, США. У результаті діяльності комісія наближено вивела тогочасні втрати населення України з порівняльної таблиці приросту і втрат населення СРСР, Росії, Білорусії та України за даними переписів 1926 і 1939 років, що подавались у радянських джерелах. Зарубіжна українська преса висвітлювала основні ідеї та завдання створення і діяльності Комісії. Результати першого засідання Міжнародної комісії в Брюсселі 23–27 травня 1988 р. висвітлювалися на сторінках україномовних періодичних видань – “Визвольний шлях”, “Вісник СКВУ”, “Вільна думка”, “Український голос” [17, с. 817].

Якби в Україні не було втрат населення, що стали наслідком спланованих владою заходів, передусім, безумовно, Голодомору, а також політичних репресій, масових виселень тощо, і припускаючи, що приріст населення на нашій землі з 1926 року до 1939 року дорівнював 16%, як у середньому по СРСР, то кількість населення України у 1939 році становила б близько 36,186 млн осіб, а не 28,111 млн, як зафіксовано у переписі 1939 року.

Отже, за результатами Міжнародної комісії з розслідування голодомору в Україні, мінімальна оцінка втрат населення України

складає 8,075 млн осіб, або чверть усього населення республіки у 1926 році. При цьому не враховано доведені факти організованого інтенсивного ввезення на територію сіл у спустошені Голодомором садиби українських селян тисяч ешелонів сімей з областей Росії та Білорусії.

З припиненням Голодомору в другій половині 1933 р., було утворено Всесоюзний комітет з переселення. Згідно з його рішеннями було визначено 42 райони Одеської, Дніпропетровської, Донецької та Харківської областей, куди на місце виморених геноцидом українців організовано переселяли колгоспників з Росії та Білорусії. Під час першого етапу цієї операції до України протягом кінця 1933–початку 1934 рр. було переселено 20 тисяч сімей. Вимерлі українські села були заселені переважно росіянами, білорусами, а також євреями і німцями, хоча за межами України проживало кілька мільйонів українців [8].

За підрахунками французьких демографів, внаслідок Голодомору в Україні *не народився мільйон дітей*. На загальні цифри смертності вплинуло й віддане тоді владою розпорядження РАГСам не реєструвати смерть дітей віком до одного року. Вчені зробили висновок, що оскільки у цей період помирали переважно діти й молодь, середня тривалість життя українців у 1933 році становила 7,3 роки у чоловіків і 10,9 років у жінок. За всю історію людства подібних показників ніде не зафіксовано [18, с. 183].

Цифри демографічних втрат, які фігурують у виданнях української діаспори – від 7 до 10 млн осіб. Авторитетний у колах української діаспори демограф і географ Володимир Кубійович оцінював прямі втрати до 3 млн осіб, зазначаючи при цьому: “Більшість авторів подає втрати, спричинені голодом, багато вищі – на 4–7 млн” [11, с. 125].

У жовтні 2008 року Європарламент прийняв резолюцію, в якій Голодомор в Україні визнаний злочином проти людства, але не визнав геноцидом. Це означає, що депутати Європарламенту ясно уявляють собі апокаліптичні масштаби української трагедії, але не розуміють її походження.

З цього приводу депутат Європейського парламенту, заступник голови Делегації ЄП у зв’язках з Україною, створеної Комітетом парламентського співробітництва Україна – Європейський Союз Ч. Теннок наголосив у газеті “День”: “Багато які з українських політичних непорозумінь можна пояснити масштабами страждань, пережитих нацією. Ця кривава подія (Голодомор – С. О.) позначилася на *впевненості України в собі та на стабільності* в країні, яка прокладала свій шлях у пострадянському світі” [19].

Тепер з'ясуємо російський погляд на демографічні наслідки українського Голодомору. Одразу зазначимо, щоб максимально деполітизувати досліджувану проблему, ми звернемо увагу тільки на наукові дослідження і візії російських вчених щодо Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

Вперше про голод у Москві заговорили ще восени 1987 року. Ці розмови почалися після виступу у газеті “Советская Россия” відомого вченого з Інституту історії СРСР АН СРСР В. Данилова, який стверджував, що взимку й навесні 1933 р. голод забрав величезну кількість жертв. Наприкінці того ж року московський демограф М. Тольц у інформаційному повідомленні “Скільки ж нас тоді було?” (журнал “Огонек”) уперше розповів про репресований Всесоюзний перепис населення 1937 р., а причиною “недообліку” назвав голод 1933 р. [20, с. 8].

Наприкінці 1980-х рр. російський дослідник В. Цаплін першим виявив найвірогіднішу кількість жертв голоду 1932–1933 рр. в Україні та загалом по Союзу на основі розбіжностей між даними переписів 1926 і 1937 рр. Отже, враховуючи різницю між виявленою та очікуваною кількістю населення, яка сягала 6,3 млн осіб, В. Цаплін виокремив безпосередньо померлих від голоду людей – 3,8 млн осіб., оскільки, на його думку, 2 млн осіб залишили країну, а 1,5 млн осіб потрапили до таборів ГУЛАГ'у. Він констатує, що органи РАГСу не зафіксували 1 млн смертей голодних селян, виконуючи, очевидно, директиву державних органів влади. Дослідник відхилив будь-який вплив стихійного природного фактора походження голоду, вказавши на його соціально-економічні причини – примусову колективізацію та хлібозаготівлі [21, с. 176].

Над темою голоду 1932–1933 рр. працювали російські дослідники М. Івницький, В. Данилов, І. Зеленін, Є. Осколков, В. Кондрашин. За даними І. Зеленіна, від голоду померло щонайменше 7 млн осіб, з них, згідно з матеріалами перепису населення 1937 р., 50–70 відсотків припадає на Україну [22, с. 136].

В. Кондрашин вважає, що, за попередніми даними, від голоду в 1932–34 роках по всій країні (СРСР – С. О.) загинуло мінімум 5 мільйонів осіб. А в цілому, за його словами, за весь період, “до 7 мільйонів набереться, з яких, мінімум 3 мільйони – в Україні” [23]. Дослідження В. Кондрашина засвідчують, що людські втрати України та Кубанського округу РСФРР від голоду 1932–1933 рр. значно перевищували втрати Поволжя або інших округів Північного Кавказу. Але В. Кондрашин термінологічно не відокремлює поняття “голод” і “голодний мор” і не робить жодних спроб встановити причину укра-

їнського голодомору. Навпаки, російські вчені, зокрема і В. Кондрашин, дорікають українським дослідникам за неіснуючу (!) проблему голоду в Україні, адже голод був і в інших регіонах Радянського Союзу! А сталінські репресії, на їхню думку, мали класовий, а не національний характер, тобто голод був загальноселянською трагедією.

Натомість постійний опонент В. Кондрашина у наукових дискусіях про український Голодомор – історик С. Кульчицький вважає, що є суттєва різниця між українським Голодомором і загальносоюзним голодом. Ця різниця полягає у тому, що причини голоду і Голодомору – зовсім різні. За С. Кульчицьким, “голод у семи регіонах європейської частини СРСР, зокрема УРСР і на Північному Кавказі, спричинили драконівські хлібозаготівлі (в зерновиробних регіонах) або скорочення централізованого постачання хліба (в зерноспоживчих регіонах). А Голодомор був наслідком терору голодом (цей термін запропонував Р. Конквест і він майже одразу увійшов в наукову літературу), застосованого проти сільського населення УРСР і Кубані в січні 1933 р. Терор голодом має три складники: 1) конфіскацію всього продовольства, нагромадженого селянами до наступного урожаю; 2) фізичне заблокування голодуючих у місцях їх проживання; 3) і, нарешті, інформаційну блокаду. Якщо драконівські хлібозаготівлі наші опоненти виправдовують прагненням держави нагодувати робітничий клас і армію або перетворити хліб на валюту, якої потребували новобудови першої п’ятирічки, то терор голодом не можна виправдати нічим” [24].

Причина українського Голодомору за Кульчицьким, “висвітлена свідченнями тих, хто пережив голодомор і лежить на поверхні: *у кубанських козаків і в українських селян відбирали не тільки зерно, а все продовольство, яке могли знайти, в кожній садибі* (підкреслення наше – С. О.)” [25]. Тобто, можемо зробити висновок, що під виглядом хлібозаготівель відбувалося вилучення всієї їжі, що своєю чергою, означало навмисне створення умов, які несумісні з фізичним виживанням людини.

Хіба можна заперечувати різницю між українським Голодомором і голодом в інших республіках СРСР? – риторично запитує український вчений. І робить висновок, що “на жаль, Росія не бачить принципової різниці між голодом в Україні та в інших регіонах СРСР” [25].

На жаль, і В. Кондрашин і його російські колеги одноголосно заперечують український Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид. Вони стверджують, що немає жодного більшовицького документа, який би засвідчував геноцид українців, тому й визнавати його геноцидом

не можна. Хоча, нагадаємо, ще наприкінці 1980-х рр. голод 1932–1933 рр. в Україні визнали геноцидом Комісія Конгресу США та міжнародна комісія юристів, проте російська сторона не визнає такої правової кваліфікації.

Нещодавно подібну заяву зробив керівник Федерального архівного агентства Росії В. Козлов: “Голод 1930–34 років у СРСР був наслідком злочинної політики сталінського оточення і особисто Сталіна по відношенню до СРСР в цілому, а не тільки лише по відношенню до України”. Він наголосив, що не виявлено жодного документа, який підтверджує концепцію “голодомор – геноцид” в Україні або хоч би натяк в документах на етнічні мотиви подій. За його словами, “абсолютно всі документи свідчать, що головним ворогом радянської влади у той час був ворог не за етнічною, а за класовою ознакою” [23].

В. Кондрашин вважає, що голод був результатом комплексних причин. На його думку, “у цьому комплексі причин головним був суб’єктивний фактор – політика сталінського режиму. І в цьому сенсі можна вважати голод не спеціально організованим, а результатом непродуманої політики, якоюсь мірою навіть авантюристичної, яка зруйнувала сільське господарство і створила цю ситуацію. Але були й об’єктивні факти, правильно сказано, що у нас погода була тільки в одному 1930-му році, а 1931 рік – посуха, 1932 – середня погода, але в ряді випадків теж посуха” [26].

Отож, як слушно зауважила О. Пахльовська, “в оптиці Росії відповідальних за Голодомор немає” [10]. Дарма, що українські історики детально дослідили суттєву різницю у формах голоду в цих регіонах (зокрема, підкреслюється той факт, що ЛИШЕ в Україні села були оточені кінною міліцією, тобто люди були позбавлені будь-якої можливості втечі; ЛИШЕ в українських селах у селян відбиралося не тільки зерно, а й всі ресурси та засоби для виживання тощо). Факт “делокалізації” смерті від голоду віднімає в Україні право на пам’ять про свої жертви: якщо всі були жертвами, то жертв як таких просто не було. У такий спосіб жертви “анульовані” через масовий характер жертв. З аспекту національного проблема переведена в аспект соціальний...” [27].

Відрядно, що все-таки не лише неврожай і посуху російські історики сьогодні називають причиною голоду 1932–1933 рр.

На запитання, чому російські історики категорично виступають проти визнання голодомору геноцидом, правову відповідь пропонує В. Василенко: “На позиції активної протидії міжнародному визнанню Голодомору в Україні як злочину геноциду стоять офіційні чинники Російської Федерації. І це не дивно, адже головного організатора

злочину – Сталіна – правляча російська верхівка вважає “успішним менеджером”. Але дивним і незрозумілим є те, що визнання Голодомору геноцидом офіційні речники російського МЗС розглядають як образу пам’яті жертв голоду в інших регіонах колишнього СРСР. Кваліфікація Голодомору як злочину геноциду не є і не може бути запереченням злочинного характеру дій сталінського режиму проти селян Росії, Білорусі, Казахстану, Башкирії та ін. Україна не виступає ні проти вшанування пам’яті жертв сталінського режиму в колишньому СРСР (зокрема і виморених голодом людей), ні проти засудження злочинів сталінізму. Насправді наругою над пам’яттю жертв злочинів комуністичного режиму є не позиція України, а глобалізація керманіча цього режиму в Росії [8].

Сьогодні важливо з’ясувати, як оцінюють українські вчені втрати Голодомору 1932–1933 рр. Першою візією на голод у Радянській Україні була західноукраїнська. Галичани не могли мовчати, адже від голоду помирали їхні “брати по крові” з Великої України. Дослідники Голодомору (М. Житарюк, А. Яценко) зазначають, що в українській пресі Галичини були опубліковані сотні матеріалів про Голодомор у підрадянській Україні.

Українські вчені одностайно констатують, що під час Голодомору було зафіксовано лише частину смертей. Саме тому питання про його демографічні наслідки продовжує існувати. Щоб визначити демографічні наслідки Голодомору, українські дослідники використовують результати переписів населення 1926, 1937, 1939 рр., а також щорічні дані про механічний і природний рухи населення. Потрібно відзначити, що реєстрацію природного руху за 1932–1933 рр. проводилися дуже неякісно.

Тоталітарна влада замовчувала сам факт голоду, відповідно замовчувала і його кількісні втрати. Інформатором суспільства щодо смертності, народжуваності і загальної чисельності населення став особисто сам Станін. В одному з виступів у січні 1934 року він стверджував: “відбулося зростання населення Радянського Союзу із 160,5 мільйонів осіб наприкінці 1930 року до 168 мільйонів осіб наприкінці 1933 року”. Цифра “168 млн” – це сума двох відомих величин: 1) чисельності населення на початок 1933 р; 2) річний природний приріст, який на той час сягав 2,6 – 2,8 млн осіб.

Хрестоматійною є фраза вождя більшовиків, виголошена у грудні 1935 року: “У нас тепер усі говорять, що матеріальне становище трудящих значно поліпшало, що жити стало краще, веселіше. Це, звісно, вірно. Але це веде до того, що населення стало розмножуватись куди швидше, ніж у старий час. Смертності стало менше, наро-

джуваності більше, і чистого приросту виходить незрівняно більше. Це, звісно, добре, і ми це вітаємо (веселе пожвавлення у залі). Тепер у нас кожний рік чистого приросту населення виходить близько 3 мільйонів душ. Це значить, що щороку ми одержуємо прирощення на цілу Фінляндію (загальний сміх)” [28, с. 36].

За такою логікою станом на 1937 рік (рік чергового всесоюзного перепису, який згодом виявився політично скандальним, його результати були скасовані, а статисти-демографи – масово репресовані) в СРСР повинно було бути приблизно 177 млн населення. Натомість на початку 1937 року зафіксована цифра 168, 5 млн осіб. Але, пам’ятаємо, що цифру “168” млн констатував Сталін ще на початку 1934 року! З того часу минуло 3 роки (1934–1936 рр.), тому “виникає закономірне запитання: куди поділося “три” Фінляндії”? Тобто дефіцит становить 9 (!) мільйонів осіб, з них 5,4 млн дорослих і 3,6 млн дітей [29, с. 24].

1989 року С. Кульчицький проаналізував унікальний документ під назвою “Попередні дані про чисельність населення по союзних республіках, краях і областях” (матеріал до виборів у Верховну Раду СРСР), який зберігся в архіві Верховної Ради СРСР. Згідно з цими даними, за переписом 1937 року чисельність населення Української РСР становила – 30 157 609 осіб, зокрема міського – 10 021 767 і сільського – 20 135 842 осіб. Загальна кількість населення СРСР (без колоній Наркомосу та концтаборів НКВС) досягала 166 572 975 осіб. Дані по двох вказаних наркоматах проходили окремим рядком – 1 956 217 осіб.

Демографічні втрати Голодомору 1932–1933 рр. для України були катастрофічними. У кількісному плані їх встановити непросто. За даними істориків-демографів, що використовують матеріали переписів 1926, 1937, 1939 рр., кількість померлих становить від 5 до 7 млн

Упродовж двох останніх десятиліть С. Кульчицький послідовно обстоює свою методику обчислення кількості жертв Голодомору в Україні. Саме йому належить першість у кваліфікації тотального вилучення харчових продуктів в українського селянства на межі 1932–1933 років як визначального чинника убивства голодом мільйонів людей. На думку вченого, “знаряддям вбивства голодом виявилися натуральні штрафи” [25].

Статистика смертності в СРСР існувала в національному розрізі – окремо по місту та селу. Слід тільки взяти до уваги, що *органи РАГС, по-перше, зареєстрували в Україні у 1933 р. не більше половини реальних смертних випадків* (підкреслення наше. – С. О.), і, по-друге, що смерть від голоду в цій статистиці окремо не виділена.

Статистика фіксує, *ненормально високу смертність у сільській місцевості* (підкреслення наше. – С. О.) і однаковий рівень смертності на селі в національних групах, якщо співставити кількість померлих з кількістю всього сільського населення даної групи. С. Кульчицький висновує, “це означає, що люди гинули в Україні за місцем проживання, а не за ознакою національності. Від голоду постраждала сільська місцевість, а за соціальною ознакою – селянство” [30, с. 6].

Іншу картину дає співставлення офіційної статистики смертності по регіонах. У 1933 р. смертність перевищувала народжуваність в семи регіонах Європейської частини СРСР. Найбільше перевищення спостерігалось у регіонах, де діяли надзвичайні хлібозаготівельні Комісії: УСРР (1459 тис. осіб), Північно-Кавказький край (291 тис.), два краї Поволжя (178 тис. осіб). Дуже постраждав від голоду Кубанський округ, населення якого на дві третини складалося з українців (за переписом 1926 р.).

С. Кульчицький порівнює Україну і Поволжя. Однак не тільки за офіційною статистикою 1933 р., яка не дає повної картини смертності, а й за розрахунками прямих втрат від голоду, що ґрунтуються на аналізі переписів населення 1926 і 1937 рр. та демографічної статистики між двома переписами. Україна і Поволжя неспівставні за кількістю населення, але співставні за територією. Територія України до 1939 р. дорівнювала 450 тис. кв. км., а Поволжя – 435 тис. кв. км. За підрахунками В. Кондрашина, в Поволжі померло від голоду 366 тис. осіб. За підрахунками С. Кульчицького, в Україні прямі втрати від голоду становили 3 238 тис. осіб, тобто були на порядок більшими [31, с. 247].

1933 року люди гинули від голоду у багатьох регіонах, але голодний мор з велетенською кількістю жертв спостерігався тільки у двох політико-адміністративних утвореннях, де українці складали більше двох третин загальної кількості населення – в УСРР і в Кубанському окрузі Північно-Кавказького краю.

Найбільш досконала статистика не спроможна передати глибини та масштабності соціально-економічних, політичних та морально-психологічних наслідків Голодомору, жахливого свавілля владних структур і масових випадків ганебного для людини явища – канібалізму. Голодне лихоліття, яке охопило адміністративні райони з населенням понад 40 млн осіб і тривало майже два роки – це явище не стихійне, а цілком рукотворне.

Значні людські втрати під час голоду 1932–33 років суттєво підірвали демографічний потенціал України. Зокрема, вони позбавили

її демографічної переваги, яку можна було б набути в процесі демографічного переходу і пов'язаного з ним демографічного вибуху, що розпочався в Україні наприкінці XIX століття. Е. Лібанова у статті “Катастрофа та її відлуння” стверджує, що “за відсутності демографічних руйнацій 1914–1922, 1932–34, 1937–1947 років численність населення сьогодні становила би 75–80 млн осіб (за даними 1914 року в країні мешкало 36 млн)” [32, с. 22]. Не важко уявити, що це нині дві України. Можна констатувати: сучасне населення України є нащадками тих, хто вижив у ті страшні часи. Але нас могло би бути набагато більше...

Нагадаємо, що під час революції багато асимільованих українців заново відкрили свою етнічну приналежність. Зміна у національній свідомості українців мала значний вплив на показники національності в даних перепису 1926 року. Тоді 80 відсотків населення України визнало себе українцями за національністю і 9,2 відсотки – росіянами [3, с. 96].

Важливим є і те, що загальний перепис населення 1926 року зареєстрував українців як найменш урбанізовану національну групу: у містах проживало тільки 11 відсотків їхньої загальної кількості. Для порівняння 50 відсотків росіян і 77 відсотків євреїв мешкали у містах. Українці залишалися меншиною у міському населенні.

У містах внаслідок мовної асиміляції, що дісталась у спадщину від царизму *лише троє з чотирьох* українців визнали українську мову рідною (1926 р.). Оскільки українці становили меншість міського населення, то українською мовою користувалася *лише третина* українців.

Отже, однією з найстрашніших сторінок новітньої історії України є Голодомор 1932–1933 років і спричинена ним демографічна катастрофа. Е. Лібанова у згаданій статті зазначає, що “навіть відкриття 20 років тому архівів забракло для відновлення демографічної історії. Архівні дані зі статистики населення виявилися неповними, фрагментарними, не позбавленими необґрунтованих поправок і відвертої фальсифікації”.

Інститут демографії України провів власне дослідження людських втрат Голодомору 1932–1933 рр., використовуючи результати реконструкції основних параметрів демографічної динаміки України 1927–1938 років за підсумками переписів 1926, 1937 і 1939 років, даними міського обліку 1931 року та статистики природного і механічного руху населення. За твердженням Є. Лібанової, “оцінка демографічних наслідків Голодомору 1932–1933 років складається з визначення надлишкової чисельності померлих і ненароджених

у цей період та кумулятивної оцінки демографічних втрат через те, що люди, які передчасно пішли з цього світу або й не народилися, не zostавили по собі нащадків”.

Динаміка чисельності населення України, яку пропонує Інститут демографії, особливо її аномалія в 1932–33 рр., порівняння тенденцій, що спостерігалися на теренах УРСР, із ситуацією в західноукраїнських землях, ілюструють наявність руйнівних процесів. Від 1932 до 1934 року Україна втратила більше 3 мільйонів населення! Окремо треба звернути увагу на надзвичайно низьку щорічну динаміку зростання кількості населення у період 1934–1938 рр.

Е. Лібанова зазначає, що відбулися структурні зрушення, які спостерігаються навіть *за офіційними даними (!)*. Так, за результатами перепису 1939 р. найменш численним виявилось покоління саме 1933 р. народження, якому до 1 січня виповнилося 5 років. Окрім цього, значно посилюються статеві диспропорції, насамперед серед *сільського населення*.

Втім, знаючи, що результати перепису населення 1939 року були сфальсифіковані, щоб приховати справжню картину наслідків масової колективізації, голоду, репресій, в Інституті демографії реконструювали параметри природного руху й відповідно коригували чисельність і склад населення. Відтак, на думку Е. Лібанової: “насправді чисельність сільського населення в період між двома переписами 1927–1939 рр. скоротилася на 20 відсотків, а загальний приріст населення за цей час сформовано винятково за рахунок *міського населення*. Середньорічна кількість смертей 1929–1931 рр. у 1933 році була перевищена в 3,7 рази за офіційними даними і в 6,1 рази – за оціночними. З 32 млн осіб населення тільки упродовж одного року Україна втратила щонайменше 10 відсотків” [32, с. 26]. За розрахунками Інституту демографії, частка сільських мешканців серед загальної кількості померлих в Україні, яка до початку голоду становила близько 80–84%, у 1933 році зросла до майже 92%. Абсолютне число померлих селян становило 3,6 млн осіб, а городян – 270 тис. осіб. Порівняно з 1931 роком, загальний коефіцієнт смертності серед міського населення підвищився у 2,3 раза (до 33,1), а сільського – в 7,4 рази, сягнувши 157,3%. Відповідно, катастрофічно знизилась тривалість життя у сільських чоловіків у 1932–1933 роках – 35,8 року, а жінок – 37, 2 року.

Окрім того, оскільки саме сільське населення складалося майже виключно з етнічних українців, трагедія 1932–1933 років заклала підвалини для прискореної зміни етнічного складу населення. Відо-

мо, що за переписом 1926 року лише 10,4% українців проживали у містах, решта ж – у селі.

Мільйони українських селян були приречені на голодну смерть не тому, що були селянами чи громадянами України, а через їх приналежність до національної групи, яка не тільки чинила найбільший спротив комуністичній владі, а й прагнула до державного самовизначення.

Італійський консул у Харкові Сержіо Граденіго у травні 1933 року також зазначав: “Наслідком теперішнього лиха буде російська колонізація України, яка змінить її етнічний характер. І мабуть, незабаром більше не можна буде говорити ні про Україну, ні про український народ, ані про українську проблему, тому що Україна фактично стане краєм з переважно російським населенням. Внаслідок Голодомору українське етнічне населення втратило 20–25 %” [33, с. 4].

Після Голодомору та великого терору 30-х рр. українці в УРСР вижили як етнічна категорія, але на тривалий час перестали бути повноцінною політичною нацією...

Поряд з катастрофічним підйомом смертності у 1932–1933 рр. в Україні відбулось обвальне падіння народжуваності. 1934 року в Україні народилося лише 561,6 тис. дітей, що в 1,8 рази менше, ніж 1931 року. У сільській місцевості зниження народжуваності було ще значнішим.

Найбільше під час Голодомору 1932–1933 років постраждали українські діти. Не лише усна історія, а й документи підтверджують, що діти до 12 років масово помирали, просячи хліба. Восени 1933 року до школи не прийшло від 50 до 70 відсотків сільських школярів.

Отже, за результатами Інституту демографії України, демографічні втрати внаслідок Голодомору 1932–1933 років оцінюються в 4,5 млн осіб – 3,4 млн втрачено через підвищену смертність, а 1,1 – через знижену народжуваність. Ці 4,5 млн осіб не народили дітей і онуків, що й обумовило кумулятивні демографічні втрати України, які сьогодні становлять близько 6 млн осіб, а отже, перевищують безпосередні втрати голодних років [32, с. 24].

У результаті глибина й масштаби штучно створеної демографічної кризи на селі були такими відчутними, що її відлуння відгукується до наших днів. Це насамперед: 1) екстраординарний підйом смертності; 2) неприродно низький рівень тривалості життя; 3) суттєво підірваний потенціал життя насамперед у селян.

Відомо, що найбільше українців загинуло у Київській (майже 15% населення), Харківській областях, Молдавській Автономній Рес-

публіці, що входила до складу України, а також у Вінницькій, Чернігівській, Одеській областях. Найменше українців загинуло у Донецькій області.

Українські науковці називають різні цифри загиблих під час Голодомору: 3,5, 5, 7, 9 та 10 мільйонів. Але, в будь-якому разі, мова йде про МІЛЬЙОНИ безневинних жертв. А з урахуванням непрямих жертв (внаслідок повного фізичного виснаження, тифу, кишково-шлункових отруєнь, канібалізму, репресій, самогубств на ґрунті розладу психіки та соціального колапсу) демографічні втрати є катастрофічними.

Люди вимирали мільйонами. Ті, хто вижив, підірвали своє фізичне та психічне здоров'я. В їхні душі назавжди закрився страх голоду. Через переселенців змінювалася етнічна структура населення України. Все це суттєво підірвало життєвий потенціал нації. Та найголовніше, голод – один із найпотужніших чинників несвободи, адже він позбавив людину фундаментального права: права на життя.

Так, Голодомор – велика трагедія українського народу. Але вона показала: цей народ здатний вижити в найжахливіших умовах. Тому він сильний. Сила українського народу незнищенна. Він переміг смерть. Голодомор 1932–1933 рр. був не випадковим явищем природного чи соціального походження, а наслідком цілеспрямовано застосованого тоталітарною владою терору голодом, тобто геноцидом.

Без належної оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні – цієї найбільш цинічної форми політичного терору в історичному, соціологічному, правовому і політичному аспектах, неможливо сьогодні уявити історію Європи ХХ ст., збагнути саму суть тоталітаризму. Можемо з повною підставою говорити про глобальну соціо-гуманітарну катастрофу в історії українства, зокрема та історії людства загалом.

Отже, демографічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. – досить емке поняття. Досліджуючи загальні втрати населення голодомору 1932–1933 рр. розподілимо їх за формами масового терору – розкуркулені селяни, депортовані народи, політично репресовані сфабрикованими процесами і справами, померлі від голоду і ненароджені.

1) Насильницька колективізація. До кінця 1932 р. в УСРР було колективізовано майже 70 відсотків селянських господарств, з охопленням понад 80 відсотків посівних площ. До непокірних селян застосовували різні санкції – від штрафів до цілковитої конфіскації майна – “розкуркулення” і репресування.

2) Розкуркулення. “Куркулі” поділялися на три категорії. Перша категорія – організатори масових антирадянських виступів і терористичних актів – за рішенням судових органів підлягали ізоляції. Другу категорію становили великі куркулі та колишні напівпоміщики, яких виселяли в малонаселені райони СРСР. До третьої, найчисленнішої категорії входили всі інші куркулі, яких переселяли на землі за межами колгоспів. Відомості про кількість розкуркулених, зокрема депортованих селянських сімей, які є в історіографії, досить суперечливі.

3) Депортація. Депортовані українські селяни опинилися в таборах для “спецпереселенців”. Вони стали жертвами масових репресій, помирали на уральських рудниках, лісопозавах. Вчені виявили так званий “спецконтингент” на Уралі, куди насильно виселили в 1930–1931 рр. 63 720 сімей з України. Чимало з них втекли, але багато померли на шляху перевезення та безпосередньо в “трудпоселеннях”. За оцінками науковців, серед “зеків” ГУЛАГу українці становили упродовж другої половини 30-х рр. 14,2 %, тобто близько 180 тис. осіб [22, с. 133].

4) Високий рівень смертності – за підсумками судової справи за фактом Голодомору було встановлено, що кількість людських втрат від Голодомору 1932–1933 років складає 10 мільйонів 63 тисячі осіб, з яких: 3 мільйони 941 тисяч осіб померли безпосередньо з голоду, 6 мільйонів 122 тисячі – ненароджені.

5) Низький рівень народжуваності – був зруйнований потенціал дітонародження, що в майбутньому призвело до зменшення кількості населення тобто жертвами голоду стали не лише мільйони померлих, а й сотні тисяч ненароджених!

Наслідки Голодомору не обмежуються демографічними втратами населення. Від голоду загинули цілі покоління, а відтак було втрачено історичну пам'ять нації, оскільки повмирали батьки, що не встигли передати досвіду від свого діда-прадіда. А тому наш обов'язок сьогодні – відновити національну пам'ять про великий голод 1932–33 рр. Не маємо права про це забути.

І не забули! Станом на 28 листопада 2009 року встановили імена майже двох мільйонів убитих людей. Очевидно, ця цифра неповна. Достеменно точно виявили майже 14 000 сіл і містечок у 18 регіонах України, де був Великий Голод 1932–1933 рр. Знайшли 995 тисяч ще живих свідків... Встановили 3 577 місць масових поховань жертв Великого Голоду, з яких впорядковано на сьогодні 3 124. Служба безпеки України підтвердила 816 масових поховань, де упокоїлися

сотні тисяч українців... Узагальнено списки 522 населених пунктів, занесених на “чорні дошки” [34].

Підсумовуючи зазначимо, що сьогодні встановити пряму кількість жертв Голодомору 1932–1933 рр. достеменно неможливо, важко однозначно з’ясувати і сукупні втрати (наприклад, кількість ненароджених дітей) Але річ в іншому – у змінах, до яких призвели наслідки голодного мору. Йдеться про: 1) суттєве зменшення кількісного складу населення в Україні (яке і сьогодні катастрофічно стрімко зменшується – станом на 2006 рік – 46, 9 млн осіб); 2) змінено етнічний склад населення в Україні, бо на місце виморених голодом українських селян переселили росіян і білорусів; 3) зникла категорія “господар землі – український заможний селянин” і, відповідно, така цивілізована форма власності як приватна; 4) відбулася урбанізація сільського населення; селяни після голоду масово кинулися шукати роботу у великих індустріальних містах; 5) найголовніші зміни – політичні: вільні і свободолюбиві українці під дією масового терору і страху (голоду зокрема) втратили можливість власного державотворення до 1990-х рр., на тривалий час було зламано національно-визвольний рух українства, який яскраво проявив себе на початку ХХ століття.

Отже, демографічні наслідки – це об’єктивна реєстрація Великого голоду 1932–33 рр. Маємо пам’ятати не лише тих, хто помер від голодомору, але й тих, хто не народився і хто вже ніколи не народиться. Ці втрати українського народу були не першими і, на жаль, не останніми в нашій історії. Ще більш суттєвими є їх соціально-психологічні наслідки Голодомору.

§ 4.2. Постгеноцидність суспільства як соціально-психологічний наслідок Голодомору 1932–1933 років

Найважливішим цьогочасним питанням, яке стосується соціально-психологічних наслідків Голодомору 1932–1933 років, є проблема його впливу, за Андреа Граціозі, “на середню і довготривалу перспективу” [33, с. 6].

Італійський професор слушно ставить запитання: “якою була спадщина для населення України тих семи-восьми жахливих місяців найбільшого голоду, який приніс мільйони смертей? Які зміни у колективній психології спричинила смерть стількох дітей, дружин, батьків, чоловіків, родичів, друзів? Можна легко уявити собі депре-

сію, що звалилася на сільські родини, яким довелося оплакувати стільки смертей, часто потайки, або забувати про них, але скільки часу вона тривала, яких форм набувала, як вона відбилася на *індивідуальній і колективній поведінці та уявленнях?*” (підкреслення наше. – С. О.)

Відповідь на це запитання дав відомий дослідник Голодомору 1932–33 рр. Дж. Мейс, який соціально-психологічні наслідки Голодомору акумулював у понятті **“постгеноцидність суспільства”**, що нині паралізує життя українського соціуму: політичне, економічне, освітнє, морально-етичне. Дж. Мейс вважав, що українське суспільство не зможе розвиватись, поки над ним тяжіє страшна спадщина злочинного минулого, без спокути, бо такі безмежні, невимовні трагедії, як Голодомор, найглибшим чином, через страх, проникають у підсвідомість нації. Постгеноцидне суспільство – це хворе суспільство.

Цю думку підтримує О. Пахльовська, яка наголошує: “в Україні видимий колоніальний спадок “розчинений” у спадковій постгеноцидному – часто невидимому, але зловісно і постійно присутньому не лише в психології, а й у психіці суспільства, в стимулах, комплексах і кошмарах цієї психіки. Так що Мейс залишив нам трагічну думку, яку доведеться ще тривалий час осмислювати. А зміст цієї думки ще довго буде так само болючим, як і захованим нервом нашої історії” [35].

Очевидно, що процеси, які притаманні постгеноцидному суспільству, мали і мають наслідки для сучасного українського суспільства зокрема і для держави загалом. Та найважливіше, що ці наслідки ще досі не повною мірою усвідомив український соціум. Адже, на думку американського дослідника психології особистості Вільяма Джеймса, свідомість – це маленький острів посеред великого океану можливостей людської психіки.

Журналіст газети “День” І. Сюдюков у статті “Постгеноцидний токсикоз” зазначає: “Дивовижно точна – і водночас безжальна, як безжальним буває скальпель хірурга, який робить хірургічну операцію! – формула Мейса: постгеноцидне українське суспільство” [36, с. 349].

Направду, Мейсова концепція – то не є щось штучно вибудоване, теоретично сконструйоване. “У глибині цього явища – суспільства постгеноциду – ми бачимо перш за все страх, страх глобальний, страх більш ніж вмотивований небувалою катастрофою 30-х, коли сотні тисяч, мільйони людей відчували, що їх життя і смерть перебувають на немислимій, жахливій межі, яка відділяє їх від небуття” [36, с. 351].

Вважаємо, що вдумливий підхід до соціально-психологічних наслідків Голодомору, розуміння особливостей постгеноцидного суспільства, дає відповідь на питання про причини багатьох українських негараздів сьогодення.

Як стверджував Франклін Рузвельт, найстрашніше у житті – це страх. Страх – абсолютно реальна частина життя кожного з нас. Ми переживаємо страх у найрізноманітніших ситуаціях, але всі вони мають одну спільну рису: людина відчуває і сприймає ці ситуації як загрозу власного спокою та безпеки. Однією з поширених причин страху є невпевненість та втрата контролю над своїм життям. Відтак страх специфічно впливає на когнітивні процеси та поведінку людини. Насамперед, якщо це страх фізичного ушкодження (знищення). Одним із найважливіших природних активаторів страху є біль.

Психологи виділяють різні типи страху, з-посеред яких найголовніші – три: страх реальний, страх екзистенційний і страх невротичний. Серцевиною типологічної структури страху є екзистенційний страх. Власне, він є “будівельним матеріалом” для усіх інших видів страху. У статті “Страх перед мовою” (ч. 7–8 “Сучасності” за 1995 р.) С. Андрусів зазначає: “у структурі людської психіки, що складається із Я (свідомість) – Воно (несвідоме) – Супер –Я (надсвідоме), саме інстанція Я є продуцентом страху, але типи страху залежать від співдії Я із іншими поверхами структури людської особистості: страх реальний – від співдії із зовнішнім світом, страх совісти – співдії Я і Супер–Я, страх невротичний – від співдії Я із Воно, індивідуальним несвідомим, а екзистенційний – співдії Я із архетипальними пластами колективного несвідомого” [37, с. 150].

Страх може бути результатом когнітивної оцінки ситуації як потенційно небезпечної. Активатором людського страху можуть бути спогади про пережитий страх, його очікування, або антиципація певної ситуації.

Сьогодні О. Пахльовська слушно констатує: “1932 і 1933 роки – це не тільки втрата мільйонів людей, а і великий *депресивний страх*, який був увігнаний дуже глибоко у підсвідомість, у психіку. Замість людських почуттів суспільством оволодів Страх – тотальний, принизливий Страх. Страх бути собою. Розмовляти своєю мовою. Згадувати своїх мертвих. Страх бути. Від часів Сталіна українське суспільство паралізовано страхом бути. Звідси й прірва НЕ-присутності, НЕ-праці, НЕ-моралі. Страх – це єдиний – і тотальний – спадок, який Система залишила українському суспільству. Цей принизливий спадок передається з покоління в покоління. Вивірює з людей мову.

Гідність. Пам'ять. Вивітряє з людей. Тому керувати таким суспільством легко” [35].

Інтенсивний страх, тобто почуття абсолютної незахищеності та невпевненості у власній безпеці у людей, які вижили після Великого Году (а відтак і у наступних поколінь) утворив ефект “тунельного сприйняття”, тобто суттєво обмежив сприйняття, мислення і свободу вибору індивіда. Окрім того, страх обмежив свободу поведінки людини. Можна стверджувати, що під впливом страху людина перестає належати собі, нею керує єдине прагнення – усунути загрозу, уникнути небезпеки. За Томкінсом, “страх – це найтоксичніша, найзгубніша емоція” [38, с. 149].

На постгеноцидній проблемі страху і його наслідків у сучасному українському соціумі наголошував экс-президент України Віктор Ющенко: “Посеред пошматованого і, по суті, підміненого народу був посіяний *страх*, чие жниво збираємо і досі. Звідси, від цього безконечного страху походять наші нинішні політичні і суспільні хвороби, боязнь повернутися до національного кореня, бо причетність до нього була причиною смерті мільйонів людей. Звідси походить наш важкий і складний шлях один до одного, до порозуміння і власне кажучи до єднання” [39].

Мільйони повноцінних людей пішли з життя у страшних муках. Їх убито голодом. А політичною зброєю став хліб. Голод позбавив, відібрав у людей основну ідею – вони втрачали ідею життя – біологічного виживання. Депресія, подавленість, ступор, безвольність... Абсолютне позбавлення вольових зусиль, люди наче застигали у передчутті смерті. Окрім того, “внутрішні процеси в організмі істотно позначалися на психіці голодуючих. Пригнічений стан, що супроводжується відсутністю людських почуттів, отримав назву “уявної порожнечі” [40].

Довготривале абсолютне голодування руйнує в пересічній людині моральність. Потім змінює її менталітет у напрямі, що вигідний тому, від кого залежить, помре людина від голоду чи залишиться жити. “Остання ж (передсмертна) фаза абсолютного голоду руйнує, здавалося б, непорушні людські інстинкти. Зокрема й такий потужний, як материнський. Коли в посушливому 1921 році українські селяни, доведені до відчаю надмірними хлібозаготівлями більшовиків, прийшли у Кремль до Лева Троцького (Лейби Бронштейна), той сказав їм, що справжній голод у них буде лише тоді, коли їхні жінки почнуть їсти дітей” [41].

Страх став механізмом виживання. Для тих, хто пережив голод, інстинкт самозбереження, розпач і страх зруйнували останні

їх зв'язки з власним корінням. Малої батьківщини більше не було, лишалася велика, якій треба служити не лише за совість, але і за страх. Страх ще ростиме! Попереду терор, який прибере останніх, спроможних дивитися правді у вічі. Страх перекажуть у спадок: дітям, онукам, правнукам! У пам'яті людській страх голоду був донедавна і досі страшить старших людей.

Швейцарський психіатр, засновник аналітичної психології Карл-Густав Юнг, виокремив п'ять груп інстинктивних факторів: творчість, рефлексія, діяльність, сексуальність і голод. Отже, голод – первинний інстинкт самозбереження, можливо, найголовніший зі всіх інстинктів людини.

Втім у сучасному українському суспільстві тема голоду перебуває у *перманентному стані прихованої присутності*. Особливо активно її використовують політики напередодні виборів. У цей час психіку виборців атакує злива інформації: якщо виберете не того кандидата – повернуться черги по хліб, подорожчає цукор, м'ясо, олія, і, нарешті, не буде газу. Подібна маніпуляція суспільною свідомістю в умовах “житниці Європи” не те що парадоксальна, вона – злочинна! Інша річ, за результатами роботи урядової політики, насправді, частину стратегічних продуктів харчування в Україну завозять з-за кордону.

Світова економічна криза підсилила суспільні страхи. Серед сучасних соціальних страхів в Україні є і страх голоду. Це підтверджує соціологія. Наприкінці 2009 року група Sociolab провела соціологічне дослідження на тему “Страхи мешканців Луганського регіону 2005–2009 рр.” [42]. Вибірковою сукупністю стало доросле населення за статтю, віком, освітою та районом проживання у кількості 1200 осіб. Похибка – 1,5 відсотка. Результати опитування датуються січнем 2004 та 2009 років.

На запитання “Чого Ви боїтеся найбільше?” були такі варіанти відповідей: “Ми стали більше боятися безробіття, набагато більше стали боятися голоду, трохи більше – масових вуличних заворушень; Ми стали менше боятися міжнаціональних конфліктів, Диктатури влади, холоду в квартирах. У результаті опитування виявили високий рівень страху голоду – 21%, безробіття – 26 відсотків”.

Очевидно, що соціальний страх голоду впливає зі стану безробіття, та відсутності коштів для існування, неспроможності прогодувати себе, свою сім'ю. Згідно з результатами першого дослідження, проведеного 2005 року, необхідно відзначити що з часом страх голоду збільшився на 12,5 відсотка.

Образ голоду завжди викликає страх. Але страх – завжди поганим радником. Голод як соціальне явище виникає лише у соціально нерівному і нестабільному суспільстві. Етнографи підкреслюють, що навіть у первісних спільнотах право на їжу – це абсолютне (природне) право. Тому голод у них можливий лише як наслідок природної чи політичної катастрофи – посухи, війни. Отже, навіть у первісних спільнотах голод як соціальне явище є неможливий! С. Кара-Мурза вважає, що “встановлення ринкової економіки вперше в історії породило державу, яка свідомо зробила голод засобом політичного панування” [43].

Отже, сьогодні соціально-психологічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. – це зміни під впливом страху у свідомості і відповідно у поведінці та у вчинках “мовчати і коритися”.

Втрати, спричинені Голодомором, відчутні досі й позначилися на українцях як кількісно, так і якісно. А найстрашніше – сталінська система прищепила нам вірус страху, особливо вірус страху щодо опору. Тому про “голод в Україні, його причини й наслідки треба сміливо, відверто говорити, щоб позбутися ще й вірусів брехні й злочинства, бо ми почасти продовжуємо жити при “вкраденій” історії” [44].

Радянське суспільство формувалося методом насильства і терору. Відтак постало суспільство, засноване на підозріливості й страхі. На думку О. Пахльовської, у моральному сенсі комунізм, по суті, відкинув людину на тисячоліття назад, вивільнив у ній найгіршу її частину – фізичний інстинкт виживання, відчужений від культурно-релігійних етосів тих народів, які поглинула тоталітарна Система; радянський режим занурив цілі народи у моральне небуття, знищуючи і/чи маргіналізуючи тих, хто опирався цьому насильницькому сценарію. Ось тому *інерційна дифузія корупції, брехливості, компромісності, беззаконня*, які запанували в пострадянський період – це не що інше, як хворий спадок тоталітаризму, його тяжка і зловісна помста за свій безславний фінал.

Р. Конквест найжахливішим наслідком “великого терору” Сталіна вважав *моральну кризу* радянського суспільства. “Кожна брехня про цей період історії поступово розпадалася на друзки, – писав дослідник. Однак важче боротися з наслідками впливу на свідомість радянських людей цілої *епохи великого страху* і забамбулення. Негайне відродження неможливе. Ймовірно навіть рецидиви минулого” [45].

Можемо впевнено констатувати, що страх голоду як соціально-психологічний наслідок Голодомору 1932–33 рр. спричинив зміни

у свідомості людини, зокрема національній самосвідомості та європейській ментальності українців.

Голодомор став однією з основних причин втрати Україною ідентичності і зробив неможливою консолідацію суспільства, змінивши генетичний код нації. Насамперед через пам'ять чи, радше, ліквідацію історичної пам'яті українців у часи тоталітарної системи та пострадянський період.

У контексті проблем наслідків Голодомору важливим є питання “історичної амнезії”. Іспанський філософ Мігель де Унамуно вважав, що “пам'ять – основа індивідуальної особистості”, а “традиція – основа колективної особистості народу” [46]. Тому Голодомор 1932–1933 рр. повинен увійти до духовної пам'яті і традиції нашого народу як важливий спогад, що об'єднує українців, оскільки, за З. Бжезінським, **нація без пам'яті немов людина без розуму**.

Психологи зазначають, що пам'ять – це пізнавальний психічний процес закріплення, зберігання, забування та відтворення людиною інформації та її минулого досвіду. Серед слів, які характеризують духовну діяльність людини, слово “пам'ять”, безперечно, посідає особливе місце. Пам'ятати – означає зберегти в пам'яті народні моральні й етичні цінності, сформулювати ідеали поведінки й образи, гідні наслідування, зберегти найкраще з досвіду народу і його культури. Пам'ять – це категорія історична, моральна, екзистенційна, філософська. Пам'ять – це свідомість поколінь.

“Історія – це побудована пам'ять. Тобто пам'ять, реконструйована в своїй тягlostі, впорядкована в своїх деталях, – простір, де темні ніші – висвітлено, а лякаючі провали – забудовано. *Без історії пам'ять стає лабіринтом жаху, з якого людині немає виходу* (підкреслення наше. – С. О.). Але історію можна написати по-різному, – а отже, по-різному й побудувати пам'ять. Від того залежатиме свідомість поколінь, – свідомість насамперед моральна, а вже тоді й політична. Що означає сьогодні катастрофа Голодомору для України?” – запитує О. Пахльовська [10].

І відповідає у цитованій вже статті “Джеймс Мейс і його місія”: “*Бути “постгеноцидним суспільством” означає не мати пам'яті*. Означає мати виключену свідомість. Знищене в такий спосіб суспільство – це суспільство лоботомізоване. А та частина суспільства, яка вистояла проти цієї лоботомізації, вочевидь ще не має достатньо психологічних і фізичних сил, щоб відсунути від себе цю омертвілу масу погашеного мозку, яка навалюється на живий мозок, душить його своєю мертвотною вагою”.

Отже, ще одним після страху соціально-психологічним наслідком Голодомору 1932–1933 рр. – є втрата пам'яті – суспільної і національної, а відтак історичної правди про Злочин. Упродовж більше аніж півстоліття українська нація була важко хвора. Здавалося, що діагноз “історична амнезія” – вічний і невиліковний... Адже пам'ять, що стає забуттям, блокує моральний поступ суспільства.

У передмові до “Хроніки колективізації та Голодомору в Україні 1927–1929” Л. Гриневич зазначає: “у підсоветській Україні держава дбала як могла, щоби пам'яті про голодомор не було, а спогади лишалися на підсвідомому рівні; тему табуували, за згадки про голодомор карали, – тривав великий проєкт амнезії” [47, с. 10].

Отже, можна сказати, що замовчування голоду – один з механізмів геноциду. Замовчування призводило до того, що в регіонах, де терор голодом не застосовувався, уявлення про характер і масштаби голодування в Україні були доволі розмитими. Та попри заборону будь-якої згадки на цілі десятиліття пам'ять про них жива!

Загальновідомо, що одним із наріжних каменів, на яких тримається кожна нація, є спільна історична пам'ять, особливо – спільний травматичний досвід, яким для українців мав би стати Голодомор. Поки всі українці не будуть ставитися до нього належним чином, вони ніколи не відродяться як повноцінна нація.

Серед історичних артибутів пам'яті у сучасному постгеноцидному суспільстві Голодомор 1932–1933 рр. “знаходиться десь між Чорнобилем та війною в Афганістані, значно поступаючись при цьому у суспільній пам'яті згадкам про Велику вітчизняну війну чи жовтневу революцію” [48, с. 20]. Хоча відомо що, під час Другої світової війни українців загинуло менше, ніж під час Голодомору. А українських дітей та жінок за перше півріччя 1933 року загинуло в кільканадцять разів більше, ніж у 1941–1945 рр.

Належна пам'ять про жертви Голодомору потрібна сьогодні не стільки як відновлення історичної справедливості, скільки як гарантія національного відродження України та входження в європейський геополітичний простір.

Отже, сьогодні необхідною умовою повернення природної європейської ментальності є принцип відродження історичної пам'яті українців. У одній із промов з нагоди відзначення Дня жертв Голодоморів В. Ющенко зазначив: “І я знаю, якою вона (Україна. – С. О.) може стати, якщо забуде невинно загиблі душі своїх дітей. За дрібністю своєю, за своєю упослідженістю така країна неминуче продасть свою душу, свою мову і свою пам'ять. Вона перетвориться на безлику територію з безликим і неживим народом... Ми маємо

знати кожен факт, кожен наказ, кожне ім'я – від жертви до вбивць. Пошук правди не спинити, він не зупиниться... Ми мусимо ретельно віднайти і зберегти знання про кожну жертву Великого Голоду і встановити національні меморіали. Ми маємо утвердити великий суспільний діалог пам'яті..." [49].

Постгеноцидне українське суспільство має віднайти сили для переосмислення власної історії. Адже без цього не можна рухатися вперед.

Упродовж 70 років тоталітарна система наполегливо прищеплювала ліки для амнезії (термін за Фройдом) не тільки українцям, а й іншим "братнім народам". І це частково їй вдалося, зробивши українців звичайними біологічними істотами з фізіологічними можливостями, таку собі біомасу "без роду і племені", такими собі механізмами без свідомості, без пам'яті, без почуттів і прагнень. Так історична амнезія вбивала свідому особистість.

За О. Пахльовською, "невідбудована пам'ять – джерело моральної деградації суспільства. Неоплакана смерть тих людей, відсутність кари генерують жорстокість, байдужість до людського життя, нелюбов до власного краю. Відсутність пам'яті дозволяє триумф насилля. В такому розумінні Голодомор був також викресленням Батьківщини з пам'яті суспільства" [27].

Та Пам'ять не відібрати. Тоталітарна система не врахувала, що можна вбити людину фізично – розстрілюючи чи використовуючи терор голодом, але не можна вбити пам'ять. Пам'ять про цей Злочин у її дітей, внуків, у цілого народу, нації. Безсумніву, матеріальні здобутки людства тліні, тільки пам'ять – "вічна", "безсмертна". Підтвердження цих слів знаходимо у геніальної Ліни Костенко: "Лиш пам'ять, пам'ять мармуру й трави / безсмертна, як ольвійська Артеміда, / котра біжить уже без голови"...

Голодомор 1932–1933 років – це був крайній ступінь насильства над людиною, в якій було відібрано одну з її основних життєвих потреб. Пам'ять минулого є одним з найважливіших показників історичного часу, в якому живе українська нація. Своїм невмінням захистити минуле українське суспільство відбирає майбутнє навіть у ненароджених поколінь.

Очевидно, що відсутність пам'яті про Злочин зумовила політичний і моральний дискомфорт і роздвоєння національної свідомості сучасного українського суспільства. "Жертви чекають і помсти, і справедливого суду історії. Крім молитви, все, що ми можемо зробити для без числа цих мучеників – це пам'ятати. Що означає: знати, досліджувати, зафіксувати і аналізувати події... Для народу, який

втратив свою пам'ять, відродження неможливе. І саме з цієї причини комунізм так пильнує, щоб контролювати минуле та фальсифікувати історію”, – застерігає французький історик А. Безансон [50, с. 49].

Голодомор – найжахливіша сторінка української колективної пам'яті. Втім сталінський терор тримає нас мертвою хваткою й досі. Адже українське суспільство не відчуває приниження, живучи в містах, де недоторканими залишилися пам'ятники Леніна, а вулиці носять імена комуністичних злочинців. Чи триватиме безконечно цей вегетативний стан суспільства, важко сказати. Очевидно, суспільна воля до життя повернеться, коли запрацює історична пам'ять.

Побудова “нового радянського суспільства”, “нового порядку”, відповідно, спричинила створення нової тогочасної людини – “гомо советікуса” (*homo sovietikus*), перетворивши людей на гвинтики. О. Пахльовська зазначає у статті “Джеймс Мейс і його місія”: “Саме в Голодоморі виявилось цілковите презирство комуністичного російського світу до людини як такої. Разом із вбивством людей було знищено почуття Дому, сенс і культуру праці. А насамперед – любов до цієї землі, яка з життєдайного ресурсу перетворилася на безвимірну могилу, що приймала в себе мертвих і живих, ворушилася їхніми стогами і знову і знову поглинала нові життя!”.

Режим перетворив голод на зброю, яка набула характеру масового знищення. Смерть від цієї зброї не була жадано миттєвою, а нестерпно повільною у нелюдських муках. Людська психіка не витримувала, що призводило до божевілля, наслідком чого навіть були випадки канібалізму. Голод нівелював особистість до тваринного рівня, коли інстинкт самозбереження змусив поїдати трупи померлих або навіть добивати ще живих.

Але без відповіді залишається питання: звідки взялося стільки садистів, що отримували насолоду від споглядання повільної смерті безборонних людей? Наука стверджує, що психічної патології у катів не було. Була згівалтована комуністичною маячнею свідомість! З погляду психіатричного, нейрофізіологічного це були здорові люди, але “розчинені” як особистість. У місцевих виконавців Голодомору – української верхівки була повна роздвоєність, оскільки вони (не всі) іноді розуміючи безглуздість економічної політики, водночас не могли протистояти вказівкам партії. Так Ідея вичавила Особистість.

Д. Полюхович у статті “Голодомор як акт творіння “гомо советікуса” стверджує: “Голод якщо не повністю знищив, то значно девальгував усі моральні і духовні засади та табу, які до того вважалися вічними та непорушними. Діти, аби отримати преміальний буханець

хліба, писали доноси на батьків. Газети того часу донесли до нас жахливу історію героїчного піонера Проні Колибіна, який викрив власну матір, котра пішла назбирати серед стерні трішки опалого зерна, аби нагодувати сина. Матір посадили, а пильного піонера нагодували та відправили на відпочинок до “Артеку”. Таких “Пронь” були десятки тисяч!” [51]. За О. Пахльовською, “*homo sovieticus*” – це “конденсат байдужості, цинізму, безсенсовного насилля, сп’янілий від всездозволеності у світі, позбавленому моральних норм” (стаття “Джеймс Мейс і його місія”).

Натомість Р. Конквест у книзі “Жнива скорботи” зазначив, що деякі чоловіки і жінки, котрі у дитячому або й навіть дорослому віці пережили голод відчують “комплекс провини” – ірраціональне почуття сорому за те, що їм судилося вижити, тоді як їхні друзі, батьки, брати й сестри померли (таке почуття, вважає англійський історик, трапляється і в тих, хто вийшов живим із нацистських таборів смерті).

Лише покоління, яке зовсім не знало Голоду, пізніше змогло дещо випростатися, і врешті зламати радянську машину. Проте, на жаль, говорити про те, що всі рани та рубці на покаліченій душі нашого народу повністю вилікувано, – занадто оптимістично. “Аж надто глибоко в гени українців було вбито гени “гомо советікуса” – “людини радянської””.

Тому і нині серед суспільних настроїв часто звучить ностальгія за минулим, яку постійно підживлює всездозволеність та абсолютна свобода і така ж абсолютна безпорадність людини. На жаль, така ностальгія гальмує рух вперед на рівні цивілізаційного вибору України.

О. Крамаренко у статті “Пам’ять про Голодомор як наріжний камінь євроінтеграції” наголошує: “європейська ментальність у нашій державі притаманна 20–25 відсоткам громадянам. Якщо не брати до уваги 20 відсотків представників національних меншин, то виявиться, що євразійська ментальність притаманна 55 % тих, хто ідентифікує себе власне з українством. Це означає, що 70–75 % українців втратили свій традиційний європейський світогляд і набули євразійського (!)” [48, с. 21]. Цікаво, що ці 20–25 % прибічників євроінтеграції в Україні в абсолютній більшості є жителями Західної України.

В минуле багатьох людей тягне “мрія про стабільність, хоча насправді це лише ностальгія за чимось звичним... По суті, ця мрія – синдром “радянської людини””.

Сьогодні після майже 20-річної дистанції від часу розпаду тоталітарної системи, чимала частка громадян старшого віку в Україні

не може об'єктивно оцінити радянське минуле. Між людьми одного громадянства, за словами С. Кульчицького, постав "бар'єр ненависті", тобто роз'єднаність сучасного українського суспільства щодо Голодомору. "У свідомості одних – мільйони загиблих залишаються абстрактною статистичною величиною навіть тоді, коли вони знають, що від голоду сконали батьки їхніх батьків. Вони не можуть собі уявити, щоб радянська влада здійснювала геноцид власних громадян. У свідомості інших – мільйони загиблих українців викликають емоційний стрес і породжують ненависть, але не до неіснуючих вже державних структур, а до реально існуючого сусіднього народу" [24, с. 72].

С. Кульчицький пояснює також, чому наші співвітчизники по-різному ставляться до Голодомору. Вчений вважає, що вирішальну роль у формуванні між східними і західними областями сучасної України відіграла наявність або відсутність масових репресій під час формування покоління.

Масові репресії Кремль застосовував під час побудови "державикомуни" в 1918–1938 рр. і під час сталінської радянзації західних областей України в 1939–1952 рр., тобто тут репресії припали вже на інше покоління. Отже, населення західних і східних областей, має різний життєвий досвід і по-різному ставиться до історії залежно від цього досвіду. Ті, хто живе в західних областях, люто ненавидять комунізм за репресії після приходу "перших совітів" 1939 р. Натомість ті, хто живе в східних областях, є вихованцями радянської школи, вони були лояльні до влади (на відміну від батьків), і сталінські репресії їх не торкнулися.

Тому, за порадою історика, представникам цього покоління на сході потрібно пройти тривалий і болісний шлях дерадянзації, тобто усвідомленої відмови від нав'язаних у дитинстві радянською школою стереотипів мислення й поведінки.

Важливим засобом деперсоналізації, деіндивідуалізації свідомості, виховання "гомосовєтікуса" була мовна політика.

На думку професора С. Андрусів: "Легше змінити владу, ніж гомосовєтікусну психологію та її вербальне вираження, як і страх гомосовєтікуса перед мовою. Цей страх (не сказати зайвого, щоби не підслухали і не донесли) в українців був подвійним, бо страшно було говорити саме українською – буржуазно-націоналістичною – мовою, що було рівнозначним до приналежності до "Вони", а отже, страху втратити затишок "Ми". Саме все українське у багаторічному комуністичному квазікарнавалі було завжди висміюване, розвінчуване. Всім відома доля України у ХХ ст.: отруєна страхом, знищена стра-

хом – “страшна” земля. І тотальне оніміння – втрата дару мови – від страху” [37, с. 149].

І сьогодні в Україні політики знову штучно продукують “мовні конфлікти”. На думку О. Потебні, традиції народу зберігаються переважно у мові. Тому як тільки дитина оволодіває мовою, вона до них прилучається. В результаті засвоєння рідної мови дитина з віком набуває національних рис навколишнього середовища.

Серед трьох типів радянського колоніалізму – політичного, економічного, культурного – найглибше проникав у свідомість – відтак найбільше її руйнував і знеособлював колонізованих – культурний колоніалізм. Відомо чимало аспектів радянського культурного колоніалізму – освітня, видавнича й культурна русифікація, переписування історії.. “Колоніалізм – це ідеологія, яка впливає на людей так, що своєю психологією, поведінкою вони зміцнюють імперську структуру домінування” [52, с. 283].

Наслідки, що травмують: на двадцятому році незалежності, “національна душа”, національна ідентичність українців ще не склалися, недостатньо сформувалася. Тут варто згадати Івана Франка, який ще понад 100 років тому застерігав, що не повинно бути галичан, буковинців, а повинні бути українці! В українських реаліях побудова політичної нації на основі двомовності неможлива апріорі. Сучасні дослідники висловлюють думку, що у білінгвізмі закладено передумови шизофренії – роздвоєння особистості.

Ще про один із наслідків Голодомору. Йдеться про селянство, бо зламати українську націю означало зламати хребет передусім селянству.

Вагомість селянського чинника в структурі національної ідентичності добре пояснюють українські дослідники: “...село, – зазначав Василь Іванишин, – це не тільки продуцент товарного хліба і не лише виробник сировини для міської харчової промисловості. Це щось значно важливіше для нації. Українське село – це сформована за цілі тисячоліття ефективна й унікальна система всебічного матеріального і духовного життєзабезпечення, національного людинотворення і націозбереження” [53].

Голодомор перетворив заможного, самостійного, самодостатнього, чесного, працьовитого українського селянина на люмпена, що завдало непоправної шкоди українському селянству, а відтак, і всьому українському народові.

Після Голодомору українські села перестали бути українськими. У результаті таких метаморфоз нещадно понівечене українське село замість національної еліти стало продукувати антиеліту... “Саме

тому в постгеноцидному українському селі при вихованні дітей найпопулярнішим був культ влади. Тож українські селяни вперто й зосереджено видряпувалися кар'єрними драбинами, без зайвих емоцій. Тому цілком не випадково нинішній український пересічний народний депутат є вихідцем з постгеноцидного села. Найстрашніше те, що постгеноцидне українське село апріорі не може продукувати іншу за якістю еліту... Саме це є головною причиною всіх труднощів, негараздів і парадоксів нашого державотворення” [54, с. 1].

Зіткнувшись із численними прикладами опору колгоспному будівництву, система прийняла рішення розглядати селян загалом (тобто не тільки куркулів, з якими боролися спочатку) як перешкоду на шляху побудови тоталітарного суспільства.

Уявну впертість українських селян, котрі не здавали зерна (якого вони не мали), недвозначно розцінювали як “націоналізм” – згідно з твердженням Сталіна, що національна проблема є за своєю суттю селянською проблемою. Тож український селянин терпів подвійно – і як селянин, і як українець.

Переслідуючи певні політичні цілі, більшовицький режим досяг суттєвих наслідків, пов'язаних із формуванням психології селянства як величезного соціального класу, який переважав за чисельністю в ті часи не тільки в Україні, а й у Радянському Союзі загалом. Голодомор стосовно селянства виконував ту ж функцію, що й масові політичні репресії стосовно інтелігенції. Спочатку влада розправилася з селянством, а потім взялася й за інтелігенцію. І цей страх досі зберігається в українському суспільстві. Сьогодні за приватизацію землі міські жителі виступають частіше, ніж селяни. Так загальноєвропейську ментальність українських селян було змінено на євразійську (російську), яка визнає не індивідуальну, а саме колективну працю на землі.

Отже, постгеноцидність українського суспільства – це страх, з одного боку, а з іншого – брак самоповаги. Як стверджує Дж. Мейс, цього не було в дореволюційному українському селі, яке, згадаймо, було післякріпацьким!

Під час Голодомору був знищений не лише демографічний і економічний ресурс країни на століття вперед. Був знищений, як зазначає О. Пахльовська, “український селянський космос в усій його культурній, мовній, філософській тягlostі. А головне – був знищений його тисячолітній етос – етос стосунку з землею. Селянин на стіл не клав перевернутий хліб, – хліб не можна було ображати, він був від Бога” (стаття “Джеймс Мейс і його місія”).

Отже, можемо зробити висновок, що масове фізичне винищення українських хліборобів штучним голодом було свідомим терористичним актом сталінської політичної системи проти мирних людей, проти українців як нації і, зокрема, проти селян як класу. Внаслідок чого зник не тільки численний прошарок заможних і незалежних від держави селян-підприємців, але й цілі покоління землеробського населення. Радянське суспільство відібрало в українського селянина стрижень, на якому трималася вся п'ятитисячолітня історія цивілізації – приватну власність. Відтак було підірвано соціальні основи нації, її традиції, духовну культуру та самобутність. Головною метою організації штучного голоду був підрив соціальної бази опору українців проти комуністичної влади та забезпечення тотального контролю з боку держави за всіма верствами населення.

Як і імперія, тоталітарний режим, використовував головним політичним інструментом Силу і Владу. Тому соціально-психологічним наслідком голодомору, на думку Є. Головахи, можна вважати знищення волі до опору режимові. Переважна частина сучасного українського населення (генетично – вихідці з селян, оскільки міська інтелігенція була практично докорінно знищена в Україні) є основою нашого безвільного суспільства. Це безвілля виявляється в тому, що за даними соцдосліджень кількість тих, хто висловлює бажання і здатність чинити опір зневаженню своїх законних прав та інтересів, перебуває на рівні 5–7 % щодо центральної влади і 8 % – щодо місцевої влади. Цей соціально-психологічний феномен у соціології визначається як “вивчена безпорадність”. Вивчена – бо її виробило найжорстокіше переслідування за висловлення будь-якої форми протесту. Безпорадність – бо превентивно людина готова скласти руки у будь-якому разі порушення її прав. Через це ми страждаємо як суспільство загалом [55].

Домоглися ініціатори Голодомору того, що поставили людей у цілковиту залежність від держави. Звідси – той залишковий патерналізм, який суспільство не може подолати, віра в те, що саме держава повинна забезпечити народ усім необхідним. Установки та орієнтації людей, які виростили в постгеноцидному суспільстві, побудовані на відсутності особистої ініціативи.

Соціально-психологічними наслідками Голодомору стали деформація народних традицій господарювання, звичаїв, обрядів, девальвація родинних цінностей, культури, що негативно позначилося на морально-етичних засадах поведінки, призвело до збайдужіння, конформізму, посіяло страх, не подоланий і досі.

Серед соціально-психологічних наслідків Голодомору виокремимо також проживання у режимі закритої інформації; насправді, закладена Покора у будь-якій ситуації; люди, яких вбивали масово, не робили ніяких кроків, пристосуватися за будь-яку ціну, появилось покоління з соціальним нігілізмом.

Сьогодні Україна потерпає від цілого спектра недуг: генетичних, психічних, соматичних. Серед яких природжена нездатність до самоорганізації, імунодефіцит відносно реліктів комуністичної ідеології, роздвоєння національної свідомості, розпад національної “особистості”. Серед духовних проблем сьогодення – сурогатність культури, спекуляція на одвічних національних цінностях. Це наслідки Голодомору. Ось чому їх вивчення і розуміння актуальні й сьогодні. На довгі десятиліття було підірвано матеріальну базу українського села, зруйновано його виробничу та товарну інфраструктуру, фізично знищено підприємницькі та ініціативні елементи, залякано цілі покоління українців, причому, не лише селян. Була спроба зламати волю усього Українського народу до опору тоталітарній системі, до національного відродження. На щастя, повною мірою зробити це тоталітарній імперії не вдалося.

§ 4.3. Шляхи подолання соціально-психологічних наслідків Голодомору 1932–1933 років (або як лікувати постгеноцидне суспільство?)

Свій рецепт пропонує О. Пахльовська: “Свого часу Ханна Арендт, а згодом Юрген Габермас, Жак Дерідда та інші європейські філософи говорили про необхідність свідомості **“пост-Голокосту”** (підкреслення наше – С. О.) – в Німеччині, Європі, у цілому світі. Після Голокосту, писали вони, не можна було, як раніше, відчувати світ і писати його історію. А насамперед без свідомості “пост-Голокосту”, попереджали філософи, не можна побудувати демократичного суспільства” [10]. Якщо провести паралель, то можна стверджувати, що нині Україні необхідна свідомість пост-Голодомору, тобто постгеноцидна свідомість.

Сьогодні для лікування постгеноцидного суспільства можемо взяти до уваги дві поради двох визначних мислителів ХХ століття. Один із них – світлої пам’яті Папа Іван Павло II (який, за походженням, мав українське коріння), інший – відомий американський філософ Френсіс Фукуяма.

Порада перша. Напередодні 70-х роковин Голодомору Папа Іван Павло II, говорячи про його уроки для українців зауважив: “Досвід

цієї трагедії повинен сьогодні керувати почуттями та діяльністю українського народу на шляху до злагоди та співпраці. Потрібно докласти зусиль до щирого та дійового примирення: саме у такий спосіб можна відповідно вшанувати жертви, які належать усьому українському роду... Будемо сподіватись, що з Божою допомогою, уроки історії допоможуть знайти тривкі спонуки до порозуміння, маючи на увазі конструктивне співробітництво, щоб спільно будувати країну, яка на кожному рівні розвиватиметься у гармонійний та мирний спосіб..." [56].

Порада друга. Під час київської лекції (2006 р.) Френсіс Фукуяма зауважив, що розбудова громадянського суспільства в Україні повинна розпочинатися із засвоєння українським народом "спільного травматичного досвіду" як підмурівку для розбудови політичної нації. Зрозуміло, що йдеться про історичний досвід Голодомору 1932–1933 рр. наслідки якого, за Є. Сверстюком, "мають озброїти народ самосвідомістю і мечем духовного самозахисту".

Очевидно, не останню роль в осмисленні реальної картини Голодомору суспільством відіграє держава. **На політичному рівні не потрібно спекулювати на цьому вкрай важливому для подальшого становлення держави питанні. Тільки "правда лікує", тому потрібно як на політичному так і на громадському рівні одноставно (!) усвідомити і повернути історичну пам'ять про Голодомор 1932–1933 рр. Нас ніхто не здатен знищити, якщо ми самі себе не знищимо.**

Через власну невизначеність та роздвоєність Україна сьогодні перебуває по той бік європейського кордону. Серед причин – надто складна історія та відсутність історичної пам'яті. Тому сьогодні маємо захистити власне минуле. Адже відомо, що з народом, який не рахує своїх мертвих, не рахується світ. Українцям потрібно формувати свідомість приналежності до моральних цінностей, у центрі яких – Людина.

Кожен українець, якщо його дух відкритий до сприйняття голосу померлих земляків, має відчувати вагому присутність Великого Голоду 1932–1933 років і в своєму індивідуальному бутті, і в бутті цілого народу. Свого часу італійський проф. Де Роза, один із авторів книжки "Смерть землі. Великий Голод в Україні 1932–33 рр." сказав: вже "одним фактом Голодомору Україна заслужила своє право бути в колі європейських держав. Чому? Тому що Україна є державою, народом, який зазнав найтяжчих у ХХ столітті людських, культурних і матеріальних втрат через смертельну сутичку на своїй території двох найстрашніших в історії тоталітарних систем" [10].

Як Україна і українське суспільство сьогодні повинне вшанувати мільйони невинно загиблих людей? “Є урочиста форма увічнення пам’яті: пам’ятники, сади, той же калиновий гай, що в перспективі ніби мав би розкинутися на берегах Дніпра. Але необхідне унаочнення трагедії, яке би допомогло нашому суспільству віднайти форми протистояння, пропорційні до здійсненого над ним насилля, – на полягає О. Пахльовська. – В тому ж Яд-Вашемі стоїть на постаменті товарняк на тлі оксамитового єрусалимського неба, – і їде у вічність. І молоді євреї знають, в якому вагоні їхні діди їхали на смерть. Якби перед очима нашого суспільства поставити хоча б такий товарняк, яким сотні тисяч наших дідів вивозили до Сибіру, з жінками й немовлятами, – може, політичні сили, відповідальні за цю катівню, більше б не переступали порогу владних структур. Меморіал – так, але без риторики: пам’ять має бити струмом” [10].

Тоталітарна спадщина міцно закарбувалася у пам’яті народу. Наслідком Голодомору стало **духовне каліцтво** сучасного українського постгеноцидного суспільства, адже досі частина українського суспільства заперечує голодомор. Лікування цієї глибокої травми стає першочерговим завданням – і першим кроком у цьому напрямку є пізнання правди, історії – такою, як вона була. Рано чи пізно перероблені на “совків” українці зрозуміють, що є породженням наймасштабнішого етноциду в історії людства. А коли хвора людина визнає свою недугу, в неї, як правило, виникає бажання лікуватись та одужувати.

Натомість нова влада устами экс-заступник глави Адміністрації Президента України Ганни Герман заявляє: “Ми будемо працювати не над Голодомором, а над тим, щоб нагодувати зараз народ. Про голод ми вже сказали все, що можна було сказати” [57]. Нагадаємо, що з 25 лютого 2010 року одразу після інавгурації Віктора Януковича з офіційного сайту Президента України зникли банери, присвячені проектам про Голодомор.

Реакція не забарилася. Відзначаючи свої 80-ті уродини презентацією перевидання історичного роману “Берестечко” моральний авторитет української нації Ліна Костенко вперше за 20 років “внутрішньої еміграції” не змовчала: “Тільки створили державу, омріяну українську державу, як почали закликати “Встаньте з колін!”. Ну, якщо ви плазували, то й вставайте з колін. Але я ніколи не стояла на колінах, і мій народ, той, для якого я пишу, також. Другі прийшли і кажуть: “Ми тепер народ нагодуємо”. Проект “Голодомор” на сайті закрили, бо “ми прийшли, щоб нагодувати людей”. Та це люди вас годують!” [57].

Саме велика поетеса Ліна Костенко у час, коли Україна і світ мовчали про Голодомор, мала відвагу написати: “Ой ти ж роде мій, роде, родоньку, / Чом бур’ян пішов по городоньку? / Роботящий мій з діда-прадіда, Двір занедбаний, Боже праведний...” (з вірша “Чоловіче мій, запрягай коня...”).

Нині важливо усвідомити: ми не повинні боятися власної історії, ми повинні пам’ятати її, вивчати, згадувати і осмислювати. Згадувати Великий Голод 1932–33 років означає подолати параліч мислення і слова, який, без сумніву, виникає у кожної людини, подолати пережитий жах і зважитись на слово правди про Голодомор.

Відтак, можемо стверджувати, що для самої України свідомість і знання Голодомору є частиною не лише її історичної, культурної, моральної пам’яті, а й пам’яті державотворення, пам’яті політичної, пам’яті цивілізаційної. Історики вважають, що прихована пам’ять Голодомору була однією з причин протестного голосування українського суспільства проти СРСР 1991 року. Відтак нині пам’ять Голодомору також є одним із шляхів виходу з тоталітарного минулого. Без усвідомлення Голодомору неможлива інтеграція та консолідація українського народу, і щонайголовніше європейське майбутнє України.

Тому попри природну властивість нормальної людської свідомості – відторгати пам’ять про катастрофи біблійного масштабу, які забрали життя мільйонів і мільйонів людей і поставили під загрозу життя цілих народів – слід розуміти, що нам, українцям, “неминуче доведеться виконати невдячну, каторжно тяжку, але абсолютно необхідну працю осягнення того, що зробили з нашою землею, нашими предками (і з нами, нашими душами!) у ті тричі прокляті 1932–1933 роки. Роки Страшного Голоду...” [58], – стверджує І. Сюдюков.

А що означає “осягнути”? Насамперед, очевидно, йдеться про осмислення усіх трагічних наслідків для України (і соціально-економічних, ментально-психологічних, генетичних) геноцидного терору голодом, спланованого та здійсненого тоталітарним сталінським режимом. Ретельне вивчення цих наслідків може переконати будь-яку неупереджену людину в тому, що це був саме геноцид, свідома акція, а не “результат неврожаю”, чи “підсумок класової боротьби”.

Осягнення нинішніми і прийдешніми поколіннями справжніх причин і наслідків трагедії Голодомору є найважливішою підвалиною для відновлення історичної правди і справедливості. Бо якщо нехтувати історичною пам’яттю, то, здається, ми можемо назавжди залишитися напівгромадянами, напівукраїнцями... Саме у пам’яті

минулого закладена істина, шлях до свободи, незалежності і правдивості.

Правда про Голодомор – це Світло на прихований, духовий стан сучасних українців, українського суспільства. Пам'ять – це дзеркало, але дзеркало Правди, а не Кривди! Тому пам'ятаймо задля тих мільйонів, які безневинно загинули, задля тих, хто живе тут сьогодні і задля тих, хто житиме у майбутньому!

Оптимістично налаштована Оксана Пахльовська: “Україна – нація дивовижної життєздатності, а отже, колись подолає свій постгеноцидний спадок і стане свідомою, шляхетною і впорядкованою європейською державою. Шанованою у світі, зокрема, за своє вміння шануватися” (Стаття “Джеймс Мейс і його місія”).

У передмові до книги “Джеймс Мейс: “Ваші мертві вибрали мене” головний редактор газети “День” Лариса Івшина також зазначає: “постгеноцидність – це не на віки. Вона лікується любов'ю, добром, знанням, терпінням... Час і зусилля – основний рецепт”.

Отже, найжахливішим злочином тоталітарної системи проти українського народу став штучний голод 1932–1933 рр. Наслідки цієї трагедії, без сумніву, дають право історикам визначати Голодомор як одну з найбільш трагічних подій в історії людства. Голодомор 1932–1933 рр. – це історична минувшина, що живе у пам'яті очевидців, жагучим болем відгукується у їхніх душах, у серцях нинішніх поколінь українців.

Список літератури

1. *Конквест Р.* Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест. – К., 2003. – 371 с.
2. *Кульчицький С.* Демографічні втрати України у ХХ столітті / С. Кульчицький // Дзеркало тижня. – 2004. – 2–8 жовтн.
3. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
4. *Ксенжек О.* Ще не вмерла Україна / О. Ксенжек // Універсум. – 2007. – № 11–12. – С. 5–15.
5. http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/ds/kn/kn_u/kn1209_u.html
6. *Соболев Ю.* Український феномен / Ю. Соболев // Дзеркало тижня. – 2009. – 16–22 травн.
7. Голодомор в Україні 1932–33 рр.: причини та наслідки. (з матеріалів Інституту історії України НАН України) [Електронний ресурс] // Режим доступу // <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/16742.htm>
8. *Василенко В.* Голодомор 1932–1933 років в Україні: правова оцінка / В. Василенко // Дзеркало тижня. – 2008. – 18–24 жовтн.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 років В УКРАЇНІ

9. *Кульчицький С.* Голодомор 1932–1933 рр. : Вердикт учених / С. Кульчицький // День. – 2008. – 27 серпн.

10. *Пахльовська О.* Голодомор: чорна книга комунізму в Україні [Електронний ресурс] // О. Пахльовська. – Режим доступу // <http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=6585#top>

11. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.

12. *Мейс Дж.* Факти і цінності: особистий інтелектуальний пошук / Дж. Мейс // Джеймс Мейс: “Ваші мертві вибрали мене” / [За заг. ред. Л. Івашиної]. – К. : ЗАТ “Українська прес-група”. – 2005. – С. 10–32.

13. *Мейс Дж.* Земля на крові / Дж. Мейс // Джеймс Мейс: “Ваші мертві вибрали мене” / [За заг. ред. Л. Івашиної]. – К. : ЗАТ “Українська прес-група”. – 2005. – С. 42–51.

14. *Мейс Дж.* Політичні причини Голодомору в Україні (1932–1933) / Дж. Мейс // Джеймс Мейс: “Ваші мертві вибрали мене” / [За заг. ред. Л. Івашиної]. – К. : ЗАТ “Українська прес-група”. – 2005. – С. 52–79.

15. *Мерль Ш.* Голод 1932–1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? / Ш. Мерль // Отечественная история (Москва). – 1995. – № 1. – С. 51–62.

16. *Таугер М.* Урожай 1932 года и голод 1933 года / М. Таугер // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. 298–314.

17. *Марочко В. І.* Висновки Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні / В. Марочко // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 816–820.

18. *Соловчук Л.* Французькі вчені дослідили голодомор в Україні / Л. Соловчук // Всесвіт. – 2003. – №11–12. – С. 182–192.

19. *Теннок Ч.* Спізнілий тріумф жертв Голодомору За підтримки Європи Україна дивитися в обличчя своєму страшному минулому / Ч. Теннок // День. – 2008. – 24 жовт.

20. *Кульчицький С.* Демографічні наслідки голоду-геноциду 1933 р. в Україні / С. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – №7. – С. 7–19.

21. *Цаплин В. В.* Статистика жертв сталинизма в 30-е годы / В. Цаплин // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С. 175–181.

22. *Марочко В. І.* Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні / В. Марочко // Український історичний журнал. – Київ, 2003. – №5. – С. 125–144.

23. Росія розсекречує документи про Голодомор [Електронний ресурс] Режим доступу : // <http://www.unian.net/ukr/news/news-302792.html>

24. *Кульчицький С.* Таємниці радянського голоду початку 30-х рр. / С. Кульчицький // День. – 2010. – 12 січн.

25. *Кульчицький С.* Росія не бачить принципової різниці між голодом в Україні та в інших регіонах СРСР / С. Кульчицький // День – 2003. – 22 листоп.

26. Правда о Голодоморе [Електронний ресурс] Режим доступу: // <http://www.lenta.ru/conf/golodomor/>

27. Пахльовська О. Супроти упирів минулого: Голодомор і формування історичної пам'яті в українській, польській та російській культурах / О. Пахльовська // День. – 2008. – 15 листоп.

28. Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати Української РСР у 30 - ті роки / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // Український історичний журнал. – 1991. – №2 – С. 32–44.

29. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927–1938 роках / С. Максудов // Голод на Україні 1932–1933. Вибрані статті / Упорядник Н. Каратницька. – Сучасність, 1985. – С. 17–28.

30. Кульчицький С. В., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 р / С. В. Кульчицький, С. Максудов // Український історичний журнал. – 1991. – №2 – С. 3–10.

31. Кульчицький С. Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні як геноцид / С. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 225–300.

32. Лібанова Е. Катастрофа та її відлуння. Оцінка демографічних втрат України внаслідок Голодомору 1932–1933 років / Е. Лібанова // Сучасність. – 2008. – №11 (листопад). – С. 22–39.

33. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки / Упорядник Андреа Граціозі. – Х. : “Фоліо”. – 2007. – 255 с.

34. [Електронний ресурс] Режим доступу: // <http://holodomor33.org>

35. Пахльовська О. Джеймс Мейс і його місія. Перемога над Великим Страхом / О. Пахльовська // День. – 2007. – 15 лют.

36. Сюдюков І. Постгеноцидний токсикоз. Джеймс Мейс як видатний майстер соціальної діагностики / І. Сюдюков // День і вічність Джеймса Мейса / [За заг. ред. Л. Івашиної]. – К., ЗАТ “Українська прес-група”. – 2008. – С. 348–351.

37. Андрусів С. Страх перед мовою як психоконкомплекс сучасного українця / С. Андрусів // Сучасність. – 1995. – № 7–8. – С. 145–151.

38. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард / Перев. с англ. – СПб. : Изд. “Питер”, 1999. – 464 с.

39. [Електронний ресурс] Режим доступу: // <http://www.president.gov.ua/news/8299.html>

40. Шуйський І. Вчені попереджали про незворотні наслідки голоду / І. Шуйський // Дзеркало тижня. – 2009. – 26 вересн. – 2 жовтн.

41. Крамаренко О. Психологія Голоду / О. Крамаренко // Україна молода. – 2010. – 12 січн.

42. [Електронний ресурс] Режим доступу: // <http://sociolab.net/2010/04/09/страхи-жителей-луганского-региона-2005-2009г/>

43. Кара-Мурза С. Страх голода в манипуляции сознанием [Електронний ресурс] / Сергей Кара-Мурза. – Режим доступу : // www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul_content.htm

ГОЛОДОМОР 1932–1933 років В УКРАЇНІ

44. Тисячна Н. Без усвідомлення трагедії Голодомору неможливе розуміння багатьох подій у ХХ столітті / Н. Тисячна // День. – 2007. – 9 листоп.
45. Сидорук А. Роберт Конквест проти “імперії зла” / А. Сидорук // Дзеркало тижня. – 2007. – 14–20 липн.
46. Унамуно М. де. О трагическом чувстве жизни у людей и народов / М. Унамуно / Пер. с испанского, вступ. Стаття и комент. Е. В. Граджа. – К.: Символ, 1996. – С. 6–42.
47. Гриневич Л. Хроніка колективізації та голодомору в Україні 1927–1933. – К. : “Критика”, 2008. – Том I. 1928–1929. – Книга 1 / Л. Гриневич. – 550 с.
48. Крамаренко О. Пам’ять про Голодомор як наріжний камінь євроінтеграції / О. Крамаренко // Універсум. – 2007. – № 11–12. – С. 20–21.
49. У моїй долоні – колосок пшениці [Електронний ресурс] Режим доступу: // <http://history.org.ua/JournALL/pro/18/1.pdf>
50. Безансон А. Пам’ятати й досліджувати / А. Безансон // Сучасність. – 1983. – №10 (жовтень). – С. 48–51.
51. Полюхович Д. Голодомор як акт творіння “гомо советікус” / Д. Полюхович // И-Репортер. – 2009. – 23 листоп.
52. Онуфрив С. Постколоніальний характер політичного дискурсу ЗМІ України / С. Онуфрив // Українська журналістика в контексті доби : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 23–24 верес. 2004 р) / [За ред. С. Костя]. – Львів, 2004. – С. 280–285.
53. Іванишин П. Присутність Голодомору: уроки мертвим живим і ненародженим [Електронний ресурс] / П. Іванишин . – Режим доступу : // www.banderivets.org.ua/index.php?page=pages/zmistd0/Ivanyshyn/article14
54. Крамаренко О. Ми всі – жертви Голодомору / О. Крамаренко // Універсум. – 2008. – № 7–8. – С. 1–2.
55. Трофімова Н., Сонюк В. Які соціально-психологічні наслідки Голодомору? / Н. Трофімова, В. Сонюк // День. – 2007. – 3 жовтн.
56. З сайту президента Януковича прибрави Голодомор і дружину [Електронний ресурс] / Режим доступу : // www.pravda.com.ua/news/2010/02/28/4819246/
57. Штогрін І. Ліна Костенко: немає часу на поразку [Електронний ресурс] / І. Штогрін. – Режим доступу : // www.telekritika.ua/daidzhest/2010-03-24/51854
58. Сюдюков І. Дослідження постгеноцидного суспільства вимагає культури й тактовності від тих, хто береться за цю тему / І. Сюдюков // День. – 2008. – 28 жовт.

Питання для контролю і обговорення:

1. Які області найбільш постраждали демографічно голоду 1932–1933 рр?

2. Як оцінюють західні дослідники демографічні втрати українського голодомору?
3. На основі яких даних вивела тогочасні втрати населення України незалежна Міжнародна комісія з розслідування Голодомору в Україні?
4. У чому суть російського погляду на демографічні наслідки українського Голодомору?
5. Хто першими серед українських науковців почали вивчати демографічні втрати голоду 1932–1933 рр.?
6. Які зміни у свідомості, зокрема національній, спричинив Голодомор 1932–33 рр.?
7. У чому полягає суть ефекту “тунельного” сприйняття?
8. Які Ви знаєте історичні артефакти пам’яті у сучасному постгеноцидному суспільстві?
9. У чому полягає суть феномену “вивчена безпорадність” за Є. Головахою?
10. Які форми системної деструкції України в період комуністичного режиму?

Рекомендована література для самостійної роботи

1. Андрусів С. Страх перед мовою як психокомплекс сучасного українця / С. Андрусів // Сучасність. – 1995. – № 7– 8. – С. 145–151.
2. Гриневич Л. Хроніка колективізації та голодомору в Україні 1927–1933. – К.: “Критика”, 2008.– Том 1. 1928–1929. – Книга 1. / Л. Гриневич. – 485 с.
3. Джеймс Мейс: “Ваші мертві вибрали мене” / Дж. Мейс / [За заг. ред. Л. Івашиної]. – К., ЗАТ “Українська прес-група”. – 2005. – 672 с.
4. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.
5. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест. – К., 2003. – 371 с.
6. Кульчицький С. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / С. Кульчицький. – К., 2008. – 237 с.
7. Кульчицький С. Демографічні втрати України у ХХ столітті / С. Кульчицький // Дзеркало тижня. – 2004. – 2–8 жовтн.
8. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки / Упорядник Андреа Граціозі. – Х.: “Фоліо”. – 2007. – 255 с.
9. Мейс Дж. Політичні причини Голодомору в Україні (1932–1933) / Дж. Мейс // Джеймс Мейс: “Ваші мертві вибрали мене” / За заг. ред. Л. Івашиної. – К., ЗАТ “Українська прес-група”. – 2005. – С. 52–79.
10. Пахльовська О. Голодомор: чорна книга комунізму в Україні [Електронний ресурс] // О. Пахльовська. – Режим доступу : // <http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=6585#top>

ГОЛОДОМОР 1932–1933 років В УКРАЇНІ

11. Пахльовська О. Джеймс Мейс і його місія. Перемога над Великим Страхом / О. Пахльовська // День. – 2007. – 15 лют.

12. Соболев Ю. Український феномен / Ю. Соболев // Дзеркало тижня. – 2009. – 16–22 травн.

13. Сюдюков І. Постгеноцидний токсикоз. Джеймс Мейс як видатний майстер соціальної діагностики / І. Сюдюков // День і вічність Джеймса Мейса / [За заг. ред. Л. Івашиної]. – К., ЗАТ “Українська прес-група”. – 2008. – С. 348–351.

Розділ V

ГОЛОДОМОР І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА ГРОМАДСЬКІСТЬ початку 30-х рр. ХХ ст.

§ 5.1. Початок боротьби за правду про Великий Голод

Бажання допомогти українцям, яких виморювали голодом у радянській Україні, було зумовлене не лише звичайним, людським чи християнським співчуттям до біди і страждання ближнього (помилково, недоречно було б казати про якісь політичні міркування, про якісь політичні інсинуації і вигоди у цьому контексті). Це бажання було зумовлене і відчуттям єдинокровності, що формувалося упродовж багатьох сотень років, навіть тисячоліття. Ідея соборності невіддільна від української історичної долі, колективної свідомості і навіть ментальності, так само як і ідея державності. Щоправда, українська соборність – принципово інша, ніж сумнозвісне “собираніе земель русских”, ніж “єдинонеделимство”, ніж жорстокий і безкомпромісний, аж до крові (чужої), захист “исконно русских земель”. Теоретично обґрунтував ідею української соборності М. Грушевський (на зламі ХІХ і ХХ століть). Він створив для неї наукову базу, довів, що українці як народ мають свій власний, самобутній, незалежний від інших розвиток. Проте вперше у політичному форматі, у політичному житті ця ідея пролунала на західних українських землях – Головна руська рада, перша українська політична партія, яку було створено під час “весни народів”, у своєму маніфесті заявила, що галицькі русини є частиною “великого 15-мільйонного руського (тобто, українського. – С. К.) народу”.

Образно кажучи, бажання допомогти своїм братам по той бік Збруча – це був поклик крові. Треба зважати на те, що ситуація українського селянства на західноукраїнських землях на той час теж легкою не була – ні на Волині, ні в Галичині, ні на Буковині, ні на Закарпатті. Щодо Східної Галичини і Волині – ще в липні 1919 року польський сейм ухвалив закон “Основи земельної реформи”, а в липні 1920 – закон “Про виконання земельної реформи”. Нагадаємо, що

остаточно долю Західно-Української Народної Республіки було вирішено на Раді амбасадорів аж у березні 1923 року. Польща окупувала українські землі на підставі тимчасового мандату Антанти, але поводитися не лише як окупант, а як господар із далекоюсяжними планами. Йшлося про щорічне розпарцелювання 100 тисяч гектарів державних земель, а також земель великих землевласників. Вся земля мала потрапити до польських рук – це була відверта колонізація українських земель, що більше, в грудні 1920 року сейм ухвалив закон про колонізацію “східних кресів”. “Ендеки” (національні демократи, найбільш шовіністська й антиукраїнська польська політична сила) на своєму з’їзді (1921) заявляли, що збільшення польської власності, насамперед землі і майна, є найбільшим обов’язком громадськості й уряду, що передача землі під будь-яким приводом в чужі, не польські руки з національної точки зору є зрадою. В. Вітос, тодішній прем’єр польського уряду і лідер партії “П’яст” теж розглядав земельну реформу не тільки як суспільно-економічну, але й як державну та національну проблему [1, с. 226].

Таку ж політику колонізації й румунізації, відповідно, здійснював Бухарест на українській Буковині. Дещо інша ситуація була на Закарпатті, яке увійшло до складу Чехословаччини, але і там українці не відчували себе господарем на своїй землі. В. Гренджа-Донський, відомий письменник, публіцист, громадський діяч, неодноразово звинувачував Прагу в шовінізмі і чехізації. Таким чином, більшість українських селян продовжувала залишатися малоземельними власниками і це визначало як характер їх господарювання, так і матеріально-побутові умови [1, с. 228]. Значною мірою українському селянству допомагали кооперативні форми господарювання, це особливо помітно було у Східній Галичині, що можна прямо пов’язати і з високою національною свідомістю. Не випадково польський уряд заборонив поширення впливу українських кооперативів із Галичини на Волинь.

Допомагала долати матеріальні негаразди й еміграція за океан або сезонна робота в Європі. Звичайно, що світова економічна криза кінця 20-х –початку 30-х років негативно вплинула на рівень добробуту українців на західноукраїнських землях, крім цього, треба мати на увазі й загострення українсько-польського протистояння в Східній Галичині. Поява ОУН у 1929 році була не результатом цього протистояння, а закономірністю розвитку української історії міжвоєнної доби, усвідомленням того, що лише власна держава буде захищати національні, зокрема й економічні інтереси українців. Ще дуже недавніми були дні втраченої державності, зовсім близькою в

часі була надія на “українізацію” в радянській Україні, що змінилася розчаруванням. Якщо до усвідомлення краху надій на відродження України (після процесу над СВУ (1930) і терористичною за характером, формою і антиукраїнською за змістом колективізацією) додати й жорстоку “паціфікацію” (1930) у Східній Галичині, то треба визнати, що в дуже складний час українська громадськість на західноукраїнських землях дізналася про голод у радянській Україні. Зауважмо, що в психологічному плані українське селянство було готове сприйняти ситуацію з голодом: знали його в усіх регіонах, дуже часто голод панував у гірських регіонах Закарпаття і Буковини. Але, як виявилось згодом, є голод і Голод. Треба взяти до уваги і те, що у липні 1932 року між Польщею і СРСР було підписано пакт дружби, а тому польський уряд не був зацікавлений у тому, щоб на території Польщі як держави відбувалися якісь акції, спрямовані проти Радянського Союзу.

На початку листопада 1933 року на одному із засідань сейму питання голоду порушив Д. Левицький, голова УНДО. Він зазначив, що голод є наслідком не якоїсь небувалої стихійної катастрофи, а свідомої мети більшовицької політики. Д. Левицький критикував підписаний нещодавно пакт дружби. Український діяч був далекогляднішим, ніж польські керівники. Він підкреслив: “Ми переконані в тому, що той пакт на дальшу мету принесе тільки шкоду польській державі, тому що кожний союз Польщі і Москви кінчався для Польщі завжди трагічно. В історичній перспективі той пакт, раніше чи пізніше, з волі чи проти волі нині подружених сторін, стане згодом тільки клаптиком паперу, бо він неприродний, не тільки з огляду на різну соціально-політичну структуру суспільності обох держав, а головно тому, що його заключили без третього господаря земель Східної Європи, без українців” (“Діло” за 6 листопада 1933 р.).

Зрозуміло, що публікації про Голодомор у пресі – це була найоперативніша форма реакції на нього, на жаль, тривалий час чи не єдиною, бо вмiли більшовики приховати, замовчати проблему, бо добре володіли вмінням “прятать концы в воду”, що увійшло в московський лексикон і політичний інструментарій ще від часу розправи із вільним і гордим Новгородом. Аж у липні 1933 року і в Галичині, і в середовищі української еміграції відбуваються збори представників різноманітних українських організацій, на яких обговорюють одне питання – голод в Україні.

24 червня 1933 року УНДО і УСРП ухвалили спеціальні резолюції, в яких вони засудили політику більшовиків щодо України і закликали до боротьби з радянофільством. У резолюції УНДО, зокрема,

сказано: “Московська большевицька влада в 1920 р. здолала збройно визвольне змагання українського народу і прилучила силою великі українські території по двох боках Дніпра до совітської держави. Український народ не полишав боротьби за своє віддільне існування, а веде її постійно, як у межах УСРР, так і поза ними, з московськими більшовиками за здійснення найвищого права нації. Щоб зламати спротив українського народу, більшовицька влада вжила нелюдських заходів. Під політичним оглядом московські комуністи щораз завзятіше гнетуть український народ, а саме в’язнять, одсилають на примусові роботи й винищують фізично свідомих та ідейних під національним оглядом селян, робітників та інтелігентів.

Під господарським оглядом московські комуністи ведуть на Україні політику повного визиску... У сільськогосподарській ділянці довели колективізацію до занархізування хліборобства та повели неперебірливу в засобах і наскрізь грабункову політику, яка спричинює в тій найбагатшій і найплодовитішій країні Східної Європи постійний голод і невидану в світі нужду в українському селі. Така господарська політика комуністів довела до того, що маси українського населення вмирають з голоду. Центральний комітет Українського національно-демократичного об’єднання якнайгостріше осуджує цю грабіжницьку, розраховану на моральне винищування українського народу політику комуністів на Україні” (“Діло” від 1 липня 1933 року). Принципово не різнилася і резолюція іншої масової партії – УСРП, яку опублікував “Громадський голос”, але від пропозиції УНДО створити спільну структуру у зв’язку із голодом у підрадянській Україні і УСРП, і УСДП відмовилися.

З ініціативи Української парламентарної репрезентації (українські депутати у варшавському сеймі і сенаті) 16 липня 1933 року у Львові відбулася попередня нарада представників українських установ і організацій з приводу голоду в Україні. На цій нараді було вирішено створити відповідний громадський комітет і вибрано комісію, яка мала підготувати це питання. 24 липня УПР скликала другу нараду, в якій взяли участь представники 44 українських політичних, культурних, культурно-освітніх, господарських установ, організацій, товариств.

На цій нараді і було створено Український громадський комітет рятунку України (УГКРУ), “який, – пише М. Рудницька, – став немов централею для всієї політичної й харитативної акції в зв’язку з Голодом” [2, с. 406]. Комітет очолив Д. Левицький (голова УНДО і УПР), члени т. зв. ділового комітету – В. Мудрий (голова), М. Рудницька, В. Дорошенко, З. Пеленський. УГКРУ звернувся до українського

народу з відозвою, яку підписали представники майже всіх товариств і організацій, що брали участь в установчій нараді. Діловий комітет звернувся із закликом: "...звертаємося з гарячим зазивом до Українців у цілому світі станути до спільної з нами протестаційної й допомогової акції з приводу червоного терору й голоду на Україні. Скрізь, де живе український нарід, чи на рідній землі, чи на чужині, треба вести планову й одноцілу працю... У тих краях і більших українських осередках, де нема комітетів рятунку України, закликаємо такі загальногромадські Комітети негайно оснувати. Український Громадський комітет у Львові стоїть уже в зв'язку з цілою низкою аналогічних організацій, які оснувалися на інших українських західних землях, в більшості європейських еміграційних осередках". Цю відозву опублікували провідні львівські газети – "Діло", "Новий час", "Нова зоря".

До складу комітету не увійшли УСРП і УСД, які створили окремий Спільний комітет УСРП (І. Макух і М. Стахів) і УСДП (А. Ганкевич і І. Квасниця), до них приєдналася і "Закордонна делегація УСДРП" (на чолі з І. Мазепою і П. Феденком). Вони теж звернулися із відозвою, в якій писали про "безоглядний економічний визиск українського народу більшовицькою диктатурою, яка вважає Україну своєю колонією".

Із відозвою "До братів-селян галицької, волинської, поліської й холамської землі. Український хліб для українських голодних селян й робітників" виступила й Українська селянська партія ("Нове слово" від 30 липня 1933 року).

Ще перед появою в пресі відозви УГКРУ Українська греко-католицька церква, на чолі з митрополитом А. Шептицьким, оприлюднила звернення. Воно починається так: "Україна в передсмертних судорогах! – Населення вмирає голодовою смертю. Оперта на несправедливості, обмані, безбожництві та деправації, людоїдна система державного капіталізму довела багатий донедавна край до повної Руїни. Днесь бачимо наслідки поступування большевиків: положення з кожним днем стає страшніше. Вороги Бога і людства відкинули релігію – основу суспільного ладу, відібрали свободу – найбільше добро людини, зі свобідних горожан-селян – зробили невольників...." ("Правда" від 30 липня 1933 року).

У результаті цих закликів протестна акція охопила всі чотири воєводства: Львівське, Тернопільське, Станіславське й Волинське. Діловий комітет видав низку обіжників і комунікатів з інструкціями, як створювати повітові громадські комітети, як збирати й надсилати до УГКРУ у Львові листи з радянської України, як оформляти прото-

коли розмови з утікачами з радянської України, як організувати збір грошей, збіжжя, одягу, як збирати літературу про Голод і матеріали про діяльність комітетів (брошур, летючок, резолюцій зборів тощо).

УГКРУ видав дві брошури: “Лихоліття України” В. Мудрого, в якій автор проаналізував національну й економічну політику Москви, що призвела до Голодомору в Україні, “Рятункова акція для Великої України” А. Жука (тут зроблено огляд діяльності Комітетів рятунку України).

12 жовтня 1933 року УГКРУ оголосив комунікат з приводу проведення 29 жовтня дня національної жалоби. Передбачалося, що цього дня відбудуться панахиди, а потім – збори, на яких мали бути виголошені доповіді з приводу Голодомору в Україні й прийняті відповідні резолюції, йшлося в комунікаті і про збір грошових пожертв.

Польський уряд заборонив проводити масові заходи, серед них і день національної жалоби, проте в багатьох містах панахиди і збори все ж відбулися. М. Рудницька зазначає, що проведення цих масових заходів мало ще й локальну політичну мету – боротьбу з радянським фільством. У резолюціях багатьох зборів зазначалася вимога ліквідувати діяльність московсько-більшовицьких прислужників.

Це був перший напрям діяльності УГКРУ: організація повітових комітетів, координація їх діяльності, організація протестних і допомогових акцій, інформування громадськості.

Інший аспект діяльності УГКРУ – формування світової громадської думки, співпраця з українськими політичними й громадськими структурами в Європі й на американському континенті.

У Луцьку (Волинь) українські політики, що підтримували Безпартійний блок співпраці з урядом разом із представниками інших українських організацій Волині створили Волинський громадський комітет допомоги голодуючим. Це було 17 жовтня 1933 року, а на початку листопада у газеті “Українська нива” було вміщено заклик до українців Волині приєднатися до допомогової акції. ВГКДГ мав свої відділки в кількох містах Волині. Треба зауважити, що вирішальну роль у створенні ВГКДГ відіграло Волинське українське об’єднання (ВУО). Створення комітету підтримав і єпископ Православної Церкви Полікарп.

У Чернівцях 7 серпня 1933 року було створено Громадський допомоговий комітет рятунку України, який очолювали сенатор В. Залозецький. Про голод писала українська преса, що виходила в Чернівцях – “Самостійна думка”, “Час”, “Народна сила”, “Нове життя”. За допомогою цих газет Громадський допомоговий комітет рятунку України призначив на 28 серпня демонстрацію в Чернівцях на знак

протесту проти голоду в Україні. Румунська влада заборонила не лише демонстрацію, а й службу Божу. І все ж кілька тисяч українців зібралися біля кафедрального собору в Чернівцях, і панахида відбулася. Доречно нагадати, що румунська влада заборонила на 28 серпня і вихід газети “Час”, бо саме це видання ще з 1929 року правдиво писало про життя в радянській Україні, про голод теж. Так, наприкінці грудня на його сторінках з’явилася публікація під промовистою назвою “Проти московського червоного терору в Україні”.

На Закарпатті діяльність з приводу голоду в Україні була зосереджена в ужгородській “Просвіті”.

Чи була результативною діяльність УГКРУ, чи врятувала вона від смерті не мільйони, а хоч би тисячі українців? На жаль, лише тих, кому вдалося втекти, перейшовши кордон. М. Рудницька писала у статті “Акція рятунку голодної України на міжнародному терені”: “Коли дивитись на перспективи і висліди праці Рятункових Комітетів під кутом фактичної допомоги страдаючому і вигибаючому від голоду населенню України, нас огортає жах і руки опадають у почутті безсилля” (ч. 5 “Діла” від 7 січня 1934 р.). Причина одна – Москва категорично заявляла про те, що голоду в Україні нема, що це антирадянська пропаганда. Позиція Москви виключала масову допомогу, радянське керівництво ще дозволяло продуктивні посилки або грошові перекази, але не від міжнародних організацій, а від родичів, які перебували за кордоном. В іншому разі тих українців, які отримували допомогу із-за кордону, переслідували. Зрештою, міжнародний Червоний Хрест теж не проявляв належної наполегливості. Був ще один варіант допомоги – через “Торгсин”, але Червоний Хрест не мав стільки коштів, щоб допомогти мільйонам голодних українців.

Звичайно ситуація могла би бути й іншою, можна було допомогти Україні реально, якби держави Європи в тій чи іншій формі змусили більшовицьку Москву прийняти допомогу голодуючим українцям.

Галицькі українці намагалися порушити справу Голодомору на міжнародній арені, вони намагалися переконати світову громадськість у тому, що голод в Україні – це міжнародна проблема.

Активно працював Союз українок (його очолювала М. Рудницька). Він звернувся з відозвою “До жіноцтва культурного світу”, з тексту якої жінки різних держав змогли дізнатися про величезні жертви українців у результаті терору і Голодомору – про смерть на будівництві біломорсько-балтійського каналу, про Соловки, про винищення інтелігенції. “Все це діється серед мовчання цивілізованого сві-

ту. Щойно в останніх часах помітно в християнських колах деяких європейських країн відрух протесту і бажання допомогти. Відповідальні чинники держав – мовчать. Сховавши в теку недавно заключені з більшовиками “пакти неагресії” чи торговельні договори (яких предметом є м. ін. те саме криваве збіжжя України) примружують очі на “внутрішні справи” “заприязненої держави”, мовчать лояльно, чекаючи кінця більшовицького експерименту”. І десять жіночих організацій відгукнулися! Вони надіслали відповідні меморандуми в справі Голодомору голові Ради Ліги Націй Й. Мовінкелю.

УСРП і УСДП, як відомо, не увійшли до складу Українського громадського комітету рятунку України, але вони теж старалися повернути увагу міжнародної громадськості до Голодомору. Так, під час Міжнародної соціалістичної конференції в Парижі доповідь про Голодомор зробив П. Феденко.

В УГКРУ закордонну акцію доручили вести М. Рудницькій і З. Пеленському. (На форумі Ліги Націй у 1930 р. вони захищали галицьких українців від польської “пацифікації”). На початку вересня 1933 року вони й цього разу виїхали до Женеви. Перед ними стояло завдання – зв’язатися з українськими комітетами допомоги голодним у європейських столицях і взяти участь у роботі Конгресу національностей, зацікавити міжнародні гуманітарні установи голодом в Україні, а найголовніше – добитися того, щоб питання Голодомору було обговорено на сесії Ліги націй.

8 вересня 1933 року УГКРУ ухвалив звернення “До культурного світу”, в якому змалював ситуацію України в більшовицькій імперії і просив допомогти голодним, що вмирали на українських землях: “Вмирає з голоду на очах Європи великий, багатомільйонний український народ. Вмирають доведені до краю насильницьким визиском завойовника – червоної імперіалістичної Москви – Радянська Україна й інші південні області Радянського Союзу – Кубань і Донщина, які творять Північно-Кавказький край, а заселені також переважно українцями... Комітет звертається з закликом до суспільностей культурних народів світу – протестувати проти грабежів, поневолення й фізичного винищення українського народу більшовицькою Московією та маємо надію, що культурний світ прийде нам, що мешкають поза межами большевицьких страхів, із поміччю для полегшення долі голодуючих наших братів під московсько-більшовицьким панування” (“За Україну” від 1 жовтня 1933 року).

Проте шансів на допомогу з боку “культурного світу” практично не було. Європейські держави не хотіли псувати стосунки з Радян-

ським Союзом. Тому успіхом можна вважати навіть те, що на закритій нараді керівного органу Ліги Націй 29 вересня 1933 року все ж таки йшла мова про ситуацію в Україні (ми ще повернемося до цієї проблеми).

“Українську проблему” було порушено і на Конгресі європейських національностей. Це сталося 16 вересня – тобто раніше, ніж це питання розглядалося у Лізі Націй. На конгресі виступила М. Рудницька.

Про це вона згадувала так: “Нічого не примовчуючи, нічого не пом’якшуючи, я з’ясувала і голодове лихоліття українського народу, і злочинну політику Москви, яка це лихоліття спричинила, і політику великодержав, які заради добрих взаємовідносин з советським урядом, прижмурюють очі на його злочини в Україні і таким чином стають за нього співвідповідальними. Голова зборів мене не перебивав, але після моєї промови президент і секретар висловлювали жаль, що дискусія перейшла на політичні рейки... Нашої мети ми досягли, бо міжнародна преса підхопила основні українські тези про Голод і конгрес схвалив у цій справі окрему резолюцію, доручаючи президії передати її особисто президентові Ради Ліги Націй. Правда, ця резолюція нас зовсім не задовольнила, все ж у ній говорилося, що “прилюдна опінія всього світу повинна вважати за свій елементарний обов’язок підтримати акцію в користь жертв жахливої голодової катастрофи в Советському Союзі, особливо ж в Україні” [2, с. 423–424]. Значно згодом, через п’ятдесят років, М. Рудницька оцінила ситуацію гостро, але справедливо: “Моральна відповідальність за те, що світ по-пилатівськи обмив свої руки і дав мільйонам українських селян згинуть в голодових муках, падає не тільки на уряди західних держав, але також на широкі кола їхніх громадян. Винуватців було багато, але неоднакова була їх вина. На найгостріший осуд заслуговують продажні й несумлінні журналісти, які своїми кореспонденціями з Москви свідомо обманювали світову громадськість. За ними йдуть різні категорії п’ятиколонників у вільному світі, які виконували службу платних большевицьких агентур; різного роду большевизни, які баламутили публічну опінію фальшивими інформаціями: ватаги “прогресистів” у всіх країнах; тисячі снобів, які вважали за добрий тон виявляти ентузіазм для “країни прогресу”; мільйони “неутральних”, які твердили, що це – “внутрішня справа іншої країни”; мільйони “благородних людей”, які заспокоювали своє сумління і нерви, кажучи, що “ці відомості перебільшені”, що “це – неможливо”... Трагедія була не в тому, що не було автентичних відомостей про Голод. Трагедія була в психологічній настанові культурного світу. Громадянства західних країн психічно не сприймали інформацію

про Голод, бо ця інформація розвіювала їх рожеві ілюзії про країну “геніального” експерименту.

Доводиться, далі, констатувати, що чверть століття тому українське громадянство, що проживало поза владою Москви, бій за правду про Великий Голод прогало. Навіть якби ми були багато сильніші і з більшою відданістю за правду боролися, треба сумніватися, чи в тодішній міжнародній ситуації ми були б могли добитися якихось конкретних успіхів” [2, с. 431–432].

Зрозуміло, що розгляд питання на Конгресі європейських національностей полегшив подолання складної процедури, проторував шлях до Ліги Націй.

Усі добре розуміли – незважаючи на самовіддану роботу УГКРУ і Ділового комітету реально, фактично допомогти українцям, яких більшовицька влада винищувала голодом, дуже важко. Однак ці зусилля все ж не були даремними. З цього приводу на сторінках “Діла” М. Данько писав у статті “Протиголодова акція на міжнародному терені”: “Великим успіхом треба вважати, що протиголодову акцію, яка є національною українською справою, світ через Союз Народів визнав загальнолюдською, гуманітарною справою”.

Шкода, але М. Данько видавав бажане за дійсне. Це, щоправда, не применшує заслуг і галицьких українців, і української діаспори, які намагалися привернути увагу до народобивства в Україні.

§ 5.2. Голодомор у відображенні західноукраїнської преси початку 30-х років

Ми вже зазначили, що у другій половині липня – на початку серпня 1933 року газета “Свобода” (друкований орган УНС) друкувала велику публікацію М. Рудницької “Боротьба за правду про Великий Голод”. Автор пише: “Уже протягом цілого 1932 року ходили у Львові вперті чутки, що на підсоветській Україні – голод. Але ніхто, мабуть, тоді не усвідомлював, наскільки ситуація трагічна й загрозлива. Щойно звістка про самогубство Скрипника стала для всіх доказом, що за Збручем твориться щось несамолюбне, і власне ця звістка спонукала до активного виступу поцейбічну суспільність в обороні загрозеного життя українського народу”. М. Рудницька лише частково має рацію. М. Скрипник застрівився 7 липня 1933 року, коли в Україні був, мабуть, апогей Голодомору. Західноукраїнська преса почала писати про голод в Україні значно раніше. Зрештою, можна послатися на кілька джерел–досліджень, що стосуються цього питання

(І. Вдовичин, М. Житарюк, С. Кость, А. Яценко). Найширше це питання висвітлює Я. Папуга, його монографія “Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим” була надрукована в 2008 році.

Коротко про структуру західноукраїнської преси того часу. Докладніше це питання з’ясовано в монографіях С. Костя – (“Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини ХХ століття. Структура. Частина перша”, “Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини ХХ століття. Структура. Частина друга”, “Західноукраїнська преса першої половини ХХ століття у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування). Повторимо лише дуже важливий висновок: структура преси – це сукупність (система) періодичних видань, що функціонують на певних ідейно-концептуальних і методологічних засадах, зумовлена життєдіяльністю держави, нації, суспільства, що відображає цю діяльність, що є виразником національних інтересів і сприяє виконанню історичної місії того чи іншого народу, держави.

Ознакою і чинником рівня політичної й національної свідомості суспільства є наявність політичних партій та, відповідно, їх преси. У Галичині ситуація була така. Українське національно-демократичне об’єднання (УНДО) – на думку І. Кедрин (маємо на увазі його статтю “Хаос та плятформа консолідації” у “Ділі” від 7 січня 1937 року), єдина політична партія, що взяла на себе відповідальність за національно-політичну дійсність, її друковані органи “Свобода” і “Шлях нації” (теоретичний орган); “Діло”, як правило, підтримувало УНДО, хоча були серйозні розбіжності з керівництвом партії з приводу політики “нормалізації”. Із УНДО солідаризувалася преса концерну “Українська преса” під керівництвом І. Тиктора (“Новий час”, “Народна справа”).

Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП) намагалася поєднати національний момент із соціалістичним і через це, як вважав І. Кедрин, перебувала у трагічній ситуації; її друкований орган – “Громадський голос”; це все ж була впливова політична сила.

Українська соціал-демократична партія (УСДП) – це радше партійна фікція, а не партія, вона була малочисленою і невливовою.

Українська народна обнова (УНО) як партія була лояльною до польської держави, стверджувала засади католицької віри, свої політичні вимоги обмежувала автономією, перебувала під патронатом єп. Г. Хомишина; друкований орган – газета “Нова зоря”. УНО була досить впливовою силою.

Український католицький союз (УКС) теж дотримувався засад католицької віри, в політичному плані це була сила поміркована і не дуже активна; УКС перебував під патронатом митрополита Андрея Шептицького; друкований орган – газета “Мета”.

Фронт національної єдності (ФНЄ) зайняв свою нішу між легальним УНДО, що покладалося на парламентські і політичні засоби боротьби, і ОУН, що єдиним ефективним методом боротьби за державність вважала революційну, збройну боротьбу; друковані органи – “Перемога”, “Батьківщина”, “Українські вісті”; Д. Донцов і публіцисти ОУН називали членів цієї партії “теж націоналістами”.

Організація українських націоналістів (ОУН) – нелегальна політична сила, численна і впливова; її легальні друковані органи – “Український голос”, “Наш клич”, “Наш фронт”, “Голос”, “Голос нації”; за кордоном виходили журнали “Розбудова нації” і “Сурма”.

Москвофільська, радянофільська, що більше комуністична преса – уся ця преса не українська за духом, за змістом і про них окрема мова; І. Кедрин у згаданій статті висловився слушно: “Комуністи, свідомі, приналежні до КПЗУ чи КПП, і несвідомі, так звані комунарі – найбільше прокляття нинішнього українського життя за границями УССР”.

Якою ж поставала ситуація у радянській Україні у відображенні цієї преси?

Уже зима 1932–1933 рр. була складною. Найбільш далекоглядні й рішучі українські селяни тікали з України. Найзручнішою для цього була частина кордону з Румунією, але для цього потрібно було подолати Дністер. Про ці втечі повідомив кореспондент французької газети “Ля журнал”, а вже потім цю інформацію серед української громадськості поширила галицька преса. Про це писало “Діло” 24 березня 1933 року (“Драма над Дністром”) і “Нова зоря” (“На Дністрі розстріляли поверх тисячі людей”). Цього ж дня і “Громадський голос” повідомляв про втечу українців із радянської України через Дністер.

Радянський уряд одразу зреагував на можливість втечі голодних українських селян, адже з’являлися небажані свідки голоду. Було посилено охорону західного кордону – з Польщею і Румунією, крім цього Кремль планував депортацію населення (українського й молдавського) вздовж західного кордону і переселення в ці райони “надійних елементів”.

Навесні 1932 року львівські газети теж писали про це. Але проблематику голоду “Діло” почало висвітлювати ще раніше, бо уже в січні 1932 року газета вмістила огляд “Більшовицький терор в Укра-

їні в освітленні англійської преси”. Зрештою й раніше на сторінках “Діла” з кінця 20-х років, особливо у зв’язку з процесом над СВУ, публікації про життя в радянській Україні з’являлися регулярно. Інтенсивнішою поява цих публікацій стала все ж таки після холоднокровного вбивства радянськими прикордонниками українських селян при спробі перейти р. Дністер. Не маючи змоги бути очевидцями, українські журналісти, які працювали у виданнях, що підтримували УНДО (“Діло”, “Свобода”, видання концерну “Українська преса” – “Новий час”, “Народна справа”), преса УГКЦ (“Мета”, “Нова зоря” тощо), починають з тривогою писати про ситуацію в радянській Україні. Вони ще не здогадуються про справжні масштаби трагедії. Якщо зважити на те, що “Діло” – це щоденна газета, то кількість публікацій на тему голоду не така вже й велика, але важливо інше – значною була суспільна вага цих публікацій, бо йшлося про фізичну загрозу для українського народу.

Про джерела інформації, які використовувала західноукраїнська преса. Це розповідь очевидців, тобто тих українських селян, яким вдалося втекти через Збруч чи Дністер і отримати статус політичних емігрантів чи біженців (були випадки, коли, наприклад, румунський уряд депортував українських утікачів), це ті українці, що різними шляхами потрапляли на Захід. Це світова преса, що теж писала про голод (найбільші періодичні видання Європи і США мали своїх власних кореспондентів у Москві). Із авторських публікацій найцікавіші статті М. Данька, К. Мацієвича. Одна із найбільш серйозних публікацій у “Ділі” – стаття “Українська самостійність та московський імперіалізм” (від 10 серпня 1932 року), в якій автор пише: “Те, що відбувається тепер на Україні, є систематичним, очевидним нищенням українського народу. Коли торік і позаторік органи московського уряду гнали українських селянство до колективів, то воно мало все ж надію, то уряд перебере на себе принаймні обов’язок виживлявати тогочасних кріпаків.

Але ця надія українського селянства дуже скоро розвіялася. Засоби, якими більшовики видували вже з осені минулого року збіжжя з колгоспів, показало недвозначно, що московські пани не лише не дбають про своїх українських невірників, а навпаки: намагаються в першу чергу зламати голодом їх відпорність. Похід більшовиків проти “класового ворога” в колективізованім господарстві в Україні проведено так ґрунтовно, що більша частина України терпіла весною та літом цього року страшний голод, який остаточно здеорганізував сільське господарство збіжжевої ліферантки (постачальниці. – С. К. і Г. С.) Радянського Союзу”. Не варто заглиблюватися в структуру і

рівень аргументації, в те, наскільки докладно автор статті зрозумів причини і системність заходів більшовицького уряду, та відзначимо найважливіше: він зауважив повну несумісність української самостійності і московського імперіалізму.

Подібні аналітичні публікації траплялися не часто, що й зрозуміло – журналістам йшлося не стільки про наукове дослідження, скільки про те, щоб інформувати і свою, і зарубіжну громадськість про жахливі події, які більшовики намагалися приховати. А тому навряд чи можна погодитися із І. Вдовичиним, який стверджував, що українська преса Галичини “не тільки сповіщала світ про голодомор, аргументовано аналізувала його причини і наслідки. Було обґрунтовано доведено: голод – свідомий геноцид українського народу, здійснюваний Москвою” [3, с. 110], бо лише тепер можна сказати, що доведено і справжні причини Голодомору, і його штучність, і мету, та й не могла преса доводити на початку 30-х років, що голод – це геноцид українського народу, оскільки й термін “геноцид” з’являється у 1944 році (про це й сам автор пише). Але для цього потрібні були зусилля сотень і тисяч дослідників і публіцистів протягом кількох десятиріч, збір і вивчення величезного масиву різноманітних джерел. Не лише в 1932 році, а навіть взимку 1932–1933 років, навесні-влітку 1933 року, коли вже справді шаленів Голодомор і жертви його сягали кількох мільйонів, – навіть тоді журналісти Галичини не знали про масштабність Голодомору.

На нашу думку, у першому півріччі 1933 року “Діло” про голод пише значно менше, ніж у попередньому році. М. Марунчак зазначає у своїй монографії “Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі”: “Хоча голодова облога України прибирала вже на силах вже в перших місяцях 1933 р., то про це мало писалось у світовій пресі. Здавалось багатьом, що після збору збіжжя осінню 1932 р. проблема голоду на Україні буде розв’язана. Першу більшу вістку про трагічний стан подав кореспондент “Манчестер Гардіян” Мальком Магерідж, який без дозволу уряду переїхав Україну і Кубань і там стрінув жалюгідний стан. Скрізь стрічав людей опухлих від голоду. В малих містечках і селах народ був стероризований і не радо інформував кореспондента про ситуацію. Все збіжжя було забрано урядом. Хліба не було ніде. Був це лише початок 1933 р.” [4, с. 26].

Галицьких українців не потрібно було переконувати в тому, що Москва – одвічний ворог української державності, українського народу. Але й вони (найбільш проникливі) не могли зрозуміти відразу, що суть проблеми – не в неврожаї, стихійному лихові, не в нестачі

продуктів харчування. І світ, цивілізована Європа теж не могли (і не хотіли) повірити, що вимирають мільйони, а зерно, хліб є, оскільки його вивозять за кордон, експортують.

Наступний період висвітлення Голодомору почався в “Ділі” (а також у “Свободі”, в “Новому часі”) після того, як у червні 1933 р. відбулося засідання Центрального комітету УНДО, який ухвалив резолюції щодо становища в радянській Україні. У цих резолюціях зазначалося, що більшовицька влада вдалася до нелюдських засобів, щоб зламати спротив українського народу, що більшовицька влада штучно затирає національний характер українського письменства та науки, терором змушуючи їх служити комуністичному московському інтернаціоналізмові; більшовицький тиск щораз наполегливіше гнобить український народ – українців ув’язнюють, висилають, фізично знищують національно свідомих селян, робітників, інтелігентів, в економічному плані більшовики здійснюють в Україні імперську колоніальну політику.

Зауважмо, що публікації резолюції Центрального комітету УНДО передувала стаття С. Барана “З нашої трагедії за Збручем” (“Діло” від 21 травня 1933 року). Майже відразу після публікації резолюцій ЦК УНДО (25 червня) “Діло” друкує статтю М. Данька “Диктатура голоду” (29 червня).

Самогубство М. Скрипника (вже чи не єдиний на той час авторитетний представник українського націонал-комунізму, послідовний і наполегливий прихильник “українізації”), що сталося 7 липня 1933 року, теж зумовило інтерес з боку міжнародної громадськості до подій в Україні. Наприкінці липня “Діло” друкує статтю Е. Амменде “Голод на Україні”. “Діло” регулярно вміщує огляди європейської преси (“Англійська преса про голод”, “Відчуття голоду на радянській Україні в європейській пресі”, “Відчуття голоду на радянській Україні в німецькій та бельгійській пресі”). “Діло” дуже часто і в різноманітних формах використовувало публікації європейської преси. З одного боку, це було менш-більш надійне джерело інформації, з іншого – слугувало як аргумент в обґрунтуванні важливості й актуальності проблеми.

Було кілька важливих напрямів у висвітленні Голодомору: розповіді про Голодомор в Україні (завдяки спогадам і свідченням очевидців), показ реакції світу на Голодомор (і відповідно намагання вплинути на міжнародну громадську думку), висвітлення роботи Українського громадського комітету рятунку України, висвітлення процесу над М. Лемиком, який вбив високопоставленого чиновника

із радянського консульства у Львові (22 жовтня 1933), питання голоду в Україні на форумі Ліги Націй.

До проблеми голоду в радянській Україні преса УНДО зверталася і в наступні роки – “Японці про голод на Україні” (“Діло” від 9 червня 1934 року), “Повна безнадійність будучого” (“Діло” від 29 березня 1934 року), “Чи СРСР справді загрожує голод” (“Діло” від 9 червня 1934 року), “Повна безнадійність будучого” (“Діло” від 29 березня 1934 року).

Якщо узагальнити ті основні думки, що їх висловлювала преса УНДО, то можна виокремити такі: більшовицька Росія – ворог української державності; Україна – це традиційна житниця, а тому вона не може голодувати, голод організовано, він штучний, мета його – зламати спротив українського селянства; дещо несподіваним було визнання причин Голодомору – їх, на думку “Діла”, не можна зводити до політичної та економічної системи більшовизму, адже частину вини українському народу треба взяти і на себе, бо “не прагнув весь нарід до власної державності, не хотів нести для неї жертви, такої невеликої в порівнянні з числом жертв московсько-більшовицького панування на Україні. Ті думки такі ясні, такі елементарні повинні глибоко запасти у свідомість української маси, щоб колись не повторилася стара історія” (ч. 259 “Діла” за 1933 рік). Ще одну принципову думку, висловила “Свобода”: “До повної господарської руїни і до самоз’ядання довів мільйонові маси – соціалізм, переведений з книжок у життя. Соціалісти-комуністи виконали соціалістичну теорію економіки й державності до останньої найвищої точки: відібрали в громадян все майно і продукти праці, знищили усі приватні верстати, сколективізували селянські господарства. Зробили громадянина соціалістичним коліщатком у машині і кріпаком на ріллі. І від цього переведення в життя соціалізму маємо весь цей жах, все це пекло на землі” (ч. 33 за 1933 р.).

Ось чому складною була позиція тих політичних партій, які сповідували соціалістичні ідеї й ідеали. Йдеться про Українську соціалістично-радикальну партію і Українську соціал-демократичну партію (ми назвали ті соціалістичні партії, що функціонували в Галичині, оскільки в Європі українська еміграція теж мала кілька соціалістичних партій).

Не випадково після Голодомору в “Громадському голосі” з’являються статті, в яких публіцисти і лідери УСРП намагаються пояснити читачам, що таке соціалізм, в чому його перевага тощо. Серед найпомітніших публікацій стаття М. Стахова “До джерел нашої сили. Замітки до основних думок програми УСРП (“Громадський

голос” від 11 квітня 1936 року). М. Стахів коротко і популярно викладає історію соціалістичного руху в Європі. Він, зокрема, наголошує на тому, що УСРП (як і увесь попередній український соціалістичний рух, починаючи від М. Драгоманова) стоїть на позиціях ідеалістичного соціалізму, а не історичного матеріалізму. М. Стахів пише про ті основні ідеї, на яких базується соціалістичний рух: 1) між людьми має панувати моральна справедливість, а в цій ідеї моральної справедливості є й ідеї природних прав кожної людини: право на життя, право на свободу, право на результати своєї праці і право на моральний і культурний розвиток; 2) соціалістичний рух ґрунтується на боротьбі за рівне право для всіх; 3) його мірою є загальне добро всіх членів нації. М. Стахів підкреслює, що УСРП бореться за визволення трудящих із пут і націоналізму, і державно-капіталістичної більшовицької диктатури, і фашистської диктатури. Зрозуміло, що цю статтю потрібно розглядати у контексті Голодомору, бо він відкрив очі багатьом прихильникам як соціалістичних ідеалів, так і радянофілам. На жаль, М. Стахів не зумів показати не просто принципову різницю між європейським соціалізмом і практикою російського більшовизму, а й аморальну, нелюдську суть останнього.

Зрозуміло, що преса УСРП писала про всі жахи Голодомору, посилаючись на ті джерела, які були доступними тоді для української преси на західних землях. Щоправда, частотність появи цих публікацій менша, ніж у “Ділі” – “Громадський голос” (як і “Свобода” УНДО) був тижневиком, а газета “Вперед” (орган УСДП) взагалі дуже рідко виходила протягом 1932–1933, вийшло декілька чисел.

Щодо преси ОУН. Протягом 1932–1933 років виходили такі органи ОУН: теоретичний орган – журнал “Розбудова нації”, орган УВО – журнал “Сурма”, газета “Український голос” (наприкінці 1932 року перестав виходити, оскільки на лаві підсудних опинився весь редакційний колектив), “Наш клич” (1933), “Наш фронт” (1933), “Студентський шлях”, друкований орган СУСОП (українського студентства), а згодом ЦЕСУС (але фактично орган націоналістичної думки).

Трагічну ситуацію в Україні ОУН розглядала на Берлінській конференції 1933 року. Делегати конференції засудили антиукраїнську політику Кремля, що спричинила голод. ПУН приєднався до тих антирадянських акцій протесту, що їх ініціювала українська громадськість в Європі й на американському континенті, він через свої структури і канали всіляко сприяв поширенню інформації про Голодомор, щоб здобути підтримку і прихильність світової громадськості. У зв’язку з цим ПУН вважав за можливе співпрацювати навіть з тими українськими політичними силами, які критикували українських

націоналістів. Проте позиція ОУН в краю була дещо інша. Та преса ОУН, що виходила в краю (“Наш клич”, “Наш фронт”, “Студентський шлях”, (бо “Розбудову нації”, “Сурму” видавали за кордоном і нелегально ввозили), вважала заходи легальних галицьких і волинських партій недостатніми, не досить ефективними, оскільки їх діяльність не призвела до розв’язання проблеми порятунку голодних. Я. Папуга пише: “Крайова ексекютива взялася до традиційних кардинальних заходів. Найбільшого внутрішнього і міжнародного розголосу отримав здійснений організацією замах у радянському посольстві у Львові” [1]. Це не цілком повне і коректне тлумачення появи терористичного акту серед акцій протесту проти Голодомору. Молоде керівництво ОУН в краю (С. Бандера зокрема) теж не сподівалося, що успішний терористичний акт (чи два й більше) спричиняться до розв’язання проблеми голоду в підрадянській Україні. Річ в іншому. Для молодих українських націоналістів і висвітлення Голодомору в пресі, й інші легальні акції й заходи (навіть масові, навіть ефективні – а так і було) все ж залишалися лише словом. Ідеологія чинного націоналізму вимагала дії, вимагала жертвовності, вона вимагала чину. Культ Чину володів умами і серцями молодих українських націоналістів міжвоєнної доби. (Детальніше про це пише С. Кость у монографії “Західноукраїнська преса першої половини ХХ століття у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування)). Голодомор в Україні давав можливість продемонструвати молодим українським націоналістам і свою ненависть до російського більшовизму як найнебезпечнішого ворога України, і свою любов до неї і довести це не пишномовною патріотичною риторикою, а чином. А крім цього терористичний акт мав не лише привернути увагу світової громадськості – він був наслідком втілення концепції перманентної революції, одним із епізодів перманентної революції, яку сповідувало тоді керівництво ОУН. Ось чому 22 жовтня 1933 року студент Львівського університету М. Лемик застрелив у радянському консульстві у Львові високопоставленого чиновника.

У пропагандистській ефективності цього теракту можна не сумніватися – і не лише тому, що він викликав зливу публікацій в українській і зарубіжній пресі. Ще на початку 20-х років засновники й ідеологи Української військової організації індивідуальний терор розглядали і як засіб боротьби, і як засіб агітації. Він цілком вписується в “соціологічну пропаганду”, існування якої через кілька десятиріч обґрунтував Ж. Еллюль у праці “Соціологічна пропаганда”. До речі, самогубство М. Скрипника в Києві, М. Стронського (колишньо-

го вояка УГА), співробітника радянського консульства у Львові теж мали пропагандистський ефект.

Ще одна гілка західноукраїнської преси – це преса Української селянської партії, йдеться, щоправда, про одне видання – газету “Нове село” (тижневик). Партію було створено лише на початку 1933 року, серйозної ролі в політичному житті вона не відігравала, але до висвітлення теми голоду в Україні вона приєдналася. Були в її керівництві й радянофіли, як з’ясувалося на засіданні Великої селянської ради в жовтні 1933 року. На знак протесту проти антирадянської спрямованості УСП радянофіли вийшли з партії і приєдналися до прорадянського Українського селянського об’єднання (УСО). Одна із вагомих публікацій “Нового села” – “Рятуймо наших братів за Збручем перед голодовою імперією” (липень 1933 року), в якій автор не лише описав трагічну ситуацію підрадянських українців, але й висловив думку про необхідність привернути увагу світової громадськості. Він наголошував: “Розкриймо перед цілим культурним світом нахабства та звірськість Москви і кличмо усіх на поміч проти них”. Згодом “Нове село” продовжувало тему голоду; газета засуджувала і дуже різко критикувала радянофілів, а найбільше комуністів, критикувала українські партії за відсутність єдності в організації акцій протесту.

1933 року, після того, як постала ще одна політична партія Фронт національної єдності – почав виходити її друкований орган, двотижнева “Перемога”. Лідер ФНК Д. Палієв і раніше писав про голод, зокрема в газеті “Новий час”.

Потрібно сказати ще про одне періодичне видання – газету “За Україну”. Вона вийшла 1 жовтня 1933 року як позапартійне видання, на сторінках якого виступали діячі, що належали до різних політичних партій. Але світ побачило лише декілька чисел. Публікації про Голодомор були у кожному числі. Так, у ч. 3 газета видрукувала велику статтю А. Жука “Рятунок акція для Великої України”.

Підсумовуючи, зазначимо наступне. На захід від Збруча занадто пізно дізналися про справжні масштаби голоду в Україні. Незважаючи на всі зусилля західноукраїнській громадськості не вдалося допомогти конаючій від Голодомору Україні; зрештою, більшовицька влада всіляко перешкоджала спробам допомогти, мотивуючи це тим, що голоду нема, що це антирадянські вигадки. Спроби західноукраїнської громадськості знайти підтримку в Лізі Націй бажаного результату не дали – західні держави, маючи докладну і об’єктивну інформацію про голод, з корисливих міркувань і з огляду на політичну доцільність не зробили нічого, щоб врятувати мільйони укра-

ГОЛОДОМОР 1932–1933 років В УКРАЇНІ

їнців від голодної смерті. Заслугою українців, українських діячів і публіцистів Галичини є те, що вони почали важку і нерівну боротьбу за правду про Великий Голод. Не їх вина, що ця боротьба триває й досі.

Список літератури

1. Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
2. Рудницька М. Боротьба за правду про Великий Голод / М. Рудницька // Статті, виступи, інтерв'ю. – Львів, 1998. – С. 380–433.
3. Вдовичин І. Преса Галичини про Голодомор в Україні 1932–1933 рр. // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / І. Вдовичин. – Львів, 1994. – Вип. 1. – С. 71–77.
4. Марунчак М. Нація в боротьбі за своє існування : 1932 і 1933 в Україні і діаспорі / М. Марунчак. – Вінніпег : Українська Вільна Академія Наук у Канаді, 1985. – 140 с.

Питання для контролю і обговорення

1. У чому полягала реакція західноукраїнської громадськості на Голодомор 1932–1933 років в Україні?
2. Огляд літератури, що стосується проблематики розділу.
3. З'ясувати структуру партійної преси 30-х років на Галичині.
4. Спроби західноукраїнської громадськості привернути увагу міжнародної громадськості до Голодомору.
5. Чому Голодомор в Україні залишився без належної уваги з боку західних держав?
6. Голодомор і проблема моральної відповідальності західного політикуму.

Рекомендована література для самостійної роботи

1. Вдовичин І. Преса Галичини про Голодомор в Україні 1932–1933 рр. // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / І. Вдовичин. – Львів, 1994. – Вип. 1. – С. 71–77.
2. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. – К., 2007. – 1182 с.
3. Джеймс Мейс: “Ваші мертві вибрали мене...” / [За ред. Л. Івшиної]. – К., 2008. – 672 с.
4. Житарюк М. Московська режисура голокосту: слов'янська любов чи азійська ненависть? Трактатування проблеми в українській та закордонній журналістиці довоєнного періоду / М. Житарюк. – Львів, 1997. – 56 с.

5. *Житарюк М.* Четвертована, але жива: Закордонна преса про політичні процеси в Україні напередодні другої світової війни / М. Житарюк. – Львів, 1997. – 128 с.

6. *Кость С.* Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування) / С. Кость. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 514 с.

7. *Кость С.* Історія української журналістики (Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст.: ідейно-концептуальні засади, періодизація) / С. Кость. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 272 с.

8. *Кость С.* Історія української журналістики (Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст.: структура, проблематика) / С. Кость. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 264 с.

9. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: Львівська обл. – Львів, 2008. – 688 с.

10. *Папуга Я.* Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим / Я. Папуга. – Львів, 2008. – 248 с.

11. *Рудницька М.* Боротьба за правду про Великий Голод // Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи / М. Рудницька. – Львів, 1998. – С. 380–433.

Розділ VI

УКРАЇНЬКА ЕМІГРАЦІЯ початку 30-х років I ГОЛОДОМОР

§ 6.1. Українська еміграція в Європі

Голодомор 1933 року об'єднав тих українців, які були в еміграції. Багато хто із дослідників проблеми вважає, що Голодомор 1933 року об'єднав усіх українців – і тому він став соборницьким. Звичайно, це було духовне єднання.

На час Голодомору в Європі існувала досить потужна українська еміграція. Вона почала формуватися ще на початку ХХ ст, коли з підросійської України до європейських країн виїхала ціла низка українських громадсько-політичних діячів – Д. Антонович, В. Винниченко, Є. і К. Голіцинські, Д. Донцов, В. Короленко, А. Жук, М. Залізняк, П. Канівець, В. Королів, М. Меленевський, С. Петлюра, П. Понятенко, М. Русов, В. Степанківський, М. Ткаченко, М. Троцький, Л. Юркевич, Б. Ярошевський та ін. [1, с. 8]. Звичайно, багато хто опинився в Галичині, тобто, у Львові (Д. Донцов, С. Петлюра, А. Жук, М. Залізняк, В. Королів, М. Русов, М. Троцький), на споконвічних українських землях. У лютому 1937 року на сторінках “Діла” І. Кедрин критикував тих наддніпрянських українців, які на цих землях вважали себе емігрантами (“Ми” наддніпрянці і “ви” галичани). Власне, це вже наступна хвиля еміграції, повоєнна. Вона зумовлена поразкою національно-визвольних змагань 1917–1920 років. Це була політична еміграція, оскільки серед емігрантів – керівники і члени Центральної Ради, Української держави, Української Народної Республіки, це Армія УНР і УГА, це десятки тисяч інтелігентів (службовці, актив політичних партій, представники наукової, культурно-мистецької інтелігенції). За підрахунками В. Піскун в еміграції опинилося понад сто провідних урядовців, дипломатів ЗУНР і УНР [2, с. 16].

Українська еміграція зосередилася переважно в Чехословаччині, Польщі, Румунії, Австрії, Німеччині, Франції, Болгарії, Королівстві сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія). Основні політичні групи:

- прихильники С. Петлюри, які гуртувалися навколо Державного Центру в екзилі;
- прихильники української монархістської ідеї (гетьманський рух, офіційним лідером якого був гетьман П. Скоропадський, ідеологом – В. Липинський);
- український націоналістичний рух (Провід ОУН на чолі з полк. Є. Коновальцем);
- прихильники Є. Петрушевича, тобто середовище ЗУНР;
- прихильники М. Шаповала, тобто ті, хто був членом Української партії соціалістів-революціонерів.

Такою, у найзагальніших рисах, була політична структура української еміграції у міжвоєнній Європі. Зрозуміло, що між цими політичними силами відбувалася боротьба, тривали запеклі дискусії. Як, скажімо, С. Петлюра та його прихильники могли поставитися до прорадянських симпатій Є. Петрушевича (хоча, якщо докладніше, це були не стільки симпатії, скільки надії на те, що орієнтуючись на Радянський Союз, можна розраховувати на його допомогу в боротьбі з Польщею за визволення західноукраїнських земель)? Як міг молодий український націоналістичний рух ставитися до соціалістичних чи демократичних ідеалів інших політичних сил, якщо саме Д. Донцов ще в 1921 р. віру в ці ідеали назвав однією із головних причин поразки української революції? Важко зрозуміти (і виправдати) поведінку В. Винниченка під час судового процесу над вбивцею його партійного однодумця і соратника С. Петлюри, як важко пояснити й інші його сумніви і вагання, пов'язані із спробою взяти участь у розбудові радянської України. Очевидно, окрема тема – оцінка причин і мотивів повернення М. Грушевського в радянську Україну. Зрозуміло, що це повернення одного із лідерів української революції компрометувало ідею української державності. Як могли порозумітися між собою ті, хто покладався на революційні, збройні засоби боротьби за українську державність, і ті, хто сповідував політичні, парламентські засади боротьби? Так само не могли порозумітися і ті, хто орієнтувався на Європу, і ті, хто – на Росію, бо перші, сприймали Росію незалежно від її політичних кольорів й ідеалів як історичного ворога української державності.

Проте було й те, що об'єднувало. Якщо у плані моральному – то це любов до України, у плані психологічному – туга за Україною. Було те, що об'єднувало, принаймні зближувало в плані політичному, радше, ідеологічному – на думку В. Піскун, ідеологія української державності була об'єднувальною засадою життєдіяльності. Ми вважаємо, що в цьому контексті коректніше було б говорити про ідею держав-

ності, так, як це робить С. Кость, визначаючи головний критерій періодизації; саме “ідея державності як критерій має всезагальний, універсальний характер у всіх ділянках буття українського народу. Стан, рівень, форма, спосіб реалізації ідеї державності об’єктивно відтворюють зміст історичного розвитку української нації на кожному окремому історичному відтинку” [3, с. 359]. А тому, коли ми стверджуємо, що Голодомор 1933 року теж був тим чинником, що об’єднав різні політичні сили, то саме тому, що Голодомор був засобом винищення українського народу, засобом боротьби з ідеєю української державності.

Вартий уваги той факт, що Державний Центр УНР в екзилі ще в червні 1930 року попереджав про можливість голоду в Україні, адже ще свіжою була пам’ять про те, як більшовики майстерно використали голод 1921–1922 рр., щоб придушити український повстанський рух. Адже відомо, що тоді були справді неврожайні роки, але більшовики, крім цього, ще й вивозили український хліб в інші регіони Росії, охоплені голодом; відомо і те, що зарубіжну допомогу більшовицька влада скеровувала не в Україну, а в голодні регіони Росії. Лідери української еміграції бачили зв’язок між насильницькою колективізацією українського селянства і т. зв. продовольчими проблемами, вони бачили згубні наслідки економічної політики російських більшовиків в українському селі. Ось чому лідери української еміграції вже тоді намагалися привернути увагу світової громадськості до можливості виникнення голоду в Україні внаслідок колективізації (зауважмо – стаття Сталіна “Запаморочення від успіхів”) з’явилася в “Правді” на початку березня 1930 року.

У червні 1930 року Головна еміграційна рада (заснована в Празі 1929 року як своєрідний федеративний осередок установ української політичної організації; першим головою було обрано А. Лотоцького, згодом О. Шульгина, місцем перебування був Париж) оприлюднила текст звернення, в якому йшлося про українське селянство. Тут, зокрема, висловлювалося обґрунтоване застереження з приводу торгівлі СРСР з іноземними державами (а основним предметом торгівлі був саме український хліб); у документі вказувалося на те, що СРСР розв’язує свої фінансові проблеми (потреба валюти для індустріалізації) коштом, насамперед, України. У зверненні читаємо: “До всього лиха додається тепер уславлена колективізація села, утворення хліборобських комун, що абсолютно протирічить індивідуальному духові українського селянства”. Автори документа вказували і на справжні причини більшовицької економічної політики, яка переслідувала одну мету: “Зруйнувати селян більше чи менше заможних,

таким побутом знищити активний спротив України проти московських окупантів”; вони передбачали трагічний розвиток подій і наголошували на тому, що радянська влада терором і колективізацією ще раз вкинула Україну в найгірше нещастя. Головна еміграційна рада зверталася до іноземних партнерів, які торгували із Радянським Союзом: “Іменем великих мас української еміграції, розсіяної по Європі, ми звертаємося до цивілізованого світу з гарячим закликом, просимо не підсилювати ганебної торгівлі совітів, не купувати хліба з України, вкритого кров’ю наших селян, не фінансувати окупаційної влади російської на Вкраїні” [4, с. 211]. Це було воання в пустелі. Для зарубіжних торговельних партнерів СРСР легкі гроші, зароблені на дешевому українському хлібі, не пахли смертю мільйонів українських селян.

Лідери української політичної еміграції попереджали Захід про голод, про насильство, про терор в українському селі, але й вони не змогли передбачити, яких масштабів сягне винищення голодом українського селянства. Українське село голодувало в наступні два роки, у 1932 р. вже був голод. Українська преса спорадично, від часу до часу писала про колективізацію, про долю українського селянства. Але лише на початку літа 1933 року, коли до світової громадськості нарешті почала доходити правда про мільйонні жертви Голодомору, українська еміграція знову забила на сполох. У липні 1933 року ГЕР звернулася до Міжнародного товариства Червоного Хреста з проханням про допомогу, написала листа Голові Ліги Націй, звернулася із листами до президента США Ф. Рузвельта та інших впливових осіб, зокрема й до митрополита А. Шептицького, закликала світову громадськість допомогти Україні.

Тоді ж, влітку 1933 року, й інші українські організації в Європі, українська преса активно відгукуються на повідомлення про голод. Так, у Франції діяла не лише Головна еміграційна рада, але й Союз українських емігрантських організацій у Франції, Український союз у Франції. Вони закликали українських емігрантів на мітинг протесту проти більшовицької політики в Україні. Керівництво Товариства бувших вояків Армії УНР порушило питання голоду в Міжнародній організації ветеранів (чий осідок знаходився у Парижі). Ця організація вислала телеграму до Ф. Рузвельта з проханням скерувати місію в Україну для перевірки фактів про жахливий голод.

Подібні акції відбувалися і в інших країнах, де мешкали українські емігранти. У Чехословаччині Союз українських журналістів і письменників за кордоном ще в червні 1933 року оприлюднив звернення “До культурного світу: В справі голоду на Радянській Україні”.

Союз УЖП протестував “проти свідомого систематичного винищення українського народу російською більшовицькою окупаційною владою”. Союз УЖП просив в ім’я гуманності допомогти українському народові, просив про створення відповідних міжнародних комісій (Канадійський фармер. – 1933. – 2 серпня). Власне, після цього звернення з ініціативи Жіночого союзу в ЧСР у Празі було створено Комітет допомоги голодуючим на Україні.

До протестних акцій приєдналася Українська національна рада (голова А. Яковлев), Європейське об’єднання українських організацій (голова Д. Андрієвський – він був членом Проводу українських націоналістів, тобто, ця організація перебувала під впливом ОУН). ЄОУО опублікувало брошуру “La Famine en Ukraine”. Цю брошуру і текст звернення було вислано урядам 32 держав.

Протестні акції, що їх ініціювали українські організації, охопили практично столиці і великі міста всіх країн Європи.

У Римі було створено комітет під головуванням Є. Онацького; у Берліні діяли два українські комітети для організації допомоги Україні – один очолював П. Вергун, інший – Є. Скоропадська. У Лондоні інтенсивно працювало Інформаційне бюро, яким керував В. Кисілевський. Бюро розсилало сотні різножанрових публікацій, інформуючи світ про голод.

Від літа 1933 року Голодомор був постійною темою преси української еміграції в Європі. Формування її структури відбулося після поразки української революції – поразки (воєнної, політичної, дипломатичної) обох українських держав (ЗУНР і УНР), втрати території і незалежності і появи урядів обох держав в екзилі на еміграції. Українська преса виходила в багатьох країнах Європи. Не вдаючись в деталі, назвемо основні елементи цієї структури та найбільш впливові видання.

У Франції виходив на той час журнал “Тризуб” (1925–1940), який заснував С. Петлюра. З 1 травня 1933 року почало виходити “Українське слово”, але це був, радше, організаційний бюлетень, ніж газета (“Українське слово” змінило формат у липні 1934 року). В обох виданнях працювали або друкувалися відомі українські діячі і публіцисти: у “Тризубі” – С. Петлюра, В. Прокопович, О. Шульгин, В. Садовський, О. Лотоцький, М. Ливицький, Д. Дорошенко, О. Удовиченко та ін., в “Українському слові” – М. Сціборський, О. Ольжич, О. Бойків, В. Мартинець, Є. Онацький, Д. Андрієвський, М. Капустянський (зауважимо, що “Українське слово” було друкованим органом ОУН).

Розгалуженішою була українська преса в Німеччині, яка репрезентувала різні політичні течії української еміграції. 1932 року

перестав виходити “Український прапор”, що перебував під впливом Є. Петрушевича і був, радше, антипольським виданням, ніж прорадянським. Виходили друком кілька періодичних видань, що були органами гетьманського руху (“Бюлетень Гетьманської Управи”) або прогетьманських сил. Проте виходили вони нерегулярно, про якийсь політичний і пропагандистський вплив публікацій про Голодомор стверджувати важко. ОУН мала з початку 30-х років дві пресові агенції – “Українську пресову службу” і “Osteuropäische Korrespondenz”. Український науковий інститут у Берліні видавав “Вісти Українського наукового Інституту в Берліні” (1933–1938) та “Ukrainische Kulturberichte” (1933–1939).

На час Голодомору відомих українських видань у Чехословаччині і Польщі залишалось мало. Скажімо, в Чехословаччині українське життя інтенсивно розвивалося в 20-х роках – тут діяли українські партії, функціонували українські вищі школи (Український вільний університет, Українська господарська академія, Український високі педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Студія пластичного мистецтва) і наукові установи. Були десятки громадських організацій. Із партійних видань тут виходили “Розбудова нації” (1928–1934), орган ОУН, на сторінках якого виступали М. Сціборський, Ю. Васисян, Є. Онацький, О. Бабій, В. Мартинець, З. Пеленський, Д. Андриєвський; на національних позиціях стояв і журнал “Пробоем”. Нерегулярно виходив “Голос соціаліста” (видання Закордонної групи УСДРП), Братство клясократів-монархістів гетьманців видавало у 1932–1933 роках збірник “Хліборобська Україна”. Українська партія соціалістів-революціонерів видавала “Трудову Україну” (П. Богацький, М. Шаповал). Антибільшовицьку спрямованість найбільше підтримував теоретичний орган ОУН журнал “Розбудова нації”.

Щодо Польщі, то зрозуміло, що вся українська преса, що виходила на території Львівського, Станіславського, Тернопільського воєводств і Волині, фактично виходила в межах польської держави. Щоправда, українські емігранти, прихильники уряду мали у Варшаві та деяких інших містах Польщі свої видання. Скажімо, у Варшаві виходив журнал “Ми”, що об’єднував літературні сили.

Українська еміграція в Європі підтримала петицію у справі Голодомору українських діячів із Галичини (М. Рудницької й З. Пеленського) на IX Конгресі європейських національних меншин, який відбувся 16–19 вересня 1933 року в Берні.

Проте найважливішим напрямом діяльності української еміграції в боротьбі за Україну, в боротьбі з більшовицькою політикою замовчування Голодомору, у боротьбі з корисливою байдужістю багатьох

західних урядів до конаючої України були відчайдушні намагання порушити це питання перед Лігою Націй.

Влітку 1933 року представники Державного центру УНР в екзилі на світових конференціях, на яких розглядалися питання економічного розвитку, намагалися привернути увагу їх учасників до голоду в Україні. Одна з таких конференцій, на якій розглядали торгівлю хлібом і визначала квоти, відбулася в серпні 1933 року. Представники СРСР (і не лише вони) вимагали збільшення квоти на вивезення зерна – це тоді, коли в Україні вже померли від голоду мільйони українців. О. Шульгин, представник Державного центру УНР в екзилі, висловив голові відповідної комісії протест проти експорту хліба із СРСР, мотивуючи це тим, що цей хліб належить тим, хто його сів і хто сьогодні помирає від голоду, – селянам України і Кубані. Дещо згодом, напередодні сесії Ради Ліги Націй у спеціальному комюніке Українського пресового бюро (Париж) європейським державам знову було запропоновано не купувати хліб в СРСР. Там зазначалося: “Ми рішуче протестуємо проти такого вивозу, який не можемо інакше кваліфікувати, як злочинним” [4, с. 206].

18 вересня 1933 року президія Головної еміграційної ради (структура УНР) ухвалила рішення звернутися до Ліги Націй з проханням розглянути питання голоду в Україні. Інші українські організації, які були пов’язані з Державним центром УНР, підтримали це рішення.

Аналогічне рішення прийняло і Європейське об’єднання українських організацій (ЕОУО).

76 сесія Ради Ліги Націй мала почати свою роботу 26 вересня 1933 року. На цей день до Женеви прибули делегати майже всіх українських комітетів, які було створено для допомоги Україні. М. Рудницька і З. Пеленський (представники Українського громадського комітету рятунку України) звернулися до голови Ради Ліги Націй з меморандумом. Митрополит Шептицький надіслав голові Ради Ліги Націй телеграму із словами підтримки цього меморандуму.

Вже під час роботи Ліги Націй О. Шульгин за дорученням Державного центру вручив листа голові засідання, в якому вказувалося на причини голоду в Україні: “... Мусимо зазначити, що до голоду в Україні спричинилася, з одного боку, колективізація хліборобства, запроваджена совітами, а особливо так звана хлібозаготівля. Збіжжя, зібране в Україні, призначене для совітської армії, Московщини і особливо на вивіз”. У листі були висловлені конкретні пропозиції: 1) вжити заходів, щоб перешкодити вивозові хліба із СРСР; 2) організувати анкетну комісію, яка б на місці встановила обсяги голоду; 3) організувати міжнародну допомогу голодуючим в Україні [4, с. 209–210].

Як відомо, незважаючи на те, що голова Ради Ліги Націй підтримував українські намагання добитися розгляду справи Голодомору на сесії Ради Ліги Націй, зробити це не вдалося. Ліга Націй заховалася за процедурними вимогами.

Багато зусиль докладали й інші політичні сили української еміграції. З проханням протестувати проти Голодомору і закликком боротися проти безоглядного визиску українського народу з боку більшовицької диктатури до соціалістичних партій світу звернулися лідери Українських соціалістичних партій І. Макух і М. Стахів від Української соціалістично-радикальної партії (Галичина), А. Ганкевич й І. Квасниця від Української соціал-демократичної партії (Галичина), І. Мазепа та П. Феденко від закордонного комітету Української соціал-демократичної робітничої партії. Крім цього П. Феденко виголосив “Відозву” українських соціалістичних партій на міжнародній соціалістичній конференції, що відбулася в Парижі в серпні 1933 року. У відозві зазначалося, що державність радянської України – це фікція, а насправді Україна – це колонія Москви, українські землі стали тереном для всіляких експериментів радянської влади. У відозві було наведено жахливі факти масової смерті від голоду, випадків канібалізму тощо.

Прихильників монархістської ідеї, гетьманського руху найбільше було в Німеччині, оскільки там перебував і гетьман П. Скоропадський. Його дружина, О. Скоропадська, очолювала “Українське товариство допомоги біженцям”. У вересні 1933 року в його структурі було створено комісію, яка згодом трансформувалася в українсько-німецький “Комітет допомоги голодуючим в Україні”, який очолила Є. Скоропадська (донька). Цей комітет зосередився на наданні матеріальної допомоги голодуючим та інформаційній діяльності.

Ми вже згадували про діяльність Європейського об’єднання українських організацій. ОУН ще взимку 1932–1933 років завдяки Українському інформаційному бюро в Женеві оприлюднила у його франкомовному “Бюлетені української інформації” (ред. М. Кушнір) кілька публікацій про Голодомор, про стан української економіки. Журнал “Розбудова нації” (теоретичний орган ОУН) восени 1933 року теж вмістив кілька публікацій про Голодомор. Так, К. Сирецький у статті “S.O.S.” не лише писав про голод, але й звинувачував інші політичні сили української еміграції в недостатній увазі до трагічної ситуації в Україні.

Провід українських націоналістів виступив із заявою, в якій закликав посилити боротьбу за державну незалежність України і організувати допомогу Україні, вважаючи це одним із етапів боротьби за

незалежність. ПУН акцентував увагу, насамперед, на силових методах боротьби за українську державність, він закликав не обмежуватися задушевними зітханнями й словесними протестами. ОУН, до речі, першою почала масові протестні акції (Розбудова нації. – 1933. – ч. 9/10).

Усі визнають той факт, що Українська жіноча національна рада (УЖНР) – це перша громадська організація, що порушила питання про організацію допомоги голодній Україні. До речі, цим і відрізнявся український жіночий рух від світового – він за головне завдання вважав здобуття незалежності, відновлення державності, тоді як світовий жіночий рух боровся (і це цілком зрозуміло) за рівні політичні права з чоловіками. Так, уже в червні 1932 року керівництво УЖНР звернулося до Червоного Хреста із проханням надсилати харчові посилки в Україну. С. Русова (голова УЖНР) і Х. Кононенко (секретар) розповіли на сторінках “Тризуба” про труднощі в наданні цієї допомоги (Тризуб. – 1933. – 6 січня). Проблема полягала в тому що, керівництво СРСР, його дипломати в західних країнах заперечували голод в Україні, й у тому, що дуже ухильну позицію зайняв Червоний Хрест, який на думку Д. Андрієвського, теж не хотів псувати собі стосунків із більшовиками.

Активно підтримав протестні акції української еміграції і Центральний союз українських студентів (ЦЕСУС), який перебував у Празі. Організації й об’єднання українських студентів, що входили до складу ЦЕСУС, були у багатьох країнах Європи, а студенти завжди були найактивнішою силою в українському визвольному русі.

§ 6.2. Українська еміграція та її преса на американському континенті і проблема Голодомору

Українській еміграції на американському континенті в певному сенсі було складніше, ніж українській еміграції в Європі. Наслідки економічної депресії у США, Канаді на початку 30-х років були важкими, і Ф. Рузвельт, який здобув перемогу на президентських виборах 1932 року, вирішив піти “новим курсом”, одним із принципових моментів якого було визнання Радянського Союзу і встановлення з ним дипломатичних стосунків. Це рішення президент США прийняв тоді, коли в Україні вже на повну силу лютував голод. Зрозуміло, що публікації У. Дюранті про успіхи СРСР відіграли не останню роль. Економічні проблеми, безробіття, атмосфера непевності і зневіри, яка охопила мільйонні маси рядових, звичайних американців, а ра-

зом з тим і сліпа, бездумна віра багатьох інтелігентів в СРСР як провісника нової цивілізації зумовили не лише появу симпатій до СРСР, а й поширення комуністичних поглядів. М. Куропась зазначає, що в атмосфері дедалі більшої толерантності до Радянського Союзу українські комуністи в США осмілилися до того, що кинули виклик своїм наймогутнішим противникам, націоналістично орієнтованим братським забезпеченневим (страховим) товариствам [5, с. 278]. Так, у 1932 р. було засновано першу українську філію Міжнародного робітничого ордену (МРО), забезпеченевого товариства. У 1930 р. було створено Український народний фронт, і ця прорадянська політична сила опиралася на двадцять тисяч чоловік. Додамо, що ще раніше вийшов на політичну сцену ТУРФДім.

Найвідоміші і найвпливовіші організації українців на час Голодомору – Союз українських самостійників, Січова організація (Січ), Українська стрілецька громада, Українське національне об'єднання, Братство українців католиків. Це були національні, патріотичні організації українців, чого не можна сказати ні про ТУРФДім, ні про комуністичний рух. У двобої з ними і зростали політично канадські українці. Перші протестні акції з приводу Голодомору вони почали ще на початку 1933 року (лютий, березень). На мітингах приймали резолюції, які засуджували не лише більшовицьку політику в Україні, але й підривну діяльність комуністів і ТУРФДому. “Український голос” (орган Союзу українських самостійників) наводить одну з таких резолюцій: “... голод на Україні був з обдуманням викликаний червоними ватажками Кремля, щоби вигубити українських селян, які так вперто ставлять опір їх страшним прокрустівським експериментам” (Український голос. – 1933. – 7 червня).

Протестні акції українців на американському континенті відбувалися в іншій атмосфері, ніж у Європі. Маємо на увазі той факт, що комуністи і “турфдомівці” нападали на мітинги протесту, які організовували патріотичні організації, і переважно провокували рукопашні бої. Зрозуміло, що інтелектуальний і політичний центр українського визвольного руху знаходився в Європі, українська еміграція в Європі – це все ж представники інтелігенції. На політичній карті Європи не було українських комуністів і до фізичних сутичок, до кровопролиття, на відміну від США й Канади, доходило рідко. Важливо, що, як і в Європі, на американському континенті українські патріотичні сили теж об'єдналися.

“Український голос”, орган Союзу українських самостійників, дуже багато почав писати про голод наприкінці літа 1933 року і закликав до протестів проти нелюдської політики Москви в Україні.

Може, ця тема була досить одноманітною, бо, як правило, все зводилося до публікації звітів про протестні мітинги в Канаді, ухвал цих мітингів, передруків з тих газет США і Канади, які писали про голод в Україні, бо мали своїх кореспондентів у Москві або мали доступ до інших джерел інформації.

Українське національне об'єднання виникло щойно в 1932 р. (це був осередок в Едмонтоні). УНО поділяло політичну платформу ОУН. З УНО співпрацювали Українська стрілецька громада, Організація українок ім. О. Басараб, Молодь українського національного об'єднання. Друкованим органом УНО був “Новий шлях”. УНО теж закликала до акцій протесту восени 1933 року. Ось уривок із тексту одного з таких звернень: “Український народ! Твою Батьківщину розп'ято на хресті... Твої діти і матері, твої батьки і брати і сестри, полишені повільно корчитися в муках голоду, божеволіють з надмірних терпінь і в божевіллі доходять до людоїдства” (Новий шлях. – 1933. – 14 листопада). “Новий шлях” також інформував читачів про перебіг акцій протесту не лише на американському континенті, але й в інших країнах.

Активно долучилась до протестної діяльності і канадська Січова організація (з 1934 р. – Союз гетьманців державників) та її друкований орган – газета “Січ”.

Не залишилися осторонь великої трагедії України й українські церкви. Ще на початку 1933 року виступив зі зверненням голова Української греко-православної церкви архієпископ І. Теодорович: “Останні вісти, що могли перерватися через міцно замкнені більшовицькі кордони, надають нам відомости про страшний, не од уяви, голод, в якому повільно вмирають мільйони нашого народу. Сі мільйони безсилі побороти страхіття повільної голодової смерті. Червона Москва, послуговуючись на місці жидами, з яких головно набрана більшовицька адміністрація на Україні, відібрала від наших селян землі, зруйнувала все господарство хліборобської України, кожного, колись вольного господаря, перевела на стан безземельного і невільного робітника, якому залишилось працювати за “пайок”, який йому зверху червоні комісарі одкраюють. Навіть в куску насущного хліба став наш нарід залежний від Москви і її політиків... При таких умовах червона Москва переводить над нашим народом страшний злочин: з року на рік вона сотнями перекинула наше українське населення на далеку північ, на повільну там смерть, а від тих, що ще залишились – на рідній землі немилосердно відбирається хліб... Се причини теперішнього страшного голоду на Україні” [6, с. 48]. Зрозуміло, що причини голоду глибші, і не варто було наголошувати на

національності багатьох виконавців, а тому й злочинців – серед них були і українці. Але звернення залишається важливим документом в історії вивчення Голодомору – це був голос Церкви.

У вересні 1933 року єпископ Української католицької церкви (тоді ще Руської греко-католицької церкви) В. Лади́ка звернувся до вірних із пастирським листом “У хвилі народного горя”, в якому зазначено: “Світ переповнений жахливими вістями про страхіття неволі-недолі, головно в Україні, поневоленій більшовицькою владою... Московські комуністи нищать найкращих синів українського народу розстрілами, мучать тюрмами і засланнями і масово виголоджують все населення України... Листи наших братів, які приходять з Великої України до свояків і знайомих, словами розпуки розказують про страшну і болючу кривду конання українського народу... Численні втікачі з большевицької неволі оповідають нечувані досі речі про жахливе народне горе, про голод і людодіство в найбільшій колись країні Європи... З усіх тих листів і оповідань чується один розпачливий крик: “Рятуйте, бо загибаємо від насильства і голоду” (Українські вісті. – 1933. – ч. 38).

Організовані і масові виступи української діаспори з приводу Голодомору в Україні почалися з вересня 1933 року, бо саме тоді було оприлюднене звернення Екзекутивного комітету Об'єднання українських організацій в Америці, яке підписали О. Ревюк, Л. Мишуга, М. Данильченко і В. Кедровський. Це звернення (чи “поклик”, як було в оригіналі) передрукували всі провідні українські газети США й Канади. Документ появився тоді, коли Е. Амменде виголосив звіт про катастрофу в Україні на засіданні Конгресу національностей, тобто тоді, коли кількомільйонні жертви українців стали доконаним фактом (щоправда, мільйони ще можна було врятувати, бо невідомо, на якій межі винищення українського народу могли зупинитися більшовики). У зверненні було наголошено на причинах Голодомору: “... голод викликаний не тільки крахом совітської колективізації. Він такий страшний особливо тому, що його викликає і піддержує Москва з розмислом, аби в той спосіб вилюднити Україну. Голод – се тільки один із способів боротьби Московщини з Україною, яка прямує до відірвання від Москви. Се найбільша варварська ставка Москви, що прямує до знищення українського національного самостійного руху на Україні” (Українські вісті. – 1933. – ч. 38).

Самогубство М. Хвильового і М. Скрипника автори звернення тлумачили як розпачливий крик тих українських комуністів, які повірили Москві, це трагічний крок тих, які мовчали, коли Москва нищила свідомих українців, це спроба своєю трагічною смертю ви-

правдатися перед українським народом, це також спроба протесту проти вироку смерті, який Москва оголосила Україні.

У зв'язку з тим, що США мали намір визнати СРСР, автори цього документу зверталися як громадяни США до американського уряду, щоб він, перш ніж визнати СРСР, скерував туди комісію для з'ясування політики Москви щодо України, для з'ясування ситуації в Україні, “де панує такий голод, що доходить вже до людодїства”.

Як відомо, президент Рузвельт не прислухався до цих прохань і США 16 листопада 1933 року визнали СРСР. Але головні ідеї, тези звернення лежали в основі висвітлення Голодомору в українській пресі.

Найбільше і найпослідовніше про Голод писала “Свобода”, вона першою і порушила цю тему. Вже на початку квітня 1932 року в “Свободі” було надруковано розповідь однієї словацької громадянки, яка виїхала з СРСР і розповіла про Голод в Україні. Форми висвітлення цієї теми були різні. Зокрема передруки з тих світових видань, що мали своїх кореспондентів у Москві, публікація листів з України, які тим чи іншим шляхом потрапляли до Європи чи Америки. Один із таких листів “Свобода” опублікувала 28 квітня 1932 року: “Тут, в селі, не лишилося ні курки, ані качки, ні корови, ані свині, лише голодні люди... Вони вимели від нас все, неначе мітлою. Вони вигнали людей з їхніх осель, якщо ті відмовлялися віддати все, що вони мають. У людей не лишилося нічого, крім одягу на спині. Якби не картопля і буряки, то їсти взагалі було би нічого. Незабаром, цілком можливо, що навіть це вони позабирають. Вони хочуть запхати всіх нас до комуни, але ми знаємо, що вона принесе нам погибель. Тут скрізь панує голод...” (Свобода. – 1932. – 4 квітня).

Цей лист “Свобода” прокоментувала в редакційній статті “Правда про червоний рай” від 1 червня 1932 року. У цій статті було посилення і на повідомлення К. Фоса, керівника московського корпункту пресового агентства “International News Servis”, який після поїздки в Україну дійшов висновку про голод і писав, що з України намагаються виїхати мільйони українців.

Ось назви публікацій “Свободи” про Голодомор у серпні: “Україна перед вимиранням з голоду”, “На Україні селяни їдять здохлятину”, “Нова ера в СРСР?”, “Грабіжницька політика більшовиків і голод на Україні”, “Доля радянського селянина”, “Селяни не хочуть косити збіжжя на Радянщині”, “Большевики розстрілюють голодних людей”, “Жахливі картини голоду на Радянській Україні”; у вересні: “Москва признає недостачу поживи”, “Українське збіжжя гірше, ніж звичайно”; у жовтні: “Селяни в Росії не збирають врожаю”, “Терор україн-

ського населення проти комуністів зростає”; в листопаді: “Голод на Україні поглиблюється”; була згадка і про Дюранті: “Дюранті винув селян та робітників за голод в Росії”, “Комуністи не дуже турбують-ся голодом в Росії”; у грудні: “На Радянщині знову закликають до розстрілів”, “Хочуть голодом змусити робітників триматися фабрик”, “Опозиція проти Сталіна зростає”, “Большевики вже не думають про другу п’ятилітку”, “Більшовики впроваджують пашпорти”, “Комуністична влада позбавляє жіноцтво хліба”.

З 10 листопада “Свобода” в кожному числі вміщувала заклик “Протестуймо проти виголодження України советами”. “Свобода” писала: “Це український і людський обов’язок взяти участь в демонстраційних походах, протестах проти вимордування голодом мільйонів населення України” (Свобода. – 1933. – 7 листопада). Репортери “Свободи” звертали увагу на те, що участь в подібних акціях пов’язана з певним ризиком, оскільки комуністи й радянофіли нападали на українських демонстрантів. Кореспондент “Свободи” писав, що довкола демонстрації – “маса роз’юдженої черні – нігерської, жидівської, російської, італійської. Одним словом, правдивий комінтерн...” (Свобода. – 1933. – 28 листопада). Були антиукраїнські провокації й іншого характеру – коли 10 травня 1933 року відбулася стотисячна демонстрація євреїв, яка засуджувала єврейські погроми в нацистській Німеччині, то демонстранти несли портрети найбільших в історії, на думку європейської громади, ініціаторів таких погромів – Торквемади, Гітлера, а поряд з ними і С. Петлюри та Б. Хмельницького.

Багато статей про Голодомор “Свобода” опублікувала також англійською мовою – зрозуміло, що вони були призначені для англосмовного читача, особливо для молодіжної аудиторії з середовища української еміграції, оскільки молодь, яка народилася вже на американській землі, англійською мовою володіла краще, ніж рідною. Значну частину англосмовних публікацій надсилало Українське бюро з Лондона. (Українське бюро або Українське пресове бюро організував 1931 року Л. Макогін, щоб знайомити англосмовний світ з українською проблематикою; воно видавало неперіодичний “The Bulletin”, який розсилали у 250 часописів світу. Керував Українським бюро К. Кисілевський).

“Свобода” аналізувала і коментувала Голодомор не як результат стихійного лиха. Автори багатьох публікацій звертали увагу на некоректну економічну політику більшовиків, а найголовніше – у більшості публікацій провідною тезою була думка про те, що більшовицька Москва свідомо і цілеспрямовано винищує український народ.

“Свобода” звертала увагу своїх читачів і на те, що в більшовицькій системі відсутня свобода слова, що правду про голод іноді боялися повідомляти навіть зарубіжні кореспонденти. У коментарі від 1 червня 1932 року “Свобода” писала: “Большевицький уряд не дозволяє своїм газетам писати щось такого, що показувало б, що не все добре діється в раю робітників і селян... Большевицький уряд не дозволяє заграничним кореспондентам писати свобідно про те, що вони бачать і чують, але час від часу кореспонденти воліли страстити роботу, ніж далі брехати (тут “Свобода” мала на увазі М. Маггеріджа), і при тій нагоді говорили, що бачили” (Свобода. – 1932. – 1 червня). Лише під тиском неспростовних фактів Москва дозволила зарубіжним кореспондентам писати про голод.

“Свобода” писала правду про Голодомор в Україні. Її журналістам доводилось долати небажання Ф. Рузвельта й американського департаменту визнати факт голоду в Україні (нагадаємо, що дипломатичні стосунки між США та СРСР було встановлено 16 листопада 1933 року), долати і спростовувати брехню нечесних і продажних журналістів (а це був не лише У. Дюранті) багатьох американських та інших світових видань; “Свободі” доводилося долати опір (і не лише ідеологічний, теоретичний, але й фізичний) “п’ятої колони” (щоправда, цього поняття тоді в політичному й публіцистичному лексиконі ще не було), тобто прорадянських, промосковських сил, бо комуністи і радянофіли (також і українського походження) кожену акцію протесту (мітинг, демонстрацію) намагалися зірвати і спровокувати кровопролиття. У тому, що Конгрес США був змушений розглядати справу Голодомору в Україні, велика заслуга української діаспори в США, зокрема і часопису “Свобода”. Річ у тім, що республіканець Г. Фіш запропонував Палаті представників резолюцію № 339, яка закликала СРСР не чинити перешкод тим американським громадянам, які намагаються допомогти охопленим голодом районам грошима, продуктами та предметами найпершої необхідності; у резолюції вказувалося й на те, що Радянський Союз не лише не вжив конкретних заходів для полегшення людських страждань, але навпаки – використав голод як засіб зменшення кількості українського народу, як засіб придушення політичних, культурних і національних прав українців.

Голодомор в Україні сприяв консолідації українських сил на американському континенті. Він ослабив вплив комуністичних і радянофільських настроїв в українському середовищі – принаймні до початку війни між Німеччиною і Радянським Союзом. Слід зазначити, що москвофіли були і серед членів Українського народного союзу,

але їх було небагато (“Свобода” відзначала їхню агресивність – у редакційній статті від 27 квітня 1932 року). “Свобода” застерігала своїх читачів і членів УНС від участі в комуністичних заходах, закликала “...викидати більшовицьке сміття з українських хат – лише так можна допомогти рідному краю” (Свобода. – 1932. – 7 вересня).

На хвилі протестів проти Голодомору зміцніла Організація державного відродження України, яку було засновано 1929 року. ОДВУ стала на заваді зростанню комуністичних впливів у середовищі української громади на американському континенті.

До акцій протесту проти Голодомору приєдналися й українські емігранти в країнах Латинської Америки. Найбільші українські громади мешкали в Бразилії та Аргентині. Найпопулярніша газета бразильських українців “Праця” регулярно писала про голод в Україні приблизно від 17 березня 1933 року. Це були передруки з європейської преси, рідше – з української преси в Галичині; “Праця” вміщувала листи від родичів, що залишилися на Волині, Буковині, в Галичині, в яких йшлося про голод в Україні. Газета прокоментувала розповідь одного з авторів таких листів, добродія Менди (мешканця с. Яворова на Галичині), який за часів українізації викладав математику в Україні, але 1933 року повернувся на рідні землі і розповів про жахіття Голодомору.

Інтенсивність висвітлення Голодомору у “Праці” була, звичайно, набагато меншою, ніж у “Свободі”, але важливо, що голос протесту українців у Бразилії чули. Те саме можна сказати і про українців в Аргентині, від імені яких промовляла газета “Українське слово”.

Голодомор у певному сенсі сприяв консолідації українських політичних сил на еміграції. Принаймні, вони об’єдналися, щоб спільними зусиллями допомогти Україні, де гинули від терору голодні мільйони людей. Водночас Голодомор засвідчив наявність досить потужної “п’ятої колони” в українській діаспорі, про згубний вплив радянофільських симпатій. Це, зрештою, не було якоюсь характерною прикметою лише українського життя, бо прорадянські настрої заразили навіть багатьох американських інтелігентів (причини були різні, – це не лише складна економічна ситуація, не лише некритичне сприйняття “успіхів” більшовицького соціалізму, це ще й цілеспрямована діяльність Комінтерну (тобто, Москви).

Тема Голодомору була однією із провідних тем провідних українських періодичних видань того часу – “Канадійського фермера”, “Українського голосу”, “Америку” та ін., але найбільше уваги цій українській трагедії приділила “Свобода”. Якщо українській громадськості на американському континенті й не вдалося зарадити

ГОЛОДОМОР 1932–1933 років В УКРАЇНІ

нищенню України, то це не її провина; бо і “14 пунктів Вільсона”, і подальша політика американських урядів щодо “українського питання” свідчили про суто прагматичний підхід, про пріоритет політичної й економічної доцільності, а не морально-етичних засад.

Список літератури

1. *Богуславський О. В.* Преса Української еміграції і боротьба за незалежність України: Історичний шлях, досвід, дискусії / О. В. Богуславський. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – 452 с.
2. *Піскун В. М.* Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХст.): [Монографія] / В. М. Піскун. – К. : МП “Леся”, 2006. – 671 с.
3. *Кость С. А.* Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування): [Монографія] / С. А. Кость. – Львів, 2006. – 513 с.
4. *Шульгин О. Я.* Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині / О. Я. Шульгин. – К. : 1998. – 251 с.
5. *Куропась М.* Українсько-американська твердиня: Перші сто років Українського народного Союзу / М. Б. Куропась. – Острого; Чикаго : Острозька академія, 2004. – 658 с.
6. *Марунчак М. Г.* Нація у боротьбі за своє існування. 1932–1933 рік в Україні і діаспорі / М. Г. Марунчак. – Вінніпег, 1985. – 144 с.

Питання для контролю і обговорення

1. З’ясувати структуру українських громадських організацій на американському континенті.
2. Які найвідоміші періодичні українські видання виходили на американському континенті?
3. Суспільно-політичний та економічний контекст боротьби за правду про Голодомор преси української еміграції США й Канади.
4. “Свобода” про Голодомор.
5. Структура українських партійних і громадських організацій у Європі. Їхнє ставлення до Голодомору.
6. Структура преси української еміграції в Європі. Найвідоміші видання.

Рекомендована література для самостійної роботи

1. Альманах Українського народного на рік 1993. – Джерсі Сіті, 1993. – 288 с.

2. *Боровик М.* Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді / М. Боровик. – Мюнхен, 1977. – 344 с.

4. *Давиденко В.* “Свобода” про голод 1933 року // Ювілейний альманах у 75-річчя УНС / В. Давиденко. – Джерсі Сіті; Нью-Йорк, 1969. – 263 с.

5. *Куропась М. Б.* Українсько-американська твердиня: Перші сто років Українського народного Союзу / М. Б. Куропась. – Острог; Чикаго : Острозька академія, 2004. – 658 с.

6. *Марунчак М. Г.* Нація у боротьбі за своє існування. 1932–1933 рік в Україні і діаспорі / М. Г. Марунчак. – Вінніпег, 1985. – 144 с.

7. *Піскун В. М.* Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ ст.): [Монографія] / В. М. Піскун. – К.: МП “Леся”, 2006. – 671 с.

8. *Шульгин О. Я.* Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині / О. Я. Шульгин. – К.: 1998. – 251 с.

Розділ VII

РЕАКЦІЯ МІЖНАРОДНОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ НА ГОЛОДОМОР (30-ті рр.)

§ 7.1. Світова преса про Голодомор

“Треба будити сплячу совість Європи”, – так писав у звіті про конференцію 16–17 грудня 1933 року (Відень) єп. Н. Будка (цю конференцію для обговорення проблеми голоду в СРСР запропонував провести віденський кардинал Т. Інніцер). “Безхребетна Європа”, – так визначив О. Бочковський позицію Європи щодо голоду в Україні (на конференцію до Відня в грудні 1933 року О. Бочковський, який очолював празький Комітет порятунку голодної України, не приїхав – чехословацький уряд негативно ставився до діяльності українських організацій, яку вважав антирадянською і такою, що перешкоджає розвиватися дружнім стосункам з Москвою).

Чи знала Європа, чи знав світ про Голодомор – це питання риторичне. Звичайно, маси не знали, громадськість не знала (зрозуміло, ми маємо на увазі те, що про Голодомор з н а л и н а с а м п е р е д у р я д и і є в р о п е й с ь к и х д е р ж а в, і С Ш А). Тільки провідні американські газети і журнали мали в Москві двадцять власних кореспондентів, стільки ж було акредитовано кореспондентів європейських періодичних видань. У Радянському Союзі функціонували посольства, консульства, торгові представництва західних держав, працювали їхні громадяни – інженери й робітники (приблизно п'ять тисяч). Зрештою, кожна із держав мала свою розвідувальну службу. Державних мужів західних країн інформували про Голодомор представники українських емігрантських організацій. Вони ж намагалися порушити питання Голодомору перед Лігою Націй, зверталися й до інших міжнародних структур.

Аналіз поведінки західних журналістів увипуклює кілька серйозних проблем. Це проблема стосунків ЗМІ (і власне журналістів) і держави (але суспільства, громадськості теж); це проблема професійної моралі або кодексу честі, це, зрештою, і проблема особистої відповідальності.

Звичайно, умови праці для західних журналістів (про радянських журналістів не йдеться, радянська преса була частиною системи, “коліщатком і гвинтиком” механізму) були нелегкими. Вони були ізольовані, відірвані від джерел інформації, від можливості особисто бачити і спостерігати. Радянська преса не була джерелом об’єктивного і правдивого відображення життя; щоправда, фільтрування, аналіз, узагальнення того, що в ній повідомлялося, теж давало цінний матеріал. Західним кореспондентам заборонили виїжджати за межі Москви, особливо в Україну і на Кубань. Для них о р г а н і з о в у в а л и поїздки, наприклад, на початку жовтня 1932 року в Україну, щоб показати Дніпробуд. М. Маґґерідж згадує, що “усю ту поїздку влаштовано, включно з оркестрою та першокласною обслугою. Також на Дніпробуді було відчуття, що його будовано силою (тобто під примусом, з використанням насильства. – А. Я.). Саме у висліді цього я дійшов до переконання, що режим був жахливий, що насправді він базувався не на ідеалах чи ідеалізмі, а на силі та що його метою було викликати страх” (ч. 1 “Сучасності” за 1985 р.).

Цікаві й інші факти із спогадів цього чесного і порядного журналіста, які свідчать про умови праці західних журналістів. Їх купували, їм підставляли “дівчат”, які не лише виконували функції коханок, а й стежили за своїми господарями; закордонні журналісти бути зобов’язані показувати свої публікації у відділі преси (йдеться, очевидно, про відділ преси в наркоматі закордонних справ СРСР. – Авт.), і лише тоді надсилати звичайною поштою (якщо була нагода і можливість вдатися до послуг дипломатичної пошти, проблема цензури відпадали). Більшовицька влада мала ще один серйозний важіль тиску і впливу на західних журналістів – їм могли відмовити в акредитації і вони втрачали все ж таки вигідну роботу. Ось чому західні журналісти писали більш-менш так, що це влаштовувало Москву, хоча вони були для своїх видань і для свого уряду серйозним джерелом інформації про голод.

Саме М. Маґґерідж із власної ініціативи поїхав на Північний Кавказ, щоб самому побачити і зрозуміти, що ж відбувається насправді. Свої публікації він відіслав до редакції “Manchester Guardian” дипломатичною поштою, і газета надрукувала їх у березні 1933 року, але власники видання не повірили журналістові і його звільнили.

Незважаючи на всі намагання Москви приховати правду про голод, у західній пресі (в органі Українського народного союзу “Свободі” теж, і, до речі, вона виявилася оперативнішою, ніж інші видання) на початку 1933 року з’являються повідомлення про голод. Це викликало лють Сталіна. 13 лютого 1933 року він писав Молотову і

Кагановичу: “Не знаєте ли, хто разрешил американским корреспондентам в Москве поехать на Кубань? Они состряпали гнусность о положении на Кубани (см. их корреспонденции). Надо положить этому конец и воспретить этим господам разъезжать по СССР. Шпионов и так много” (з “Переписки Сталина и Кагановича”).

Саме після цього з’явилася постанова політбюро ЦК ВКП(б) “Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів” (23 лютого 1933 р.).

13 березня 1933 року з’явилася ще одна постанова ЦК ВКП(б), в якій зазначено: “Доручити тов. Балицькому вжити заходи, що унеможливають перетікання відомостей за кордон”.

Промовистий ще один факт. На початку 2007 року в Англії відкрили меморіальну дошку Г. Джонсу, валлійському журналістові, який одним з перших сповістив світ про трагедію українського народу. Він був радником з міжнародних проблем тодішнього британського прем’єр-міністра Ллойда-Джорджа і водночас співробітничав із впливовими періодичними виданнями (“Times”, “Manchester Guardian”). Г. Джонс пішов по Україні. Його публікації про трагедію появилися майже водночас із публікаціями М. Маґгеріджа, але вони були ще більш інформаційно насичені. Він бачив цілі села, що вимерли з голоду, він бачив колосальне зростання злочинності через голод, він бачив відчай і безнадійний опір українських селян, терор і насильство з боку більшовицької влади. До речі, Г. Джонс слушно підкреслював, що і суд над високопоставленими радянськими урядовцями, і арешт англійських інженерів – це спроба Кремля відвернути увагу міжнародної громадськості від масштабів Голодомору. Але ще одна суттєва обставина – Г. Джонс стверджував, що **голод організувала сама більшовицька влада**. Те, що після цих чесних публікацій У. Дюранті й інші промосковські західні журналісти почали звинувачувати його на сторінках своїх видань у брехні, ще не найгірше – у 1935 році, коли він перебував у Китаї, за підозрілих обставин Г. Джонса викрали і вбили. Як стверджують деякі автори, є підстави вважати, що то робота московських спецслужб.

Превентивно-заборонні заходи Кремля дали результати – до осені 1933 року в зарубіжній пресі майже не було інформації про голод. Якщо чесність, правдивість, об’єктивність не є категоріями великої політики чи міжнародного співжиття, якщо понад усе – політична доцільність (або особиста користь), то як можна оцінювати журналістику, для якої казати правду – це не лише професійний обов’язок (скажімо, так само, як дипломатів, розвідників), але ще й моральний обов’язок – така вже природа журналістики як специфічної суспільної діяльності, як специфічного суспільного інституту. Журналіс-

тика, на відміну від літератури, не є самодостатнім видом творчої діяльності, вона підпорядкована інтересам певних структур різних рівнів, але навіть за цієї обставини вона повинна бути об'єктивною і правдивою, бо вона служить не державі, а народові, суспільству.

Честь західної журналістики рятували журналісти, для яких поняття честі, гідності, співчуття до тих, кого морили голодом, були вищими, ніж політичні симпатії, ніж міркування про політичну доцільність, ніж особиста користь і особиста безпека. М. Маґґерідж не лише описав жахливі картини спустошення в селах України і на Кубані (яка теж була переважно заселена українцями), він побачив головне, бо назвав цей голод урядовим. Про штучність, про організованість голоду писав і Г. Джонс. Значно згодом, через кілька десятків років (ми вже посилалися на це інтерв'ю для журналу "Сучасність"), М. Маґґерідж зазначив: "Без сумніву, це був один із найбільших злочинів наших часів, не менший ніж єврейська катастрофа чи вірменська масакра. Але мене завжди вражає, як люди, говорячи про великі страхоття нашого століття – Авшвіц, Гірошіму та інші, ніколи не згадують голод в Україні. Яюсь після всіх тих років ще не усвідомлено того факту, що Сталін у 1930-х роках убив багато більше людей, ніж Гітлер винищив євреїв" (ч. 1 "Сучасності" за 1985 р.). Згодом М. Маґґерідж написав літературний твір – "Зима в Росії", в якому висміяв симпатиків СРСР.

Наприкінці серпня – на початку вересня 1933 року, коли світова громадськість вже знала з різних джерел про голод в Україні, західні журналісти пишуть про трагедію частіше і відвертіше.

Принципову позицію займала швейцарська преса ("Neue Züricher Zeitung", "Journal de Jenev", "Der Bund", "Bazler Nachrichten"). Щоправда, вони не мали своїх власних кореспондентів у Москві, а тому не було підстав для побоювань за їхню долю, не було і якихось політичних розрахунків.

"Der Bund" писав, що найтрагічнішим є усвідомлення людьми "повної безнадійності майбутнього". На думку автора, лише "наївні комуністи" вірять у те, що виконання другої п'ятирічки поліпшить рівень життя населення; усі інші переконані в тому, що позитивні зміни відбудуться тоді, коли "скінчиться встрявання радянського уряду у всі подробиці людського життя. Але такої зміни не треба сподіватися, бо це встрявання – основа більшовицької доктрини" (переклад цієї публікації було опубліковано в "Ділі").

На важливий момент вказав "Journal de Jenev". У статті "Чи СРСР справді загрожує голод? Чи лихо на Сході Європи не матиме наслідків для Заходу?" автор не лише документально підтверджує

наявність голоду, але й доводить, що його першопричиною є імперіалізм і мілітаризм Москви, і це може мати фатальні наслідки для Європи.

“Neue Züricher Zeitung” вмістила передову статтю “Трагедія України” (“Діло” її зміст виклало в огляді “Політика безприкладного хижацтва” від 10 вересня 1933 року).

На громадськість Швейцарії справив враження виступ М. Рудницької на Конгресі національних меншостей 16 вересня 1933 року.

Багато правдивого про голод було в німецькій пресі. Це можна пояснити – преса мала надійне і достовірне джерело інформації: в СРСР перебували тисячі німецьких інженерів і робітників, які працювали тут за контрактом. Крім цього, в Україні була німецька колонія, одна з найбільших після росіян, євреїв, поляків, національних меншин, яка нараховувала понад 500 тисяч чоловік. Німців від голоду померло (за німецькими статистичними джерелами) приблизно 140 тисяч. У Німеччині було створено харитативну організацію “Брати в нужді” (“Die Brüder in Not”). Зрозуміло, що Німеччина на чолі з Гітлером мала свої політичні міркування, окрім піклування про радянських німців, але представники Німеччини були серед тих (нечисленних) представників, хто безуспішно намагався підтримати голову Ради Ліги Націй Мовінкеля у його намаганні допомогти Україні. В усякому разі кореспондент газети “Фоссіше цайтунг” В. Штайн писав про голод ще у травні 1932 року. Це були початки голоду (або, докладніше, продовження того голодування, яке почалося ще в 1931 р.). Писав про голод і “Берлінер Тагблятт”, кореспондента якого Москва вигнала з країни. Кореспондент “Кельніше Цайтунг” писав про Україну (і не звичайним поштовим зв’язком, а нелегально передавав свої репортажі). Тему голоду в різних формах порушували й інші німецькі видання – “Франкфуртер Альгемайне Цайтунг”, “Райх-пост”, “Штуттгартер Шосе Тагблятт”.

Важливо, як відгукнулася французька преса на голод в радянській Україні, особливо після візиту до СРСР Е. Еррію, кількаразового прем’єра, голови Палати депутатів Франції. Наприкінці літа 1933 року у французькій пресі (зрозуміло, не в комуністичній, не в тій, яка свою політичну лінію узгоджувала з Москвою) почали з’являтися публікації під рубрикою “Голод в Україні”. Газета “Ле Матен” 29 і 30 серпня 1933 року перші сторінки повністю присвятила проблемі голоду в Україні. Автор – С. Бертільйон, яка, повернувшись із подорожі по СРСР, розповіла правду про страшну дійсність. Вона писала: “Саме щоб знищити всі ірредентні елементи, радянський

уряд, в надії повнотою винищити весь народ, який не має за собою ніякої іншої провини, крім прагнення до волі, планомірно організовував жахливий голод, який лютує тепер. Голод поширюється на Україні та Північному Кавказі, в інших районах СРСР харчування, щоправда, раціоноване, але населення може вижити” [1]. До речі, С. Бертільйон використала у своїх публікаціях розповідь М. Стебало, американки українського походження, яка відвідала своїх батьків на Поділлі і була свідком голоду.

Писали про Голодомор й інші французькі газети (“Л’Одр”, “Ле Журналь де деба”, “Фігаро”). Д. Ле Лассер у статті “Голод в Україні” (“Фігаро”) писав, що Україна, як і Грузія, визнала радянський режим не з доброї волі, що Українську Народну Республіку визнали Франція й Англія, що вона боролася проти російських більшовиків на боці Польщі і вже тринадцять років кривавим опором намагається відновити свою незалежність. Автора консультував й інформував О. Шульгин. Як відомо, на початку 1926 року С. Петлюра призначив його міністром закордонних справ. Окрім цього, О. Шульгин був постійним українським представником при Лізі націй і захищав українські інтереси. Уся проблема полягала в тому, що, як правило, західні журналісти ігнорували національний аспект проблеми, хоча політичні причини Голодомору окремі з них зрозуміли, як, наприклад, Р. Боплан. Він писав в одній провінційній газеті: “Громадська думка стурбована відомостями про жахливий голод, який тепер спустошує Україну, де перестали існувати цілі села, все населення яких вимерло з голоду. Ясно, що цей голод значною мірою виник з бажання Советів, які намагаються таким способом покарати Україну за той тривалий національний опір. Історія України й червоного терору, який там лютує, належить до найсумніших за повоєнного часу” [1].

А. Жуковський звернув увагу на те, що тему голоду порушувала не лише щоденна преса, але й спеціалізовані журнали. У цьому контексті він називає місячник “Ле Монд Слав”, що виходив у Парижі. Так, уже в січні 1933 р. на його сторінках було опубліковано статтю “Голод в СРСР та його наслідки”. Публікація цікава тим, що автор порівняв голод 1921–1922 років і той, що почався 1932 року: “Цей останній відрізняється не тільки винятковою інтенсивністю, а й своєю етіологією, причинами, з яких він виник. Якщо за попередніх випадків голод виникав через погані врожаї, викликані несприятливими атмосферними умовами, коротко кажучи, явищами природного порядку, то голод поточного року є логічним і неунікненним вислідом радянського режиму, а конкретніше його еконо-

мічної політики в галузі сільського господарства, її темпи й методи практичної реалізації не могли мати іншого вислідку”. На жаль, автор не зрозумів, що причини голоду – не економічні (хоча зрозуміло, що економічна концепція російського більшовизму – волюнтаристська і некоректна), а суто політичні.

П. Берлан, московський кореспондент щоденної газети “Тан”, відверто писав у своїй статті 18 липня 1933 року: “Мовчання советської преси про голод, катастрофічний характер якого є тут публічною таємницею – одне з найбільш вражаючих явищ сучасної Росії”.

Принципове значення мали, звичайно, публікації американських і англійських видань.

Серед тих двох десятків американських кореспондентів, які були акредитовані у Москві, більшість, як вважає М. Марунчак (відомий дослідник історії українців у Канаді, автор книги “Нація в боротьбі за своє існування. 1932 і 1933 в Україні і діаспори”, 1985), була пристосуванцями та безкритичними вислужниками пануючого режиму в СРСР, а то і його симпатиками. Інший відомий діяч української діаспори, М. Куропась, пише у своїй книзі “Українсько-американська твердиня”, що за допомогою деяких членів корпусу американських журналістів більшовикам вдалося приховати правду. “Приховуючи це дикунство доти, доки воно не зробило свою справу, вони поширювали сумніви, спантеличеність і недовіру” [2, с. 280].

В історії світової журналістики прізвища цих нечесних і аморальних журналістів відомі. Вони писали про успіхи і здобутки індустріалізації, про колосальні плани більшовиків, інколи про економічні труднощі, але водночас порівнюючи їх з економічними труднощами західних країн. Нагадаємо, що на Заході, по суті, ще тривала економічна криза, це десятки мільйонів безробітних, а тут Радянський Союз, перша в світі держава “робітників і селян”, вивозить на зарубіжний ринок мільйони тонн зерна за демпінговими цінами і купує обладнання, запрошує іноземних спеціалістів і робітників до себе на роботу. Якщо й була якась інформація про голод, то лише як про якийсь факт випадковий, незакономірний.

Безперечно, найбільш одіозною постаттю був У. Дюранті, кореспондент “Нью-Йорк Таймс”, лауреат Пулітцерівської премії. Її йому присудили, як зазначила комісія, за науковість і глибину, за безсторонність і зваженість суджень, за виняткову ясність – це був 1932 рік... У. Дюранті зустрічався із Сталіним, він був його апологетом на Заході, до думки Дюранті прислухався недалекоглядний (як виявилось, і тоді, і наприкінці Другої світової війни) президент США – Ф.Рузвельт. У. Дюранті називав повідомлення і розповіді чесних

журналістів про голод вигадкою, перебільшенням західної пропаганди.

Після об'єктивних публікацій Г. Джонса про голод У. Дюранті вмістив у "Нью-Йорк Таймс" статтю під назвою "Велика брехня". М. Маґґерідж згадує ще один факт, що свідчить про безпринципність західного журналістського корпусу – у своєму середовищі вони відверто говорили про голод і дуже реалістично оцінювали ситуацію, за винятком двох чи трьох, які "базикали з партійних позицій" [3]. У. Дюранті, як зауважує Дж. Кейнс, абсолютно відверто говорив своїм колегам та й будь-кому, хто був готовий почастивати його пивом в елітному нью-йоркському клубі "Двадцять один", що справи йдуть набагато гірше, ніж можна собі уявити, що десять мільйонів людей померли з голоду внаслідок політики диктатора [4].

Правду про голод У. Дюранті казав ще в одному випадку. Вияснилося, що він був інформатором британського посольства (іншими словами кажучи, працював на британську розвідку). У 1935 р. вийшла друком книга У. Дюранті "Пишу, як хочу", але й там немає жодної згадки про голод. Лише згодом він визнав, що голод був, але пояснював його появу з позицій радянської влади – мовляв, гітлерівська Німеччина будувала зловісні плани проти Радянської Росії, а її агенти вступили у змову з українськими націоналістами, а голод якщо і був, то винні в цьому ті, хто чинив опір більшовикам [2, с. 279]. С. Дж. Тейлор, біограф У. Дюранті, писала: "Український голодомор 1932–1933 років був найбільшою в історії штучно створеною катастрофою, яка за своїми масштабами перебільшує навіть єврейський Голокост наступного десятиліття. Дюранті судилося стати символом небажання Заходу визнати і зрозуміти тоді цей факт" [2, с. 279–280].

У. Дюранті не був самотнім у брехні й лицемірстві з приводу Голодомору. Мало чим йому поступався Л. Фішер, який писав для газет "Нейшн" і "Балтимор Сан". Це Л. Фішер перший виступив із спростуваннями даних про кількість жертв Голодомору, що їх оприлюднив Г. Джонс (а він називав порівняно "скромну" цифру – один мільйон смертей). У 1935 р. Л. Фішер ще раз писав, що у 1934 р. відвідав Україну і не бачив голоду. Думку про Сталіна він змінив лише тоді, коли в серпні 1939 р. той "подружився" з Гітлером (пакт Молотова-Ріббентропа), за що У. Дюранті обізвав Л. Фішера щуром, який втік з тонучого корабля, що так і не потонув...

Були й інші апологети Сталіна і більшовицької влади, але, на щастя, честь західної журналістики врятували такі як М. Маґґерідж, Г. Джонс, про яких ми вже згадували, а також Г. Чемберлен, корес-

пондент “Крісчен Саєнс Монітор” (Бостон), який добре вивчив СРСР за ті дванадцять років, протягом яких він там перебував (дружина його, до речі, родом з України). Після жнив 1933 року Г. Чемберлен об’їхав Київщину, Полтавщину, побував на українській Кубані. Зумисне нічого не писав, але вів щоденник. Перші публікації Г. Чемберлена про голод з’явилися у 1934 р., коли він вже залишив СРСР. Тоді ж вийшла друком його книга під назвою “Залізна доба Росії”. В одному з її розділів Г. Чемберлен писав, що голод був інструментом національної політики, вжитий свідомо як останній засіб зламати опір українського селянства. Відзначав він своєрідну велич і невимовну трагедію вимирання мільйонів людей. На його думку, був це останній акт трагедії індивідуального селянського господарства, сповнений жаху, а цей жах збільшувало те, що жертви гинули так пасивно, так приречено – і не викликаючи жодного співчуття зовнішнього світу. Ще одну книгу про Україну – “The Ukraine. A Submerged Nation” Г. Чемберлен опублікував у 1944 році.

Чесним і порядним виявився і Г. Ланг, співробітник єврейської газети “Дейлі форвард” (Нью-Йорк). Він мешкав за Першої світової війни в Росії, знав мову, тому міг легко спілкуватися з українськими селянами, коли влітку 1933 року після сіоністського конгресу в Празі приїхав до рідних в Україні. Його перші публікації з’явилися у грудні. Г. Ланг назвав кількість жертв – шість мільйонів, посилаючись на авторитетне джерело серед високих радянських посадовців.

Серед західних журналістів були і такі, що, перебуваючи в СРСР, замовчували голод, але згодом, уже перебуваючи поза його межами, писали правду. Це А. Костер, В. Резвік, згадуваний А. Фішер, Ю. Лайонс.

Не випадково сучасні дослідники тогочасної західної преси оцінюють її критично. Біограф У. Дюранті С. Дж. Тейлор зазначала: “У вільній і розкованій пресі Заходу на тему голоду було написано менше слів, ніж загиблих від нього чоловіків, жінок і дітей. Навіть за найбільш консервативними підрахунками кількості жертв голоду, у середньому на кожне надруковане слово припадає сто сорок загиблих” [2, с. 280].

Певною моральною компенсацією за безпринципну, нечесну, підлу роль багатьох західних журналістів могло стати позбавлення У. Дюранті незаслужено отриманої Пулітцерівської премії. Кампанію започаткувала українська діаспора, міжнародна громадськість теж підтримала цю ідею. Проте у своїй заяві з цього приводу журі Пулітцерівської премії зазначило, що голод 1932–1933 років був страхотливим і не мав належної уваги з боку міжнародної громадськості.

Журі також погодилося з тим, що в публікаціях У. Дюранті є багато недоліків, але зважаючи на те, що його вже нема серед живих і він не може відповісти на запитання, а головне, що таке відкликання не передбачене процедурою, що ще не було прецедентів, відмовилося відкликати цю премію. Можна лише припустити, що в цій справі не обійшлося без зовнішнього тиску з боку найбільш зацікавленої сторони. Безперечно й те, що це рішення аморальне.

Аналіз ставлення західної журналістики до Голодомору дає підстави зробити важливі висновки:

1) у журналістиці дуже важливий суб'єктивний, особистісний момент;

2) важливим є злиття, гармонія політичного і професійного, розумового і морального моментів; це дається складніше, ніж у літературній творчості;

3) європейці дивилися (за окремими випадками) спочатку на голод як на сенсаційний факт, сенсацію; зрештою, це було настільки абсурдно, ірраціонально, що й відповідні аналітичні служби не могли збагнути “логіки” (задумів, планів) більшовицького керівництва;

4) на жаль, не всі зрозуміли справжніх причин масштабного голоду, а тому й об'єктивність могла бути переважно на рівні констатації факту голоду; більш-менш об'єктивно, аналітично європейська преса про Голод почала писати з кінця літа 1933 року.

§ 7.2. Європейські інтелектуали в ролі екскурсантів (та їх екскурсоводи)

Проблеми ставлення до Голодомору виходять за межі професійної моралі журналістики як суспільного інституту. Це водночас і ширша проблема, складніша. Це проблема особистої моральної відповідальності. Негідну поведінку багатьох журналістів можна, принаймні, зрозуміти – навіть того ж У. Дюранті. Бо що можна вимагати від людини без честі і сумління, яку не мучать докори совісті, яку можна купити? Що більше М. Маггерідж у мемуарах “Хроніки втраченого часу” називає У. Дюранті “соціопатом без жодної часточки професійної честі або людської порядності”. На його думку, справжні причини, чому У. Дюранті приховував правду про Голодомор і допомагав керівництву СРСР дезінформувати, обманювати світову громадськість, полягала в тому, що він любив Сталіна, він захоплювався його жорстокістю. Отже, не лише гроші були мотивом його брехні, не лише честолюбство (бажання зробити дипломатич-

ну кар'єру), але й відсутність моральних засад, цинізм, і, як можна зрозуміти на підставі мемуарів М. Маґгеріджа, комплекс особистої меншовартості – У. Дюранті був маленький на зріст, з ампутованою ногою... (хоча у багатьох подібних випадках люди, власне, стають більш співчутливими, “людяними”, душевними).

Проте була ще одна категорія європейців – письменники, політики, які приїжджали до Радянського Союзу чи з власної ініціативи, чи на запрошення влади. Голодомор спричинився не лише до мутації моралі серед тих, хто божеволів і вмирав від голоду, а й серед тих інтелектуалів, які в силу різних мотивів “не бачили” голоду, “не бачили” організованого Голодомору.

А. Жуковський в огляді “Тогочасна франкомовна преса про голод 1932–1933” назвав їх “нерозумними туристами”. М'яко, делікатно і... дуже далеко від істини, адже йдеться про Б. Шоу, Л. Фейхтвангера, Р. Роллана та ін. Це вони “нерозумні”? На нашу думку, треба вибрати інше означення: інтелектуальний ідіотизм (своєрідне горе з розуму, така заглибленість в якісь свої ідеї, що це заважає тверезому погляду на світ), скажімо так; політична короткозорість; політичні міркування (користь для своєї держави); особиста користь (більшовики завжди багато грошей витрачали на підкуп і формування “п'ятої колони”; примітивна і грубошкіра нечутливість до чужої біди, емоційна і моральна недорозвинутість.

Шкода, звичайно, що практика, досвід, поведінка західної журналістики (докладніше, багатьох її представників) ще раз нагадує про деякі неприємні риси нашої древньої професії. Але природа і функції журналістики такі, що відсидітися у вежі із слонової кістки вона не може, не може бути відлюдником, не може не перебувати у вирі життя.

Якщо поведінку журналістів певною мірою ще можна пояснити соціальною природою журналістики, специфікою професії, залежністю від власника, то поведінку відомих інтелектуалів, людей, які за своїм призначенням у суспільстві покликані захищати гуманістичні цінності, – їх виправдати не можна. І, очевидно, річ не лише в якійсь засліпленості, у невмінні бачити справжню дійсність.

Одна річ, коли з візитом у СРСР їде відомий політичний діяч (як правило, їх ніколи не зараховують до числа інтелектуалів) – йдеться про Е. Еррію, кількарязового прем'єр-міністра у французькому уряді міжвоєнної доби, голову Палати представників. Він приїхав (як неофіційна особа) до СРСР наприкінці серпня – на початку вересня 1933 року. На українських полях жнива вже, мабуть, закінчилися, але жнива смерті й скорботи продовжувалися – це був апогей Го-

лодомору. Е. Ерріо побував у Києві, Харкові, Одесі, йому показували колгоспи, машинно-тракторні станції, Дніпрогес. Щоправда, Р. Конквест іронічно зауважує, що половина часу, проведеного в Україні, пішла на офіційні прийоми і бенкети. Зрозуміло, що після повернення до Франції цей політик заявив, що голоду в Україні він не бачив. Українська преса у Львові писала про його візит до СРСР (“Правда”, ч. 48 за 1933 р.). Зрештою, Е. Ерріо – це ще далеко не найбільш промовистий приклад, такої реакції на Голод від нього можна було сподіватися. Але від Б. Шоу – людини і письменника справді великого інтелектуального формату? Здавалося, що це людина честі, невідкупна, справедлива, об’єктивна, скептична і скаже правду Заходові про те, що відбувається в українських селах. Проте й Б. Шоу заявив, що не бачив у Росії нікого, хто терпів би від недоїдання.

“Потьомкінські екскурсії” (хоча, очевидно, це не був єдиний спосіб переконати екскурсантів) влаштовували не лише для Е. Ерріо і Б. Шоу. Було досить багато делегацій. На Заході почали виходити праці, в яких автори прославляли радянський експеримент. Це було характерно для політичної та інтелектуальної еліти як в Європі, так і на американському континенті. М. Куропась пише про 30-і роки у США як про “червоне десятиріччя”.

Як відомо, після більшовицького перевороту в жовтні 1917 року США не визнавали Радянського Союзу. У 1932 р. президентом США обрали Рузвельта. Йому дісталася важка спадщина – 14 мільйонів безробітних, вдвічі менший національний дохід, спад виробництва на 50 % – такими були результати економічної кризи, що охопила світ. І Рузвельт вирішив визнати Радянський Союз. М. Куропась зазначає: “Для комуністів це стало сигналом до виходу з темряви і початку інтелектуальної революції проти капіталізму в Америці. Користуючись економічним хаосом та непевністю, які глибоко вразили країну, комуністи та їх однодумці-супутники вказували на “успіх” радянського експерименту. Несподівано тисячі охоплених відчаєм університетських викладачів, зірок телеекрану, поетів, прозаїків та інших славетних особистостей звернули свої погляди на Москву у пошуках натхнення і орієнтирів...”

В авангарді кампанії популяризації “радянського шляху” йшли американські інтелектуали, московські кореспонденти газет і навіть урядові особи, які безмірно перебільшували масштаби досягнень більшовиків, ігноруючи чи виправдовуючи при цьому їхні величезні невдачі, а при необхідності навіть вступаючи в змову з метою приховування більшовицьких злочинів. Особливо сильне враження справляли “радянські успіхи” на тих, хто відвідав СРСР у тридця-

тих роках. Майже кожен з них знаходив там щось гідне подиву” [2, с. 274].

Цікава думка свідка тих подій. Щоправда, М. Куропась не коментує один парадоксальний момент: у захопленні “радянськими успіхами” найбільше відзначалися ті, хто побував у Радянському Союзі. Здавалося, що вони могли вже побачити правду. Але чомусь одні, за словами М. Куропася, побачили там навіть новий християнський дух, інші – творчу і свідому жертвовність радянських людей незважаючи на окремі труднощі й деформації системи, заради чудової мети; ще інші захоплювалися... радянським правосуддям, яке прагне створити для злочинця нове середовище, в якому той почав би діяти в нормальний спосіб, а також і таборами праці, які здобули собі високу репутацію в Радянському Союзі як місця, де перевиховали десятки тисяч людей...

Про західних інтелектуалів, які виправдовували, захищали і прославляли Радянський Союз, пише у “Жнивах скорботи” Р. Конквест. Це американські соціологи С. і Б. Веббі, які написали працю “Радянський комунізм: нова цивілізація?”. Вони, власне, розглядали Радянський Союз як нову цивілізацію. Зрештою, так і було, але на яких засадах будували цю цивілізацію, які вартості домінували, до якої мети прагнули ідеологи і керманічі цієї цивілізації? Р. Конквест підкреслює ворожість авторів до селянства і їхнє схвальне ставлення до колективізації, відзначає упередженість і необ’єктивність, коли справа доходить до фактів. Так, С. і Б. Веббі заперечували голод, вони звинувачували селян у саботажі, критикували “українських націоналістів”, які причетні до цього саботажу. “Але вершиною “наукового аналізу” подій стала авторська характеристика сталінського вичавлювання хліба з України як “кампанії, яка за сміливістю задуму та енергійністю виконання, а також за масштабністю операцій виглядає безпрецедентною для правління будь-якого уряду в мирні часи” [5, с. 249]. Не випадково для Веббів улюбленим джерелом інформації про голод був саме У. Дюранті, “найбільший брехун серед журналістів”, за визначенням М. Маґґеріджа.

До речі, М. Маґґерідж йшов до правди нелегко. Він згадував про 30-ті роки як про час великої депресії: “Було почуття, що вся система, в якій ми жили, розвалюється на шматки... Виріши у вірі, що демократичний соціалізм є відповіддю на всі наші клопоти, побачивши соціалістичний уряд у дії і повну незадовільність методу його правління, його падіння і постання Національного уряду... я вважав, що капіталістична система та її спосіб життя були в повному хаосі. Але де ж була альтернатива? Звичайно, в СРСР... Царський

режим уважали за один із найавтократичніших і найжорстокіших режимів західного світу, отже революція виглядала чудовою. Вона мала принести волю, селяни мали дістати землю і всякі інші блага. Отже, як на мій погляд, згідно з яким я з зарозумілістю молодости списав з рахунків капіталістичну систему, демократичний соціалізм, загальне виборче право, парламентську процедуру тощо, **альтернатива** (підкреслення наше. – Сол. К.) була. Тому я відчував сильне бажання її побачити і навіть – хоча це сьогодні здається цілковитим божевіллям – я гадав, що коли побачу цю альтернативу і вона справді буде така, якою я її собі уявляв, я там залишуся жити. Мій виїзд туди як журналіста був просто трюком, аби туди дістатися” [3, с. 94]. (М. Маггерідж був знайомий з С. і Б. Веббами і між ними відбувалися розмови, які стосувалися і ситуації в Радянському Союзі, і проблеми української меншини у Польщі).

Ми не випадково навели цю розлогу цитату. Як бачимо, М. Маггерідж теж був “екскурсантом”, але ж він не приєднався до хору тих інтелектуалів, які захоплювалися Сталіним і Радянським Союзом. Він був чесним і об’єктивним журналістом і, побачивши жорстоку і жахливу правду, переконавшись у наївності і неістинності своїх уявлень про Радянський Союз, не лише відмовився від них, а й сказав цю правду іншим.

Так зробив не лише він, але й Г. Джонс. Чому цього не зробили інші? Чому цієї правди не сказав великий скептик Б. Шоу, Р. Роллан, Л. Фейхтвангер, Г. Уеллс?

Можна висловити кілька припущень, кілька пояснень. Перше – ефективність більшовицької пропаганди, ефективність “великої брехні” і цинічної демагогії, майстрами якої були російські більшовики (і не лише напередодні жовтневого перевороту 1917 року, а й раніше); наркотичний дурман цієї пропаганди отруїв свідомість західних інтелектуалів, і вони втратили здатність критично осмислювати реальність; це був своєрідний масовий психоз, коли людина починає вірити в якесь чудо (у цьому разі радянське) і це межує з якимось екстазом. Це перше.

Друге. Причиною захоплення “радянськими успіхами” було розчарування в спроможності капіталістичної системи реалізувати споконвічні мрії людини про щастя, справедливість, добро, рівність тощо (все ж таки це були роки Великої депресії – кінець 20-х – початок 30-х років).

Третє. Більшовики не шкодували коштів на озброєння, на розвідку (шпигунство), на формування не лише “п’ятих колон” у всіх кінцях світу, але й позитивного, привабливого вигляду своєї влади –

ось чому матеріальну зацікавленість багатьох західних інтелектуалів теж не можна не брати до уваги.

Четверте. До цього наївного захоплення могло спричинитися і елементарне незнання (щоправда, ще за часів Стародавнього Риму побутував принцип: незнання не виправдовує, не звільняє від відповідальності).

П'яте. Люди не хотіли знати правду. Р. Конквест уточнює: вони прагнули почути те, що хотіли почути. Ось чому прислухалися до У. Дюранті, а не до М. Маґґеріджа чи Г. Джонса.

Шосте. Західна наука виявилася неспроможною у дослідженні радянської дійсності. Р. Конквест зауважує: “Велика фальсифікація не була тимчасовим або поверховим явищем. Завдяки Веббам вона проникла навіть у царину науки, якщо її можна назвати наукою. Її наслідки ще довго виявлялися і в інших сферах західного життя. Так, у 1940-х роках Голлівуд випустив фільм “Північна зоря”, в якому радянські колгоспи зображували у таких безхмарних тонах, що навіть перевершували радянські стрічки, котрі “редагувалися” особисто Сталіним” [5, с. 352]. (Очевидно, Р. Конквест не має рації – перевершити фільм “Кубанські козаки” важко).

Зрозуміти поведінку, тобто, мотиви поведінки багатьох західних інтелектуалів у їх ставленні до явного факту (а цим фактом були мільйони жертв Голодомору) важливо, бо йдеться не лише про творчу і моральну кризу якоїсь особистості, не лише про такі важливі проблеми як свобода думки чи професійну мораль, а йдеться про кризу суспільної моралі, духовну кризу (а не лише економічну) західного суспільства. Свідченням важливості цієї проблеми є те, що до неї повернулися західні інтелектуали і після війни. Так, у 1942 р. Дж. Орруел написав статтю “Згадуючи війну в Іспанії”. Адже можна бути поганим чи й бездарним журналістом і письменником (або й вченим, щоправда, лише тоді, коли це вчений за посадою), але і в такої людини завжди є шанс і можливість залишатися чесним і казати правду, залишатися в силовому полі загальнолюдських вартостей і гуманістичних ідеалів. У цьому контексті (проблеми Голодомору і поведінки багатьох західних інтелектуалів) і цікавий феномен Дж. Орруела (він був сучасником У. Дюранті і М. Маґґеріджа, якого знав особисто і високо поцінував його книгу “Тридцять”; він писав про голод в Україні; він поїхав до Іспанії як прихильник демократичного соціалізму і воював на боці республіканців. Дж. Орруел першим серед тих письменників, які воювали за республіку, сказав правду про цю війну; він розчарувався в соціалізмі і як противник російського (більшовицького) соціалізму написав знаменитий роман

“1984”). Ми повинні бути вдячні йому і за те, що Дж. Орруел показав потворність і небезпеку для людства російського соціалізму в дії (бо І. Франко, скажімо, попереджав про це ще тоді, коли соціалізм був теорією), і за те, що він не підтримав “радянський експеримент”. Для нього такі категорії як правда, свобода думки, демократія були абсолютними, їх не могли замінити ні особиста користь, ні партійні догми, ні політична доцільність, ні сумнівні суспільні ідеали. Уже тоді, в Іспанії, перебіг громадянської війни і її висвітлення (під час і після неї) змусили його засумніватися в існуванні об’єктивної істини в сучасному світі. “Кто поручится, что подобного рода или сходная ложь не проникнет в историю?”, – риторично, по суті, запитував Дж. Орруел у згаданій статті.

Переконавшись, у який жорстокий спосіб СРСР репатріює своїх громадян (до речі, не лише своїх, бо СМЕРШ заарештував, наприклад, А. Волошина, президента Карпатської України, і багатьох інших українських діячів), а британська преса знову намагалася замовчати цей факт, Дж. Орруел кинув в обличчя прорадянським журналістам серйозне звинувачення: “Туман дезинформации и лжи, окутывающей такие темы, как голод в Украине (підкреслення наше. – Сол. К.), гражданская война в Испании, советская политика по отношению к Польше и др., порожден не одним только сознательным обманом; всякий писатель и журналист, безоговорочно поддерживающий СССР, то есть поддерживающий именно так, как желательно самим русским, вынужден молчаливо соглашаться с заведомым искажением важных вопросов, по каким идет спор” [6, с. 277].

Отже, Голодомор був випробуванням не лише для українців (для українців, зважаючи на його адресність, він був супертрагічним, доленосним, ірраціональним, містичним), але й для багатьох західних інтелектуалів. Це злочин, за який перед людством мали би відповісти “командири голоду”, його ідеологи й організатори (екскурсоводи, зрештою, теж). Але замовчувати його, обманювати громадськість так, як це робили європейські інтелектуали – це теж злочин, хоча в іншій, моральній, площині.

§ 7.3. Чому ж мовчала Європа?

Ситуацію можна подати у вигляді терезів: з одного боку на шальках – мільйони людських життів, з протилежного – якісь вигоди (політичні, економічні) для тієї чи іншої держави. Чому ж сталося так, що шальки з мільйонами людських життів виявилися легшими (всу-

переч і звичайній логіці, і моралі, як показала історія кілька десятків років згодом), ніж шальки протилежні? Чому Захід промовчав, адже уряди європейських держав знали практично всю правду про Голодомор, про його масштаби, навіть розуміли справжні причини винищення українського народу.

Факти відомі. Так, посол США в Москві Дж. Дейвіс (автор книги-бестселера “Місія в Москві”) запевняв Захід, що Сталін – настільки послідовний демократ, що наполягав би на створенні Конституції навіть за умови, що вона загрозувала б його особистій владі і партії; він заперечував можливість інсценізації судових процесів другої половини 30-х років і виправдовував страту відомих радянських діячів тим, що вони були “п’ятою колоною”, яка згідно з планами Гітлера з приводу України хотіла розчленувати Радянський Союз. (Здається, що Москві й згодом щастило з американськими послами – вони часто ставали радянофілами). Не важко здогадатися, якими були рекомендації посла для свого уряду щодо Радянського Союзу. Але річ в іншому. Складається враження, що ця прорадянська позиція посла була розрахована радше на громадськість, для формування громадської думки, бо уряд США знав правду про голод. Р. Конквест вважає, що навіть наявної інформації (він має на увазі ту інформацію, яку повідомляла західна преса, американська також) вистачало, щоб відкинути будь-які сумніви в голоді, що охопив Україну і Північний Кавказ. Повідомлення і розповіді про голод появлялися в західній пресі навіть тоді, коли на початку 1933 року відповідною постановою Кремль заборонив іноземним журналістам залишати Москву. У 1934 році вийшла книга Г. Чемберлена (кореспондента бостонського часопису “Крісчен Саєнс Монітор”) “Залізна доба Росії”, в якій, ми вже про це згадували, автор писав про голод в Україні як про інструмент національної політики, як засіб зламати опір українського селянства; у цій книзі Г. Чемберлен кинув докір Заходові, що був байдужим до трагедії українського народу. Українська діаспора (і в Європі, і на американському континенті) робила відчайдушні зусилля привернути увагу урядів західних держав до голоду в Україні. Р. Конквест зауважує, що архів Держдепартаменту США був переповнений зверненнями української діаспори з проханням якимось втрутитися в ситуацію, щоб допомогти голодній Україні, “на що була відповідь: відсутність державного інтересу робить таке втручання недоцільним” [5, с. 342]. “Новий курс” Ф. Рузвельта був прагматичним. Зрозуміло, що потрібно було думати про тих 14 мільйонів безробітних у 1932 р., про зменшення національного доходу, про різке скорочення виробництва (майже вдвічі). У такій ситуації

егоїстичний (а тому далекий від моральних критеріїв і норм) розрахунок підштовхує до пошуку всіх можливих варіантів розв'язання проблеми. Одним із них і була можлива економічна співпраця з Радянським Союзом. Знаючи правду про масштаби голоду через дипломатичні, розвідувальні канали, через пресу, з інших джерел, "... адміністрація Рузвельта залицялася до Йосипа Сталіна, вдаючись при цьому до методів, що межували з непристойністю" [2, с. 264] .

Незважаючи на ліберальне ставлення американської преси до Радянського Союзу і до голоду, незважаючи на активну діяльність У. Дюранті, який спростовував і заперечував голод (у пресі, але не в приватних розмовах і таємних повідомленнях!), американська громадськість все ж дізнавалася про голод (це все ж таки була подія не одноденної тривалості, не тижневої, бо голодування, голод, Голодомор – усі ці стадії винищення українців зайняли приблизно два роки) і вимагала пояснень. Проте усе завершувалося (після звертань американських державних діячів до Кремля) категоричними твердженнями Москви про те, що голоду нема, що це все вигадки і наклепи контрреволюційних організацій за кордоном. Радянське посольство, яке відкрилося у Вашингтоні після встановлення дипломатичних відносин із США, запевняло, що населення України зросло за першу п'ятирічку на два відсотки, а Україна має найнижчу смертність серед радянських республік. Цих запевнень Москви (незважаючи на відверту брехню і цинізм) було досить, щоб Держдепартамент США продовжував керуватися лише своїми державними інтересами і доцільністю у ставленні до Голодомору.

Після встановлення дипломатичних стосунків між США і СРСР К. Радек друкує в "Известиях" статтю "Америка відкриває СРСР", в якій згадує п'ятьох американських громадян, які найбільше відзначилися у зближенні двох країн – У. Дюранті, Л. Фішера (американські кореспонденти в Москві), сенатора В. Бората, полковника Р. Робінса і В. Буллаіта, якого призначили послом США у Москві.

Відразу ж було створено в Нью-Йорку спеціальний банк для підтримки торговельних стосунків із СРСР. Це було на руку більшовикам, оскільки заборгованість СРСР наприкінці 20-х років сягала майже мільярда золотих рублів. А індустріалізація вимагала щораз більше імпортного обладнання. Хліб із України треба було взяти будь-яким способом, а правду про Голод – замовчати, приховати, щоб зберегти на міжнародній сцені репутацію порядного партнера. Уряд США сприяв цьому.

Аналогічна ситуація склалася і в європейських державах. І після Першої світової війни Антанта не виявляла особливого інтересу до

України як незалежної держави. Навіть відомі державні діячі не хотіли (або й не могли) зрозуміти, що поява на політичній карті такої великої держави як Україна може змінити увесь хід історичних подій, що це вплине на долю східноєвропейських держав, що це єдиний могутній бастион перед більшовицькою загрозою. Не бачили вони і небезпеки, яку приніс із собою в міжнародне життя російський більшовизм. Звичайно, якісь окремі голоси на підтримку української справи були. Німецький соціал-демократ Е. Штраус у 1927 році на сторінках журналу “Der Gesellschaft” заявляв, що визвольна боротьба України 1919–1920 років є однією із найбільш вражаючих драм ХХ ст., що більшовицька диктатура в Україні є чимось зовсім іншим, ніж в Росії, що це диктатура іноземних панів над усією нацією; він слушно зауважив, що це результат російського імперіалізму, який лежить не в інтересі російського пролетаріату, а в інтересах нової економічної і урядницької буржуазії і є продовженням імперіалістичної політики царської держави.

Зрештою, критичний момент минув. Якби європейські політики вчасно побачили небезпеку російського більшовизму, якби вони здавали собі справу з того, якими жахливими будуть наслідки утвердження і зміцнення більшовиків не лише на теренах колишньої Російської імперії (тобто на загарбаних, етнічно неросійських землях), але й у міжнародній сфері, то вони підтримали б Українську Народну Республіку, вони підтримали б Західно-Українську Народну Республіку...

Українська тема була постійною в європейській пресі 20-х років. “Українізація” лише певною мірою розв’язувала чисто культурницькі проблеми національного питання, але не економічні, не політичні. Українець не хотів бути колгоспником (на відміну від етнічного росіянина, який звик і до кріпацтва, і до “общини”). Може, деякі європейські газети й перебільшували масштаби повстань в Україні проти колективізації, але все-таки у багатьох регіонах серйозні заворушення відбувалися – на жаль, за розмахом вони поступалися тому опору, що був на початку 20-х років.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ситуація змінилася. А змінилася вона не лише у зв’язку із світовою економічною кризою, що почалася 1929 року. На ставлення європейських держав до українського питання вплинула зміна влади в Німеччині. Несправедливий і принизливий для Німеччини Версальський мир спричинився до зростання популярності націонал-соціалістичних ідей – і в результаті до появи на міжнародній арені нової Німеччини на чолі з Гітлером, який на місці Веймарської республіки хотів побудувати

тисячорічний Рейх. Поява цієї Німеччини, агресивної, дисциплінованої, щораз більш монолітної, з ідеологією, де привабливі соціальні гасла поєднувалися із соціалістичними ідеологемами й расистськими ідеями, змусила багатьох інтелектуалів і політичних діячів Заходу змінити своє ставлення до більшовизму, бо Радянський Союз вони почали розглядати не лише як вигідного економічного партнера, а й як можливого союзника у боротьбі із нацистською Німеччиною. Ніхто із європейських інтелектуалів і діячів не звернув уваги не лише на тісні зв'язки між Німеччиною і СРСР після Раппальського договору (1923), але й на духовну спорідненість обох політичних течій – нацизму і більшовизму; на подібність методів державного будівництва, організації життя у різних сферах життєдіяльності, на домінуючу роль вождя. І ті, хто раніше був противником більшовизму, і ті, хто із симпатією ставився до України як важливого міжнародного чинника, щораз більше почали покладатися на Москву як можливо-го союзника. І. Дзюба підкреслює: “І Сталін, як відомо, максимально використав цей шанс (страх європейців перед нацизмом і бажання бачити в Москві союзника. – Сол. К., А. Я.). Про Голодомор і про Україну взагалі поступово забули – принаймні в обговоренні політичних перспектив. І тільки через багато десятиліть знову оживуть ідеї, які здавалися актуальними в 20-і роки, – ідеї, що Україна є органічною частиною, що без неї не можна уявити гармонійні відносини в Східній Європі, що Україна може створити політичний і економічний міст між Балтикою і Чорномор'ям тощо. Усі ці напіввізурні перспективи обговорювано понад 80 років тому” [7, с. 43] .

Коли влітку 1934 р. кілька британських парламентарів порушили у парламенті питання про голод в Україні, відповідь Форин офісу була стриманою: “Суть справи полягає в тому, що ми маємо справді певну інформацію про голод на Півдні Росії (SIC), подібну до тієї, що з'являється в пресі, і що ми не маємо зобов'язання не робити публічних заяв з цього приводу, але ми справді не хочемо робити ці заяви, тому що Радянський уряд міг би образитися, і це негативно позначилося б на наших стосунках з ним. Тому ми не можемо дати це пояснення публічно” [8, с. 113]. Не публічне, не офіційне, але відверте зізнання. За ним – егоїстичні державні інтереси, політична доцільність у стосунках із Радянським Союзом. Прагматично підійшла Велика Британія до українського питання, зокрема – до долі ЗУНР. Вагання деяких державних діячів Великобританії щодо ЗУНР нейтралізувала Франція, яка хотіла бачити за плечима Німеччини сильну Польщу. І на початку 30-х років у зв'язку з приходом Гітлера до влади Лондон прагнув використати Радянський Союз як противагу

амбіціям Гітлера, не хотів послаблювати і можливий союз увагою до українського питання.

Політичною доцільністю у ставленні до Радянського Союзу і до голоду в Україні зокрема керувалася і Франція. Після перевороту в жовтні 1917 року, коли до влади прийшли більшовики, у Франції неодноразово протестували проти злочинів більшовицької Росії, причому ці голоси лунали із різних політичних таборів. Водночас позиція Франції вирішальним чином вплинула на ганебне і несправедливе рішення Ради амбасадорів щодо долі ЗУНР і української державності – Франція, повторюємо, найбільше з-поміж інших європейських держав прагнула зробити Польщу великою і міцною державою, побоюючись Німеччини. Цими ж міркуваннями було зумовлене і зближення з Радянським Союзом. Щоправда, були і у Франції тверезі діячі. Одним із них був Б. Суварін, співзасновник Французької комуністичної партії, згодом відомий діяч Комінтерну. Розчарувавшись у комунізмі, він написав біографію Сталіна, в якій викривав його злочини і звинувачував у Голодоморі, в організації системи концтаборів. У відповідь Комінтерн вибрав і заохотив А. Барбюса, щоб той написав “справжню” біографію Сталіна. Авторіві навіть влаштували особисту зустріч зі Сталіним. І така книга під назвою “Сталін і новий світ у постаті однієї людини” вийшла друком 1935 року. “Сталіна було змальовано доброзичливою, дуже простою, наділеною титанічною працьовитістю людиною, що поставила себе на службу своєму народу і всьому людству” [9, с. 116].

У 30-х роках, аж до підписання договору між Німеччиною і СРСР (23 серпня 1939 року), Франція була прорадянською – і праві, і ліві розглядали Радянський Союз як противагу Німеччині, але ліві, окрім цього, були назагал політичними, ідейними однодумцями. Е. Тевнен відверто пише: “Багато письменників і артистів зовсім втратили будь-яке критичне чуття” [9, с. 117]. А. Мальро заявляв, що в разі війни він створить іноземний легіон і в його лавах зі зброєю в руках буде захищати Радянський Союз, опора свободи. На щастя, цьому своєрідному масовому психозові, що охопив французьку інтелектуальну еліту, піддалися не всі, не всі втратили совість, розум і критичне чуття, або, в усякому разі, вчасно опам’яталися. А. Жід теж належав до друзів Радянського Союзу (такі групи друзів Радянського Союзу Комінтерн створив по цілому світі), але після поїздки в СРСР він публікує книгу “Повернення з СРСР”, де описує ту правду, яку він бачив.

Деяка інша ситуація була у випадку з Німеччиною. Досить сказати, що тисячі німецьких офіцерів проходили військовий вишкіл

у Радянському Союзі, тут працювали німецькі інженери, робітники. У Російській Федерації було створено автономну республіку для німців Поволжя. В Україні мешкала кількасоттисячна німецька колонія. Мабуть, Берлін був найкраще поінформований про голод в Україні. Про це свідчать документи Політичного архіву Міністерства закордонних справ ФРН [10, с. 336]. На думку Ю. Шаповала, апогеєм німецьких звітів про Голодомор в Україні був звіт О. Шиллера, аташе із сільськогосподарських питань посольства Німеччини в Москві. Він здійснив у серпні-вересні 1933 року спеціальну поїздку на автомобілі, проїхавши 10000 км, щоб мати власне враження про ситуацію у найважливіших сільськогосподарських регіонах СРСР. “Підтвердженням того, що цей звіт високо оцінювався й серед німецьких знавців тогочасного Радянського Союзу, є те, що його визнали документом підвищеної секретності, що цей документ було терміново направлено до кількох імперських міністерств Німеччини та до посольств і дипломатичних представників Рейху у провідних державах світу” [11, с. 215] .

У звіті О. Шиллера можна знайти відповіді (або принаймні важливу аргументацію) на важливі питання, що стосуються місця і ролі більшовицької влади у Голодоморі. Тогочасне керівництво Німеччини вважало, що німецькі дипломати в усіх країнах світу повинні були знати достеменно про Великий голод в Україні.

Потрібно відзначити ще одну обставину. У Німеччині були діячі, які розуміли важливість українського питання, а тому вони підтримували український визвольний рух (зрозуміло, у своїх інтересах). Але нацистська верхівка (за винятком партійного ідеолога А. Розенберга) ставилася до українців як до “нижчої раси”, вона відкидала навіть найменшу можливість існування України як незалежної держави. Ось чому можна зрозуміти спроби Проводу ОУН знайти союзників у боротьбі за державність України, проте і в Англії, з одного боку, і в Німеччині, з іншого, ці спроби були приречені на провал – скрізь домінували власні інтереси і політична доцільність, короткозоре бажання розв’язувати тогочасні проблеми, а не бачення світу в далекій, як багатьом здавалося, історичній перспективі. Так, Німеччина розглядала ОУН як реальну силу, що ослаблює Польщу, але саме за її згоди Угорщина потопила в крові Карпатську Україну і знищила українську державність.

Знали про Голодомор і у Варшаві. Я. Папуга зауважує, що серед документальних збірок Польщі найбільше значення для дослідження Голодомору мають матеріали Архіву нових актів у Варшаві. “Їх аналіз свідчить про те, що офіційній Варшаві було добре відомо про

катастрофу за Збручем. Зрівно як і про активність українців на міжнародній арені... Документи державних органів Другої Речі Посполитої, що стосуються акцій протесту й допомоги голодуючим з боку галичан і волинян, позначені певною тенденційністю. Їхні автори нерідко розглядали український рух як загрозу для польської держави і тому інколи неприхильно характеризували антирадянські виступи 1933 р. Працівники офіційних структур вважали, що окремі заходи, спрямовані проти Москви, були здійснені в інтересах Німеччини. У документах державних органів наголошувалося на негативних аспектах протестних акцій” [12, с. 6] (йдеться про протест українців Галичини й Волині проти Голодомору. – Сол. К., А. Я.).

Гранично чітко Варшава продемонструвала своє ставлення до Голодомору у судовому процесі над М. Лемиком, який 21 жовтня 1933 р. у приміщенні радянського консульства у Львові вбив високоставленого чиновника. На суді М. Лемик заявив, що за наказом ОУН він прийшов до консульства, щоб убити представника московської влади, яка силою загарбала українську державу, нищить українську культуру, терором і голодом нищить українську націю. Ще один мотив вбивства – спроба привернути увагу світу до Голодомору в Україні (М. Лемик опору не чинив і здався поліції добровільно). Це ж саме прагнула зробити й українська громадськість під час судового процесу. Захищати М. Лемика зголосилося аж вісім відомих українських адвокатів. Після протестів прокурора його адвокатами залишилися В. Старосольський і С. Біляк.

Польська преса накинулася на українські політичні партії. ОУН вона звинувачувала в тому, що в інтересах Берліна націоналісти хочуть посварити Польщу і Росію, а легальні українські партії – в тому, що вони почали антирадянську пропаганду і теж хочуть нашкодити Польщі, яка налагоджує стосунки з СРСР. Намагаючись хоча б трохи заспокоїти Москву, польська влада в особі суду визначила М. Леміку максимально можливе покарання – довічне ув’язнення. Оскільки всі ці події відбувалися в умовах “санації” (так польські політики визначили період повторного правління Ю. Пілсудського, яке почалося у травні 1926 року), то, безперечно, вирок компрометував “прометеївську” ідею, прихильником якої був і Ю. Пілсудський (ось її суть – Польща, як легендарний Прометей, мала очолити цілу групу держав (Україна, Білорусь, Литва, навіть Грузія і Азербайджан) у протистоянні з Радянським Союзом; таким чином ця концепція передбачала українську державність, але без Галичини й Волині). Отже, оскільки між Польщею й СРСР тривали переговори про пакт дружби й не-

агресії, то польська влада теж виходила з міркувань політичної доцільності не звертати увагу на голод.

Щодо Чехословаччини, Президент Масарик ще в роки наших визвольних змагань не був прихильником УНР як форми української незалежності й державності. Традиційно і звично для чехів, він був русофілом – хай навіть не з любові до Росії, а зі страху перед Німеччиною. Йому здавалося, що Росія може бути демократичною і цивілізованою державою. Щоправда, Прага визнала ЗУНР, вона не визнавала польської претензії на Східну Галичину. У ЧСР функціонувала низка вищих українських шкіл, тут діяли десятки організацій української еміграції. У міру наростання загрози з боку Німеччини політика Праги стає щораз більше прорадянською. Реакція на голод в Україні здавалася керівництву держави недоречною (договір з СРСР про неагресію і взаємодопомогу було підписано 1935 року).

Проте не треба ототожнювати державні структури й світову громадськість, оскільки саме вона й хотіла прийти на допомогу. Ми вже згадували про те, що завдяки наполегливості українських діячів (М. Рудницька і З. Пеленський від Галичини, В. Залозецький і Ю. Сердинюк з Буковини) питання Голодомору все ж було поставлене на конгресі національних меншин.

Ми повинні пам'ятати кардинала Інніцера, архієпископа Відня. Наприкінці серпня 1933 р. він виступив на сторінках віденської газети “Вінер журнал” із закликом допомогти тим, хто голодує. Львівська “Правда”, орган Інституту непорочного зачаття Пресвятої Діви, виклала зміст цієї публікації: архієпископ Інніцер попереджав, що внаслідок політики радянської влади голод сягне апогею і мільйони людей загинуть від голоду; він наголошував на тому, що годі мовчати, бо це означало б, що культурний світ погоджується з масовою смертю людей і бере на себе співвідповідальність. Інніцер зауважив, що це відбувається тоді, коли в інших країнах знищують зерно, бо воно не має збуту, а в СРСР гинуть від голоду люди, є навіть випадки людодства.

Наприкінці жовтня 1933 р. Інніцер зібрав нараду, в якій взяли участь представники різних конфесій. На нараді виступив генеральний секретар Європейського конгресу національностей Е. Амменде. Під головуванням Інніцера було створено міжконфесійний і понаднаціональний комітет допомоги голодуючим в СРСР. У середині грудня 1933 року відбулося засідання цього комітету, на яке прибули представники російських, німецьких, єврейських допомогових комітетів. З ініціативи Інніцера воно відбулося у формі конференції. Учасники знову звернулися до міжнародної громадськості з про-

ханням допомогти голодуючим, а також висловили бажання, щоб керівництво СРСР дозволило міжнародній комісії вивчити питання на місці, щоб прискорити допомогу. Але радянська влада допускала лише такі міжнародні комісії, які робили потрібні для більшовиків висновки. У плани більшовиків не входив порятунок українців від голоду.

На сторінках західної преси виступав з приводу Голодомору генеральний секретар Європейського конгресу національностей Е. Амменде.

М. Рудницька розповіла, як важко було добитися, щоб питання Голодомору було порушене на сесії Ради Ліги Націй (76 сесія Ради Ліги Націй мала розпочати роботу 25 вересня 1933 р.). На адресу Голови Ради Ліги Націй Й. Мовінкеля надійшли заяви від УКРГУ, від Української Головної еміграційної ради (Париж), від Об'єднання українських організацій, від української діаспори на американському континенті. Проте секретаріат Ліги Націй, посилаючись на формальну обставину (статут не передбачав обговорення питання, що стосується держави, яка не є членом Ліги Націй, – а СРСР ще не був на той час членом цієї міжнародної організації), відмовився ставити питання Голодомору на порядок денний. На щастя, Й. Мовінкель (водночас і прем'єр-міністр Норвегії) був чесним і гуманним політиком. Він підказав М. Рудницькій вихід – якщо у справі Голоду до нього звернеться якась міжнародна організація, це дасть йому право не зважати на процедурні вимоги і спротив секретаріату. На прохання М. Рудницької це зробили міжнародні жіночі організації, з якими Союз українок давно вже підтримував тісні зв'язки.

На засіданні Ради Й. Мовінкель як голова з'ясував суть справи, що стосувалася Голодомору в Україні. М. Рудницька пише, що ніхто із присутніх представників чотирнадцяти держав, що були членами Ліги Націй, не заперечував фактор Голоду, але представники тих держав, які мали свої інтереси в політичній і господарській співпраці з СРСР, вказували на формальні труднощі офіційного виступу Ліги Націй в питанні голоду. Й. Мовінкель чотири рази брав слово, намагаючись переконати присутніх у необхідності зробити з приводу голоду в Україні хоч якийсь жест. Його підтримали лише представники Ірландії, Німеччини й Іспанії. Вирішили лише передати питання голоду Міжнародному комітетові Червоного Хреста.

М. Рудницька має рацію в тому, що Ліга Націй, як Пилат, вмила руки. Звичайно, що після звернення Міжнародного комітету Червоного Хреста радянський уряд цинічно і глумливо відповів, що голоду в Україні нема.

Ми не випадково відзначаємо і позицію Й. Мовінкеля, і процедурні вимоги, на які посилалися представники більшості держав.

В інтерв'ю кореспондентові паризького щоденника "Матен" Й. Мовінкель заявив: "Нема сумніву, найвигідніше було б нічого не робити... Процедура вимагала від мене, щоб я кинув до коша всі потрясаючі документи, які мені передано, всі зворушливі звернення. Але моя совість не дозволяла мені це зробити. Адже йде про життя мільйонів. Тому я не міг мовчати" [13, с. 429] .

Зате Ліга Націй (Й. Мовінкель вже не очолював Раду) прийняла СРСР (а виключила у 1940 р. після того, як СРСР напав на Фінляндію).

Чому ж мовчала Європа, докладніше, чому мовчали уряди європейських держав? На нашу думку, є кілька причин. Відразу відпадає версія, що Європа не знала про Великий Голод.

Найбільш поширена версія – прихід Гітлера до влади. Так відповідає й І. Дзюба у статті "Чому мовчала Європа?": "Прихід Гітлера до влади в Німеччині став зламним моментом у ставленні до України й СРСР навіть для тієї частини європейської громадськості, яка не сприймала більшовизму. Тепер головною небезпекою стає нацизм, більшовизм має шанс бути сприйнятим як альтернатива або як союзник у протистоянні нацизмові" [7, с. 43]. І. Дзюба – не єдиний прихильник цієї версії. Звичайно, це частково пояснює позицію Європи. Але ж Захід знав про досить міцне співробітництво між Німеччиною і СРСР на той час, то як можна було розраховувати на те, що більшовиків вдасться використати у боротьбі проти нацизму? А з іншого боку, Німеччина у 1933 р. ще не була настільки міцною, щоб її не можна було зупинити об'єднаними зусиллями. Замість цього їй потурали (нагадаємо лише про Мюнхенський "договір"). Чого вартим було вміння західних політиків і дипломатів, якщо вони не змогли перешкодити договорові між Німеччиною і Радянським Союзом у серпні 1939 р., який, по суті, й спричинився до початку Другої світової війни? Потрібно було ще нападу на Фінляндію, щоб безпорадна Ліга Націй спромоглася виключити як свого члена Радянський Союз.

А крім цього – Голодомор в Україні почався ще до перемоги Гітлера; Сполученим Штатам Америки нацистська Німеччина загрожувала менше, ніж Франції, Англії чи й меншим європейським державам.

Мовчання Заходу з приводу Голодомору було, по суті, продовженням політики США, викладеної у "14 пунктах" Вільсона, і Антанти часів Першої світової війни, суть якої полягала у невизнанні

права майже сорокамільйонного українського народу на незалежність і державність.

Європейська інтелігенція виявилася інтелектуально і морально не готовою засудити Голодомор. (Це зробили лише окремі європейські інтелектуали). Інтелектуальна, політична, моральна обмеженість проявилася в тому, що в СРСР вони побачили якусь перспективу для людства, новий дух і нову цивілізацію, в особі Сталіна – не патологічно жорстокого диктатора, а демократа й титана праці для добра народу. У їхній позиції теж проглядалася доцільність – вони заплющували очі на “недоліки”, на “вимушені жертви”, на “неминучий” терор – в ім’я “майбутнього”.

Дехто із середовища європейських інтелектуалів вірив в ідеали того суспільства, яке будували більшовики, інші були жертвами брехні і демагогії, ще інші – свідомо (виконуючи замовлення) творили брехню. До честі європейської інтелігенції треба сказати, що були й ті, хто бачив небезпеку ідей і практики російського більшовизму і застерігав людство.

Список літератури

1. Жуковський А. Тогочасна франкомовна преса про голод на Україні 1932–1933 / А. Жуковський // Сучасність. – 1983. – Ч. 10 – С. 43–48.
2. Куропась М. Українсько-американська твердиня: Перші сто років Українського Народного Союзу / М. Куропась. – Острог; Чикаго, 2004. – 682 с.
3. Малком Марґерідж і Голод в Україні 1932–1933 // Сучасність. – 1985. – Ч. 1.
4. Кейнс Дж. Ганебна Пулітцерівська премія Дюранті / Дж. Кейнс // День. – 2003. – 12 черв.
5. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.
6. Орруэл Дж. “1984” и эссе разных лет / Дж. Орруэл. – М., 1989. – 384 с.
7. Дзюба І. Чому мовчала Європа? Геополітичний аспект Голодомору 1932–1933 років / І. Дзюба // Сучасність. – 2008. – Ч. 5–6. – С. 27–52.
8. Луцюк Л. Англо-американські держави і українське національне питання / Л. Луцюк, Б. Кордан // Український історичний журнал. – 1992. – Ч. 5. – С. 111–119.
9. Тевнен Е. Французькі інтелектуали і сталінізм (1935–1973 рр.) / Е. Тевнен // Український історичний журнал. – 2008. – Ч. 6. – С. 116–122.
10. Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини / [Упоряд., вступ. стаття, пер. з нім. А. І. Кудряченка; Передмова Ю. Г. Рубана]. – К., 2008. – 336 с.

Розділ VII. РЕАКЦІЯ МІЖНАРОДНОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ...

11. *Шаповал Ю.* Німецький дипломат про Голодомор / Ю. Шаповал // Пам'ять століть. – 2008. – Ч. 5–6. – С. 214–216.

12. *Папуга А.* Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим / А. Папуга. – Львів, 2008. – 248 с.

13. *Рудницька М.* Боротьба за правду про Великий Голод / М. Рудницька // Статті, виступи, інтерв'ю. – Львів, 1998. – С. 380–433.

Питання для контролю і обговорення

1. Що писала західна преса про Голодомор? Чому існували протилежні погляди на цю проблему?

2. У. Дюранті як зловісна постать західної журналістики.

3. У чому полягає заслуга Г. Джонса і М. Магґеріджа?

4. Чому уряди західних держав не реагували на Голодомор в Україні?

5. У чому полягає моральна відповідальність західних інтелектуалів щодо Голодомору?

6. Ставлення до Голодомору й “українське питання” в контексті політики західних держав 30-х років.

Рекомендована література для самостійної роботи

1. Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини / [Упоряд., вступ. стаття, пер. з нім. А. І. Кудряченка; Передмова Ю. Г. Рубана]. – К., 2008. – 336 с.

2. *Джеймс Мейс:* “Ваші мертві вибрали мене...” / [За заг. ред. Л. Івшиної]. – К., 2007. – 673 с.

3. *Дзюба І.* Чому мовчала Європа? Геополітичний аспект Голодомору 1932–1933 років / І. Дзюба // Сучасність. – 2008. – Ч. 5–6. – С. 27–52.

4. *Житарюк М.* Московська режисура голокосту: слов'янська любов чи азійська ненависть? Трактатування проблеми в українській та закордонній журналістиці довоєнного періоду / М. Житарюк. – Львів, 1997. – 56 с.

5. *Житарюк М.* Четвертована, але жива: Закордонна преса про політичні процеси в Україні напередодні Другої світової війни / М. Житарюк. – Львів : За вільну Україну, 1997. – 128 с.

6. *Жуковський А.* Тогочасна франкомовна преса про голод на Україні 1932–1933 / А. Жуковський // Сучасність. – 1983. – Ч. 10 – С. 43–48.

7. *Комар В. Л.* “Українське питання” в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) / В. Л. Комар // Український історичний журнал. – 2001. – Ч. 5. – С. 120–128.

8. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 років В УКРАЇНІ

9. *Куропась М.* Українсько-американська твердиня: Перші сто років Українського національного союзу / М. Куропась. – Острого; Чикаго, 2004. – 682 с.
10. Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів: 1932–1933 роки / [Упоряд. А. Граціозі]. – Харків, 2007. – 256 с.
11. *Луцюк А.* Англо-американські держави і українське національне питання / А. Луцюк, Б. Кордан // Український історичний журнал. – 1992. – Ч. 5. – С. 111–119.
12. *Марочко В. І.* Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932–1933рр. в Україні / В. І. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – Ч. 5. – С. 125–144.
13. *Марунчак М.* Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 в Україні і діаспорі / М. Марунчак. – Вінніпег : Українська Вільна Академія Наук у Канаді, 1985. – 140 с.
14. *Нагірний В.* Прочани, жертви обману чи творці “шляхетної брехні”? / В. Нагірний // Сучасність. – 1993. – Ч. 3. – С. 211–228.
15. *Орруэл Дж.* “1984” и эссе разных лет / Дж. Орруэл. – М., 1989. – 384 с.
16. *Папуга Я.* Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим / Я. Папуга. – Львів, 2008. – 248 с.
17. *Решетар Дж.* Розуміння й непорозуміння при студіях над історією України в США / Дж. Решетар // Сучасність. – 1983. – Ч. 3. – С. 62–77.
18. *Тевнен Е.* Французькі інтелектуали і сталінізм (1935–1973 рр.) / Е. Тевнен // Український історичний журнал. – 2008. – Ч. 6. – С. 116–122.
19. *Яценко А.* Англійська преса про голод 1932–1933 років в Україні // Українська періодика: історія і сучасність: Док. та повідомл. восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф. / А. Яценко / [За ред. М. Романюка]. – Львів, 2003. – С. 397–401.
20. *Яценко А.* Висвітлення голодомору 1932–1933 років в Україні на сторінках французької преси (за публікаціями “Діла”) / А. Яценко // Вісник Львів. ун-ту. Сер. Журналістика. – 2003. – Вип. 23. – С. 267–370.
21. *Яценко А.* Голодомор 1932–1933 років у ретроспективі сучасного наукового погляду Заходу / А. Яценко // Актуальні проблеми журналістики: Зб. наук. праць Ужгород. ун-ту. – Ужгород, 2001. – С. 408–417.

Розділ VIII

ПОЛІТИЧНЕ РУСОФІЛЬСТВО 30-х рр.: “УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ” І ГОЛОДОМОР

§ 8.1. З історії боротьби навколо “українського питання” (поч. 30-х років ХХ ст.)

Що могло об'єднати москвофілів, КПЗУ і російську еміграцію? “Російська ідея”. Інша річ, що вона в кожному конкретному випадку мімікрувала і проявлялася в різних сферах, існувала в різних культурних і політичних формах.

Вдалішого і вужчого терміна для означення певної спрямованості, певної діяльності різних політичних сил, які або не писали про Голодомор у своїх друкованих органах, або заперечували Голодомор чи заперечували його антиукраїнську спрямованість, аніж “русофільство”, знайти важко. З іншого боку, охопити в одному терміні різноманітні, різні, іноді в чомусь і протилежні політичні течії не важко, якщо вони мають щось спільне, головне, що є сенсом їхнього існування, прагнення (хай і неусвідомленого, неосмисленого, проти-природного), якщо суть їх одна і та ж. Головне – з'ясувати цю суть, а вона полягала в антиукраїнській природі, позиції цих політичних сил.

Серед багатьох дослідників, що писали і пишуть про Голодомор, лише Дж. Мейс зауважив функціональність російської ідеї (залишаємо поза увагою поки що її агресивність, аморальність, “ксенофобність”, войовничість, безкомпромісність тощо), яку відкрив Сталін (а разом і російський більшовизм). Дж. Мейс пише: “Сталін взяв на озброєння російську ідею, як політичний клей для склеювання атомарного тоталітарного суспільства. Саме російська ідея була фундаментом сталінізму, вона почала відігравати значну роль у процесі суворой регламентації суспільства, підпорядкуванні усіх сфер державі. Цим пояснюється і планомірний жорстокий наступ на всі ділянки економічного, політичного, культурного життя, де особа, її ініціатива, її особистий погляд могли мати хоч якесь значення” [7, с. 99–101].

Треба погодитися із Дж. Мейсом у тому, що ворогом номер один для Сталіна і його середовища був не тільки український селянин чи український інтелігент, але й Україна як така. Але постає закономірне запитання: чому Сталін використовує саме російську ідею? Чому не комуністичну, хай утопічну, але з привабливими для людей гаслами, в чомусь навіть близькими до християнських засад суспільного буття? Очевидно, Сталіну потрібно було опертися на формального носія цієї ідеї, на багатомільйонний народ, неєвропейський народ, якому протягом сотень років еліта, інтелігенція, держава (а це фактичний носій російської ідеї) прищеплювали цю ідею. Саме цей народ надавався як будівельний матеріал для спорудження тоталітарного суспільства і для боротьби з українцями, в ментальності яких історично, генетично були закладені ідеї особистої свободи і власності, любові до свого, рідного і поваги до чужого.

Адже фактом є те, що російський більшовизм в Україні не мав соціальної бази – але не мав він і ментальної бази, чужим він був для української душі.

У двох моментах Дж. Мейс рації все ж не мав. Він зайве демонізує Сталіна, коли йдеться про російську ідею, бо це двосторонній зв'язок. Не лише Сталін використав російську ідею, але й ця ідея використала його (міг би бути і хтось інший на його місці). І друге – метою Сталіна як диктатора була особиста, одноособова влада, а вона можлива лише у відповідному суспільстві – його й будував Сталін.

Російські більшовики могли відмежуватися від “російської ідеї” (тобто, могли теоретично) – від месіанства, від імперської хвороби, від ненависті (від нелюбові, якщо м'якше) до Європи, від колоніального (якщо не расистського) ставлення до поневолених менших народів, могли, якби захотіли справедливо розв'язати національне питання. Проте вони послідовно використали марксистське гасло інтернаціоналізму (зрештою, можна згадати і тезу Маркса й Енгельса про історичні й неісторичні народи) як приховане заперечення права націй на самовизначення. Але більшовизм не міг відмовитися від того, що було в ньому сутнісним. Г. Касьянов і В. Даниленко цілком слушно зауважили: “Гадається, небезпідставно, що сталінізм визрів не лише на ґрунті стислого історичного проміжку – “воєнного комунізму”, а багато в чому є відголоском своєрідності багатоговікового розвитку Російської держави. За приклад можна послатися на таку рису сталінізму, як культ особи. Сьогодні відома та прихильність, з якою Й. В. Сталін ставився до часів Івана Грозного й самої постаті першого російського царя. Триста років панування династії Романових закарбували у свідомості багатьох поколінь традиції монархіз-

му, комплекс “царистських ілюзій”. Повалення самодержавства як політичного режиму зовсім не означало ліквідації традиції. Більше того: замість культу “помазаника божого” започатковувалося явище “вождизму” [4, с. 75]. Справді, слушно. Лише “сталінізм” треба сприймати як “російський більшовизм”, бо він і є суто російським явищем, одним із етапів російської ідеї. (Щоправда, подальші міркування цих авторів про “роздратування” з приводу того, що Сталіна робили “боженькою” неактуальне: процес “обожнення”, ставання “боженькою” – це процес природній, автоматичний, в контексті “російської ідеї” закономірний, що більше про самодержавні, диктаторські вчинки чи дії того ж Леніна, “великого кремлівського мрійника”, відомо сьогодні вже досить). До речі, Максим Горький у своїх “Несвоевременных мыслях” писав про більшовизм як про суто російське явище.

Визнавши, що сталінізм мав вагомі історичні передумови, які формувалися десь, скажімо, від часів Івана Грозного, й зумовили його виникнення, треба визнати і наступне: сталінізм – це лише одна із можливих форм російського більшовизму. Якщо ми підкреслюємо національну нетерпимість російського самодержавства, то чому в силу історичних традицій, тягlosti, спадкоємності російський більшовизм мав би змінитися? Особливо, коли йдеться про ставлення до українського “сепаратизму”.

Важко зрозуміти суть окресленої проблеми (Голодомор у контексті русофільства міжвоєнної доби), якщо хоча б у загальних рисах не з’ясувати ставлення до “українського питання” в Росії. Для цього не обов’язково згадувати жорстокість північного сусіда – Андрія Боголюбського, який у 1169 році напав на Київ, спалив його, вимордував мешканців (і викрав із Вишгородського монастиря чудотворну ікону, яка згодом стала національною святинею Російської імперії – йдеться про т.зв. Володимирську ікону), бо тоді не було ще ні Росії, ні навіть Московського князівства; не обов’язково згадувати і Петра I з Катериною II, ні Миколу I і Олександра II; можна і Белінського не згадувати з його зверхнім і хамським ставленням до української літератури і до Т. Шевченка зокрема. На думку Грушевського, з того часу “як московський цар згодився прийняти Україну під свою руку (восени 1653 р.), українське політичне життя оберталось коло відносин до Москви. Українське життя вступило в період “українського питання” щодо Московсько-Російської держави і в нім зіставало до останньої революції” [3, с. 42].

Дуже показовим є ставлення російського лібералізму до “українського питання”. Цікава стаття з цього приводу є в О. Киян “М. Г. Драгоманов і російський лібералізм” (ч. 4 “Українського іс-

торичного журналу” за 1992 р.). Як би ми не ставилися до М. Драгоманова через його ідею федерації України з Росією, але він щиро вірив у можливість української автономії у складі Росії – але в Росії не абсолютистській, а демократичній, європейській, скажімо так. Чи розуміли М. Драгоманова російські ліберали останньої чверті XIX ст.? О. Киян пише: “Після успішного здійснення буржуазних реформ 60-х рр. російський лібералізм, перетворившись в одну з найбільш впливових течій в країні, перебував у стані ейфорії з приводу блискучого розвитку молодого російського капіталізму і водночас вороже ставився до українського національного руху, навіть до тієї його течії, представники якої висловлювали лояльність. Ніякі красномовні звернення М. І. Костомарова до російської інтелігенції, що лунали із сторінок петербурзьких журналів, не могли переконати її в об’єктивній необхідності цього руху, але широко мусовані серед російського суспільства ідеї “великої і неділимої” Росії. Для російського ліберала більш прийнятними були “патріоти” на кшталт великодержавного шовініста і запеклого прихильника “обрусіння” М. Н. Каткова, які на сторінках “Русского вестника” галасували про “українську небезпеку”, або ті з українців, хто намагався втиснути українських рух в прокрустове ложе “культурництва” [5, с. 8].

М. Драгоманов був першим, хто порушив національне питання в Росії, він же першим і зауважив “крижану холодність”, за його словами, російського суспільства до слов’янських справ, яка іноді поєднувалася з рішучою відразою не лише до формул про слов’янське єднання. Типовий російський діяч (від ліберала до реакціонера-шовініста) сприймав лише одну ідею – гегемонії Росії й асиміляції тих народів, які потрапляють у сферу її впливу (як слов’янських, так і неслов’янських; щодо слов’янських Пушкін висловився чітко – для нього питання, чи “славянские ручьи сольются в русском море?” було риторичним).

Інша річ – як планував М. Драгоманов реалізувати практично ідею федерації України з Росією, знаючи, що російські ліберали негативно ставляться до українського національного руху, що навіть вони в усьому українському бачать примару українського сепаратизму? Наявність фобії в російській інтелігенції з приводу українського сепаратизму підтвердилася після смерті М. Драгоманова (1895), на початку XX століття. Негативне ставлення до українства, до українського національного руху переросло в маніакальну ідею російської політичної думки, вороже ставлення до українського руху набуло патологічного характеру. (Щоправда, український рух був вже іншим, ніж тоді, на початку 70-х років XIX ст., коли на політич-

ну і публіцистичну арену вийшов М. Драгоманов. Цей рух інший, бо було сформульовано ідею української державності, незалежності, самостійності – квінтесенцію політичного життя будь-якого народу, який бореться за свободу, було сформульовано ідею боротьби). Це стало помітним на початку ХХ ст., особливо протягом і після революції 1905–1907 рр., коли у Києві (згодом і в інших містах України) почали створювати російські організації (членами були не лише етнічні росіяни, а й українці – “малороси”). В. Любченко кваліфікує їх як націоналістичні (стаття “Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.)” у ч. 2 “Українського історичного журналу” за 1996 р., а В. Волковинський – як організації великоросійських шовіністів, склад яких теж був російсько-український (стаття “Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст.” в ч. 3 “Українського історичного журналу” за 1999 р.).

Однією із перших дворянських монархістських організацій було Русское собрание, створене 1900 року в Петербурзі. Основною метою Русского собрания був захист “самодержавства, православ’я, народності”. Згодом Русское собрание виникло у Варшаві, Києві, Одесі та інших містах України. Під впливом і керівництвом Русского собрания почали формуватися бойові дружини (“чорносотенці”), куди входили навіть ті, кого С. Вітте називав покидьками суспільства. Так, завдяки Русському собранню було створено Союз русского народа у багатьох містах імперії. Ця масова політична організація виникла у листопаді 1905 року. У її програмі було положення про неподільність Російської імперії, заперечувалося створення національних автономій, проповідувався відвертий антисемітизм. Згодом Пуришкевич у листопаді 1907 р. створив Русский народный союз имени Михаила Архангела, бо Союз русского народа розколовся.

Система російських націоналістичних організацій складалася в основному після революції 1905–1907 рр. Навесні 1908 року в Києві було створено “Киевский клуб русских националистов” (ККРН). В Україні це була найпотужніша регіональна організація, в статуті якої були зафіксовані такі антиукраїнські тези: Південно-Західний край (назви “Україна” вони боялися і принципово не визнавали) – це споконвічно і суто російський край; російський народ існує лише один, українського народу нема, а є лише південно-російська гілка єдиного російського народу; українофільський рух – шкідливий і безпідставний; головне завдання клубу – боротьба з польським натиском і українофільством силами самої України.

Ініціатором створення “Клубу” був відомий публіцист А. Савенко. Українофоби початку ХХ ст. були налякані зростанням національної свідомості українців, розмахом українського руху під час і після революції, їх непокоїло “українське питання”. Цій проблемі (“українському питанню”) С. Петлюра присвятив кілька статей (“Ідейна боротьба з українством”, “До практичних завдань українства”, “Imagination vive” проф. А. Погодіна”, “Про новий виступ пана А. Погодіна”, “Негативні риси навколо українського питання”, “Державний ясновидець пан Савенко” тощо).

Щоправда, С. Петлюра досить лояльно оцінив ставлення російського громадянства до українського питання. Він навіть пише у статті “Ідейна боротьба з українством” (ч. 16 “Слова” за 1908 р.), що українство як процес культурно-національного відродження українського народу приваблює до себе щораз більшу увагу російського громадянства. Якщо й так, то він мав на увазі демократичні кола, хоча і там не було таких, хто би погоджувався на існування України як самостійної держави. Але “інакше поставилися до українського руху реакційно-консервативні круги російського громадянства. Ще давно, як ще тільки народжалося і виливалось у форми культурно-просвітньої течії, ці круги побачили в ньому страшну небезпеку і забили тривогу про “сепаратизм” українців, про необхідність суворих утисків над ними. В українстві одні бачили “польську інтригу”, інші – вигадку національних фантастів безґрунтовну і самим ходом засуджену на смерть. Доказувалося, що українство безсиле, кволе, що воно не має ніякої будучности і мусить вмерти власною смертю”.

На думку С. Петлюри, для боротьби з українством і було створено Київський клуб русских націоналістів. Він цитує його ініціатора Савенка: “С украинофильством необходимо серьезно бороться. И кому же начать борьбу с этим вредным движением, как не нам украинцам?” – від цього питання стає моторошно, бо сьогодні ми його чуємо від деяких політичних партій і організацій, теж “українських”. Але це не ідейна боротьба, підкреслює С. Петлюра: “В історії боротьби “русского” державного націоналізму з ідеалами недержавних націй Росії ідеологи цього націоналізму ніколи не додержувалися ідейної об’єктивности і їх “ідейна” боротьба завше прибирала форми “сыска и доноса”.

Активно захищав права українського народу від свавілля уряду і безкомпромісної, непоступливої (тобто, антиукраїнської) в національному питанні російської політичної думки М. Грушевський. Треба визнати, що ніхто з-поміж українських публіцистів того часу не написав стільки статей з приводу “українського питання”, як він.

Уже в статті “Українство і питання дня Росії” (т. XXX “Літературно-наукового вісника” за 1905 р.) він вказує на національний характер “українського питання”, переконує українців у тому, що це питання – політичне, що “українство повинно вийти за межі етнографічної народности, стати політичним і економічним, взятися до організації української суспільності як нації...”. Значною мірою завдяки йому “українське питання” стає предметом аналізу, обговорення і дискусій у тогочасній українській і російській пресі. Найвідоміші публіцистичні статті М. Грушевського з цього приводу – “Украинский вопрос”, “Украинство в России, его запросы и надежды”. В останній М. Грушевський підкреслює жалюгідне становище українців, як наслідок “загальної системи збезглуздення”, в яку переходить на практиці політика придушення українського національного життя; М. Грушевський пише про те, що уряд відверто насаджує в країні атмосферу підозрливості до будь-яких проявів патріотичних почуттів до України як політично неблагонадійних у Російській імперії; він підкреслює, що навіть саме вивчення історії України, якщо воно не спрямоване специфікою офіційного патріотизму, вважалося справою підозрілою (якщо пригадати, як ставилися в СРСР до проявів українського патріотизму, а до зацікавлення історією України особливо, то легко зауважити, що російська політична думка у ставленні до “українського питання” завжди постійна і традиційна, тобто нетерпима до українських національних інтересів).

В. Сарбей зазначає (стаття “Українське питання в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ ст.” у ч. 2 “Українського історичного журналу” за 1996 р.), що російські політичні партії початку ХХ ст. зробили українське питання предметом демагогічних спекуляцій у боротьбі за владу. Шовіністські політичні партії і організації галасували про український “сепаратизм”, центристська партія (кадети) теж лякала російського обивателя українським сепаратизмом; знавцями розв’язання українського питання почали виставляти себе більшовики. Усе, що демонстрували лідери і публіцисти російських політичних сил, було або політичною риторикою без змісту і серйозної аргументації (як у центристів чи правих), або демагогією (як у більшовиків). Щодо “українського питання”, то всі російські політичні сили стояли на імперських позиціях, жодна з них навіть теоретично, навіть як можливість не допускала, що Україна може бути самостійною державою. (Ми не заперечуємо, що серед російської інтелігенції були такі, хто стверджував окремішність українського народу і української мови, хто розумів і підкреслював

значення і багатство української духовної культури, але це були одиниці).

На наростання українського національного руху російські українофоби відповідали постійними пасквілями і наклепами в “Киевлянин”, “Русской мысли”, “Киеве”, “Русском знамени”, “Вестнике Союза русского народа”, “Русской речи”, “Вестнике Русского народного союза имени Михаила Архангела”. Особливо лютували “Киевлянин” і “Киев”, бо саме на ці періодичні видання спирався Київський клуб русских націоналістів. Уже у травні 1908 року через діячів “Клубу” у Державній Думі було провалено “законопроект 37” (внесений 37 депутатами Думи законопроект про викладання українською мовою у початкових класах школи у тих місцевостях, де переважало українське населення). Той же Савенко підкреслював у зв’язку із цим законопроектом, що пропозиція 37 депутатів Думи переслідує не педагогічну, а політичну мету; особливе значення протесту Клубу київських русских націоналістів Савенко вбачав у тому, що він походить саме із Києва, із серця Малоросії, від самих малоросів (ці слова – він не брав “у лапки”), які відкрито заявляють, що загальноруська літературна мова – це їхня рідна мова. Річ у тім, що у клубі майже сорок відсотків його членів мали українські прізвища, – “малороси” служили російській імперії не менш вірно, ніж етнічні росіяни.

У червні 1909 року російські націоналісти відсвяткували 200-річчя Полтавської битви. У “Сборнике ККРН” (1910) підкреслювалося значення цієї перемоги в історії українського сепаратизму (розгром мазепинців і вірність “малоросів” єдиній Росії). І не хочеться зайвий раз підкреслювати, але дуже багато подібного в нашому сучасному бутті – вже на початку ХХІ ст. – і проблема мови, і “святкування” Полтавської битви, і патологічна ненависть російської політичної думки і Москви до Мазепи.

Керівництво ККРН використовувало кожен нагоду, щоб доносити урядові на український рух і демонструвати свою вірнопідданість. Так було після проведення у Львові просвітницько-економічного конгресу з нагоди 40-річчя “Просвіти” (січень 1909 р.). Це керівництво Клубу підготувало доповідну записку Столипіну, в якій підкреслювало небезпеку з боку українських і польських культурних товариств. Українська Галичина (перебувала в складі Австро-Угорщини), Мазепа, Шевченко, український національний рух загалом – ось перелік головних об’єктів, на які нападали російські націоналісти. Так, на засіданні ККРН (листопад 1911 року) було прийнято резолюцію, в якій російські націоналісти звертали увагу уряду і громадськості на те, що мазепинський рух, спираючись на невразливу для Росії Гали-

чину як базу, зростає і поширюється по всій “Малоросії” і набуває загрозливих розмірів; Австрія веде рішучу й нещадну боротьбу з російською партією (вони мали на увазі галицьких москвофілів); у Росії з мазепинською пропагандою і рухом, що їх створила Австрія, зовсім не борються; мазепинський рух – найгрізніший і найнебезпечніший з усіх рухів, спрямованих проти Російської імперії.

“Мазепинське” питання розглядав і Всероссийский националистический союз (лютий 1912 р.), Клуб киевских русских националистов обговорював ситуацію в Галичині, і увагу привертає доповідь Т. Флоренського “Новейшие гонения на русский народ в Галичине и угроза галицких украинцев-мазепинцев по адресу России”. Зрозуміло, що то була психологічна підготовка до майбутньої війни, до інтервенції і встановлення російського прапора на найвищій вершині Карпат.

Один із важливих епізодів (але не останній ні за черговістю, ні за важливістю) антиукраїнської боротьби – поява книги С. Щоголева “Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма” (1912) і її популярного варіанту під назвою “Современное украинское движение. Его происхождение, рост и задачи” (1913). Автор, як відомо, був київським цензором. Російський політикум просто захлинався в антиукраїнському екстазі, називаючи ці праці “енциклопедією українства”, “енциклопедією українського питання з російської точки зору”, “настільною книгою для будь-якого російського національно-політичного діяча”. Але головне в тому, що ці книги добре прислужилися російській поліції, яка використовувала їх як своєрідний путівник, оскільки там були вказані українські організації, товариства, названо українських активістів, причетних до національного відродження. С. Єфремов відповів на донос С. Щоголева статтею “Благородный осведомитель” на сторінках “Украинской жизни” в ч. 2 за 1913 р.

Підсумок антиукраїнської боротьби російської влади і шовіністських кіл російського суспільства напередодні Першої світової війни – це заборона святкувати 100-ту річницю народження Т. Шевченка.

Соціальні катаклізми наступних років (Перша світова війна, крах самодержавства, більшовицький переворот у жовтні 1917 р.) нічого не змінили у ставленні до “українського питання” з боку російської влади (чи це Тимчасовий уряд, чи більшовицький Раднарком), з боку політичних партій, з боку пересічного росіянина (що більше вуличного шумовиння, люмпену).

Після падіння монархії М. Грушевський опублікував на сторінках “Нової ради” (25 березня 1917 р.) статтю “Велика хвиля”, в якій він

заявив про початок нової ери у стосунках між центральним урядом і національними країнами. М. Грушевський зазначив, що з падінням монархії зв'язки України з Росією формально роз'єднані і українське питання формально перестало існувати. У зв'язку з цим він підкреслював, що попередні вимоги треба актуалізувати: “Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, не може вважатися задоволенням українських потреб”, “розв'язанням українського питання” для даного моменту. Се треба з усією рішучістю сказати... Потреби і домагання України розгортаються в усій широті”. Щоправда, майже всі історики, дослідники вважають, що Грушевський – політик був обережніший і тому після падіння монархії наголошував не на відокремленні (хоча і непохитно наголошував на суверенітеті українського народу), а на федерації. Стотисячна маніфестація 19 березня 1917 року в Києві, українська маніфестація в Петрограді (за визначенням В. Винниченка у “Відродженні нації”, найчисленніша, найорганізованіша і найімпазантніша з усіх маніфестацій, що тоді відбувалися в Петрограді), – це підбадьорювало українських лідерів і лякало російський політикум. Тимчасовий уряд (спочатку кадети, згодом соціалісти) хотів зберегти “єдиную і неделимую” Росію. Поведінку російської інтелігенції влучно схарактеризував В. Винниченко. Він писав у “Відродженні нації”, що російська демократія, якби захотіла, могла стати після Всеукраїнського конгресу (квітень 1917 р.) щирою і чесною і з собою, і з українством – але їй треба було визнати, що вона помилялася, гадаючи, що український рух – шовіністичний, егоїстичний, чужий народові, а насправді домагання українців справедливі, життєві, що український народ дорожить революцією; російській інтелігенції треба було визнати право українців порядкувати на своїй землі.

Так не сталося. В. Винниченко пише: “Але руська демократична інтелігенція осталась усе тою самою руською інтелігенцією – роздвоєною, імпотентною, “мозговичною”. Мозком, розумом вона завсігди признавала все найкраще і поступове; і н т е л е к т у а л ь н о руська інтелігенція завсігди боролася до фанатичної піни на устах за поступ, за рівність, волю, – навіть на каторгу, на шибеницю могла піти та й ішла за свої інтелектуальні тезиси. А в реальному, буденному, особливо емоціональному життю вона була плоттю від плоті російської темноти, бруталности, насильства й неохайности, як фізичної, так і моральної. На столах і стінах портрети філософів, великих діячів поступу і братерства, свободи, а в ліжках блощиці, за портретами таргани й прусаки. В кабінеті до сліз, до щирого, нефальшивого гніву суперечки і промови про рівність усіх людей, а в кухні так

само щиро ляпаси по лиці кухарці за пересмажену курку, “тикання” звощиків, кельнерів.

Те саме й в українській справі. В кабінеті – в газетах у промовах – цілком щирі слова про рівність усіх народів, про рівність української нації, про права її, а на кухні, а в буденному житті – штик, кулак, ляпаси за те, що вікова наймичка порушує привілеї й смаки “барина”. І, розуміється, трудно було б вимагати від руського інтелігента, навіть найдемократичнішої марки, щоб він, маючи таку калікуватість душі в усіх проявах її, стосовно усіх явищ життя, щоб він в українській справі раптом змінився. Українське питання було для його зі сфери буденщини. В буденному ж життю він жив емоціями, – звичайними собі, обивательськими, неорганізованими, недисциплінованими й незалежними від усяких теорій і програм емоціями й примітивними висновками не “чистого розуму”, а емоціонально-практичного. А емоція його, а практичний цей розум утворив йому давню звичку дивитись на українців, як на “хохлов”, як на частину руського народу, тільки якусь собі смішну, недозрілу, гіршого сорту, щось вроді візника чи кельнера серед національного громадянства” [1, с. 31]. (Мав В. Винниченко рацію – не змінився російський інтелігент, бо навіть через дев’яносто років він (за незначними винятками), навіть не відвертий українофоб, – демократ лиш до тієї пори, поки не йдеться про незалежну, самостійну, самодостатню Україну).

Щодо ставлення українських більшовиків до України. Більшовики почали готуватися до вторгнення в Україну відразу після проголошення Української Народної Республіки (20 листопада 1917 р.). Напад на Україну однозначно свідчив, що більшовицьке гасло про право націй на самовизначення – чистої води демагогія.

“Білий” рух, Добровольча армія на чолі з Денікіним теж не визнавали Україну як незалежну державу.

Після воєнної перемоги більшовиків частина російського політикуму емігрувала, якась частина залишилася у Росії. Але Росія як імперія (хоча дещо обкраяна), вціліла, бо прогнала не вона, а лише одна (чи кілька) політична сила, що репрезентувала певну політичну систему поглядів. “Білий” російський рух мав шанс перемогти більшовиків, але для цього потрібно було піти на компроміс з демократичною Україною, з УНР і визнати її як суверенну державу. (Навіть гетьмана Скоропадського з його ідеєю федерації не сприймали у середовищі Денікіна, бо пам’ятали, що Скоропадський підтримував роком раніше ідею українізації). І військові, і ідеологи “білого” руху на це не пішли. На якій підставі вони мали би змінити своє ставлення до “українського питання” у 20–30-ті роки? У 1929 році

російський філософ-емігрант Г. Федотов написав відому статтю “Будет ли существовать Россия?”. У ній він назвав кілька причин, які можуть стати на заваді існуванню Росії. Серед цих причин – і Україна. “Мы присутствуем при бурном и чрезвычайно опасном для нас процессе: зарождении нового украинского национального сознания, в сущности новой нации (він мав на увазі розвиток українського націоналістичного руху в Галичині і зростання національної свідомості у результаті т. зв. “українізації” в радянській Україні. – Т. Б.). Она ещё не родилась окончательно, и её судьбы ещё не predeterminedены. Убить её невозможно, но можно работать над тем, чтобы её самосознание утверждало себя, как особую форму русского самосознания”. Цікава думка. Не в більшовизмі Г. Федотов вбачав небезпеку для Росії (і цілком слушно), а в наростанні української національної свідомості. А яка підступна і далекосяжна думка про утвердження української нації як особливої форми російської свідомості! Цю ідею сьогодні підтримують українофоби, вороги і просто опозиціонери щодо української державності незалежно від національної приналежності – хай вже і Україна як, формально, держава (на кшталт радянської України), але в сфері впливу Росії, в сфері її політики, на основі “її” культури, на основі російської концепції розуміння історії як минулої, так і творення сучасної.

На еміграції опинився і Л. Троцький (псевдонім Якова Давидовича Бронштейна, який народився в одному із сіл Херсонської губернії), один із більшовицьких лідерів, творець Червоної армії, “самый способный человек в настоящем ЦК”, – на думку Леніна (Повне зібр. творів. – Т.45. – С. 345). Троцького вигнали на еміграцію 1929 року. Там він написав низку праць – “Перманентная революция” (1930), “Сталинская школа фальсификаций” (1932), “История русской революции” (1931–1933), “Преданная революция” (1936), створив IV Інтернаціонал (1938). Довгі руки Кремля дістали його і в Мехіко, де Троцький і помер від удару льодорубом. Основна ідея його праць і діяльності 30-х років – ідея перманентної світової революції і боротьба із сталінізмом (останнє і було мотивом і причиною його вбивства). Троцький критикував провали в економічній і соціальній політиці, репресії, встановлення особистої диктатури Сталіна. Усе це він розглядав лише в контексті світової революції, оскільки, на його думку, побудувати соціалізм в одній країні неможливо. Щодо України. Дослідникам українсько-російських воєн періоду визвольних змагань (або й творчості й діяльності Троцького зокрема) відомо, як він інструктував ті більшовицькі воєнні загони, які Раднарком відправляв для завоювання України: “... помните, что так или

інакше нам необхідно повернути Україну Росії. Без українського вугля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з вами. Ні на одну хвилину не забувайте, що Україна повинна бути нашою, і нашою вона буде тільки тоді, коли буде радянською, а Петлюра вишиблен з пам'яті народу назавжди" [6, с. 42].

Троцький дуже добре знав ментальність українського селянина, хлібороба. Знав і про те, що робилося в Україні наприкінці 20-х – на початку 30-х років. Цікава цитата із його статті в "Бюлетне опозиції": "Український питання, який багато урядів і багато "соціалістів", і навіть "комуністів", намагалися забути або відкинути в довгий ящик історії, знову поставлен з удвоєною силою в порядок дня. Нове пояснення українського питання найтіснішим чином пов'язано з деградацією Радянського Союзу і Комінтерну, успіхами фашизму і наближенням нової імперіалістическої війни. Распятая між чотирма державами, Україна взяла нині в долях Європи те становище, яке вона мала в минулому Польща, з тією різницею, що міжнародні відносини зараз невимірно більш напружені і темпи розвитку прискорені. Українському питанню призначено в найближчий період грати велику роль в житті Європи" (ч. 77–78 за 1936 р.). Як бачимо, Троцький прекрасно розумів важливість геополітичної ситуації України, але в його публікаціях того часу немає жодного слова співчуття до мільйонів жертв Голодомору, ось чому будь-який більшовицький "ізм" (ленінізм, троцькізм, сталінізм) для українців – чужий і ворожий.

"Українська справа", "українська проблема" існувала завжди в міжнародній політиці. Але "українське питання" існувало лише для наших ворогів, для нас воно не було питанням, бо для нас є лише українська ідея. Це "питання" як карту можна було розіграти, як це часто робили великі держави, а можна було розв'язати більшовицькими методами через Голодомор, бо інакше можна було, за словами Сталіна, Україну втратити.

§ 8.2. Преса Комуністичної партії Західної України про Голодомор

Якщо не брати до уваги москвофільство (давнє, у вузькому розумінні), яке в 30-х роках ледве виживало і поволі конало (але лише в Галичині, бо на Закарпатті позиції російської еміграції і москвофілів були дуже міцними, менше це стосувалося Волині і Буковини), то

в Галичині єдиною політичною силою, яка заперечувала Голодомор в радянській Україні, була Комуністична партія Західної України (КПЗУ). Не будемо спрощувати ситуацію. Історія КПЗУ складна, історія преси КПЗУ міжвоєнної доби в інтерпретації Й. Цюха, найбільш відомого її дослідника, поверхова і схематична, вона не передає ні особистої драми багатьох діячів цієї партії, ні трагічної роздвоєності самої партії. Її предтеча – Комуністична партія Східної Галичини, яку було створено взимку 1919–1920 рр. завдяки ініціативі ЦК КП(б)У. КПСГ перейменували на КПЗУ після Ради амбасадорів (березень 1923 року), і вона на правах автономної частини входила до складу Комуністичної робітничої партії Польщі, згодом Комуністичної партії Польщі (КПП). Незважаючи на інтернаціональний склад членів КПЗУ (українці, поляки, євреї) КПЗУ позитивно поставилася до “українізації”, що більше, керівництво КПЗУ активно підтримувало українських націонал-комуністів, тобто О. Шумського. У результаті 1928 року завдяки узгодженим діям КП(б)У, КПП і Комінтерну було розпущено ЦК КПЗУ, групу Василькова-Турянського виключено з партії, тих членів КПЗУ, які перебували у радянській Україні, репресували. Зменшилася у партії не лише кількість українців, а й питома вага справді української проблематики в її діяльності. На початку січня 1939 року у статті “Хаос і платформа консолідації” ч. 7 газети “Діло” за 1939 р.) І. Кедрин писав, що комуністи свідомі, приналежні до КПЗУ чи КПП і несвідомі, т. зв. комунари – найбільше прокляття українського життя за межами підрадянської України.

Преса КПЗУ була досить розгалуженою, хоча сама партія не була масовою (якісь дві тисячі чи трохи більше членів); все пояснюється фінансовою допомогою Москви чи Комінтерну – не має значення, на яке джерело вказати – це були своєрідні синоніми, а найближче галицьким комуністам було до радянського консульства у Львові.

Чутки про голод по той бік Збруча поширювалися серед населення Західної України ще у 1930 р., задовго до Голодомору. Але преса КПЗУ на ці чутки не відгукнулася жодним чином. Скажімо, в червні 1930 року з’явився журнал “Освіта”. У ч. 1 є огляд “Покарані і безкарні”, в якому йдеться про реакцію української преси, яка багато писала про судовий процес над СВУ. У наступних числах “Освіта” писала про успіхи першої п’ятирічки. У березні 1931 року починає виходити журнал “Кооперативні вісті”. Його основна проблематика – критика кооперативного руху, який у журналі інакше як буржуазним не називали, українських “націоналістів”, які керують кооперативами, розповіді про бурхливий розвиток Радянського Союзу, про зростання добробуту радянських людей.

У березні 1930 року почала виходити “Наша земля”, ще один орган КПЗУ. Звичайно, це були важкі часи світової економічної кризи, і редакція використала це повною мірою. Спекуляція на біді, заклик до класової боротьби, критика всього, що мало український національний підтекст – постійні теми “Нашої землі”. Зрештою, треба погодитися з тим, що газета слушно писала про колонізацію західноукраїнських земель з боку Польщі, про лихоліття українського шкільництва. Але в ім'я яких ідеалів редакція порушувала не лише ці, а й інші складні соціальні, економічні проблеми? Разом із цим – пропаганда марксизму-ленінізму і, звичайно, рубрики “З Радянського Союзу”, “Радянська Україна”, в публікаціях яких йшлося про небували економічні успіхи більшовицького соціалізму і про щасливе життя українців на схід від Збруча. І жодного слова про голод, про насильство і репресії, якими супроводжувалася колективізація.

Інше комуністичне видання – “Сила” почала виходити на початку січня 1930 року. Газета не грішила проти істини, коли розповідала про злидні і експлуатацію українського населення, про свавілля польської влади, про “пацифікацію”. А водночас – рубрики “Радянська Україна” і “По той бік Збруча” з оптимістичними розповідями про економічні успіхи Радянського Союзу, про розквіт української культури.

Була ще одна спільна для всіх комуністичних видань тема – захист СРСР від можливої воєнної інтервенції капіталістичних держав. Звичайно, що цю тему інспірувала Москва, щоб відвернути увагу від провалу економічної політики, від соціальних проблем (від неспроможності і небажання їх розв'язати), для виправдання репресій проти “ворогів” радянської влади, для виправдання своєї політики в Україні.

Публікацій про голод в українській пресі Галичини в зарубіжних виданнях побільшало в 1932 році. Наприклад, коли громадськості стало відомо, що тих українців, які, рятуючись від голоду, хотіли перебратися через Збруч, вбивали радянські прикордонники, то газета “Сила” переконувала читачів, що, навпаки, ці втікачі намагалися перейти на територію СРСР, а застрілили їх при спробі втечі румунські прикордонники (“Видумали “голод” на Радянській Україні” у ч. 22 “Сила” за 1932 р., “Правда про постріли на Дністрі” у ч. 14 “Сили” за 1932 р.). “Сель-Роб” влітку 1932 року, намагаючись спростувати чутки про голод в радянській Україні, переконував галицьких українців у тому, що львівська преса, пишучи про катастрофічну ситуацію по той бік Збруча, використала образ зубожілих галичан, а не радянських українців (“Голод на Україні” у ч. 283 за 1932 р.).

У вересні 1932 року польська влада заборонила легальні комуністичні й радянофільські організації та їхню пресу. Так, було заборонено “Вікна”, “Силу”, “Кооперативні вісті”, “Нашу землю”, “Сель-Роб”, “Народну трибуну”, “Нові шляхи”. КПЗУ перебувала на нелегальному становищі і робила спроби відновити мережу періодичних видань, які б не лише пропагували комуністичну ідеологію, а й популяризували успіхи СРСР у здійсненні ідеалів комунізму на практиці. Так, у лютому 1933 року почала виходити “Ілюстрована газета”, а в жовтні – “Гарт”. Як це було прийнято в комуністичних виданнях, обидві газети багато писали про експлуатацію трудящих, про їхнє “злиденне” життя, про класову боротьбу, про “злочинну” діяльність українських “буржуазних” націоналістів. “... Боротьба з небезпекою імперіалістичної і протирадянської війни залишається і надалі головною проблемою робітничо-селянського руху на західноукраїнських землях”, – писала газета “Гарт”.

Проте нічого не писала ця преса про голод. Відновлена комуністична чи прокомуністична преса на публікації інших газет (українських і зарубіжних) про Голодомор відповідала замовчуванням трагедії і звинуваченнями української громадськості та її лідерів (йдеться про Галичину) у наклепах на Радянський Союз. Щоправда, в червні 1933 року, коли вже приховувати правду про Голодомор було не можливо, “Ілюстрована газета” визнала існування продовольчих труднощів у Радянському Союзі, хоча й ці повідомлення вважала перебільшенням. Дещо згодом, у липні 1933 року, “Гарт”, критикуючи українську пресу за публікації про голод, писав: “Вони (тобто журналісти українських видань у Галичині. – Т. Б.) поміщують “автентичні” листи з описом всяких жахів. Всі ті газети забувають додати, що оскільки ті листи не є фабриковані всякими петлюрівськими агентствами, то це листи кулаків, котрих дійсно безпощадно нищать на Радянщині за їх злочинну роботу. Коли цього року були деякі труднощі з хлібом, то це вина кулаків, що не тільки не засіяли великих просторів, але також нищила збіжжя колективів. Українська буржуазна преса включно з радикальною старалися представити справу так, що на Радянщині нищать не тільки кулаків, але всіх селян, до того ще нібито за те, що українці. Це явна брехня. Проти кулаків бореться не тільки радянська влада, але широкі маси селян і робітників, що будують у колективах новий суспільний лад на селі”.

“Гарт” послідовно захищав Радянський Союз. Оскільки в Галичині почалася активна кампанія проти Голодомору, то “Гарт” намагався перешкодити цьому, намагався відвернути увагу української

громадськості від трагедії на схід від Збруча. Навіть у вересні 1933 року газета заперечувала факт голоду в радянській Україні.

КПЗУ постійно робила спроби захопити інші політичні й громадські організації, щоб розширити сферу свого впливу, соціальну базу комуністичного руху. Так сталося з Українським селянським об'єднанням, легальною організацією, і його друкованим органом "Народна трибуна". Після того як УСО і його газета потрапила під вплив КПЗУ, вони почали вести прорадянську політику: популяризували успіхи соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, захищали його від "наклепів". Щоб відвернути увагу від Голодомору в Україні, керівництво УСО у вересні-жовтні 1933 року організувало допомогу постраждалим від повені галичанам, а на противагу створеному УГКРУ було створено Центральний комітет боротьби з голодом і допомоги жертвам повені. Підтекст появи цього "ЦК" був очевидний. Після заборони "Народної трибуни" УСО видавала "Боротьбу". Ця газета продовжувала прорадянську політику своєї попередниці. Почала вона виходити у травні 1933 року. Газета писала про концтабори, про репресії і катування, але не в Радянському Союзі, а в Німеччині. Газету заборонили наприкінці жовтня 1933 року, і тоді комуністи захопили газету "Праця", яка була друкованим органом Української партії праці. Вона виникла як ідеологічне продовження т. зв. "незалежної групи" Української трудової партії. УПП підтримувала закордонний уряд ЗУНР Є. Петрушевича і водночас в політичному плані орієнтувалася на радянську Україну, тобто дотримувалася радянофільського напрямку. "Праця" почала виходити ще у 1927 році і виходила навіть після формального зникнення з політичної арени УПП, після чого вже стала органом УСО, яке було під впливом комуністів.

Вдалося комуністам захопити й інші видання. Так, у Львові з 30 жовтня 1932 року почала виходити газета "Нове слово", видавцем і головним редактором якої був відомий журналіст, критик, історик-краєзнавець, мистецтвознавець, учасник визвольних змагань М. Голубець. "Нове слово" було тижневиком для всіх. У зверненні (Ч. 1) видавець заявляв: "Як пресовий орган всеукраїнського національного характеру видвигає "Нове слово" клич об'єктивності й безпартійності в реєстрації подій та явищ українського життя". Таким і було "Нове слово" протягом перших трьох чисел. Скориставшись фінансовими труднощами редакції, комуністи захопили видання, М. Голубця усунули, і дуже швидко зміст і напрям "Нового слова" змінився. Основна проблематика – пропаганда успіхів Радянського Союзу, передруки із радянської преси, неперемінлива полеміка із політичними

опонентами, публікації про важке життя робітників і селян в умовах капіталізму, про революційну боротьбу трудящих. Нема тут жодного слова про Голодомор.

Подібна доля спіткала й “Українську думку”, яка теж потрапила під вплив комуністів. У кількох публікаціях газета розповідала про репресії нацистського режиму проти своїх політичних опонентів (газета перейшла до рук комуністів на початку січня 1933 року). Серед цих публікацій була і стаття чеського журналіста і письменника Е. Кіша, який теж побував у в’язниці. Але всі ці автори не знали, яке пекло, який терор панує у Радянському Союзі. Не могли журналісти “Української думки” передбачити, що прийде пора – і Радянський Союз видасть німецьких комуністів нацистам.

Ми назвали легальні комуністичні видання. Нелегальні відрізнялися лише ще більшою войовничістю (журнал “Наша правда”, газети “Комсомолец ЗУ” та “До наступу”).

Окремо потрібно сказати про такі відомі журнали як “Вікна” і “Нові шляхи”. Формально “Вікна” (1927–1932) не були друкованим органом КПЗУ, але це був літературно-художній і громадсько-політичний журнал, що виходив за радянські гроші. Редагував його В. Бобинський, колишній Січовий стрілець, до речі. Друкувалися там О. Гаврилюк, С. Тудор, Я. Галан, П. Козланюк. Й. Цьох зазначає, що не все у “Вікнах” було досконалим в ідейному і художньому відношеннях, не все витримало перевірку часом. Виявляється, як згадував потім С. Тудор і в редакції “Вікон” були “... троцькісти, саме вони, поліція і націоналісти об’єдналися у 1932 р. і розбили комуністичну групу (С. Тудор, очевидно, до цієї групи зараховував Я. Галана, П. Козланюка і себе).

За редакцією А. Крушельницького 1929–1932 рр. виходив ще один радянофільський журнал – “Нові шляхи”. Якщо “Вікна” орієнтувалися на пролетарську літературу і на відповідну аудиторію, на робітників, то “Нові шляхи” – на інтелігенцію. І “Вікна” і “Нові шляхи” перешкоджали консолідації українського суспільства в Галичині, вони не писали про Голодомор, і своїм мовчанням з цього приводу виправдовували антиукраїнську політику Москви. Щодо А. Крушельницького. Як заявив С. Бандера на Львівському процесі (з приводу вбивства міністра Перацького), він віддав наказ вбити А. Крушельницького власне за те, що той був репрезентантом радянофільства, що доводив на сторінках журналу, ніби українське життя під більшовицьким насильством розвивається вільно, за те, що зводив наклеп на український націоналізм. Замах відклали, бо стало відомо, що А. Крушельницький разом із родиною вибирається до СРСР.

Вплив комуністичної і радянофільської преси зменшився після самогубства М. Скрипника (7 липня 1933 року), одного із організаторів українізації. Восени 1933 року вже важко було приховати правду про Голодомор. Правда ставала щораз більше явною, і це спричинило кризу в комуністичному й радянофільському середовищі. Не бажаючи нести моральної відповідальності за Голодомор в Україні, застрелився секретар радянського консульства у Львові М. Стронський (теж колишній Січовий стрілець). Голодомор в Україні спричинився до кризи в КПЗУ. Після самогубства М. Скрипника колишній член ЦК КПЗУ і депутат сейму від “Сель-Роба” С. Волинець написав “Слово до друзів”. Цей відкритий лист вийшов окремою брошурою, автор негативно оцінив політику Москви щодо України. (Згодом С. Волинець став одним із провідних діячів і публіцистів новоствореного Фронту національної єдності, легальної націоналістичної партії). Тоді ж редактор “Української думки” Ю. Танчаківський на сторінках “Діла” заявив, що припиняє видавати цю газету. Під враженням подій в Україні і на знак протесту відмовилися від радянофільства і кілька колишніх співробітників “Вікон”. Українці залишають КПЗУ, там починають переважати поляки і євреї. І якщо в середині 20-х років КПЗУ завдяки наявності у своїх лавах значної кількості українців, завдяки солідарності з ідеалами наддніпрянських націонал-комуністів відкинула ідею автономії західноукраїнських земель у складі Польщі і захищала ідею української державності, то тепер КПЗУ (в основному польсько-єврейська за національним складом) повернулася до ідеї автономії.

Підсумовуючи, зазначимо, що заперечення з боку КПЗУ Голодомору в Україні результату, потрібного Москві, не дало, воно спричинилося до кризи КПЗУ, до втрати і так незначного впливу на українців. М. Стахів, один із лідерів і провідних публіцистів Української соціалістично-радикальної партії констатував, що комуністичний рух тепер (в середині 30-х років) не має і десяти відсотків того впливу, який він мав у 20-х роках (ч. 21 “Громадського голосу” за 1936 р.).

§ 8.3. Комуністична і радянофільська преса в Канаді й США про Голодомор

В одному із чисел “Ілюстрованої газети” за 1933 р. під рубрикою “Великі страйки” було опубліковано статті про події на р. Лені (це 1912 р.) в Росії (поліція стріляла у робітників-страйкарів, що спри-

чинило хвилю страйків у Росії і радикалізацію настроїв робітничих мас), про Паризьку комуну. Тут же була і стаття канадського українця, але комуніста П. Кравчука, під назвою “Життя українських трудящих в Канаді”, в якій йшлося, як веліла одна із традицій більшовицької преси, про форми класової боротьби канадського пролетаріату.

Річ у тім, що канадські й американські радянофіли українського походження були значно агресивніші, ніж галицькі, у ставленні до Голодомору. У Канаді діяло “Товариство український робітничо-фермерський дім”. Його заснували у січні 1920 року у Вінніпезі колишні члени Української соціал-демократичної партії, яку влада заборонила у 1918 р. Але якщо УСРП в Галичині орієнтувалася на соціалістичні ідеали, але II Інтернаціоналу, то новостворена організація орієнтувалася на марксизм-ленінізм і на СРСР. Лідери ТУРФДому вважали, що у формі радянської України питання української державності розв’язане, ще з більшим ентузіазмом спостерігали вони за “українізацією”. ТУРФДім допомагав комуністичному рухові на західноукраїнських землях – лише у 1923 р. цей рух отримав, як зазначає М. Марунчак у книзі “Історія українців Канади”, 15 тис. доларів – це була величезна сума на той час. У 1931 р. було створено під егідою ТУРФДому, але окреме Товариство допомоги визвольному рухові на Західній Україні (ТОДОВИРНАЗУ). ТУРФДім, на жаль, у 20-х роках ХХ ст. мав великий вплив на робітничі маси українського походження. Він значно посилювався у зв’язку з вибухом світової економічної кризи. На початку 30-х рр. у Канаді функціонувало 70 добре організованих осередків. У розпорядженні ТУРФДому була і преса – “Українські робітничі вісті” (газета виходила тричі на тиждень), тижневик “Фармерське життя”, журнали “Робітники” і “Світ молоді” (останній згодом перейменували на “Воюючу молодь”). Наприкінці січня 1933 року керівництво ТУРФДому усім своїм осередкам розіслало таємну інструкцію під назвою “Розгорнімо ударний наступ на жовтоблакитників”, а також жіночим і молодіжним, які перебували під його впливом [6, с. 45–46]. У цій інструкції ставилося завдання “вирвати трудящих з-під впливу жовтоблакитників, завдати удару по “жовтоблакитних організаціях”, вступати в українські патріотичні організації, церковні громади і розкласти їх; в інструкції вказувалося, як робити провокації, дезорганізувати мітинги. Зрозуміло, що згадані видання, які контролював ТУРФДім, заперечували Голодомор і репресії в Україні. Але поступово правда почала доходити і до членів ТУРФДому. Після того, як восени 1933 року світова преса щораз більше почала писати про справжні масштаби Голодомо-

ру, після повідомлення про самогубство М. Хвильового, а особливо М. Скрипника, ТУРФДім зазнав кризи і розколовся. Цей конфлікт було зафіксовано 1935 року. Так, ті, хто засуджував Голодомор і репресії, вийшли із ТУРФДому, – їх очолював Д. Лобай. Він же видав і брошуру “За дійсне положення в Радянській Україні”. Згодом опозиція видала і одноднівку “Всім, хто хочуть знати правду”.

Подібна, а може і складніша ситуація, склалася у США, де комуністи і радянофіли українського походження діяли в умовах толерантного ставлення США до СРСР. Услід за У. Дюранті газета “Вісті”, орган українських комуністів у США, писала, що в Україні немає голоду, зник страх голоду (“Вісті” від 25 березня 1935р.). У США потужну антиукраїнську кампанію розгорнув Союз українських робітничих організацій (СУРО), створений 1924 року. До його складу входили навіть деякі відділи Українського народного союзу, який стояв на національних позиціях. На з’їзді, де було засновано СУРО, в одній із резолюцій зазначалося, що Радянський Союз – це маяк, це палаючий смолоскип, який вказує українським робітникам і селянам, що перебувають під гнітом польських, румунських і чеських панів, шлях до визволення і здобуття соціальної і національної свободи” (“Народний календар” за 1939 рік). Не дивно, що відповідною була і реакція на повідомлення про Голодомор в Україні.

§ 8.4. Москвофільська преса на західноукраїнських землях: ставлення до Голодомору

У любові до історії, до культури іншого народу нічого негативного нема. Такі випадки були – можна сказати, що Д. Антонович, В. Липинський, поляки за походженням, наприклад, через цю любов стали українцями. Культура кожного народу за своєю природою дуже людяна, в ній органічно присутні краса і добро, що й сприяє міжлюдському спілкуванню. Інша річ, коли цей цілком нормальний, гуманістичний дискурс ускладнюється корисливими особистими чи державними інтересами іншої країни, коли він стає засобом політичної гри.

На думку деяких істориків, москвофільський рух у Галичині виник унаслідок того, що галицькі українці розчарувалися політикою Відня, який фактично віддав владу в Галичині полякам після реформ 60-х років XIX ст. Так, Я. Грицак зазначає, що у цій ситуації руська (тобто українська) інтелігенція у пошуках нових аргументів для своїх національних прав намагалася довести, що вона має

за собою такі ж давні політичні та культурні традиції, як і поляки. Тому одна її частина посилялася на Київську Русь і на Галицько-Волинське князівство (староруси), а інша шукала рятунку від колонізації в орієнтації на Російську імперію (москвофіли) [2]. Проте річ не просто в політичній орієнтації, а в тому, що москвофіли заперечували окремішність українського народу, а галицьких русинів зараховували до єдиного російського народу, що проживає від Карпат до Уралу. Якщо розвинути концепцію Я. Грицака, то виходить так, що це була суто українська ініціатива: бідні затуркані селяни мріють про прихід “білого царя” (російського), а інтелігенція, духовенство раптом відкрили для себе і для свого народу вихід у проголошенні своєї причетності до “русских” – і нібито не було продуманої експансіоністської політики царського уряду, який щедро фінансував москвофільський рух і в Галичині, і на Закарпатті. Інший сучасний дослідник, А. Пашук, висловлює з цього приводу таку думку: “Москвофільство – це не якийсь органічний випад галицького життя, а штучно витворене московською агентурою з використанням різних ситуаційних подій” [8, с. 274]. Очевидно, що окремі аспекти проблеми галицького москвофільства другої половини XIX ст. та його преса потребують сьогодні додаткового з’ясування, бо не можна абсолютно все відкинути в діяльності москвофілів. Зрештою, І. Франко зробив дуже багато для викриття і критики москвофільського руху, він багато писав про моральну ницість москвофільського руху. На противагу “москвофільству” він утверджував інше поняття – “русофільство” (хоча, формально між ними нема різниці). І. Франко, зокрема, писав: “Ми любимо в російській духовній скарбниці ті самі коштовні зерна, та пильно відрізняємо їх від полови, від жужелю, від виплодів темноти, назадництва та ненависті, складених довговіковою важкою історією та культурним припізненням Росії. І в тім ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу, і се міцна, тривка і світла основа нашого русофільства (підкреслення наше. – Т. Б.)” [9, с. 420–421]. У 1882 р. відбувся відомий судовий процес над москвофілами – саме тоді й з’ясувалося, що вони користувалися фінансовою підтримкою Росії. Це була перша серйозна криза москвофільського руху.

Занепад москвофільства був неминучим, бо неминучим було і зростання національної свідомості галицьких українців. Наступна серйозна криза москвофільства була пов’язана з приходом російської армії у 1914 році, коли галицькі українці змогли побачити справжнє обличчя російської влади, яка влаштувала погром українства (навіть голова російських кадетів П. Мілюков назвав політику російського

уряду в Галичині європейським скандалом). Було закрито українські громадські товариства й організації (багато з них пограбовано), українські періодичні видання. Водночас москвофілів призначали на адміністративні посади, виходили їхні газети, діяли товариства. Ще до війни з тих москвофілів, які емігрували до Росії, було створено Карпато-Русский освободительный комитет. 29 липня 1914 року він видав відозву до “многострадального русского народа Галицкой земли”, в якій закликав галицьких українців привітно зустріти російську армію. Крім цього, Ю. Яворський (в минулому галичанин), заступник голови київського відділу Галицко-Русского общества, написав брошуру (так в усякому разі стверджує Д. Дорошенко) “Современная Галиция”. Її давали кожному російському офіцерові, який відбував до Галичини. У брошурі було вказано адреси москвофільських організацій, було тенденційно схарактеризовано українські установи, партії, Греко-Католицьку церкву, українських лідерів.

Після того, як російська армія захопила Львів, Карпато-Русский освободительный комитет передав свої повноваження Русскому народному совету на чолі з В. Дудикевичем. Москвофіли повинні були допомогти остаточно зруйнувати українське життя, “мазепинство”, джерело українського сепаратизму. Москвофіли виконали свою ганебну роль, бо саме їхню поведінку використали поляки для звинувачення українців у зраді, а в результаті тисячі галичан (не лише москвофілів) потрапили до таборів (Талергоф, Гмюнд), сотні було страчено за вироком військово-польових судів.

У грудні 1918 року у Львові було засновано Русській Исполнительный комитет, політичну організацію москвофілів. Він відновив видання щоденної газети “Прикарпатская Русь” (1918–1920).

У 20–30-х роках москвофільство у Галичині вже ледве животіло, хоча формально й існувало. Інша річ, що з’явився ще один вид русофільства – радянофільство. У 1923 р. Русській Исполнительный комитет розколовся: ліве крило заснувало радянофільську партію “Народна воля”, а консервативне – “Галицко-Русскую народную організацію”. Цій москвофільській організації польська влада й віддала Народний дім і Ставропігійський інститут. Під її впливом перебували Общество ім. М. Качковського та Русский Ревизионный Союз.

Набагато впевненіше почували себе москвофіли на Закарпатті. Тут москвофільство виникло ще раніше, ніж у Галичині. С. Ріпецький вважає, що появилася воно наприкінці XVIII – на поч. XIX ст., а особливого поширення набуло після перебування російських військ в Угорщині 1805 року. Зрозуміло, що за умови існування потужної москвофільської течії (а з іншого боку – ще й мадярофільської) про-

цес національної ідентифікації для закарпатських українців був складним, тривалим і болісним. Ось чому, коли після визвольних змагань москвофільський рух у Галичині став політичним трупом, а промосковська, русофільська орієнтація трансформувалася в радянофільську, на Закарпатті москвофільські позиції були міцними. Основним політичним представником москвофільства (русофільства) була Карпаторуська трудова партія на чолі з А. Гагатком. У програмі цієї партії було повалення більшовицької влади, приєднання Закарпаття до Росії (вже не більшовицької), запровадження на Закарпатті російської мови. Основою партії були російські білоемігранти, як правило, українофоби. У пресі закарпатських москвофілів не йшлося про голод в Україні, якщо й були повідомлення на цю тему, то автори мали на увазі “Південь Росії”. Але Голодомор став рубіжною датою і для москвофільського руху на Закарпатті: він зазнав відчутних втрат, а А. Волошин, лідер українського життя на Закарпатті навіть визнав за доцільне і можливе співпрацювати з тими москвофілами, які ще не втратили віри у свій народ.

§ 8.5. Преса російської еміграції і Голодомор

Свого часу О. Герцен писав, що є дві Росії – є Росія Муравйових, яких вішали, і Росія Муравйових, які вішали. О. Герцен мав на увазі декабриста Муравйова і генерала Муравйова, якого за криваве придушення польського повстання 1830 року прозвали “вішателем” (один із випробуваних методів розв’язання національного питання в Росії). Отже, якщо перенести розмову в площину власне національного питання, то треба зробити висновок, що у Росії було набагато більше Муравйових-вішателів. Здаємо собі справу з того, що аналогія гостра, але навіть сумний досвід ХХ ст. свідчить про те, що серед російської інтелігенції були такі, хто захищав право поневоєних народів (українського особливо) на самовизначення і утворення власної держави. На жаль, то були голоси окремих осіб чи діячів, вони лише рятували честь російської інтелігенції, але не впливали на урядову політику і позицію російської інтелігенції, яка завжди стояла на великодержавних позиціях і захищала тезу єдності Росії всупереч національним прагненням підневільних народів. Російський інтелігент-демократ закінчувався тоді (чи там), коли поставало питання про державну самостійність України. Таким було, наприклад, ставлення Тимчасового уряду, хоча мови про відокремлення України навіть і не було з українського боку, з боку Центральної Ради.

Більшовики – неперевершені демагоги в національному питанні, але в потрібний момент дотримувалися методики Муравйова-вішателя (це ж їхній Муравйов, в минулому царський полковник, заявив, що він радянську владу в Україну приніс на штиках). Однозначним було ставлення керівництва Добровольчої армії до України як самостійної держави. Денікін не хотів вести переговори навіть із гетьманом П. Скоропадським, який виступав за федерацію України з Росією, але на рівних умовах. У відозві Добровольчої армії було зазначено: “Добровольча армія поставила перед собою завдання відновлення єдиної і неподільної Росії у межах її колишніх кордонів (за винятком етнографічної Польщі) через визволення Росії від більшовиків і через вільне об’єднання її роз’єднаних регіонів в одну державу. Таким чином, всі зусилля деяких людей і партій внести розбрат між росіянами або відокремити той чи інший регіон розглядаються як зрада. Через це основне положення Добровольчу армію не визнав як законну владу в Малоросії уряд Гетьмана Скоропадського, який скористався підтримкою іноземної сили, ворожої Росії, для створення незалежної української держави” [10, с. 51]. Навіть небезпека поразки у війні з більшовиками не змусила “білу” Росію переглянути своє ставлення до України як самостійної держави.

Громадянська війна в Росії, поразка “білої” Росії у боротьбі з “червоною”, більшовицькою, спричинилася до того, що сотні тисяч російських інтелігентів опинилися за межами Росії. Серед тих, хто опинився на еміграції, були відомі ще з дореволюційних часів письменники (І. Бунін, З. Гіппіус, Д. Мережковський, О. Купрін, І. Северянин, І. Шмельов, А. Аверченко, Саша Чорний), художники (М. Шагал, В. Кандинський, О. Бенуа, – не всі з них, щоправда, етнічні росіяни), філософи (М. Бердяєв, М. Булгаков, П. Сорокін), політики (О. Керенський, П. Мілюков, П. Струве), були десятки тисяч інших, хто рятувався від більшовицького терору, хто, якщо й не займався активною політикою, то все ж вірив в єдину і неподільну Росію. Скрізь, де з’являлися більші скупчення російських емігрантів, починали виходити газети і журнали. Одним із великих центрів російського емігрантського життя на початку 20-х років був Берлін, згодом Париж, оскільки політична атмосфера в Німеччині почала ускладнюватися із зростанням нацистських настроїв. Але в Берліні виходило кілька газет і було майже сорок російських видавництв. У Парижі, який став центром російського політичного і культурного життя, виходили найвпливовіші газети – “Последние новости”, “Возрождение”. Зрештою, лише в Чехословаччині упродовж 20-х років виходило близько 80 періодичних видань.

Зрозуміло, що політичне життя російської еміграції міжвоєнної доби – це окреме і надзвичайно велике за обсягом проблем і аспектів питання. Антирадянський, антибільшовицький дискурс цієї політики і діяльності періодичних видань був органічним, історично виправданим. Але ж і в цьому середовищі після оголошення в СРСР “нової економічної політики” виникла течія “зміновіхівства” (“смена вех” – це було своєрідною алюзією щодо “Вех”) – прорадянська течія. Ця група організувала видання таких газет як “Новая мысль” і “Накануне”. Нам не так важливо, чи було “зміновіхівство” добровільним, що виникло спонтанно, на підставі надій на зміни в більшовицькій Росії, чи цей рух був інспірований і його фінансували з Москви. Яким було ставлення до “українського питання”, що російська еміграційна преса писала про Голодомор? – ось що важливо для нас у контексті роздумів про Голодомор.

Те, що більшовики врятували Росію як імперію, російські монархісти і демократи зрозуміли ще у 1921 р., хоча вони вже були тоді на еміграції. Вже тоді вони (в усякому разі певна кількість, певна група) заявили про свою готовність “змінити віхи”, тобто служити більшовицькому режимові. Вони виправдовували своє рішення саме тим, що більшовики не лише врятували Росію, що це справжня основа майбутньої Росії. Журнал “Смена вех” у Ч. 1 за 1921 р. зазначав, що дивною іронією долі, а може бути, що безстороннім і безпомилковим судом історії, російську національну справу можна вбачати не у поваленій Росії “Третього Риму”, а в Росії III Інтернаціоналу, що більшовизм – це справжня основа майбутньої російської, глибоко державної й “національної” влади, що советська дипломатія продовжує формально визнавати “самовизначення народів”, але ж само собою розуміється, що цей принцип в її устах є лише тактичним ходом, що Росія повинна лишатися великою державою, а тому, що влада революції, а тепер тільки вона одна спроможна відновити російську великодержавність, міжнародний престиж Росії, – обов’язок “білої” еміграції в ім’я російської культури признати її політичний авторитет. Це була програмна заява “зміновіхівства”. Нові і несподівані прихильники більшовиків відкривали в їхній національній політиці те, в чому більшовики ніколи не хотіли признаватися – вони були проти права поневолених у Росії народів на самовизначення. Ще одна обставина. Коли вийшло це число “Смены вех”, вже відійшли від імперії Польща, Фінляндія, прибалтійські держави, але не з ними російська еміграція пов’язувала долю Росії як імперії і великої держави, а з Україною. Вони бачили, що більшовики міцно

тримають Україну в імперських обіймах. То чого можна було сподіватися від “білої” російської еміграції?

Тижневик “Возрождение” виходив з 1925 р. у Парижі. Головним редактором тижневика був П. Струве. Публікації про СРСР (суспільно-політичні, економічні питання, виконання п’ятирічки) були практично в кожному числі “Возрождения”. У 1932 році з’явилися і різножанрові публікації про голод, автори вказували і на головну, на їхню думку, причину голоду – виконання п’ятирічного плану. Так, у номері “Возрождения” від 21 листопада 1932 року було опубліковано статтю “П’ятирічка стала причиною голоду”. Автор посилається на публікацію очевидця подій – московського кореспондента “Обсервера”. Тижневик “Возрождение”, зрозуміло, не мав своїх кореспондентів у Радянському Союзі, а тому часто передруковував публікації про голод із авторитетних зарубіжних видань. Але для П. Струве, для його середовища голод був на Півдні Росії, у “Радянській Росії”, а не в Україні як союзній республіці. Звичайно, не йшлося і про те, що він спрямований проти української нації.

Багато уваги темі голоду приділяв тижневик “Русский голос”, що з 1930 року виходив у Белграді. Він був розрахований на широке коло читачів і теж порушував цілу низку питань політичного, культурного, економічного характеру. Газета писала про голод, але повідомляла про примусове відбирання хліба у населення, а не пояснювала це нібито неврожаєм 1932–1933 років. Під рубрикою “СРСР” газета вміщувала огляди європейської преси про голод у СРСР. Так, тут було опубліковано розповідь подружжя із США, колишніх краян, які відвідали своїх рідних і були свідками жахливих сцен, спричинених голодом. 31 грудня 1933 року “Русский голос” опублікував статтю-звернення “Звернення до світової совісті” (під рубрикою “Допомога голодуючим у СРСР”). Це було звернення, прийняте на конференції у Відні, організованій з ініціативи кардинала Інніцера.

Порушувала тему голоду і газета “Россия и Славянство”, яка теж виходила у Белграді. Уже в липні 1932 р. тут з’явилося перше повідомлення (“Угроза голода”) про голод у Росії. Увагу привертає відкритий лист К. Кочаровського, який звернувся з відкритим листом до Президента США Гувера. Автор звинувачує більшовиків у голоді, він пише про неспроможність їхньої економічної політики та її аморальність, бо ця політика перетворила “вчорашнього селянина-господаря у найманого раба компартії”. І для цього автора (за переконаннями він був соціалістом-революціонером) не було України, яку знищували, це була Росія: “Перед нами пряме, довготривале винищення населення Росії”. Це не поодинокий випадок, бо інші авто-

ри теж пишуть про голод в “Росії”. Негативно поставилася газета (“Голод в России и Еррио”) і до оптимістичних розповідей Е. Ерріо про свою подорож до СРСР в голодний рік. Автори газети звинувачували радянську владу в тому, що вона байдуже спостерігає, як вмирають “неугодні” прошарки суспільства – теж цікава думка.

Багато видань російської еміграції, добре відчуваючи політичну кон’юнктуру, не бажаючи загострювати стосунки із владою країни, де виходило те чи інше їхнє видання, а також беручи приклад з відомих європейських видань, або замовчували, або не дуже активно розробляли тему голоду, або не розуміли справжніх причин голоду. Скажімо, “Русское слово” вважало, що винним у голоді є не радянське керівництво, а відсутність машин для збирання врожаю. Звичайно, що найбільш відомі періодичні видання еміграції (як, наприклад, “Возрождение”) не могли не використати таку нагоду як голод, щоб не покритикувати більшовиків як своїх політичних противників.

Ті публікації, що з’явилися у виданнях російської еміграції з приводу голоду, звичайно, пронизані співчуттям до голодних, до тих, хто вмирає від голоду. Звичайно, вони нещадно критикували Сталіна, радянську владу, більшовиків, але все це відбувалося для них в “единой і неделимой Росии”. Не було для публіцистів російської еміграції України як держави ні в минулому, ні в тогочасній трагічній сучасності, ні в майбутньому.

Список літератури

1. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – К., Відень, 1920. – Ч. 1.
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття / Я. Грицак. – К., 1996. – 360 с.
3. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? / М. Грушевський. – К.: Знання України, 1991. – 240 с.
4. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки) / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. – К. : Либідь, 1991. – 342 с.
5. Киян О. І. М. П. Драгоманов і російський імперіалізм / О. Киян // Український історичний журнал. – 1992. – Ч. 4.
6. Марунчак М. Нація у боротьбі за своє існування: 1932–1933 в Україні і діаспорі / М. Марунчак. – Вінніпег, 1985. – 147 с.
7. Мейс Дж. Політичні причини Голодомору в Україні (1932–1933 рр.) / Дж. Мейс // Український історичний журнал. – 1995. – Ч. 1.
8. Пашук А. Філософський світогляд Івана Франка / А. Пашук. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2007. – 432 с.

9. Франко І. “Ідеї” та “ідеали” галицької москвофільської молодезі / І. Франко // Збір. творів у 50-ти т. – К., 1986. – Т. 45. – С. 420-421.

10. Корогодський Р. Довженко в полоні: розвідки та есеї про майстра / Р. Корогодський. – К. : Гелікон, 2000. – 348 с.

Питання для контролю і обговорення

1. Вказати причини виникнення москвофільського руху на Галичині.
2. Чому занепав москвофільський рух у Галичині?
3. Структура москвофільської преси.
4. Еволюція і трансформація москвофільського (русофільського) руху після утворення СРСР.
5. Причини виникнення російського націоналістичного руху на поч. ХХ ст.
6. У чому суть ставлення русофільства до Голодомору?
7. Голодомор і радянофільство українських організацій на американському континенті.

Рекомендована література для самостійної роботи

1. Андрусяк М. Генеза й характер галицького москвофільства / М. Андрусяк. – Прага, 1941. – 17 с.

2. Волковинський В. М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. / В. М. Волковинський // Український історичний журнал. – 1993. – Ч. 3. – С. 63–74.

3. Грушевський М. Твори у 50-ти т. / М. Грушевський – Львів, 2005. – Т. II: Серія “Суспільно-політичні твори (1907–1914)”. – 704 с.

4. Киян О. І. М. П. Драгоманов і російський імперіалізм / О. І. Киян // Український історичний журнал. – 1992. – Ч. 4.

5. Любченко В. Б. Теоретична і практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914) / В. Б. Любченко // Український історичний журнал. – 1996. – Ч. 2. – С. 55–65.

6. Москвофільство: документи і матеріали / Вступна стаття, коментарі та збірка документів О. Сухого. – Львів, 2001. – 326 с.

7. Процик А. Російський націоналізм і Україна в доби революції і громадянської війни / А. Процик // Український історичний журнал. – 2002. – Ч. 4. – С. 122–136.

8. Сарбей В. Г. “Українське питання” в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ ст. / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1996. – Ч. 2. – С. 35–46.

9. Сухий О. М. Від русофільства до москвофільства / О. М. Сухий. – Львів, 2003. – 495 с.

10. *Сухий О. М.* Зародження русофільських настроїв у Галичині в 40-х роках ХІХ ст. / О. М. Сухий // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2003. – Вип. 7. – С. 283–300.

11. *Сухий О. М.* Товариство імені М. Качковського: ідеологія та напрями діяльності (70-80-ті рр. ХІХ ст.) / О. М. Сухий // Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст. – 2004. – Вип. 7. – С. 205–208.

12. *Франко І.* Двоязичність і дволичність / І. Франко // Літературно-науковий вісник. – 1905. – Т. ХХХ. – Кн. VI. – С. 231–244.

13. *Франко І.* “Ідеї” та “ідеали” галицької москвофільської молодезі / І. Франко / Зібр. творів у 50-ти т. – К., 1986. – Т. 45. – С. 410–422.

14. *Франко І.* Із історії москвофільського письменства в Галичині / І. Франко / Зібр. творів у 50-ти т. – К., 1981. – Т. 31. – С. 458–480.

15. *Чоповський В. Ю.* Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918–1939) / В. Ю. Чоповський. – Львів, 1995. – 168 с.

Розділ ІХ

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА І ГОЛОДОМОР (друга половина ХХ ст.)

§ 9.1. Головний здобуток діаспори

У статті “Боротьба за правду про Великий Голод триває” (липень-серпень “Свободи” за 1958 р.) М. Рудницька, власне, і зазначала, що боротьба за правду про Великий Голод триває і що українська наука у вільному світі не має важливішого завдання, як вивчити до кінця проблему Голодомору. Після безуспішних спроб українців на західноукраїнських землях і української діаспори, які ще в 1932–1933 роках писали про Голодомор, намагалися привернути увагу світу і таким чином прагнули допомогти Україні, яку більшовики морили голодом, наступні спроби можна відзначити вже у повоєнний період.

Історіографія Голодомору свідчить, що в 40-х роках були публікації українських діячів, публіцистів, вчених як на сторінках українських періодичних видань, так і на сторінках європейської преси.

Зауважимо, що 1950 року вийшов друком роман І. Багряного “Сад Гетсиманський”. І. Багрянний задовго до О. Солженіцина розповів про більшовицький терор. Роман переклали англійською і німецькою мовами, але це не привернуло достатньої уваги європейського чи американського читача. Ю. Шерех-Шевельов слушно зазначив, що “брак сприятливої кон’юнктури 1950 супроти 1970-го і класичне українське невміння виходити поза межі свого гетто спричинилися до того, що роман Багряного не здобув і однієї тисячної частки тієї популярності, якої досягла документальна епопея Солженіцина” [1, с. 220].

Дж. Мейс зауважив, що світ у повоєнні роки (та й згодом) говорив про жахи Освенциму, Майданека, Треблінки, Дахау, про Бабин Яр; євреї всього світу збирали, аналізували й публікували матеріали про геноцид, а Україна була за особливо залізною стіною, Голодомор просто замовчували. Він зазначив також, що повоєнна українська еміграція перебувала під тиском російських, польських, єврейських кіл (додамо: як не прикро, але ці “кола” не мали ані найменшого наміру

керуватися загальнолюдськими вартостями в оцінці Голодомору як антиукраїнської акції, що більше визнавати планетарний масштаб трагедії українців) [2, с. 349]. У цій же статті (“Робота американської комісії по дослідженню голоду в Україні”) Дж. Мейс висловився ще гостріше і докладніше: він зазначив, що новітня післявоєнна українська еміграція переносила тягар ворожості російських, польських, єврейських кіл [2, с. 349]. Але треба пам’ятати, якими страшними були ті кілька перших повоєнних років – СМЕРШ полював за провідними і відомими діячами українського визвольного руху і національного життя, радянські репатріаційні комісії згідно із домовленістю із урядами країн антигітлерівської коаліції сотні тисяч українців (навіть всупереч їхньому бажанню) повертали “на родину” (це означало для них “архіпелаг ГУЛАГ”).

До кінця 40-х років переважна більшість українців виїхала до США і Канади, це стосувалося наукових осередків і політичних партій, а тому на початку 50-х років українська діаспора, підбадьорена тим, як світова громадськість поставилася до Голокосту, знову намагається сказати світові правду про Голодомор. Проблема була в тім, що не було ґрунтовних монографічних досліджень Голодомору в Україні; не було скоординованих дій з боку українських політичних партій; українська діаспора не мала прямого доступу до найвищої міжнародної трибуни – до трибуни ООН. Проте преса української діаспори, її найбільш відомі видання (“Свобода”, “Визвольний шлях”, “Шлях перемоги”, “Новий шлях”, “Самостійна Україна”, “Українська думка”, “Народна воля”, “Мета”, “Вперед”, “Українське слово” тощо) вмщували, як правило, в “ювілейні” роки публікації про Голодомор. І все ж М. Рудницька у згаданій статті однозначно оцінила підсумки цієї діяльності у 1958 р. – вона вважала, що українська діаспора нагоду 25-річчя Голодомору прогайнувала. Це різка оцінка, бо, на нашу думку, не все залежало лише від бажання українців. Так, західні пропагандистські й “радянологічні” структури, центри, осередки використовували факт Голодомору в “холодній війні”, вони часто і вдало розігрували цю ефектну карту, але переважно в одній площині – захисту прав людини, їм не йшлося про Голодомор як про українську трагедію та ще й світового масштабу. Західні вчені проблемою Голодомору цікавилися, як правило, в контексті історії СРСР, їх певною мірою насторожувала політизація проблеми і використання факту Голодомору в ідеологічному протистоянні із СРСР, що більше у тих, хто симпатизував радянській системі (сумніватися в людяності, прогресивності радян-

ської системи вони все ж почали згодом, скажімо, після окупації Чехословаччини в серпні 1969 року).

Треба вказати на кілька причин, які зумовили увагу світової громадськості до Голодомору: невтомна діяльність української діаспори, яка ніколи не забувала про Голодомор; відверта імперіалістична й експансіоністська політика СРСР на міжнародній арені і боротьба із “своїми” дисидентами, які вимагали політичних свобод; у зв’язку з цим – прозріння багатьох європейських інтелектуалів, які нарешті почали критично оцінювати ситуацію в СРСР. Була ще одна обставина: Дж. Мейс та інші дослідники вказують на глибокі зміни в українській громаді США: повоєнна, переважно галицька еміграція стала міцнішою економічно і починала поступово набирати політичного досвіду, бо до цього, на думку Дж. Мейса, її життя мало, як правило, суто внутрішні орієнтири. “Але у 70-х роках, коли покоління уже англomовних професійних науковців-українців суто американського походження набуло впливу в українській громаді, а також радянознавстві взагалі, воно почало вимагати відзначення Великого голоду в Україні 1932–1933 років на ширшій сцені. Вперше така кампанія була організована на захист українських політв’язнів СРСР, яка отримала своє завершення у вигляді заснування Українського науково-дослідного інституту при Гарвардському університеті коштами самої української громади” [2, с. 350].

Після кількох десятиріч українських спроб привернути увагу міжнародної громадськості до Голодомору 1932–1933 років в Україні, напередодні 50-ї річниці українська діаспора зробила ще одну спробу. Проте тепер вона спиралася на дві солідні наукові установи – Канадський інститут українських студій при університеті Альберти в Едмонтоні та Інститут українських студій, який заснував відомий український історик О. Пріцак при Гарвардському університеті. Громадські й політичні організації, які створили фінансовий фонд для українознавчих досліджень при Гарвардському університеті, запропонували О. Пріцакові почати дослідження Голодомору 1932–1933 років. О. Пріцак – орієнталіст, тюрколог, історик, який писав праці, що стосувалися княжої доби і козаччини, був, зрозуміло, далекий від проблематики ХХ ст., що більше пов’язаної із радянознавством. Вихід було знайдено. Українці звернулися до Р. Конквеста, автора праці “Великий терор”, в якій йшлося про більшовицький терор у Радянському Союзі. Суть пропозиції – написати книгу про Великий голод в Україні. С. Кульчицький з цього приводу зазначає: “Будучи фахівцем у галузі довоєнної історії СРСР і водночас літератором, Р. Конквест якнайкраще підходив на роль людини, яка могла б роз-

повідати в доступній для всіх формі про українську трагедію. Розголос від його книги на цю тему мав би бути найбільшим, оскільки попередня книга (“Великий терор”. – С. К., О. Р.) вже стала світовим бестселером. Існувала лише одна, але істотна перешкода: вчений не знав ні української мови, ні джерел з історії радянської України. Він працював у Гуверівському інституті Стенфордського університету – найбільшому у світі поза СРСР сховищі джерел з російської історії ХХ ст. Та в цьому інституті неможливо було знайти сліди ретельно замаскованого злочину, заподіяного взимку 1932–1933 населенню УСРР і Кубанського округу РСФРР” [3, с. 12]. Але на допомогу Р. Конквестові запросили Дж. Мейса, який за порадою і під керівництвом Р. Шпорлюка досліджував проблему українського націонал-комунізму. 1981 року Дж. Мейс захистив докторат з історії на тему “Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм у радянській Україні. 1918–1933”. Так почалася співпраця Дж. Мейса над Гарвардським проектом, що багато в чому визначило і долю Дж. Мейса, і Голодомору як наукової проблеми. Промовиста деталь – колеги-русисти в Мічиганському університеті, де тоді працював і Дж. Мейс, прохолодно поставилися як до його захоплення українською історією (зрештою, вони досліджували історію Росії чи Радянського Союзу, але не України), так і до його зацікавлення проблемою Голодомору.

Після переїзду до Кембриджа Дж. Мейс допоміг Р. Конквесту зібрати джерельну базу для праці про Голодомор. І рукопис був готовий уже 1984 року, але Р. Конквест не поспішав з публікацією. Дж. Мейс організував обговорення рукопису в українських громадах, яке тривало два роки. Вийшла друком книга “Жнива скорботи” з підзаголовком “Радянська колективізація і терор голодом” лише 1986 року майже одночасно англійською, українською і російською мовами.

Проте внесок української діаспори у відновлення пам’яті про Голодомор цим не обмежився. Так, 1980 року було створено громадську організацію “Американці в обороні людських прав в Україні” (АОЛПУ). Вона виникла у зв’язку із захистом українського дисидента і радянського політв’язня В. Мороза. Після того, як радянська влада розгромила Українську гелсінську групу (1976), виникла потреба створити дієву громадську організацію, яка би захищала права людини, серед них і українських політв’язнів. Важливо, що АОЛПУ не була структурою лише української діаспори – до її складу входили і американці неукраїнського походження. Отже, з’явилася ще одна можливість привернути увагу широкої громадськості до української історії, до Голодомору теж.

Проблематика Голодомору була далекою від діяльності АОЛПУ чи Гельсінської комісії. Але ідея створення спеціальної комісії, яка би почала вивчати Голодомор 1932–1933 років, уже витала в повітрі. 1 січня 1983 року голова уряду УНР в екзилі Я. Рудницький відвідав штаб-квартиру ООН у Нью-Йорку і передав на ім'я Генерального секретаря ООН меморандум про голод-голоко́ст в Україні в 1932–1933 роках. (Про це вже в незалежній Україні на сторінках чиказького тижневика “Час і події” розповів А. Сидорук, який тоді працював зарубіжним кореспондентом ТАРС). Ця акція мала чисто символічний характер. Навіть сьогодні вже незалежній Україні не вдається добитися від ООН визнання Голодомору геноцидом, а тоді, на початку 80-х років, подібні спроби були заздалегідь приречені на невдачу, на український меморандум ніхто й уваги не звернув.

Тоді ж, у січні 1983 року, митрополит Української православної церкви у США Мстислав оприлюднив звернення до вірних, в якому зазначив: “По́за церковним шануванням жертв Великого голоду, очевидно, що всі ми покликані до широкого і всебічного освідомлення нас самих і всього вільного світу про непомірно велику жертву, яку склала українська нація на ві́втар оборони людини взагалі, а української – зокрема”.

З ініціативи митрополита Мстислава представники 45 діаспорних організацій зібралися в Домі української культури при осередку УПЦ у Південному Бавнд-бруку і створили Крайовий громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Великого голодомору 1932–1933 років в Україні. Невдовзі довкола КГК згуртувалося 120 церковних і світських організацій. Одне із звернень цього комітету закінчувалося словами: “Хай не буде жодної місцевості в ЗСА (США. – С. К., О. Р.), де ви живете, яка не вшанувала б у вільний і величний спосіб пам'ять жертв докóнаного большевицькою Москвою злочину!”. І такі комітети для вшанування пам'яті жертв Голодомору почали виникати. 15 травня 1983 року в меморіальній церкві, спорудженій в Бавнд-Бруку на згадку про трагедію українства, відбулася соборна архієрейська літургія. У червні 1983 року тисячі українців зібралися на демонстрацію біля представництва СРСР, УРСР і БРСР при ООН. А. Сидорук згадує, що це був справді український день, який почався з мітингу. До речі, на ньому виступали не лише українці. Один афганець у своїй промові висловився так: “Безбожний Радянський Союз існує менше 70 років, а вільний Афганістан – тисячоліття, його ніколи й нікому не здолати!”. Виступили сенатор – республіканець А. д'Амато і конгресмен-республіканець В. Грін, які різко засудили комуністичний режим за Голодомор.

Усе це могло би принести українцям певне моральне задоволення – все-таки на їхні домагання, на їхні прагнення привернути увагу до проблем української історії починали зважати, але про яке моральне задоволення могла йти річ, коли це стосується Голодомору? Українській діаспорі йшлося про історичну справедливість, про визнання Голодомору на міжнародному рівні як світової катастрофи. У цьому контексті, на думку Дж. Мейса, особливу, якщо не кардинальну роль і відіграла АОЛПУ.

Вона об'єднала інтелектуалів-ентузіастів, які зробили наріжним каменем своєї роботи захист прав людини у поневоленій комунізмом Україні. В основу діяльності АОЛПУ було покладено принципи, проголошені в Загальній декларації прав людини ООН і в Гельсінських угодах. Старше покоління української діаспори вважало, що права держави важливіші за права людини, а відтак потрібно, передусім, здобути незалежність для України, а права людей захищати потім. АОЛПУ, зважаючи на політичні реалії, поміняла пріоритети місцями.

“Американці в обороні людських прав в Україні” поставили за мету домагатися осудження на державному рівні вчиненого комуністичним режимом Голодомору як геноциду української нації. Справа ускладнювалася тим, що йшлося про події півстолітньої давності, які відбувалися далеко від Сполучених Штатів.

Щоб довести правду, потрібно було знайти законодавчий прецедент. Керівник АОЛПУ І. Ольшанівський натрапив на нього, вивчаючи архіви Комісії Конгресу США з Голокосту. Він запропонував створити аналогічну комісію з вивчення причин і наслідків Великого голоду в Україні 1932–1933 років.

АОЛПУ звернулася до конгресмена-демократа Джеймса Флоріо і сенатора-демократа Білла Бредді з проханням подати відповідні законопроекти на розгляд Конгресу США. Законодавці з Нью-Джерсі без вагань підтримали ідею І. Ольшанівського – у цьому штаті мешкала численна українська громада, на голоси якої вони могли розраховувати. Делегація “Американців в обороні людських прав в Україні” зустрілася також з великою групою конгресменів на Капітолійському пагорбі. Та для ефективного лобіювання української справи цього було недостатньо.

У тих штатах, де компактно проживали українці, АОЛПУ ініціювала масштабну акцію. Президент, сенатори і конгресмени, інші впливові державні особи отримали десятки тисяч петицій: індивідуальних і колективних листів, телеграм, електронних листів. Представники діаспори телефонували в Конгрес або приїздили до Ва-

шингтона, щоб особисто зустрітися із законодавцями і заручитися їхньою підтримкою щодо створення “голодової” комісії.

Не залишалися осторонь і українські організації. Найсильнішу і найбільшу підтримку за визнанням Дж. Мейса, ідея створення комісії Конгресу для вивчення обставин Голодомору отримала з боку Українського народного союзу (УНС). Ця організація ще в 1972 р., після того, як в Україні було заарештовано понад сто представників інтелігенції за організацію акцій протесту проти порушення прав людини, почала активну кампанію на захист прав людини, вона підтримувала українських дисидентів. У січні 1972 р. (після згаданих арештів) “Свобода” і “Український тижневик” опублікували низку редакційних матеріалів, в яких закликали українців у вільному світі протестувати проти арештів і переслідування дисидентів. Протягом наступних років “Свобода” і “Український тижневик” регулярно вміщували публікації на захист Л. Лук’яненка, В. Мороза, Л. Плюща, П. Григоренка, М. Руденка, О. Тихого та ін. Обидва видання, згідно із позицією свого видавця – Українського народного союзу – закликали брати участь у маніфестаціях, якщо їх, наприклад, організував Український конгресовий комітет Америки.

Число “Українського тижневика” (орган УНС) від 20 березня 1983 року було повністю присвячене Голодоморові, це був 12-сторінковий спеціальний випуск. У коментарі до цього випуску газета писала: “То чому ж так мало знають про цей голодомор тепер, п’ятдесят років після нього? Як сталося, що це страшне дикунство і знищення семи мільйонів людей, лишилося поза увагою людства, поза його свідомістю, поза його справедливістю?..

...Як це не іронічно, але Сполучені Штати офіційно визнали Радянський Союз саме в 1933 році, коли від голоду вмирали мільйони людей... Оскільки СРСР був закритим суспільством, то режим тримав більшість західних журналістів та представників урядів якнайдалше від села, тому вони не могли бачити всього масштабу трагедії. Тих же журналістів, які все ж таки писали про голод, переважно або ігнорували, або таврували реакціонерами з боку багатьох впливових інтелектуалів, закоханих в ідею марксистської революції. Були також і такі, що казали: “Оскільки ми змушені жити з Радянським Союзом, то навіщо ж нам розгойдувати човен?..”.

Навіщо ж тоді, можуть запитати багато читачів, ворушити трагедію п’ятдесятирічної давності, ризикуючи далі погіршити стосунки Сполучених Штатів з СРСР. А тому що влаштований фашистами голокост, вбивство мільйонів лягло плямою на нашу колективну совість. Це треба визнати, зрозуміти, усвідомити – без огляду на якісь

політичні застереження. Не зробити цього – означало погодитися зі страхітливою ідеєю, що якби нацисти виграли війну, смерть шести мільйонів євреїв стала б нічим іншим, як непомітна ремарка історії. Читаючи наступні сторінки про голод, ми повинні глибоко і серйозно задуматися над справжніми наслідками замовчування цієї трагедії”.

Цей спеціальний випуск “Українського тижневика” було розіслано всім сенаторам і конгресменам США.

Публікації про Голодомор на сторінках “Свободи” і “Українського тижневика” появлялися протягом усього 1983 року. У редакційній статті “Українського тижневика” від 1 травня 1983 року: “Голод: зростаюче усвідомлення трагедії” автор пояснював мету цих публікацій, порівнюючи Голодомор із Голокостом, який став для євреїв частиною їхньої національної свідомості: “Він став невід’ємним складником емоційного, психологічного та суспільного світогляду всіх євреїв, навіть тих, кого трагедія не зачепила безпосередньо. Він став сторінкою особистої, а також національної історії. Кожну єврейську дитину виховують в дусі усвідомлення голокосту і його значення для неї як для єврея... Але чи можуть українці сказати те саме про себе? Ключовою справою в цьому є освіта, і тут, на нашу думку, без всякого перебільшення можна стверджувати, що досі переважна більшість українських шкіл, молодіжних організацій і, можливо, навіть самих батьків не змогли добитися того, щоб наша молодь всіх поколінь відчула значення цієї національної катастрофи, якщо не брати до уваги відзначення великих річниць трагедії...”

Здається, що ми, українці, до сумного захоплюємося відзначенням різних роковин. Ми розписуємо нашу історію по комірках, замість того, щоб дивитися на неї як на безперервний живий процес. Наша історія перетворилася на щось статичне. Ми відзначаємо окремі події, замкнуті в часі, відокремлені від нас, застигли в минулому. Можливо, це сумний наслідок нашого перебування в еміграції, який, проте, не є чимось неунікним. Якими б не були причини для цього, але ми переходимо від річниці до річниці, не вносячи ніяких коректив. Ми ізолюємо якусь подію, урочисто відзначаємо її, а потім забуваємо про неї до наступної річниці. А як же бути з попередніми чи наступними неювілейними роками? Якщо ми не осмислимо, не усвідомимо Голодомору, не подивимося на нього, як невід’ємну живу частину нашої колективної національної свідомості, то чи пам’ятатимемо ми про нього в час його 51 роковин? Чи, може, для цього нам доведеться чекати 75-ої річниці?”

На жаль, 1983 року до краю загострилися суперечності в Українському конгресовому комітеті Америки (УККА), керівництво в ньому захопила ОУН(б). Проте, назагал, особливих конфліктів з приводу відзначення річниці Голодомору не було. Прихильники ОУН(б) зосередилися на лобюванні резолюції Конгресу щодо Голодомору, інші українські організації на чолі з УНС – на створенні комісії для дослідження обставин Голодомору (як покаже майбутнє, українці добилися обох цілей). Але для створення відповідної комісії Конгресу потрібен був закон, який прийняв конгрес США.

Про драматичні перипетії створення цієї комісії конгресу згадують і М. Куропась і Дж. Мейс. 27 вересня 1983 року конгресмен Дж. Флоріо вніс законопроект в Палату представників, на базі якого можна було б створити комісію для дослідження Голодомору.

2 жовтня 1983 року біля Меморіалу Дж. Вашингтона в пам'ять про Голодомор відбулася найбільша маніфестація, в якій взяло участь майже двадцять тисяч американських українців із різних штатів США. Організував маніфестацію Крайовий комітет для вшанування жертв геноциду в Україні на чолі з П. Стерчом. Це теж справило враження на американську громадськість. Так багато українців зібралося ще в одному випадку – коли у Вашингтоні відкривали пам'ятник Тарасові Шевченкові (1964).

Ще рік тривала боротьба за створення комісії. Нарешті у вересні законопроект ухвалив Сенат, а 11 жовтня 1984 р. законопроект було ухвалено в Конгресі. Наступного дня його підписав президент Р. Рейган.

УНС підтримав фінансово не лише видання книги Р. Конквеста “Жнива скорботи”. Гарвардський проект на цьому не закінчився. Українська діаспора запропонувала Дж. Мейсові стати фінансовим директором ще одного проекту – “Усна історія українського голоду”. Як зазначає С. Кульчицький у передмові до IV тому “Великого Голоду...”, усна історія (“oral history”) тоді увійшла в моду в американських університетах, до неї підходили по-науковому строго. “Були розроблені методики, які враховували безліч особливостей – від особистості свідка до тематики опитування. Кінцева мета полягала в тому, щоб максимальною мірою об'єктивізувати свідчення”. Ця методика, як виявилось, ефективна, вона повинна особливо зацікавити журналістів, соціологів, психологів, зрозуміло, й істориків як один із методів збору інформації. Дж. Мейс надзвичайно високо оцінював цю методику. В своїй автобіографії він писав: “Усна історія є складною областю. Зрештою, пам'ять може бути кривим дзеркалом, як це добре відомо будь-кому, хто **колись** працював із мемуарною

літературою. Проте мало істориків готові відмовитися від мемуарів як історичного джерела. Вони можуть бути недосконалыми, а інколи неточними, оскільки оповідач намагається показати себе в найбільш позитивному ракурсі, але всі джерела є недосконалыми. Навіть архівний документ відображає те, як людина, що склала його, розуміла (або повинна була розуміти) щось і залишається чимось меншим за неприкрашену правду. Завдання історика – просіяти всі доступні джерела, щоб відбудувати те, що він вважає найближчим до того, що насправді відбулося. Усна історія є одним таким цінним джерелом, такими собі словесними мемуарами людей, які зазвичай не залишають мемуарів. В проекті усної історії я поставив собі за мету трактувати кожного свідка як унікальне історичне джерело із достатнім об'ємом інформації, який би дозволив майбутнім дослідникам оцінювати кожне свідчення на свій розсуд, подібно до того, якби вони досліджували мемуари якоїсь відомої історичної постаті. У будь-якому випадку, понад п'ятдесят детальних інтерв'ю, записаних Леонідом, дозволили нам відчувати той період” [4, с. 17–18].

Як виконавчий директор Комісії Конгресу США для дослідження Голодомору 1932–1933 років в Україні Дж. Мейс зробив свідчення очевидців основним засобом пошуку фактів для встановлення істини про Голодомор. Робота над свідченнями тривала й після того, як Комісія Конгресу завершила свою роботу, а вона передала Конгресу текст звіту 22 квітня 1988 року.

Тритомник свідчень очевидців вийшов друком наприкінці 1990 року. Оскільки, як згадував Дж. Мейс, у січні 1988 року з'явилися перші, хоч і дуже обережні, публікації про Голодомор С. Кульчицького, то він через головного консула посольства СРСР у США передав С. Кульчицькому підготовлену верстку усних свідчень, а коли довідався, що створено оргкомітет міжнародного симпозиуму з питань Голодомору, передав верстку і О. Гончарові. За словами С. Кульчицького, відомий письменник, прочитавши тритомник свідчень, назвав їх “чорною Іліадою”. Він підтримав намір Дж. Мейса (після його приїзду в Україну) створити Інститут геноциду (в Дж. Мейса є стаття “Знайти пояснення тому, що сталося (До історії створення Українського національного інституту пам'яті)”, намагався допомогти йому в пошуках коштів. У листі до Дж. Мейса він писав: “Геноцид, вчинений проти українського народу, ще й сьогодні декому здається чимось фантастичним, неймовірним чи принаймні перебільшеним. Адже злодіянь такого масштабу історія людства не знала” [5].

На нашу думку, тоді О. Гончар вже добре розумів “соцреалістич-

ну” абсурдність радянських “прапорonoсців” у контексті Голодомору... (Докладніше, це сюрреалістична абсурдність “соцреалізму”).

Українська діаспора підтримала не лише Гарвардський проект і видання праці Р. Конквеста “Жнива скорботи”. УНС видав книжку “Великий Голод: невідомий Голокост” (1983), яку підготували Р. Гадзевич, Ю. Зарицький, М. Коломієць. Наступного року УНС фінансував ще одне видання про Голодомор, уже англomовне – “Штучний голод в Україні” (The Man-Made Famine in Ukraine), яке видав один із американських дослідницьких центрів (American Enterprise Institute – AEI) у Вашингтоні. У цій монографії були короткі вступні зауваження Майкла Новака (співробітника AEI), Дани Далримпла (Департамент сільського господарства США), Дж. Мейса (Гарвардський університет) і Р. Конквеста (Інститут Гувера), а також – текст дискусії з приводу Голодомору.

Українська діаспора організувала першу міжнародну конференцію викладачів історії українського Голодомору, що відбулася 8 листопада 1986 року в Чикаго. Заступник голови УНС М. Куропась підготував навчальну програму та бібліографію під назвою “Насильницький голод в Україні, 1932–1933 рр.”.

Коли виявилось, що тих коштів, що їх виділив Сенат для роботи Комісії, не вистачить, голова УНС І. Фліс 29 листопада 1987 року виступив на сторінках “Українського тижневика” із проханням до членів УНС зібрати 172 тисячі доларів.

Зрозуміло, що українська діаспора після відновлення української державності з подвоєною енергією сприяла дослідженню Голодомору, але створення комісії Конгресу для дослідження і вивчення Голодомору – це був її найбільший здобуток. Результати діяльності цієї комісії, її висновки багато в чому змінили ставлення міжнародної громадськості до Голодомору.

§ 9.2. Наслідки створення Комісії Конгресу США

Створення Комісії Конгресу США для вивчення Голодомору мало кілька важливих аспектів. По-перше, цей факт свідчив, що українська діаспора другої половини ХХ ст. стала такою потужною силою (в інтелектуальному, політичному, економічному плані), на яку мусили зважати політики; українська діаспора виявилася спроможною знову порушити на міжнародній арені традиційне “українське питання”. По-друге, створення Комісії, як зазначав Дж. Мейс, – це своєрідний взірець того, як працює громадянське суспільство

при системі громадянського самоврядування. Але найважливіше – українці добилися, що цією проблемою зацікавилася одна із найпотужніших і найвпливовіших держав світу, проблема Голодомору із проблеми української починала ставати (як і повинно було бути від самого початку) проблемою міжнародною. І стверджувати, що створення такої Комісії було в дусі і в річищі “холодної війни”, що це було результатом антирадянської політики президента Рейгана, означало б применшити внесок української діаспори, її самовідданість і жертвність. Так, Р. Рейган (чи не єдиний із президентів великих держав) відверто і точно висловився про Радянський Союз як про “імперію зла”. Після відомої Фултонської промови У. Черчіля це було найвідомішим, найвлучнішим, найсуттєвішим у характеристиці СРСР, цієї типово і суто більшовицької держави, держави російського більшовизму. Цікаво, що адміністрація Р. Рейгана виступала і єдиним офіційним опонентом створення такої Комісії, але йшлося не про упереджене ставлення адміністрації Р. Рейгана до проблеми Голодомору: адміністрація “вбачала порушення конституційної доктрини відокремлення повноважень виконавчої і законодавчої владних гілок у самому створенні так званих гібридних комісій з участю Конгресу і президентських представників... щоб запобігти загрозі президентського вето, комісію створено не окремим законом, а як додаток до загального бюджету уряду.

Проте був ще один важливий аспект. Після В’єтнамської війни американські науковці рішуче виступали проти ідеології “холодної війни”, багатьом здавалося, і ця проблема – Голодомор 1932–1933 років в Україні – є породженням “холодної війни”. Ось чому об’єктивні висновки Комісії Конгресу повинні були вплинути як на симпатиків СРСР, так і на об’єктивних науковців, противників “холодної війни”.

Варто звернути увагу і на реакцію радянського керівництва, яке взагалі не вірило, що навіть якби на публічному рівні, наприклад у Конгресі США, українці і могли щось довести, то ця правда, ця проблема так би й залишилася внутрішньою перемогою української еміграції і ні за яких обставин не отримала б суспільного резонансу на Заході” [6, с. 355]. Але в черговий раз, намагаючись скомпрометувати Україну (звичайно, ми не маємо на увазі Українську РСР) і українців, намагаючись випередити результати роботи Комісії Конгресу, антиукраїнські сили не без допомоги московських служб знову добилися суду над І. Дем’янюком. Дж. Мейс пише: “На образ емігрантів-українців як фашистів, петлюрівців-антилюдей радянська пропаганда працювала давно і плідно” [6, с. 355].

Українська діаспора почала активно боротися і проти цієї кампанії очорнення українців, яка розпочалася у зв'язку із справою І. Дем'янюка. “Свобода” і “Ukrainian Weekly” (“Український тижневик”) протягом усього часу судового процесу інформували читачів про його перебіг. У співпраці із АОЛПУ (докладніше, з однією з її філій) УНС фінансував перебування на судовому процесі (він відбувався в Ізраїлі) постійних кореспондентів – спочатку М. Скорупської і Я. Сусленського (колишнього радянського дисидента), а згодом Й. Онужека. Українська діаспора створила фонд захисту І. Дем'янюка. (До речі, ще один процес, який почався над І. Дем'янюком у листопаді 2009 року вже у Німеччині, – це теж чергова антиукраїнська кампанія, яку підтримують антиукраїнські сили як зовнішні, так і внутрішні).

Справа І. Дем'янюка не була єдиною в тій антиукраїнській кампанії, що почалася у відповідь на намагання українців привернути увагу міжнародної громадськості до проблеми Голодомору, на створення Комісії Конгресу. Так, у 1988 р. Дж. Буш призначив головного радного УНС Т. Шмагалу головою українського комітету своєї передвиборної кампанії. До складу комітету ввійшли такі відомі українські діячі УНС як І. Флис, І. Білинський, президент УККА Б. Куропась. Під час однієї із передвиборних зустрічей Дж. Буша з українською громадою Б. Федорак висловив занепокоєння українців із приводу методів роботи Бюро спеціальних розслідувань департаменту юстиції США (це був прозорий натяк на упереджене ставлення цієї структури до І. Дем'янюка). Як зазначає М. Куропась, це зауваження підхопила американська єврейська преса, затаврувавши його як антисемітське. “У вересні 1988 р. Об'єднання політичних досліджень, ультра-ліберальна організація, яка видавала себе за “незалежний дослідницький інститут, що займається збором і поширенням інформації про політичні групи на напрями правої орієнтації, опублікували книжку під назвою “Старі нацисти: нові праві та адміністрація Рейгана”, злісний пасквіль на 96 сторінках, в якому містилася стандартна, інспірована радянськими спецслужбами, дезінформація про те, що ОУН(Б) це, мовляв, профашистського типу організація” [7, с. 640].

Українській діаспорі не вдалося налагодити нормальні стосунки з американською єврейською громадою, хоча були спроби такої співпраці з Американським єврейським комітетом, єдиною єврейською структурою, що була готова до цього. Але статті про українсько-єврейську співпрацю, про спільні конференції та зустрічі, про повагу до етнічних особливостей на сторінках “Свободи” і

“Ukrainian Weekly” ні до чого не привели. “У кінці вісімдесятих років українсько-єврейські взаємини в Сполучених Штатах досягнули своєї найнижчої в історії точки – обставина, яка, без сумніву, тішила КГБ” [7, с. 650].

А. Сидорук, колишній кореспондент РАТАУ згадує, що вони (журналісти) щодня і у великій кількості збирали публікації про Голодомор і без коментарів надсилали їх до Москви. Зрозуміло, що збиранням такої інформації займалися і відповідні радянські спецслужби. У цьому контексті цікава оцінка, яку зробив Дж. Мейс. Він зазначає, що у відповідь на створення Комісії Конгресу в радянській пресі пішла хвиля публікацій про переваги колгоспного ладу. “Радянські органи замовчували саму тематику голоду у себе і робили нападки на українських буржуазних націоналістів. Вони сподівалися, що все закінчиться звичайною демонстрацією, галасом, може малотиражною книжкою. Комісія Конгресу і президент США повинні були дати відповідь на них або обмежитися загальною декларацією” [6, с. 362].

Саме тоді Дж. Мейса було призначено виконавчим директором Комісії і його завданням було або ізолювати питання штучного голоду, або революціонізувати його. Згодом він згадував: “Моє призначення стало результатом великої політичної гри, в якій я не брав участі і багато про неї і досі не знаю...” [6]. Обставини і наслідки цієї гри були важливими як для нього, так і для діаспори.

Як зазначає Дж. Мейс, демонізація образу українців була кон’юнктурою багатьох сил, і не лише радянської пропаганди; ця кон’юнктура має свою історію, яка не закінчилася й досі, на яку треба зважати.

У тому, що братися за українську проблематику небезпечно, Дж. Мейс переконався після оприлюднення результатів роботи Комісії – перед ним зачинилися двері усіх академічних інституцій.

Важко було й українській громаді. У відповідь на антиукраїнську кампанію УНС створив Комітет оборони української спадщини, щоб інформувати громадськість про справжні причини, про істинну природу цієї антиукраїнської кампанії. Згодом у Вашингтоні було відкрито представництво УНС, на яке покладали завдання захищати інтереси українських американців. Програма дій Комітету оборони української спадщини була такою: фінансова та моральна підтримка І. Дем’янюка і фінансування вивчення ставлення єврейської громади до України; підтримка М. Медведя (радянського моряка, який втік з корабля і попросив політичного притулку в США); підготовка юридичних процесів у справі тих громадян радянських

прибалтійських республік і українців, громадянські права яких порушувалися; публікація монографій про злочини проти людства, що їх скоїла радянська влада під Вінницею.

Як бачимо, українська діаспора у своїй організаційній та ідеологічній діяльності, в реалізації українських прагнень не обмежувалася лише проблематикою Голодомору.

Як відомо, ЦК КПУ теж створив комісію для вивчення питання у відповідь на створення Комісії Конгресу, але вона так і не працювала. Та й що вона могла сказати, що могла протиставити правді? Хіба щось змінилося в природі більшовицької системи, коли наприкінці 1987 році спочатку М. Горбачов, а згодом і В. Щербицький вимовили слово “голод” з приводу Голодомору 1932–1933 років в Україні?

Список літератури

1. *Шерех Ю.* Третя сторожа. Література. Мистецтво. Ідеологія / Ю. Шерех. – Балтимор, Торонто : Смолоскип, 1991. – 455 с.
2. *Джеймс Мейс:* “Ваші мертві вибрали мене...” / [За заг. ред. Л. Івшиної]. – К.: ЗАТ “Українська прес-група”, 2008. – 672 с.
3. *Кульчицький С.* Передмова / С. Кульчицький // Великий Голод в Україні 1932–1933 років. – К., 2008. – Т. 1 : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США.
4. *Мейс Дж.* Факти і цінності: особистий інтелектуальний пошук / Дж. Мейс // День і вічність Джеймса Мейса / [За заг. ред. Лариси Івашиної]. – К., 2005. – 448 с.
5. Лист Олесь Гончара до Джеймса Мейса / День і вічність Джеймса Мейса / [За заг. ред. Лариси Івашиної]. – К., 2005.
6. *Джеймс Мейс:* “Ваші мертві вибрали мене...” / [За заг. ред. Л. Івшиної]. – К. : ЗАТ “Українська прес-група”, 2008. – 672 с.
7. *Кульчицький С.* Передмова / С. Кульчицький // Великий Голод в Україні 1932–1933 років у IV томах. – К., 2008. – Т. 1 : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США.
8. *Куропась М.* Українсько-американська твердиня: Перші сто років Українського Народного Союзу / М. Куропась. – Острог; Чикаго, 2004. – 682 с.

Питання для контролю і обговорення

1. Чому створення Комісії Конгресу США з вивчення голоду 1932–1933 років в Україні стало головним здобутком української діаспори?

ГОЛОДОМОР 1932–1933 років В УКРАЇНІ

2. Роль української діаспори та її преси у боротьбі за правду про Великий Голод.
3. Дж. Мейс про створення Комісії Конгресу.
4. Наслідки створення Комісії Конгресу.
5. Висновки Комісії Конгресу США про Великий Голод.
6. Суть “усної історії” як методи збору інформації.
7. Процес І. Дем’янюка у контексті антиукраїнської кампанії.
8. Рекомендована література для самостійної роботи

Рекомендована література для самостійної роботи

1. *Безансон А.* Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту / А. Безансон. – К., 2007. – 136 с.
2. *Джеймс Мейс:* “Ваші мертві вибрали мене...” / За заг. ред. Л. Івшиної. – К.: ЗАТ “Українська прес-група”, 2008. – 672 с.
3. *Дзюба І.* Чому мовчала Європа: Геополітичний аспект голодомору 1932–1933 років / І. Дзюба // *Сучасність*. – Ч. 5–6. – С. 37–52
4. *Кульчицький С.* Передмова / С. Кульчицький // *Великий Голод в Україні 1932–1933 років у IV томах*. – К., 2008. – Т. 1 : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – С. 10–84.
5. *Куропась М.* Українсько-американська твердиня: Перші сто років Українського Народного Союзу / М. Куропась. – Острог; Чикаго, 2004. – 682 с.
6. *Решетар Дж.* Розуміння і непорозуміння при студіях над історією України в США / Дж. Решетар // *Сучасність*. – 1983. – Ч. 3. – С. 62077.
7. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К., 1993. – 384 с.

Розділ X

МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

§ 10.1. Західні інтелектуали і Голодомор: деякі теоретичні, моральні й політичні аспекти

Голодомор (хоч і найбільша в історії людства багатомільйонна трагедія мирного часу) як факт чи подія мало цікавила західних інтелектуалів – істориків, філософів, політологів, психологів (зрозуміло, що політиків ми не зараховуємо до числа інтелектуалів, хіба за дуже незначними винятками). Цією проблемою переймалися українські історики з діаспори. Західні вчені про Голодомор згадували принагідно, в контексті дослідження історії СРСР того часу. Той факт, що багато хто із західних інтелектуалів повірив у Сталіна, в російський (більшовицький) соціалізм, у радянську дійсність, не залишався прецедентом. (Припустімо навіть, що всі вони оцінювали побачене в Радянському Союзі чесно, об'єктивно, непідкупно). Але це повторилося і в першому повоєнному десятиріччі й згодом, як зазначає Р. Конквест (оцінки більшовицької дійсності у 30-х роках з боку західних інтелектуалів він називає розумовим вивихом). Книга Р. Конквеста “Роздуми над сплюндрованим сторіччям” побачила світ наприкінці цього самого сплюндрованого сторіччя – 1999 року. Досі українці знали його як автора “Жнив скорботи” – дослідження Голодомору 1932–1933 рр. Один із розділів “Роздумів над сплюндрованим сторіччям” має назву “Велика помилка: радянські міфи й західні уми”. Р. Конквест ще раз нагадав про лицемірну й цинічну брехню У. Дюранті. Він же і зазначає: “Чимало було й таких репортерів, як Малколм Маґґерідж та інші західні кореспонденти, що подавали неспотворені повідомлення з перших рук про реальні події. Тож західний світ мав перед очима, по суті, дві різні версії розповіді про голод, а також розповідей про інші сталінські різанини. Чом же інтелектуальні кола у переважній своїй більшості вибрали саме фальшивки і в них повірили? Це годі розумно пояснити. Сприйняття інформації про таку справу, щодо якої існують діаметрально протилежні свідчення, а розгляд ґрунтовних обговорень цієї теми не подається, не є раціональним актом.

Однак, логічно припустити, що люди, котрі стверджують, начебто вони користувалися власним розумом, мали ще й обов'язок, *моральний* обов'язок обачніше ставитися до свідчень” [1, с. 155].

Голодомор – це не єдиний камінь спотикання для західної демократії у ставленні до української проблеми як проблеми міжнародної. Так, є кілька вагомих причин, які зумовили поразку української революції і визвольних змагань 1917–1921 рр. – це застарілі політичні доктрини, відстала від життя політична думка (в якій, на думку Д. Донцова, переважили старі гасла, старі поняття, мертві слова, повторювані без віри в них – це із його статті “*Atrophia cerebri*”), наївна віра в соціалістичні утопії й демократичні вартості, нерозуміння того, що для захисту рідної держави і народу потрібно створити боєздатну армію; безпідставні сподівання на Росію; неготовність нашої політичної еліти до боротьби в нових умовах. Дехто вважає, що й український народ не був належною мірою національно свідомий, не був готовий до життя у с в о ї й державі. Але була ще одна причина. Це було небажання західних держав, щоб на політичній карті Європи появилася незалежна Україна, держава із сорокамільйонним населенням. Відомі “14 пунктів” Вільсона передбачали незалежність Польщі, право на самовизначення навіть для невеликих європейських народів – але не для України.

Моральне банкрутство західних держав часів Голодомору доповнилося політичним унаслідок Ялтинської угоди. Ставлення західних держав до української проблеми не змінилося навіть в умовах “холодної війни”. Це зауважив С. Бандера і різко критикував проросійські тенденції в політиці США (статті “Первородний гріх проросійської концепції”, “Відкриті карти”, “З москалями нема спільної мови” тощо). С. Бандера зазначав: “Українська самостійницька політика за кордоном зустрічається з щораз виразнішими й сильнішими намаганнями американських чинників звести визвольні змагання України й інших підсоветських народів на сприємливі для московських імперіалістів (він мав на увазі російську еміграцію. – С. К.) шляхи, з'єднати їх в одну політичну, дійову й організаційну цілість з московськими протирежимними, але імперіалістичними тенденціями” (стаття “Первородний гріх проросійської концепції” у ч. 44 тижневика “Український самостійник” за 1952 р). У зв'язку з цим, С. Бандера вказував на корінь усіх помилок американської політики і планів супроти СРСР – це теза, що росіяни як нація, російський імперіалізм і російський більшовизм є трьома окремими, а не органічно зрослими між собою явищами, що ворогом для інших народів є лише російський більшовизм і що в боротьбі проти нього

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

можна мати російський народ за союзника. С. Бандера принципово заявляв: український визвольний рух піде на союз лише з тими політичними силами, які позитивно сприймають українські визвольні цілі, погоджуються з ідеєю української державності, а оскільки в російському таборі (на еміграції) нема таких політичних сил, то й з “москалями нема спільної мови” (стаття С. Бандери “З москалями нема спільної мови”). Наскільки С. Бандера був точний і пророчий у своєму аналізі геополітичної ситуації і ставленні західних держав до української проблеми свідчить той факт, що Дж. Буш-старший не радив українцям добиватися незалежності, а був це вже 1990 рік.

Аналіз ставлення західних інтелектуалів до української проблеми (до українського сюжету в світовій історії) має не лише наукове значення, але й практичне значення. Але нам насамперед важливо з'ясувати причини, ідейно-концептуальні й політичні засади цього ставлення.

Розглянемо кілька прикладів. Як уже зауважувалося, заспокійливо-оптимістичні розповіді Е. Ерріо про свою поїздку до СРСР не викликали обурення у середовищі французьких інтелектуалів. Проте коли 1935 року вийшла друком праця Б. Суваріна, в якій він викривав злочини Сталіна і звинувачував його в Голодоморі (Б. Суварін – один з засновників Французької комуністичної партії), то ця книга “... викликала обурення ФКП, яка оголосила Суваріна запродавцем, а соціалісти і центристсько-ліві сили, навіть ті, хто читав її, поставилися до неї з великою недовірою. Річ у тім, що у 1936 р. наближалися вибори до законодавчих органів влади і ФКП вважалася союзником, необхідним для перемоги лівих в об'єднаному Народному фронті. Навіть читачі із числа правих не довіряли Суваріну, оскільки той, викриваючи Сталіна, не зрікався своїх соціалістичних переконань” [2, с. 116]. (Власне, хвалебна книга А. Барбюса про Сталіна – “Сталін: новий світ у постаті однієї людини” – і вийшла у відповідь Б. Суваріна 1936 року). Нищівної критики зазнав і А. Жід, який теж поїхав до СРСР як один з його найкращих друзів, а повернувшись, написав книгу “Повернення з СРСР” (1936), яка засвідчила розрив із радянськими симпатіями. Багатьох французьких інтелектуалів середини 30-х років від об'єктивного вивчення радянської дійсності утримувала агресивність нацистської Німеччини і наївна віра в те, що в СРСР справді будують нове суспільство. Лише на деякий час союз Сталіна-Гітлера і початок Другої світової війни подіяв, як холодний душ, але після вибуху радянсько-німецької війни престиж СРСР ще більше зростає.

Не була кращою ситуація і в англomовних державах. Р. Конквест вважає, що за великим рахунком саме вчені виявлялися ще

впливовішими за людей типу У. Дюранті у справі роздрібної торгівлі фальшивками – хоча б через їхні претензії на особливу обізнаність і на безсторонній пошук істини. “До того ж політики, ЗМІ й публіка сприймали їх всерйоз, і тому протягом усього радянського періоду кожен кепсько поінформований західний політик чи видавець користувався послугами такого собі псевдоексперта, що підтримував його власні упереджені думки.

Саме в 1930-ті роки, коли радянська система вступила у найгірший свій період, уперше західні наукові кола найвищого рівня стали масово підтверджувати незліченну кількість фальсифікацій, поданих як істина, завдяки чому ті фальшивки й пройшли” [1, с. 159]. У цьому контексті Р. Конквест називає таких британських вчених як С. і Б. Веби, Г. Ласкі, Б. Парес. Щодо перших трьох він вживає такі означення – “науковий самообман”, “зарозуміле невігластво”. На думку Р. Конквеста, С. і Б. Веби не були марксистами, але вони були ветеранами фабіанської ідеї про проникливу і творчу, перетворюючу думку інтелектуалів. Для них через те вся радянська дійсність (зокрема, Голодомор) була прикладом реалізації контролю держави над економікою, а також соціалістично-інтелектуального контролю над державою. Не випадково у книзі “Радянський комунізм: нова цивілізація?” у другому виданні (1937 рік!) С. і Б. Веби усунули із назви знак запитання. Висновок Р. Конквеста однозначний: “Просто в голові не вкладається, коли бачиш, як найшанованіші уми філософії, літературної критики, науки впадали в фундаментально спрощенську політичну схоластику, а в багатьох випадках – і в духовний ідіотизм чистого советофілства. Вже самого цього досить, аби дискредитувати всяку думку про те, що ідеї, які повсякчас виношуються тим чи тим прошарком інтелігенції, годиться сприймати всерйоз. Такими їх можна сприймати хіба як симптоми, що потребують лікування” [1, с. 159]. Зрештою, це давно відомо, ще з античних часів, що філософи не можуть керувати державою.

Гірше, що ці симптоми – науковий самообман, самоошуканство, “духовний ідіотизм чистого советофілства”, заперечення вартостей тогочасної європейської цивілізації, звичайна обмеженість і наївна сліпа віра в справедливість, моральність, і історичну перспективу суспільства, яке створюють російські більшовики, були притаманні західній інтелігенції і після Другої світової війни.

Щоправда, був ще один момент. Носіями советофілства були не лише ті інтелектуали, які розчарувалися в буржуазному суспільстві, не лише комуністичні партії, які добре фінансувала Москва, цими носіями були і ті (незалежно від їхніх особистих політичних

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

уподобань і поглядів), кого Москва просто купила. В усякому разі від симпатії до Радянського Союзу, від советофільства дорога часто приводила в тенета повної лояльності Радянському Союзові, аж до діяльності як прямих агентів його таємних служб, як зауважує Р. Конквест (подружжя Розенбергів, яке допомогло більшовикам заволодіти таємницею атомної бомби; Філбі, один із керівників британської розвідки). Звичайно, не всі ставали зрадниками – були й просто ошукані, засліплені, наївні. Наприкінці 40-х років на Заході вже розуміли, що більшовицький режим проводить ворожу щодо Заходу політику, вже було накопичено чимало фактів про терор, голод, концтабори в СРСР. На той час уже були й книги Орвела, Кестлера, що розвінчували радянські міфи.

У США виникло таке явище як “маккартизм” – може, на нашу думку, дещо й гіпертрофована реакція на советофільство. У всякому разі, “маккартизм” дав підстави радянській пропаганді навіть об’єктивних критиків більшовицької системи називати “скаженими антикомуністами”. Але поява “маккартизму” була історично виправданою, бо, скажімо, у Франції прощання з більшовицькими міфами, з радянофільством затягується. Так, у квітні 1947 року тут виникає полеміка (нагадаємо, “холодна війна” вже розпочалася) навколо книги В. Кравченка “Я обираю свободу! Публічне і приватне життя високопоставленого радянського чиновника”. Автор – втікач із Радянського Союзу, йому надали політичний притулок у США. В. Кравченко викрив численні злочини Сталіна і більшовицького режиму (на жаль, під впливом російської еміграції стояв на антиукраїнських, “єдинонеділимських” позиціях). На В. Кравченка накинута французькі комуністи, але французькі інтелектуали залишилися осторонь – вони не хотіли викликати невдоволення комуністів, тоді дуже впливової політичної сили.

Ситуація повторилася і у випадку з Д. Руссе. Він належав до троцькістського руху, в роки Другої світової війни сидів у нацистських концтаборах, про звірства в яких і написав дві книги – “Зона” (1946) і “Дні нашої смерті” (1947). Увагу Д. Руссе привернув процес В. Кравченка (йдеться про позов В. Кравченка до журналу “Летр франсез”: цей журнал, що повністю перебував під впливом комуністів, стверджував, що книгу В. Кравченка написали американські секретні служби. На нашу думку, реакція французької інтелігенції (позакомуністичної), а не той факт, що В. Кравченко виграв судовий процес, спонукала Д. Руссе до заклику створити слідчу комісію про табори в СРСР (він спирався на положення Економічної і Соціальної ради ООН про примусову працю). Реакція комуністів і “Летр фран-

сез” була негайною, категоричною й абсолютно негативною. Як і В. Кравченко, Д. Руссе виграв процес у “Летр франсез”. На цьому він не зупинився. Д. Руссе все-таки домогся створення міжнародної комісії проти системи концтаборів (1950). У травні наступного року він організовує у Брюсселі Трибунал вільних громадян для розгляду репресивної системи у Радянському Союзі, що більше – він публікує “Білу книгу” про радянські концтабори, згодом пише дві книги – “Умови існування свободи в СРСР” і “Становлення робітничого класу в СРСР”. Д. Руссе запросив до праці не лише колишніх в’язнів нацистських концтаборів, але й французьких інтелектуалів. (До речі, на той час уже було створено Українську революційно-демократичну партію. І. Багрянний, лідер цієї партії з приводу В. Кравченка написав статтю “Як українці програли процес Кравченка” (Ч. 13 “Українських вістей” від 13 лютого 1949 року); він вважав що процес Кравченка треба використати для ідейного розгрому більшовизму; на жаль, цей процес українська еміграція не використала.

“Але всупереч сподіванням Руссе, паризькі інтелектуали не піднялися, не допомогли йому, не зважили на зібрані матеріали для вироблення політичної й етичної концепції про людські права у світі: про потребу безумовного їхнього шанування. Більшість інтелектуалів продовжували практики **вибіркових** протестів: (підкреслення наше – С. К.) у разі порушення людських прав у країнах ідеологічно ворожих їм вони протестували, але охоче заплющували очі на те, що відбувалося в тій або іншій країні, чия ідеологія влаштувала їх. Беззастережна оборона людських прав так і не стала першою умовою вербування французьких інтелектуалів” [2, с. 118–119].

До мовчання французьких інтелектуалів був причетний навіть Ж.-П. Сартр, відомий в Європі письменник і філософ. А. Камю справедливо дорікав йому за поблажливе ставлення до СРСР. Е. Тевнен вважає, що в Сартра ненависть до буржуазії, до буржуазного складу мислення була сильнішою за всі інші міркування. “Інтелектуали сартрівського типу піймалися на гачок марксистських груп, бо вони здалися їм досить сильними, щоб підірвати суспільство, ненависне їм. Ось чому Сартр вважав, що марксистська утопія принесе в майбутньому для людства більше, ніж вартості традиційних західних суспільств” [2, с. 119].

Безперечно, кожна людина, кожен діяч має право на свою думку, але як ми повинні оцінити творчість і діяльність того діяча, для якого утопічна комуністична ідея була ближчою, ніж смерть кількох мільйонів людей (маємо на увазі лише Голодомор, бо жертв більшовицької ідеї до початку 50-х років було, може, й на порядок більше). Цікаво,

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

що коли в січні 1953 року радянське керівництво зробило заяву про викриття групи лікарів (а це переважно були євреї), яких звинувачували у спробі отруїти лідерів держави, то група провідних французьких лікарів публічно затаврувала своїх радянських колег (цікаво, бо міжнародна громадськість, як правило, завжди брала євреїв під захист; після смерті Сталіна “лікарів-отруйників” визнали невинними).

Злам у свідомості багатьох західних інтелектуалів почався після нічної доповіді Хрущова на XX з'їзді КПРС у 1956 р., де йшлося про “культ особи” Сталіна, про злочини “сталінського” режиму. Доповідь майже відразу перестала бути таємницею і для міжнародної громадськості. Це був лише початок розчарувань прорадянської європейської інтелігенції. Бо ще була осінь 1956 року в Угорщині, Карибська криза 1962 року, “Празька весна” 1968 року. Але й тоді ще з'являлися праці європейських учених, просякнуті радянофільством чи, радше, русофільством. Р. Конквест у “Роздумах над сплюндрованим сторіччям” зазначає, що радикально хибне розуміння було більш притаманне науковцям, ніж західній громадськості. Але він заперечує собі, коли пише, що цим вченим забракло уяви (тобто не лише належної методології дослідження) щодо чужого їм феномену радянської держави, бо дещо раніше цілком слушно зауважує, що видатні інтелектуали, якщо в кращому разі були наївними, не мали ні морального, ні інтелектуального права на подібну наївність. В. Нагірний, аналізуючи ставлення багатьох західних інтелектуалів до Радянського Союзу в статті “Прочани, жертви обману чи творці “шляхетної брехні”?”, висловився ще гостріше: він підкреслював, що західні інтелектуали, які вважали себе носіями правди про Радянський Союз, знали правду про радянське життя, вони свідомо поширювали обман і брехню; це дивна іронія людської історії; ці інтелігентні люди “вчинили один із найбільших обманів в інтелектуальній історії заходу, створивши унікальний жанр літератури про царство соціалізму, що рясніє magna fabulacetas та очевидною брехнею” [3, с. 227]. В. Нагірний підкреслює, що цим західним інтелігентам можна поспівчувати з приводу їхнього самообману (те, що вони прославляли, – царство соціалізму, – не існувало насправді, це був їхній власний примхливий світ, суміш містичного і дійсного), але коли задуматися над наслідками цього самообману, щойно тоді стане цілком очевидна моральна і інтелектуальна підлість багатьох західних інтелектуалів.

Є ще один аспект проблеми сприйняття і дослідження України в геополітичному вимірі, українського сюжету в світовій історії: на це вказав, зокрема, Дж. С. Решетар (це не поодинокий приклад). Він

стверджує: “Для початку треба зауважити, що американці в цілому, за деякими, хоч і видатними випадками, схильні уявляти собі Україну й історію українського народу лише невиразно і часом, здавалось би, немов крізь туман. Таке розпливчате й помилкове розуміння має свої причини, які розглянемо далі. Можна ствердити, що в США навіть певні академічні кола, а також засоби масової інформації з неохотою визнають існування України чи Української РСР як окремої одиниці. Підставою для такої розмивчатості і навіть повної відсутності уявлення про Україну є американська тенденція розглядати Радянський Союз як звичайну однонаціональну державу, тоді як і фактично і за офіційним визначенням у його власній конституції він є багатонаціональною державою. Насправді точніше було б визначити Радянський Союз як імперську політичну систему чи багатонаціональну імперію” [4, с. 72]. Насправді це не було б точніше, оскільки СРСР був не багатонаціональною імперією, а мононаціональною, тобто російською імперією; вигаданий й ілюзорний термін “радянський народ” був за своєю суттю евфемістичним, це був фіговий листок, це була своєрідна завуальована політична метонімія на означення навіть не “російського”, а саме “русского народа”. Проте Дж. С. Решетар цілком слушно вказує на кілька основних причин нерозуміння історії України й нерозуміння у її дослідженні. Головна причина полягає в тому що в американських коледжах й університетах викладають курс російської історії, в який не входить історія Радянського Союзу, і мало уваги приділяється (якщо взагалі приділяється) неросійським народам; крім цього у коледжах більшість курсів російської історії не приділяє належної уваги історії московського й російського експансіонізму; більшість професорів російської історії немов не розуміють, що історія Росії як імперської системи є щось значно більше, ніж російська історія, тобто більше, ніж історія російського народу. Друга причина – американські історики, які спеціалізуються на російській історії, мають нахил некритично сприймати всі догми російської національної історіографії; вони не звертають уваги на найвидатнішого українського історика М. Грушевського (це не критичне сприймання російського історика В. Ключевського і нехтування концепцією М. Грушевського зумовлене тим, що в міжвоєнний період в американських університетах працювало багато російських істориків, росіян, а під їхній вплив потрапили американські історики, які стали представниками культурного русофільства, яке неминуче впливало на вивчення російської політичної історії).

Дж. С. Решетар висловлюється дипломатично: “Я не хочу натякати, що існувала свідомо змова, щоб замовчати або викривити іс-

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

торичні відомості при навчанні та дослідженнях, але я думаю, що існувала і, можливо, досі існує (квазі) “змова” незнання, байдужості і небажання відкинути чи змінити раз усталені способи думання” [4, с. 73].

Зрозуміло, що позиція вчених впливала й на політиків, дипломатів. Ще й у 1952 р. Дж. Кеннан (колишній посол США у Москві) прирівняв Україну до Пенсильванії. Зрозуміло, що Москва активно підтримувала й різним чином стимулювала це незнання, нерозуміння окремішності України. Хрестоматійний приклад – ставлення американського президента Вільсона до питання української незалежності після завершення Першої світової війни.

Ситуація змінювалася поволі. Дуже багато зробила “третьа хвиля” української еміграції, бо її інтелектуальний рівень був вищий, ніж рівень еміграції першої хвилі і навіть еміграції міжвоєнної доби. Вже у 50-их роках почали захищати дисертації на українські теми.

Голодомор, у результаті якого померло близько десяти мільйонів українців, повинен був привернути увагу зарубіжних вчених. Якщо цього не сталося відразу, то до цієї планетарної трагедії, вчені, виховані в демократичному суспільстві, вчені, які за означенням повинні бути об’єктивними, коректними, чесними, ідеологічно не zaangażованими, були зобов’язані повернутися і з’ясувати правду. На жаль, так зробили лише деякі вчені.

Те, чого не зробили зарубіжні інтелектуали, зробила українська діаспора.

Неувагу до Голодомору, бажання якщо не замовчати, то просто промовчати, байдужість до вивчення Голодомору як спеціальної дисципліни значною мірою ми пояснюємо тим, що ця трагедія хоч і стосувалася людства, але була вона сюжетом у к р а ї н с ь к о ї історії. А відтак це вже ставало не стільки науковою проблемою, скільки моральною, а ще більше – політичною. Бо потрібно було вести розмову про Ukraine, а не про The Ukraine, саме з нею, з її історією потрібно було пов’язувати найбільшу катастрофу людства, яку не можна було осягнути, не заглибившись в українську історію. Але як політичне насильство, так і інтелектуальна неувага до якоїсь серйозної наукової проблеми, не можуть бути вічними. Так сталося і у випадку з Голодомором.

Певні зрушення почалися у 1984 році, коли з ініціативи української діаспори почала працювати Комісія Конгресу США для дослідження Голодомору в Україні 1932–1933 років, але ще раніше у США було сформовано Крайовий комітет для вшанування жертв геноциду

1932–1933 років в Україні, який накреслив програму заходів і дій. У зв'язку з цим у Гарвардський університет було запрошено відомого англійського письменника і радянолога Р. Конквеста і ще нікому не відомого Дж. Мейса (він був учнем Р. Шпорлюка і працював над докторською дисертацією “Комунізм і дилеми національного визволення. Національний комунізм в радянській Україні. 1918–1933”).

Про перипетії створення Комісії Конгресу розповів Дж. Мейс. Потрібно було долати труднощі, пов'язані з механізмом функціонування державної машини, потрібно було переборювати українофобські настрої, які панували тоді на Заході у зв'язку із сфальшованими звинуваченнями проти І. Дем'янюка, потрібно було долати просто упереджене ставлення західних дослідників до української проблеми. Дж. Мейс відверто підкреслює той факт, що деякі західні історики “обстоювали ту думку, що інтереси миру та міжнародного порозуміння накладають на фахівців у галузі дослідження Радянського Союзу особливий обов'язок трактувати об'єкт вивчення “відповідально”, тобто апологетично. Фон Лаус спробував розглянути сталінський терор “у контексті, у якому нестримні амбіції та величезні людські жертви заради політичних здобутків вважали виправданою політикою”. Він писав, що всебічний розгляд чинників постання сталінізму дасть нам змогу викинути його з голови “як зловісний симптом доби” і що це може сприяти змінам у свідомості й навіть у політиці”. На думку Фон Лауса, будь-який прояв морального осуду того, що Сталін діяв під тиском “обставин”, перетворюється на свого роду західний моральний імперіалізм, спроби накинути західні моральні цінності суспільству, якому вони не притаманні” [5, с. 29]. Це, по суті, виправдовує Сталіна і більшовицьке керівництво.

Дж. Мейс згадує Е. Х. Карра, який наголошував на неунікності історичного процесу й на потребі в співчутливому (?) розумінні авторів і провідників радянської політики. Під його впливом деякі радянологи зосередили свою увагу на ідеалізмі аграрної політики Сталіна, а не на її наслідках (хоча, ще раз зазначимо, що наслідком цього “ідеалізму” були мільйонні жертви).

Ці випадки апологетичного ставлення до радянської історії не були поодинокими. Самоочевидним фактом західного наукового життя було несприйняття українського аспекту Голодомору. Ось чому Дж. Мейс писав про свою професійну поразку у статті “Десять років по тому” (1993 р.): “Після десяти років, витрачених мною на дослідження Голодомору 1932–1933, мої колеги по тій галузі науки, яка нещодавно називалася радянологією, звинуватили мене у фальсифікації історії та неправильному використанні свідчень очевид-

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

ців...” [6, с. 109]. (На нашу думку, це було моральною й інтелектуальною перемогою вченого, може, це було навіть вищим, місійним призначенням американського вченого, якого вибрали мертві українці – виморені Голодом українці). В інтерв'ю для газети “Голос України” Дж. Мейс висловився ще конкретніше з приводу того, як учені Заходу сприйняли його висновки про Голодомор 1932–1933 років, а саме він перший серед науковців Заходу стверджував, що Голодомор 1932–1933 років був геноцидом, спрямованим проти України. Суть звинувачень: “Мене звинуватили у “пониженні рівня дискусії щодо радянської історії”, називали праці Мейса і Конквеста “смітницею”, а висновки комісії трактували як “махінацію фашистських колаборантів (це так обізвали українську діаспору, яка добилася створення Комісії Конгресу для вивчення Голоду 1932–1933 років в Україні. – С. К.) з метою дискредитувати миролюбний радянський лад”. Ще зовсім недавно, у 1989 році професор Гессенського університету в Німеччині Степан Мерль у своїй статті стверджував, що Мейс і Конквест просто повторили “досить відому аргументацію українських емігрантів та намагалися звеличити силу українського буржуазного націоналізму”. Степан Мерль абсолютно заперечив український аспект Голодомору як штучного, спланованого і проведеного сталінським режимом. І вже зовсім нещодавно, у 1991 році, молодий американський учений Марк Таугер назвав висновки комісії і штабу, який я очолював, звичайною рефлексією українських буржуазних націоналістів. Таугер просто вивів причини голоду від банального неврожаю... Правда про Голодомор пробивається на сторінки західних видань дуже важко” [6, с. 109]. І ще один висновок Дж. Мейса: “Досліджувати історію України на Заході в часи існування СРСР – означало фактично зламати собі кар’єру й життя. Чимало відомих дослідників історії України захищали свої докторські дисертації з російської тематики. Радянський уряд мав прямий вплив на американське, наприклад, радянознавство через офіційні наукові обміни... Радянська сторона створювала кон’юнктуру радянології шляхом відмови від співпраці з майже будь-якої української тематики” [6, с. 425]. Не є таємницею, що радянське керівництво витратило величезні кошти на те, щоб сформувати за рубезем корпус агентів впливу у різних сферах життя; вчені, історики зокрема були на особливому рахунку, а вплив на тематику, на спрямованість досліджень – річ буденна. Мабуть від вбивства С. Петлюри радянська пропаганда щораз більше нарощувала свої зусилля, щоб дискредитувати український рух, українських діячів (якщо когось не вдавалося знищити так, як знищили Є. Коновальця, А. Волошина, Л. Ребета,

С. Бандеру). Дж. Мейс пише про демонізацію образу українців, що була кон'юктурою багатьох сил, не лише радянської пропаганди. Промовистий факт – І. Хміль, член радянської української делегації в ООН, зробив неофіційну пропозицію науковцям Українського науково-дослідного інституту при Гарвардському університеті: облишити дослідження Голодомору в Україні, а натомість вони отримають доступ до всіх архівних документів часів Козаччини...

Якщо узагальнити, то можна виокремити кілька загальних чинників, що спричинилися до замовчування Голодомору 1932–1933 років як предмета дослідження на Заході:

- позиція керівництва західних держав, які керувалися політичною доцільністю, а не загальноновизнаними людськими цінностями й ідеалами демократичного суспільства; теоретичною передумовою цієї доцільності була часто проросійська позиція у ставленні до визвольних рухів народів, поневолених Росією;

- певна необізнаність світової громадськості, яку свідомо дезінформували;

- позиція радянського керівництва, яке протягом кількох десятиріч через пропаганду та інші засоби впливу демонізувало образ українця-патріота, дискредитувало український рух та його діячів, впливало на кон'юктуру т. зв. радянологів, намагаючись не допустити дослідження української тематики і особливо найбільш трагічних і важливих сторінок української історії;

- це орієнтація західних вчених на “російську схему” як домінуючу в історії поневолених Росією народів; позиція західних вчених, які через різні причини, свідомо чи несвідомо сприймали українську історію як частину російської історії; Дж. Мейс називає це інтелектуальною провінційністю.

Після відновлення української державності на міжнародну громадськість негативно впливає відсутність єдності в Україні у ставленні до Голодомору різних політичних сил; треба зауважити, що не всі політичні сили в Україні репрезентують українські національні інтереси.

§ 10.2. Відображення проблематики Голодомору у світових ЗМІ

Усвідомлення факту Голодомору 1932–1933 років в Україні світовою громадськістю не могло бути реалізованим без належної поінформованості. Цивілізовані держави світу та їх мешканці мали вдатися до певних каналів зв'язку та поширення інформації, щоби

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

отримати свідчення та підтвердження того страхітливого злочину, що його вчинив в серці Європейського континенту, майже посеред ХХ-го століття режим, який проголошував метою своєї діяльності заснування суспільства рівно щасливих та усім забезпечених людей. На той час світова журналістика вже пройшла більшу частину етапів свого становлення, доволі давно вийшовши зі стану зародка: основні принципи репортерства вже були сформовані, газети дедалі частіше ставали чинником важливих соціальних зрушень (ментальних, світоглядних, організаційних чи матеріальних) та політичної боротьби, інформаційної ваги набирало радіо – вже десятком років існувала нині славетна корпорація ВВС.

Здавалось би, ці досягнення людського генія в галузях культури та техніки мають легко забезпечити доступ широкого загалу до даних про небачені досі жертви, що налічували мільйони життів і були в короткому часі покладені на вівтар логічно обґрунтованої та захоплюючої ідеї про новітнє “місто сонця” (за Томаззо Кампанеллою) в світовому масштабі. Знання про те, що індивід чи держава є сучасником жахливого замаху на життя цілих народів та етнічних груп, зрештою, призвело б до відповідальності винуватців перед бодай громадським судом. Адже нормальному індивідові притаманне природне почуття емпатії – співпереживання позитивного або негативного досвіду подібного собі ближнього, розділення його відчуттів та емоцій – радості, смутку, любові, ненависті...

Мабуть, не варто й сумніватися, на чиєму боці опинилося б співчуття світового співтовариства, котре ще пам’ятало гіркоту досвіду Першої Світової війни. І наближення закордонної громадськості до правдивої інформації про страждання родин полтавського хлібороба чи кубанського козака на той час було в руках кількох суб’єктів: офіційної Москви, підконтрольного їй Харкова (тогочасної столиці УСРР), закордонних українців (особливо – галицьких) та журналістів. Перші двоє апріорі не могли бути джерелом правдивої інформації для світу, треті докладали усіх можливих зусиль, щоби їх почули, але здебільшого програвали в ефективності радянській контрпропаганді. Тому увесь тягар відповідальності закономірно мав би впасти на плечі сумнівних працівників тогочасних ЗМІ, котрі не мали права бути мовчазними споглядачами, а отже – й пасивними співучасниками катування голодом, на яку було перетворено країну з найурожайнішим ґрунтом у світі. Проте для декого ця декларація про словесне втручання в акт несправедливості так і залишилася декларацією.

Зрештою, це й призвело до того, що нинішні журналісти подекуди змушені лише 75 років опісля Голодомору відкривати на нього очі та серця своїх читачів, слухачів та глядачів, водночас нагадуючи про те, що є така нація – українці, котрі мають всі підстави сумніватися в дружніх намірах та перспективах співпраці зі своїми північно-східними сусідами – росіянами. Пересічному мешканцю Антверпена, Далласа чи Окленда було б не так і легко пояснити підстави такої підозрливості, перелічуючи всі складнощі досвіду взаємин двох слов'янських народів. Насправді ж, вистачило б опису Голодомору 1932–1933 років: сухого фактажу, небайдужого, неупередженого і небрехливого, без зайвої толерантності до “гуманістичних намірів більшовиків”, бо будь-яка толерантність має закінчуватися там, де людина бачить прояви зла – навіть під благими гаслами.

Ці вимоги до журналістів як методологія вивчення конфліктних, неоднозначних, заплутаних лихим умислом та перекручених часом історій з роками не зазнали суттєвих змін. Провідні та провінційні ЗМІ з мережами своїх корпунктів й надалі поділяються на три категорії: активних борців за викриття максимального числа правдивих фактів, навіть якщо вони прямо вказують на жертву та злочинця; безсторонніх прихильників скептичного балансування поміж сторонами конфлікту, котрим треба надати рівнозначну площу, ефірний час та можливість висловити рівнозначний обсяг взаємних звинувачень без жодних редакційних коментарів – щоби дати змогу аудиторії самій зробити висновки; егоїстичних циніків, котрі у фокусі своєї уваги бачать лише власний інтерес і йдуть за “бажаннями натовпу”, давно відмовившись від невдячної місії повести цей натовп за собою у пошуках вічних, а не скороминущих цінностей. Закономірно, що об'єктом аналізу в цьому розділі будуть усі три категорії сучасних світових ЗМІ, котрі останніми роками так чи інакше торкалися теми Голодомору і українських втрат, спричинених цією трагедією, котра має власних режисерів-постановників.

Як впливає з відкритих для громадського читання архівів поважної британської “Times”, тема голоду на українських теренах більшовицької імперії на початку 1930-х років ХХ ст. ні для кого не була таємницею. На сторінках видання за тогочасний період неодноразово з'являлися заголовки на зразок “Голод в Росії”. Згадки про цей факт з історії людства були присутні у пресі до воєнних часів, але з часом зникли зі шпальт, ніби для дослідження цієї теми не існувало місця в щільному робочому графіку міжнародних журналістів, котрі працювали над радянською тематикою. Здавалось би, й справді, антигітлерівське протистояння, падіння Третього Рейху,

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

відбудова сплюндрованої Європи та її поділ за сферами впливу між головними переможцями – це набагато цікавіші теми для висвітлення. Лише за півстоліття, на початку 80-х фактологічне та цифрове обґрунтування наявності злого умислу й глибокого “комуністичного змісту” в голодній смерті мільйонів радянських громадян повернулося на сторінки світової преси.

Зокрема, американське видання “Cristian Science Monitor” у жовтні 1982 року написало про наявність сумного зв’язку між браком зернових в СРСР та голодною смертю від 2 до 6 мільйонів українців, котрі свого часу забезпечували феноменальні врожаї ще для царської Росії. Мовляв, надійшов час розплати: Сталін винищив продуктивних хліборобів, а тепер Брежнев змушений закуповувати хліб у США, Канаді, Аргентині, і цей факт є наслідком, причина котрого криється у голодній війні комуністів проти українського селянства 50 років перед тим [7]. В інших матеріалах також прискіпливо аналізували причини збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію з боку Москви на тлі її власних рапортів про неймовірні досягнення в галузі обробітку землі та рослинництва [8]. Весною 1986 року у цьому ж виданні було опубліковано матеріал про Чорнобильську аварію, а в подальших коментарях розлого перелічувалися найбільші страждання, що їх зазнав український народ – серед них була й згадка про 4-7 мільйонів жертв внаслідок примусової колективізації українського села [9]. Після незалежнення України від Росії “Cristian Science Monitor” друкував листи читачів, в яких перейняті проблемою люди з українським корінням пояснювали причини непростих стосунків Києва з Москвою, згадуючи, в тому числі, і 7 мільйонів заморених голодом селян [10].

Півстоліття після трагедії, в листопаді 1983 року американський журнал “COMMENTARY” надрукував статтю перекладача та критика М. Царинника “Голод, який не побачила “Таймс”, в якій було розкрито масштаби замовчування Голодомору у ЗМІ [11]. Цей матеріал привітали певні кола у США: зокрема, радник американського представництва при Організації Об’єднаних Націй К. Гершман у своєму листі до редакції журналу описав ситуацію, коли на засіданні Генеральної Асамблеї ООН він порушив питання про Голодомор. У відповідь від представника УРСР він почув, що чутки про штучний голод поширюють українські буржуазні націоналісти, котрі прибули до США після війни. К. Гершман водночас вказав на той факт, що подібні питання не вирішуються в ООН, якій достатньо того, що там присутній делегат від формально незалежної та суверенної Української Республіки. Насправді ж, стверджує радник, статус України

в ООН не відповідає стану рабства, в якому перебуває українська нація в СРСР, так само, як коментарі делегата УРСР при ООН про Голодомор не відповідають правді [12].

В Україні про голод 1932–1933 років вперше почали говорити відкрито 1988 року (зокрема, після того, як письменник Олекса Мусієнко вжив слово “Голодомор”), а на той час Британська енциклопедія (Britannica Online Encyclopedia) вже містила такі рядки: “Результатом політики Сталіна став Великий Голод (Голодомор) 1932–33 років – штучна демографічна катастрофа, що не має аналогів у мирний час. Орієнтовно від 6 до 8 мільйонів людей тоді загинуло в СРСР, 4–5 мільйонів з них становили українці. Голод став прямим ударом по українському селянству”. Очевидно, що подібне визначення напівзабутої гуманітарної катастрофи в цивілізованій Європі ХХ-го століття повинне допомогти журналістам в написанні правдивих досліджень цієї трагедії на тлі висвітлення особливостей внутрішньої та зовнішньої політики Москви. Важливу допомогу у з’ясуванні обставин цієї чорної сторінки історії мали б надати працівникам світових ЗМІ й науковці: історики, демографи, соціологи та політологи. Саме озвучуючи думки фахівців у цій галузі, можна було припідняти завісу таємничості, що майстерно вкривала тему Голодомору завдяки зусиллям радянської пропаганди.

Першим західним дослідником голоду 1932–1933 рр. став Р. Конквест – англійський історик, котрий більшу частину свого життя віддав роботі в американських університетах. Офіційна Москва побачила в ньому свого запеклого ворога, коли 1974 року у Флоренції в російському перекладі вийшла праця Р. Конквеста “Великий терор” (англійською мовою вийшла 1968 року), присвячена масовим репресіям 1937–1938 років у Радянському Союзі. В скорому часі вона розійшлася багатьма мовами по цілому світу, а поняттям великого терору почали називати відповідний період історії СРСР. Цей успіх Р. Конквеста призвів до того, що українська діаспора в Північній Америці звернулася саме до нього з пропозицією присвятити подальші дослідження проблемі рукотворного голоду у радянській Україні. Науковець погодився і вклав майже п’ять років свого життя у книгу, що називається “Жнива скорботи” (з підзаголовком “Радянська колективізація і голодомор”) і вийшла 1986 року в Лондоні англійською, російською та українською мовами в українському виданні 1933 року “терор голодом” слушно замінено на “Голодомор”. Про якість цього дослідження може свідчити той факт, що подібно до “Великого терору”, запропонований автором термін “терор голодом” майже одразу увійшов в наукову літературу, а сама книжка по-

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

чала вважатися однією з основоположних праць у новому напрямку наукових розробок, присвячених різного роду голодам.

Звісно, реакція на працю Р. Конквеста не забарилась: як з-за залізної завіси, так і з кіл симпатиків СРСР на Заході почалася масована атака проти автора та його тексту. Здебільшого суть контраргументів зводилася до банального заперечення факту голодомору: про десяток мільйонів жертв не може бути й мови, цифри є значно скромніші, українці були не єдиними, хто постраждав, трагедію зумовив виключно неврожай, що доволі переконливо впливає з наявних радянських архівів. Паралельно захисники дружніх взаємин з Кремлем забували згадати про одночасний з голодом експорт збіжжя з СРСР за океан, визнати, що тогочасні українці здебільшого мешкали в селах, на відміну від міського пролетаріату, котрий майже не постраждав, а також вказати на те, що державні архіви подекуди містили суперечливі документи про приріст населення в період після голоду або важливі статистичні дані мали дивну здатність просто десь загубитись.

Зразком подібного контрвипаду може слугувати стаття “Містифікація штучного голоду в Україні 1932–33 років”, опублікована 25 лютого 1987 року у нью-йоркській газеті прогресивних лейбористів “Challenge-Desafio” (загалом матеріалів подібного спрямування вишло в цьому виданні аж у шести подачах). Автор (чи автори, бо підписів немає) матеріалу не витрачає часу та площі надаремне, одразу називаючи Р. Конквеста брехуном, звинувачуючи українських націоналістів, що опонують комуністам, у нацизмі, заперечуючи можливість припущення про те, що Сталін був гіршим за Гітлера [13].

Подібній меті слугує і стаття Дж. Коплона “В пошуках радянського Голокосту. Голод 55-річної давнини живить правих”, опублікована в січні 1988 року на сторінках нью-йоркського видання “Village Voice”. В ній автор на самому початку стверджує, що вся ця історія є оманною та намаганням правих сил у США за підтримки української еміграції необґрунтовано переписати історію, з політичних міркувань заплямувавши СРСР гріхами, котрих не було. Водночас автор намагався будь-що вималювати не гідною довіри постать Р. Конквеста. Зокрема, йшлося про його роботу в Департаменті інформаційних досліджень британського зовнішньополітичного відомства, який нібито тільки тим і займався, що поширював антирадянську пропаганду. Окрім цього Дж. Коплон натякав на зв'язки видавця творів Р. Конквеста з Центральним розвідувальним управлінням США, яке, очевидно мало бути причетним до книжок з назвами “Вбивця нації”, “Помилка Маркса”, “Колима: арктичні табори смер-

ті”. Подібним чином захисник “лівих поглядів” намагався довести зацікавленість Конквеста в роботі над “Жнивами скорботи”, котра полягала в отриманні 80 тисяч доларів від Української національної асоціації на поточні витрати при дослідженні Голодомору з допомогою тоді молодшого співробітника Інституту українських досліджень Дж. Мейса [14].

Як часто буває у таких випадках, історія розсудила все по-своєму, розставивши і Дж. Коплона, і осіб, котрих він критикував, на свої місця. Від 90-х років і до нині колишній борець з “вигадкою про голодомор” вже не пише на подібні теми: його більше цікавлять постаті співака Френка Сінатри, рядової Джесіки Лінч, матчі Національної баскетбольної асоціації, а його матеріали виходять у таких виданнях як “The New Yorker”, “The New York Times Magazine”, “Rolling Stone”, “Men’s Journal” і навіть “Playboy”. Натомість, праці Р. Конквеста і досі, через десятки років після написання, з’являються в світі різними мовами, впливаючи на оцінку подій, які відбулися у Радянському Союзі до Другої світової війни.

Щоправда, ставлення до цих оцінок на Заході знову стає дедалі критичнішим. Чимало вчених Заходу вказують на те, що теза про голод-геноцид з’явилася у Р. Конквеста під впливом розповідей антикомуністично налаштованих свідків подій, а тому позбавлена наукової об’єктивності. Опоненти автора “Жнив скорботи” подекуди надміру прагнуть уникнути політизації історичних досліджень. Вони схильні вважати себе ревізіоністами у вивченні радянської доби, але напрям їх ревізії здебільшого цілковито суперечить тенденціям в Україні та інших колишніх республіках СРСР. Якщо наші науковці, а за ними – і журналісти розвінчують міфи комуністичної пропаганди, то західні інтелектуали подекуди чомусь прагнуть очистити себе та свої суспільства від антикомуністичних міфів. Фактором, що впливає на цю тенденцію та непорозуміння серед істориків, очевидно, є несумісність реальної історії радянської доби з колишніми уявленнями про неї. Не даремно ж Дж. Коплон для епіграфу в свій праці використав слова Адольфа Гітлера: “Завжди дещо з найнахабнішої брехні таки залишається та прилипає... Масштаб цієї брехні є визначальним фактором, що змушує людей в неї вірити” [14].

Свого часу видатний британський історик Е. Карр, спираючись на друковані джерела, створив 14-томну “Історію радянської Росії”, яка закінчувалася в нього 1928 роком. Писати працю далі він відмовився, вказуючи на те, що саме від 1929 року радянські друковані джерела перестали бути дзеркалом реальної дійсності. Але не всі історики були готові прислухатися до цього аргументу, вважаючи ра-

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

дзянські архіви гідними довіри, щоби на їх основі можна було писати підручники для наступних поколінь [15].

Сучасне покоління українців теж важко назвати одностайним в оцінці Голодомору як політичного, культурного, демографічного, а головне – трагічного феномену власної історії. Про це свідчить хоча би той факт, що лише 2006 року Верховна Рада України прийняла Закон України про Голодомор як геноцид, а роки перед тим обранців українського народу в цьому питанні випередили парламенти США, Канади, Естонії, Аргентини, Австралії, Італії, Угорщини, Литви, Грузії, Польщі та інших країн. Голодомор як акт геноциду засудили свого часу Папа Іоанн Павло II і ЮНЕСКО; далекого 1988 року – Конгрес США, а через рік Міжнародна комісія юристів офіційно визнали Голодомор 1932–33 років актом геноциду проти української нації. Лише самі українці, котрі мешкають на історичній батьківщині, досі не визначились, як же слід сприймати те, що сталося, кому вірити, яким чином відокремлювати брехню від правди, відсіювати пропаганду від достовірних фактів.

Допомогти українству у цій справі якраз і заповзвся Дж. Мейс, котрий був виконавчим директором Комісії Конгресу США, що своєю працею уможливила офіційне визнання Вашингтоном найстрашнішого злочину сталінської Москви проти української нації. Попри те, що Дж. Мейса не стало за кілька років до знакового голосування у Верховній Раді, можна впевнено стверджувати – саме цей зукраїнізований американець заклав його фундамент. У своїх працях дослідник доходить висновку, що українське суспільство є постгеноцидним суспільством і саме депутатське голосування, на думку близького друга Дж. Мейса О. Пахльовської, підтвердило слушність цього висновку. “Йдеться саме про постгеноцидне суспільство, а не постколоніальне, як стверджують деякі дослідники. Адже постколоніальними є в основному суспільства, які мали цивілізованих колонізаторів. Відтак постколоніальна Індія сьогодні стала на шлях демократії і перетворюється на економічного колоса. Навіть Південно-Африканська Республіка, незважаючи на колишній апартеїд, виходить зі стану колоніалізму і набуває значної економічної ваги. Цивілізовані метрополії в слушний момент мали мужність відмовитись від своїх володінь і – перейти з ними на режим паритетного спілкування. Однак це не випадок України. Її колонізатор, на відміну від цивілізованих метрополій, ніколи й не думав відмовлятися від завойованих територій. Навпаки: чим більше агонізує, тим відчайдушніше углибає пазурами в країни, регіони і цілі геополітичні ареали. І, можливо, саме тому в Україні видимий колоніальний спадок

“розчинений” у спадковій постгеноцидному – часто невидимому, але зловісно і постійно присутньому не лише в психології, а й у психіці суспільства, в стимулах, комплексах і кошмарах цієї психіки” [16].

О. Пахльовська не випадково акцентує увагу на тому, що в історії людства, на жаль, є ще принаймні одна сумна сторінка, котра в цілому світі визнається наймасштабнішим актом геноциду, попри очевидну порівнюваність жертв. Йдеться про Голокост, якому присвячені не лише тисячі монументів, сотні музейних експозицій та цілі курси лекцій в школах й університетах багатьох держав світу. Річ інша, чи може факт трагедії одного народу, що розпорошений по всіх континентах, затьмарювати своєю унікальністю інший, не менш масштабний факт злочину проти народу, громади з представників якого також можна знайти ледь не в кожній країні світу? Як наполягає О. Пахльовська, таки не може: “Але як унікальний Голокост, так само унікальний і Голодомор, хоч обидва геноциди відбувалися в есхатологічному ключі *Endlosung*, “остаточного розв’язання”. З тою лише різницею, що Голокост був акцією вбивць, які не приховували своїх намірів. Німці і в цьому були точні, – вони підвели і теоретичну і практичну базу під цей геноцид. Натомість Голодомор був тим більше галюцинозним проектом, що здійснювався він у супроводі риторики про “дружбу народів-братів” та інших кліше ідеологічної шизофренії російського комунізму” [16].

Заперечити цим словам доволі важко, оскільки кожна з ідеологем (нацизм і комунізм) не приховувала своїх планів і з власної розбудови методами кривавої “соціальної інженерії”, які передбачали усунення особи чи групи осіб, якщо вони, зважаючи на переконання, культурні особливості чи протилежну до нав’язаної моделі ментальність, не могли бути допасовані до загального шаблону. Річ інша, що Гітлер та його соратники з німецькою ретельністю виклали свої нелюдські принципи і перейшли до їх послідовного втілення: роблячи свої злочини проти людства, вони не прикривалися гаслами про визволення, братерське об’єднання народів. Цим шляхом підміни понять, обману та облуди, традиційним для панівної касті “східної імперії”, пішли якраз більшовики. О. Пахльовська справедливо вказує на те, що оскільки єврейський народ не мав власної землі, а його культура була поширена у світі і вміло підтримувалася навіть за найскрутніших обставин її носіями – євреї, зрештою, вийшли загартованими, об’єднаними перед спільним ворогом, моральними переможцями з цього протистояння, яке забрало багато життів, але не змогло зламати духу нації та її культури. Українці ж жили на своїй землі і саме тут був тогочасний осередок їх культури. Тому, завдавши удару по

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

українському селянству (і по українцях Кубані, Поволжя й інших регіонів, а також по інших противниках колективізації СРСР), сталінізм суттєво підважив культурне коріння українства. Паралельно, шляхом поступової ліквідації культурної, мистецької, наукової та політичної еліти народу з подальшим заповненням “вакантних посад” та спорожнілих внаслідок далекоглядного голоду територій новими людьми, більшовики спричинили втрату Україною своєї ідентичності, а суспільство на довгий період перестало бути консолідованим, єдиним організмом, як це притаманно будь-якому народу. Наслідки цих історичних фактів з 30-х років ХХ століття даються досі взнаки: під час, між та після виборчих кампаній, щовечора на екранах телевізорів у форматі інтерактивних опитувань та навіть у буденному досвіді кожного українця [16].

Дж. Мейс добре усвідомлював, що історію набагато легше сфальсифікувати на чийсь користь, якщо позбавити опонента його історичної пам'яті, не допустити навіть найменшої дискусії шляхом страхітливого злочину – фізичного усунення бодай частини народу. Решту людей на тлі цього акту геноциду можна приборкати, залякати, перевиховати, зробивши з них покірних рабів єдино правильної та непомильної партії. Тому саме цей американець не лише своїми намірами, а й вчинками справедливо заслуговує на той словесний портрет, який написала О. Пахльовська: “Мейс – вчений. Він працював над цифрами і фактами. Він давав їм раціональне пояснення. Але завжди було таке відчуття, що він прийшов у цю культуру, бо його покликали мертві. Мабуть, тому, що вони ще не поховані. Бо неоплакані. Бо забуті. Він почув їхні голоси. Здалеку. З іншої країни. З іншого континенту. Він вивчив їхню мову. Поки убогі служителі Системи, здатні ввібгати кілька брехливих слів у дефективний суржик, насміхалися з його акценту, Джім розкочував своє американське “р” у мові мервих, які його покликали. І розмовляв з ними без перешкод. Мейс був ворогом будь-якої форми зневаги до людини. Це був алгоритм його інтелектуального протистояння будь-яким виявам тоталітаризму. В цьому він був сином тієї – найкращої – демократичної Америки як духовного спадку Вашингтона і Лінкольна. Він мав у собі почуття справедливості і чесності настільки пристрасне і сильне, що воно ніби палило його зсередини. І саме це почуття й привело його до України, – країни, яка, можливо, як ніяка інша у світі, стала жертвою постійної несправедливості та безчесного з собою поводження. Мейс відкрив перед українським суспільством книгу його Апокаліпсису. Прочитав йому цю Чорну Книгу вголос. Але суспільство й не дуже почуло – і саме тому, що нейтралізовані,

лоботомізовані саме ті ділянки його мозку, які відповідають за самозбереження, за самозахист. За виживання, врешті” [16].

Саме Джеймс Мейс посідає унікальне місце серед іноземців, котрі по-справжньому глибоко перейняли проблематику українського Голодомору. Очевидно, його науковій совісті шукача правди було замало дослідити цей феномен дистанційно – з газет та телебачення. Тому Мейс й наважився переїхати в Україну, вивчити мову, особисто розшукувати живих свідків трагедії, відкривати припорошені сторінки архівних документів, дорікати місцевим чиновникам за байдуже ставлення до історії і на світовій арені боротися за справедливий осуд Сталіна, якому просто пощастило через причетність до перемоги над Гітлером уникнути суду за скоєне. Ніхто інший з іноземців не може претендувати на таке чітке окреслення проблеми, котра, як виявилось, хвилювала Дж. Мейса більше за добру частину самих українців, включно з місцевими політиками: “Що б ми знали про Голокост, якби Гітлер виграв Другу світову війну? Зрозуміло, ми не можемо говорити з абсолютною упевненістю про те, що могло б статися, якщо воно все ж таки не сталося, але можемо побудувати деякі припущення, які б ґрунтувались на аналогічних випадках, що були в реальності. Ймовірно, “остаточне вирішення єврейського питання” для більшості людей виявилось б прикритим фіговим листком слів “переселення на Схід”, і Голокост не більшою мірою був би частиною суспільної свідомості у ХХ столітті, ніж був нею український Голодомор 1932–1933 років, поки існував СРСР” [17].

§ 10.3. Пулітцерівська премія для апологета Сталіна У. Дюранті: повернення до проблеми

Ще в першому числі “Українського історичного журналу” за 1995 рік Дж. Мейс обґрунтував політичні причини голодомору в Україні, даючи відповідь на досі болюче для українців запитання: чому ми не можемо побудувати громадянського суспільства? На думку американця, саме сталінська перебудова (чи підрив) суспільства у першій половині 30-х років значною мірою була політичним феноменом, коли політична влада знищила і узурпувала громадянське суспільство. Для західної громадськості Мейс намагався довести той факт, що ворогом номер один для Сталіна і його оточення був не тільки український селянин чи український інтелігент, а ціла Україна, бо саме проти неї диктатор у 1932–1933 рр. вів неоголошену війну, кинувши сюди весь наявний військовий, поліцейський, політичний та

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

економічний арсенал. Пояснення цієї війни американський вчений вбачав у тому, що радянський тоталітаризм не зміг би так глибоко вкоренитись на території СРСР, якби у його складі, попри поліцейську систему примусу, існував такий значний державний організм, як Україна на початку 30-х років. Водночас дослідник навіть не збирався виправдовувати своїх західних колег в очах українців, котрі заслуговували на не меншу критику: “Я запідозрюю в інтелектуальних лінощах більшість моїх західних критиків, бо набагато легше витворити свої суб’єктивні інтерпретації найважливіших подій радянської історії на догоду сьогочасній політичній кон’юнктурі, аніж проаналізувати конкретні обставини у різних республіках колишнього Радянського Союзу і вже тоді робити певні висновки” [18].

Ці слова Дж. Мейса мають вагоме підґрунтя і в наші дні, і в досліджуваний період Голодомору. Особливе місце у цьому контексті посідає британський журналіст В. Дюранті, котрий за свої опубліковані у “New York Times” матеріали з СРСР початку 1930-х років здобув престижну Пулітцерівську премію. У своїй статті “Вибіркова пам’ять” Дж. Мейс вичерпно описує ступінь безпристрасності цього журналіста, який зі своїми однодумцями всіляко перешкоджав появі у світових ЗМІ правдивої інформації про стан справ у керованому Сталіном СРСР в 1930-х роках. Попри яскраво виражене несприйняття поведінки У. Дюранті та самого явища “дюрантизму” на Заході, вчений не опускається до банальних звинувачень, а намагається аргументовано пояснити причини, мотивацію журналістів та реципієнтів випродукованої ними інформації: “Журналісти та вчені, яких могутнє і звитяжне закрите суспільство ставило перед вибором між прямином у вигляді всемогутньої візи та доступу до, нехай навіть обмеженої, інформації та батога у вигляді виключення й позбавлення такого доступу, часто вважали за краще змиритися, і писали “як треба”, щоб просунутися кар’єрними сходинками, активно допомагали дискредитувати тих небагатьох непохитних – або, можливо, просто дурнів, – які чесно старалися дошукатися правди, проаналізувати її та розповісти про речі настільки незбагненні, що у них важко повірити” [17].

Поділивши журналістів на ці дві категорії, Дж. Мейс розповів українцям і про найяскравіших їх представників, котрі кардинально протилежно описували факти з історії радянської України. Саме американський науковець українською мовою писав: “Історія голоду в Україні та на Північному Кавказі вперше потрапила на сторінки англомовної преси у березні 1933-го, коли Г. Джонс, репортер “Манчестер Гардіан”, а вслід за ним і журналіст тієї ж газети Малькольм

Маггерідж, які одночасно подорожували по Україні, написали про те, що побачили там. Москва тут же закрила журналістам доступ на цю територію. У відповідь два американські кореспонденти, лауреат Пулітцеровської премії Уолтер Дюранті з “Нью-Йорк Таймс” та Луїс Фішер з “Нейшен” – перший з яких діяв згідно своїх переконань, а другий із чистого опортунізму, – стали першими, хто взагалі заперечував існування голоду на Україні. Дюранті був найвідомішим американським зарубіжним кореспондентом свого часу, але його моральну “гнучкість” ясно видно з такого факту: коли у 1931 році він прийшов до американського посольства у Берліні продовжити строк дії свого паспорта, він заявив консулу, що, за угодою з радянською владою та “Нью-Йорк Таймс”, його матеріали відображають “офіційну точку зору радянського уряду”, а не його власну. Після опублікування статті Джонса Дюранті негайно написав замітку про те, що англієць зробив “велику страшилку” і дійшов навіть до таких формулювань, як заголовок однієї з його статей: “Росіяни голодні, але не вмирають з голоду”. Фішер, молодий радикал, який згодом змінив свої погляди, звинувачував у всіх існуючих труднощах сільських “шкідників”, які заповнили цілі села, що змусило владу відправити цих лиходіїв на лісоповал. Під час своєї поїздки Америкою з лекціями після виходу статті Джонса Фішер підкреслив: “Ніякого голоду в Росії немає”. У книзі спогадів “Відрядження до Утопії” московський кореспондент Юнайтед Прес Ю. Лайонс назвав “зміст” статті Джонса “брудним епізодом нашої провальної спроби написати чесно про російський голод 1932–33” [17].

Подібною є й оцінка діяльності Дюранті в “Жнивах Скорботи” Р. Конквеста. Вагу його слова історик пояснював просто: Дюранті найтісніше з усіх західних спостерігачів співпрацював з радянським урядом, користувався всілякими привілеями, в тому числі найпочеснішим – брати інтерв'ю у самого Сталіна, а також міг розраховувати на прихильність впливових західних кіл. За Конквестом, ще у листопаді 1932 року Дюранті повідомив, що жодного голоду чи голодної смерті немає і навряд чи таке взагалі можливе. Коли ж достовірна інформація про голод таки поширилася на Заході (про що в той час написала навіть “рідна” журналісту “Нью-Йорк Таймс”), він почав використовувати такі вислови, як “недоїдання”, “нестатки харчів”, “послаблений опір організму” тощо. Дюранті часто вдавався до самозаперечень та явних алогічностей, наполягаючи на тому, що будь-які повідомлення про голод у Росії – це перебільшення або злісна пропаганда, додаючи, що харчові нестачі, від яких постраждало майже все населення цього року і особливо хліборобні райони – тобто Укра-

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

їна, Північний Кавказ, Нижня Волга, призвели до великих жертв. За його оцінкою, розміри смертності значно перевищували звичайні: якщо норма у згаданих районах “дорівнює приблизно мільйонові”, то ця цифра тепер “зросла принаймні втричі”. Проте навіть подібні визнання не заважали Дюранті, як і раніше, заперечувати факт голоду і вважати, що причиною “нестатків” є, зокрема, “втеча деяких селян і саботаж інших” [19].

У вересні 1933 року Дюранті був першим іноземним кореспондентом, якого допустили у голодуючі райони, після чого він повідомив, що “вживання слова “голод” стосовно Північного Кавказу є абсолютним абсурдом” і його попередні повідомлення про кількість жертв були “перебільшенням”. На підтвердження своїх висновків у репортажах з Кубані він розписував такі “типові” речі як “вгодовані немовлята” та “гладкі телята”. За свідченнями Конквеста, у тому, що Захід дізнався про голодову катастрофу, Дюранті звинувачував російських емігрантів, яких, мовляв, підбадьорив прихід до влади Гітлера.

Улюбленим афоризмом Дюранті, коли йшлося про “об’єктивні жертви, що їх Сталін вимушений приносити на вівар світлого майбутнього”, були слова: “Не можна приготувати омлет, не розбивши яєць”, що є фактично перифразом взятому на озброєння більшовиками революційному гаслу “Ліс рубають – тріски летять”. Як виявилось, непереборної “логічності” цих слів вистачило для ліберального Заходу, котрий спокусився на доступність аргументів сталінської пропаганди, повіривши журналісту. Під вплив Дюранті потрапили Бернард Шоу, котрий захищав показові суди Сталіна, і Г. Уеллс, і президент США Ф. Рузвельт, і Пулітцерівський комітет.

Водночас своїми матеріалами та поведінкою Дюранті заслужив своєрідну репутацію: іноземні дипломати, зокрема – британські, визнавали, що це була людина, якій Радянський Союз намагався всіляко догодити, очевидно, більше догодити, ніж будь-якому іншому закордонному кореспондентові. Тому працівники зовнішньополітичних відомств цінували отриману від наближеного до Сталіна журналіста інформацію, особливо якщо він був джерелом даних, які заперечували його власні статті. В цьому контексті Р. Конквест цитує депешу англійського посольства у Москві від 30 вересня 1933 року: “За повідомленням Дюранті, населення Північного Кавказу та Нижньої Волги зменшилося у цьому році на 3 млн, а населення України – на 4–5 млн Україну повністю знекровлено... Дюранті вважає цілком можливим, що в Радянському Союзі померло не менше 10 млн – посередньо чи безпосередньо від браку харчів” [19].

Натомість, в професійних колах ставлення до Дюранті було не таким корисливим: Малколм Магґерідж, Джозеф Олсоп та інші до-свідчені журналісти того часу публічно називали Дюранті брехуном. Можливо, ці люди й не знали, якими фактами оперує їх колега в приватних розмовах з дипломатами – їм вистачало аналізу самих повідомлень Дюранті для американської публіки, котрі вводили в оману світову громадськість і мали тривалі та масштабні наслідки для фальсифікації історії. Оцінити тривалість та масштабність цих наслідків можна, проаналізувавши той факт, що навіть півстоліття після Голодомору на сторінках американської преси матеріали У. Дюранті цілком серйозно згадували як безсторонні змістовні репортажі з Росії або називали їх “найінформаційнішими, найбезстороннішими та найчитабельнішими повідомленнями з великої країни в її невпинному русі вперед”. За твердженням Р. Конквеста, в усьому цьому є цілком зрозуміле пояснення: люди не так бажали знати правду, як прагнули почути те, що вони хотіли почути, а Дюранті своїми матеріалами зумів прислужитися і цьому бажанню читацької аудиторії, і сталінським інтересам, за що отримав обопільне схвалення та винагороду [19].

Лише десятиліття по смерті У. Дюранті його творча спадщина та заслуги зазнали ґрунтовної ревізії. Дослідники цього питання порушили питання про потребу перегляду рішення Пулітцерівського комітету щодо нагороди Дюранті однойменною премією. Вперше це сталося на початку 1990-х років, після того, як С. Дж. Тейлор видала в Оксфорді біографію журналіста “Апологет Сталіна”, що містила гостру критику матеріалів У. Дюранті, зокрема, через заперечення факту існування Голодомору: “Голод в Україні 1932–33 років лишається найбільшою з усіх відомих рукотворних катастроф, що за своїми масштабами перевищує навіть єврейський Голокост наступного десятиліття. Уолтеру Дюранті судилося стати символом неспроможності Заходу зрозуміти й визнати це у той час” [20]. На додачу до цих слів Тейлор варто нагадати бодай назву книги спогадів самого Дюранті – “Пишу як мені подобається”, яку він видав 1935 року і присвятив своїй роботі в СРСР. Очевидно, кращої декларації принципів журналіста годі було б знайти навіть найзапеклішим його критикам, котрі по смерті Дюранті (1957 року) називали його навіть “корисним ідіотом” (М. Герінг у рецензії на книгу Тейлора). До речі, в книзі “Апологет Сталіна” Дюранті змальовано не лише як брехливого журналіста та відданого слугу більшовизму: біограф доводить, що об’єкт його дослідження вживав наркотики, був збоченцем і навіть підтримував постійні стосунки з відомим окультистом Алістером Кро-

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

улі під час свого перебування в Парижі. Видавці “Нью-Йорк Таймс” відреагували на це, доручивши члену редакційної колегії Карлу Е. Мейєру написати передовицю, присвячену роботам Волтера Дюранті. Той впорався зі завданням і у своєму матеріалі дійшов висновку, що статті містили в собі “найгірше, що можна побачити на сторінках цієї газети”. Услід за самим виданням, для якого колись “творив” Дюранті, Пулітцерівське журі відреагувало на його критику, розпочавши процедуру з метою ухвалення рішення про анулювання премії, проте цього не сталося.

2003 року відбулося нове розслідування. Газета “Нью-Йорк Таймс” звернулася за допомогою до професора Марка ван Хагена, якого попросили провести власне дослідження серії репортажів Уолтера Дюранті, оскільки перед тим видання одержало листа від керівництва Пулітцерівського журі з проханням допомогти з’ясувати ситуацію. Зокрема, у листі йшлося про те, що Комітету довелося відреагувати на “новий потік вимог”, автори яких вимагали анулювати премію, яку отримав Дюранті 1932 року. Особливу активність у цьому контексті виявили представники української громади в США – саме вони наполягали на тому, що Дюранті потрібно було покарати за те, що він не розповів правду про Голодомор в Україні. Професор ван Хаген у своєму звіті відгукнувся про матеріали Уолтера Дюранті від 1931 року, написані за рік до початку Голодомору в Україні, як про “бездумне і здебільшого некритичне цитування радянських джерел”. “Така відсутність зваженої оцінки та некритичне сприйняття самовиправдань існуючого жорстокого і руйнівного радянського режиму, – підкреслює професор у своєму звіті, – виявилася, по суті, поганою послугою для читачів “Нью-Йорк Таймс”, а також для тих ліберальних цінностей, яких вони дотримуються, та для історичного досвіду народів, які населяли російську, а потім радянську імперію, їхньої боротьби за краще життя” [21].

Водночас Марк ван Хаген, експерт з історії Росії початку ХХ століття, у своєму звіті нічого не сказав про те, що керівництво Комітету з присудження Пулітцерівської премії слід анулювати нагороду, отриману Уолтером Дюранті. Лише у своїх коментарях, опублікованих газетою “Нью-Йорк Сан”, професор вказує, що керівництву Комітету слід би ухвалити таке рішення задля ще більшої честі та слави “Нью-Йорк Таймс”, оскільки саме Уолтер Дюранті вписав ганебну сторінку в історію видання.

У супровідному листі до Пулітцерівського комітету Артур Зальцбергер-молодший, видавець “Таймс”, написав: “Протягом останніх двох десятиріч “Таймс” часто підтверджувала неакурат-

ність репортажів Дюранті, підкреслюючи, що саме так до цих матеріалів мали б поставитися видавці та Пулітцерівське журі сімдесят років тому”. Зальцбергер також написав, що газета не отримувала премії, присудженої пану Дюранті, тому “повернути” її неможливо. Він підтвердив, що видавництво діятиме цілком згідно з рішенням Комітету з вилучення премії й одночасно просило Комітет брати до уваги дві обставини: по-перше, за його словами, такий підхід міг призвести до застосування “сталінських методів” у вилученні імен жертв чисток із офіційних списків та історичних документів. Він також написав, що побоюється прийняття рішення керівництвом Комітету, яке може стати “прецедентом перегляду його рішень протягом багатьох (попередніх) десятиріч” [21]. Проте редакція газети сама поінформувала своїх читачів про рішення Пулітцерівського комітету – автором матеріалу від 22 листопада 2003 року був Дейвід Кіркпатрік, котрий намагався з усіх боків висвітлити проблему, подаючи думку видання, комітету, наукових кіл і представників української громади [22].

Хоча, якби на те була достатня воля, Пулітцерівський комітет міг би анулювати присуджену Дюранті премію. Принаймні одного разу щось подібне вже сталося: 1981 року було докорінно переглянуто рішення про присудження нагороди репортеру видання “Washington Post” Джанет Кук за її неправдивий матеріал про восьмирічного хлопчика з гетто, який нібито був залежний від героїну. Мабуть, масштаби брехні Дюранті та Кук були надто різними для порівняння та винесення відповідного рішення.

Очевидно, що усі рішення, ухвалені і самою газетою, і Пулітцерівським комітетом 1932, 1990 і та 2003 років неопосередковано стосуються минулої та сучасної позиції інтелектуального та політичного середовища американського суспільства, яке спершу дозволило, щоби Дюранті отримав найпрестижнішу для журналіста нагороду за “безсторонні й об’єктивні репортажі” з СРСР, а потім не знайшло досить вагомих підстав, щоби скасувати це рішення. Водночас питання перекручення фактів Уолтером Дюранті серед іншого належить і до сфери журналістської етики. Ґрунтовна ревізія його творчості довела, що він був не безпристрасним хронікером, а заангажованим пропагандистом сталінських міфів в Америці [22].

Річ інша, що Роберт Конквест в інтерв’ю британській “The Observer” заявив, що причиною такої прихильності Дюранті до СРСР могли бути радянські спецслужби, котрі, маючи компрометуючу інформацію про журналіста (ймовірно, пов’язану з непристойною по-

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

ведінкою сексуального характеру), шантажували його, погрожуючи дискредитувати його та перервати доволі успішну кар'єру [23].

Тим часом, у світі дедалі частіше (в тому числі – завдяки зусиллям української діаспори чи офіційного Києва) віддають шану журналістам, котрі правдивими статтями та виступами протистояли “дюрантизму” та його натхненникам у Москві. У матеріалах, подібному до того, що його опублікувала ВВС, розповідається про вручення родини І. Джонса посмертної нагороди для нього від Української держави. Зокрема, у публікації мовиться: “І. Джонз, що писав для Western Mail, викрив голод в Україні 1932–33 років. Мільйони людей померло, але советські власті і багато західних журналістів заперечували, що ця катастрофа взагалі трапилася. Джоунса та іншого репортера – Малколма Маґґериджа нині шанують в Україні: їх обох було посмертно нагороджено орденом Свободи. Нагороду передали під час церемонії у Вестмінстерському абатстві (головний храм Британії) в 75-ту річницю Голодомору [24].

І. Джонс, що народився у Баррі 1905 року, вважався одним з найбільш обдарованих журналістів свого покоління. Він писав для “Western Mail”, “Times” і “Manchester Guardian”, а також для “Berliner Tageblatt” та американських газет. У 1930-их роках він здійснив подорож Росією й Україною, де раніше жила його мати. Він був шокований голодом, який побачив. Його кар'єра пережила інформаційний конфлікт з Дюранті щодо репортажів з України, але його життя трагічно обірвалося 1935 року, коли його вбили під час подорожі Внутрішньою Монголією. Ця трагічна загибель 29-річного перспективного журналіста, котрий міг би слугувати зразком неупередженості висвітлення фактів Голодомору в Україні, досі вкрита завісою таємничості та остаточної нез'ясованості обставин загибелі відважного критика сталінізму [25].

§ 10.4. Західні уряди під впливом “тіні Москви” в контексті Голодомору

Якщо виходити з того, що при бажанні журналісти, ризикуючи життям чи кар'єрою, могли відшукати правдиві факти про Голодомор, то закономірно й те, що західні уряди також чудово знали, що відбувається в Україні.

Наслідком такого неоднозначного сприйняття Голодомору світовою спільнотою стало явище, яке у своїй праці “Коба страшний” описав Мартін Ейміс: “Кожен знає Аушвіц і Бельзен. Ніхто не знає

Воркути і Соловків. Кожен знає Гімлера та Ейхмана. Ніхто не знає Єжова і Дзержинського. Кожен знає про 6 мільйонів жертв Голокосту. Ніхто не знає про 6 мільйонів Голодного Терору” [26]. Як наслідок, коли австрійський політик Йорк Гайдер публічно висловив прихильність до певних аспектів врядування часів Гітлера, Європа рішуче його засудила. Коли ж російські лідери не осуджують Сталіна (а, може, подумки і схвалюють його методи державного управління), то Захід не піддає їх остракізму.

Хоча подекуди у світі Голодомор намагаються розглядати на державному рівні дещо виваженіше. Це питання регулярно порушував під час своїх закордонних візитів тепер уже экс-президент Віктор Ющенко, для прикладу, під час покладання квітів до меморіалу жертв радянської окупації у Литві. Перед візитом глави Української держави до канадського Торонто місцеве правління громадських шкіл вирішило включити тему Голодомору до переліку предметів, що читатимуться учням місцевих шкіл на рівні з Голокостом, Вірменським та Руандійським геноцидом. Водночас міська рада столиці Шотландії – Единбурга приєдналася до відзначення 75-ї річниці Голодомору. Усі ці події були належним чином висвітлені у місцевій та світовій пресі. Одним із вагомих поштовхів для журналістської зацікавленості темою штучного голоду на теренах України було рішення Верховної Ради з визнання цього факту історії актом геноциду в листопаді 2006 року.

Стаття Еріка Марголіса “Сім мільйонів жертв “забутого” голокосту” у “Торонто Сан” від 16 листопада 2003 року може слугувати прикладом лаконічного, але вельми інформативного матеріалу для західної громадськості. З неї постає масштабна картина взаємин українства з радянською владою, котра, за словами автора, заслужила на не менший осуд, ніж нацисти. “В часи війни американський президент Франклін Делано Рузвельт та британський прем’єр-міністр Уїнстон Черчіль стали близькими союзниками Сталіна, попри те, що добре усвідомлювали – його режим винищив 30 мільйонів людей задовго до початку вбивства євреїв та циганів Гітлером. Досі в дивному моральному підсумку масових вбивств винні лише німці. Попри те, що Сталін занапастив втричі більше людських життів за Гітлера, для Рузвельта він залишився “Дядьком Джо”. Америко-британський альянс зі Сталіним зробив їх співучасниками його злочину. Рузвельт і Черчіль допомогли збереженню найбільшого в історії режиму-вбивці, якому вони передали понад половину Європи 1945 року. По війні ліві сили намагалися приховати факти радянського геноциду. Жан-Поль Сартр, зокрема, заперечував саме існування ГУЛАГ’у. Для

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

західних союзників єдиним злом був нацизм; вони не могли визнати себе союзниками вбивць цілих мас. Радянська влада, підтримуючи тему єврейського Голокосту, увічнювала антифашизм і маскувала власні злодіяння. І коли нині академія, медіа та Голівуд послідовно фокусують свою увагу на єврейському Голокості, вони здебільшого ігнорують Україну. Ми досі переслідуюмо нацистів-убивць, але не комуністів-убивць. Існує обмаль фотографій українського геноциду або сталінського ГУЛАГ'у і ще менше живих свідків. Мертві мовчать" [27].

Марголіс закономірно запитує: яким чином могло статися так, що історична амнезія полонила багатьох людей? В той час, коли євреї та вірмени донині пам'ятають про геноцид, який пережили їх народи, і ці спогади впливають на їх життя, факти українського геноциду, що забрав життя чверті нації, зникли в чорній дірі історії. Відповідь є очевидною: частину своєї ганебної історії, до якої належить і винищення донського козацтва, переслідування кримських татар, волзьких німців, а також вбивства, гвалтування німецьких жінок та дітей в окупованій Німеччині та багато інших злочинів, будь-що намагався приховати сталінський режим та його правонаступники. До ще більшого сорому тодішнього світового політикуму, автор згадує, що єдиними європейськими лідерами, котрі здійняли галас довкола радянської "індустрії вбивства", були Адольф Гітлер та Беніто Муссоліні (попри те, що робили вони це, зважаючи на свої цинічні міркування) [27].

Українські намагання розвіяти міфи про "природність" Голодомору та його неспрямованість здебільшого проти українства не слід розглядати як банальне намагання через історію змусити світ жаліти цю націю, визнавати свою провину за мовчазне потурання злочинцям чи безпосередню їм допомогу з подальшою виплатою компенсацій. Аж ніяк не йдеться про бажання довести, що саме українці перевершили за обсягом страждань єврейський народ. Очевидну відсутність таких намірів та безпідставність похідних звинувачень добре розуміють і на Заході. Зокрема, Р. Корліс у своїй рецензії на черговий голлівудський фільм, присвячений темі Голокосту, на сторінках американського журналу "Тайм" запитує: "Чим цей Голокост відрізняється від інших? Якщо грубо заокруглювати жахливі цифри, то нацистське винищення 6 мільйонів європейських євреїв не можна порівнювати з радянським систематичним голодним мором непокірної України 1932–33 років (Сталін забрав тоді 10 мільйонів життів) та катастрофічним Великим Стрибком Вперед Мао, що призвів до тривалого голоду впродовж 1957–1962 років (принаймні – 27

мільйонів жертв)” [28]. Автор також згадує Уганду, Кампучію, Сомалі та Боснію, вказуючи, що про ці приклади геноциду сучасна масова культура з її двигуном – Голівудом не спромоглася зняти й малої частки того, що було знято про трагедію єврейства. Тому немає нічого дивного в тому, що Корліс згадує слова кількох критиків, євреїв за національністю, котрі пропонують запровадити мораторій на фільми, присвячені Голокосту [28].

Тим часом Європа не поспішає визнавати Голодомор актом геноциду проти українства, залишаючи в історії місце лише для одного подібного акту, що стався на десятиліття пізніше. Після тривалих дискусій Європейський парламент (23 жовтня 2008 року) спромігся на резолюцію, у котрій йшлося про те, що цей представницький орган: “а) визнає Голодомор (штучний голод 1932–33 років в Україні) жахливим злочином проти народу України та людяності; б) рішуче засуджує ці дії, спрямовані проти українського селянства, які характеризувалися масовим знищенням і порушенням прав та свобод людини; в) висловлює співчуття українському народові, який постраждав від цієї трагедії, та вшановує тих, хто загинув внаслідок штучного голоду 1932–1933 років; г) закликає країни, які з’явилися після розпаду Радянського Союзу, відкрити свої архіви щодо Голодомору в Україні у 1932–1933 рр. для всебічного вивчення, з тим щоб всі причини та наслідки трагедії могли бути виявлені та повністю досліджені; 2. Доручає Президентові направити згадану резолюцію Раді, Комісії, Уряду та Парламенту України, Генеральному Секретареві ООН, Генеральному Секретареві ОБСЄ та Генеральному Секретареві Ради Європи” [29].

Попри те, що слово “геноцид” у цій резолюції так і не з’явилося, більшість європейських видань вирішили назвати вчинок парламентарів дипломатичною перемогою президента України Віктора Ющенка, котрому й приписують чільне місце в боротьбі за світове визнання факту Голодомору. Публікації на цю тему з’явилися в англomовному тижневику “European Voice”, що виходить у Брюсселі і пише, здебільшого, про проблеми Європейської Спільноти. Рікард Йожвяк у своєму матеріалі відверто вказує на те, що своїм рішенням європейські парламентарі наразилися на чергову можливість загострити взаємини з Росією, котра аж ніяк не вітає бажання українського керівництва поширювати в світі інформацію про Голодомор та публічно вшановувати пам’ять його жертв [30].

Очевидно, що найбільшим реаніматором подій 75-літньої давнини в Україні та світі став у 2005–2010 рр. президент В. Ющенко. Його виступи, прес-конференції рясніють фактами про Голодомор

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

та закликами до російської сторони відкрито визнати причетність радянського режиму до спланованого винищення українського селянства як класу. Відповідні статті глави української держави регулярно з'являлися останніми роками в світових ЗМІ, особливо – в час, що припадав на чергову річницю відзначення трагедії.

Для прикладу, 27 листопада 2007 року в американському “The Wall Street Journal” В. Ющенко виклав світові свою аргументацію з приводу Голодомору: “Ні в якому разі ми не чинимо так через бажання помсти, ані щоб виділитися на тлі інших жертв сталінського режиму. Адже ми добре знаємо, що російський народ був серед основних його жертв. Ми не маємо намірів звинувачувати нащадків. Наше єдине бажання – щоб люди зрозуміли, чим насправді був Голодомор. Геноцид – надзвичайно різкий термін, і є багато людей, які досі мають сумніви щодо доцільності його застосування до того, що сталося в Україні. Однак варто подивитися на те, як Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду та його покарання 1948 року визначає це поняття. У цій конвенції сказано, що геноцид – це “дії, які чиняться з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку” включаючи “навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, котрі спрямовані на її повне або часткове фізичне знищення”. Очевидно, що Голодомор чітко підпадає під це визначення” [31].

На перший погляд, після прочитання цих рядків може постати закономірне запитання: невже світ й справді досі не знає про те, що сталося в СРСР в 1932–33 роках? Але, мабуть, не слід надміру дорікати європейцям – досить того, що вони надають бодай трохи газетної площі чи ефіру для висвітлення української історії, розповідаючи про мільйони жертв штучного голоду, партійних ідеологів злочину проти людства, розкол українського суспільства з цього приводу та роль сучасної Росії в запереченні геноцидної складової в діях винуватців.

Дописувачка американської газети “Los Angeles Times” Меган Стак не обмежується лише констатацією фактів чи перекладом слів українських політиків. У статті “Україна більше не замовчує голод” вона намагається ґрунтовно проаналізувати історію Голодомору як ще одну підставу для бажання українців максимально дистанціюватися від російських впливів, які на культурному й політичному рівнях далі присутні в державі та ділять її навпіл. Звісно, не обійшлося тут і без аналізу ставлення американського керівництва до української історії: “Президент Буш не довго пробув у Києві. Але він відвідав присвячений голоду меморіал – кам'яного ангела поблизу

Михайлівського Золотоверхого собору з написом “Жертвам злочинів більшовицького режиму та українського Голокосту” [32].

Про візит американського президента згадує у своєму матеріалі й кореспондент “Washington Post” Петер Фінн, котрий описує офіційну реакцію Росії на українські намагання визнати Голодомор актом Геноциду. Автор озвучує “російське” заперечення Голодомору як “навмисного масового вбивства”, повторюючи слова про “жахливий наслідок сільськогосподарської політики та індустріалізації”, від якого постраждали окрім українців ще росіяни, казахи та інші народи. Водночас Фінн пояснює занепокоєння росіян їх підозрами, що питання Голодомору зумисне було порушене Віктором Ющенком після його приходу до влади з метою демонізації сучасної Росії на Заході. Тому вони і вказують на те, що намагання інтеграції України в західні структури, її виведення зі сфери впливу Москви не має нічого спільного з історичною справедливістю. Борцем за цю справедливість в очах західного читача, очевидно, постає й Віктор Янукович, котрого автор називає “керівником проросійської партії”, яка відмовилася визнати в стінах парламенту Голодомор актом геноциду, запропонувавши обмежитись поняттям “трагедія”. Очевидно, що таке відображення поділу думок з приводу страшної сторінки спільної історії в українському соціумі, відсутність одностайної оцінки впливає на ступінь сприйняття світовою громадськістю явища Голодомору як безпрецедентної загибелі мільйонів людей в ХХ-му столітті, в цивілізованій країні, на найбагатших на планеті ґрунтах. При цьому, мотивація власних українських скептиків, виглядає доволі парадоксальною: “Це сталося на території багатьох країн. Можливо, в Україні голод був лютішим, оскільки Україна є більш сільськогосподарська країна”. Наприкінці публікації Петер Фінн влучно цитує історика С. Кульчицького, котрий у своїх висновках йде трохи далі за згаданого вище політика, пояснюючи, що якщо найбільшого удару голод завдав Україні та Кубані (з їх плодючими землями та етнічно українським населенням), то це вже – “не індустріалізація чи модернізація, а холоднокровне вбивство голодом” [33].

Тим часом, Мара Белламі у виданні “Scotland On Sunday” вдається до розлогішого пояснення причин Голодомору, вказуючи безпосередньо на Сталіна як на особу, котра спровокувала голод, щоби змусити селянство полишити власне господарство та вступити в колгоспи. “Влада займалася колективізацією цілого Радянського Союзу, але селяни в Україні – тогочасній житниці СРСР – запекло опиралися цьому, чим наразилися на рукотворну катастрофу”. Водночас авторка пише, що нині Україна займається розголошенням тисяч

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

документів про Голодомор, які в радянські часи мали статус суворої державної таємниці [34].

Особливою формою інформування світової громадськості про Голодомор в Україні 1932–33 років є висвітлення цих подій словами безпосередніх свідків цього злочинного акту насильства – так звані “human stories”, або людські історії. Для прикладу, таким чином починає свою розповідь журналістка Бі-Бі-Сі Лора Шітер, котру гостинна співрозмовниця Катерина Марченко, яка сама пережила штучний голод і втратила сімох родичів в часи тих лихоліть, вмовляє поїсти в неї перед відходом. Контрастом до рядків про цілеспрямоване винищення від 3 до 10 мільйонів українських селян слугують цитати з коментарів головного комуніста країни П. Симоненка, котрий наполягає на ненавмисності голоду і звинувачує президента Ющенка у розпалюванні міжетнічної ворожнечі, бо заглиблюється в історію україно-російських взаємин, а не концентрується на проблемах сьогодення: “Ющенко заклав бомбу з годинниковим механізмом під стосунки між Україною та Росією” [35].

Подібну людську історію розповідає на сторінках “Нью-Йорк Таймс” і Пітер Даффі: в центрі його уваги – доля нинішньої мешканки Манхеттана Дарії Шульги-Кіри. Вона, очевидно, є цікавою співрозмовницею для журналіста, бо в 10-річному віці ледве пережила експропріацію харчів, що її масово застосовували більшовики до українського селянства. Даффі не вдається до розлогих пояснень, чому український Президент наполегливо вимагає від світової громадськості визнати Голодомор геноцидом, а просто подає факти, з яких вдумливий читач статті зможе сам знайти потрібну відповідь: “Навіть тоді, коли масштаб страждань став очевидним, радянські чиновники продовжували наполягати на тому, щоб недосяжно високі зернові квоти були виконані і відмовилися відкрити резерви зерна або звернутися за міжнародною допомогою, а також заборонили голодним селянам переїжджати в міста чи інші радянські республіки”. Цю картину доповнює розповідь свідка про поширений канібалізм серед збожеволілих від голоду людей: “сусідка з’їла своїх мертвих дітей і почала говорити з їх кістяками, сподіваючись, що вони оживуть”. Як ще один доказ планомірного характеру Голодомору героїня статті Пітера Даффі називає те, що спустошені голодом села України були заселені етнічними росіянами. Сама ж вона за 10 років “завдяки” німецькій окупації потрапила в трудовий табір в Австрії, а після визволення союзними військами дісталася США, де досі бере активну участь в житті української громади [36].

Ще однією формою поширення інформації про Голодомор у світі є державні візити українського президента за кордон та його інтерв'ю іноземним журналістам. За два останні роки свого президентства Віктор Ющенко намагався скористатися кожною нагодою розповісти світовій громадськості про український Голокост. Особливо бурхливу реакцію ці зусилля викликали в Ізраїлі – країні народу, що тісно пов'язаний історією з Україною та пережив (в тому числі й на її території) свій власний Голокост. Для прикладу, широкий розголос у пресі спричинив візит глави Української держави на Близький Схід в листопаді 2007 року, де від Віктора Ющенко очікували офіційного прохання до ізраїльської влади підтримати запропоновану Україною резолюцію про визнання геноцидом голоду в Україні в 1932–33 років. Як і слід було очікувати, реакція виявилася неоднозначною, бо, як писала американська преса, “єврейські лідери давно стверджують, що Голокост був унікальним і не повинен прирівнюватися до інших геноцидів” [37]. Попри це, ізраїльська преса не відмовила Ющенку в праві викласти свої міркування з приводу унікальності Голодомору. Наталія Мозгова у виданні “Yedioth Ahronoth” зацитувала слова Президента: “В рамках консолідації національної самоідентифікації Україна прагне до міжнародного визнання “українського Голокосту” – Голодомору, внаслідок якого через навмисну політику Сталіна померло 10 млн українців. Я завжди порівнюю те, як єврейський народ зміг пояснити світу, що Голокост є катастрофою для всього людства, з тим, що повинні зробити ми” [38].

Тим часом Аншель Пфєффер, кореспондент ізраїльської “Haaretz” напередодні візиту українського лідера розповів читачам про самі обставини загибелі мільйонів селян, котрі опиралися насильницькій колективізації з боку більшовиків. Журналіст акцентує особливу увагу на тому, що територіально голод винищив найбільше населення в тих регіонах, які вважалися найурожайнішими і, водночас, комуністи заповзялися знищити українську інтелігенцію та націоналістів. Не оминув автор й того факту, що приїзду Віктора Ющенко передував жест доброї волі: своїм наказом глава Української держави розпорядився повернути єврейській громаді 700 згортків Тори, які були конфісковані комуністами. Цей тактичний хід – припускає Пфєффер – мав би згладити ймовірні перепони в сприйнятті позиції України щодо Голодомору керівництвом Ізраїлю, котре раніше відтермінувало візит Ющенко: “серед інших причин була й та, що Ющенко прагнув бути в Ізраїлі в День Голокосту і брати участь в церемонії у Меморіалі Яд Вашем”. Очевидно, існували побоювання, що виступ українського президента, де мав би бути згаданий Голо-

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

домор, міг би зрівняти трагедії обох народів, до чого не надто прагнуть ізраїльтяни [39].

Проте Віктор Ющенко не обмежувався Ізраїлем у своїх намаганнях змусити міжнародну спільноту визнати ретельно приховані в радянські часи злочини більшовизму. До 75-ї річниці Голодомору він регулярно спілкувався з представниками європейських ЗМІ, практично у кожній бесіді згадуючи події 1932–33 років і називаючи їх геноцидом. В інтерв'ю польському журналісту Збігневу Парафіяновичу президент, зокрема, так пояснив свою позицію: “Голод був відрежисованим убивством 10 мільйонів людей. Чому це сталося саме в Україні? Ми віримо, що це була одна з серій нашої боротьби за незалежність. За нашу культуру, традицію і самобутність, незалежність. Селянство було найбільш незалежною частиною українського суспільства. Мало землю, худобу. Голодомор ми називаємо геноцидом, оскільки це було масове вбивство людей, які представляли українську націю. Отримання визнання ООН, ЮНЕСКО і багатьох інших організацій, у тому числі ЄС – для нас дуже важливе. Чотирнадцять парламентів зі всього світу визнало Голодомор актом геноциду. Мільйони людей у всьому світі отримують дедалі більше інформації про це. У нас щоразу більше союзників у цій справі. Ми не звинувачуємо за Голодомор російський народ, ми не звинувачуємо Російську Федерацію. Ми звинувачуємо тільки комуністичний режим” [40].

Тим часом, Конрад Шуллер, кореспондент “Frankfurter Allgemeine Zeitung” цитує у своєму матеріалі “Чи не найбільша гуманітарна катастрофа” ще емоційніше звернення Віктора Ющенко до світу: “Приїжджайте в Україну, опитайте свідків, отримайте інформацію про комуністів та їхні злочини, і, можливо, тоді наші діти житимуть у безпечнішому світі. По моїй вулиці у селі кожного дня проїжджав віз, щоб збирати померлих. Восени 32-го року він проїжджав двічі на день. Моя бабуся казала моїй мамі: “Не йди на вулицю і не ходи по ній. Там є родина, яка вбиває та їсть дітей” [41].

Своєю чергою, П. Смоляр з французької “Le Monde” вже в заголовку свого матеріалу вказує на те, що “Україна надає політичного значення вшануванню голоду 30-х років”, мотивуючи це тим, що у молодій суверенній державі, яка стоїть на хиткому фундаменті, історія слугує також засобом визнання та ідентифікації. Журналіст, послідовно дотримуючись принципу безсторонності, намагається викласти позицію усіх сторін описуваного явища, відштовхуючись від заяв Віктора Ющенко: “Ми звинувачуємо не російський народ або російську державу у цій трагедії, а комуністичний режим”, – говорить він. “Вбивство голодом – це політичне рішення”. З російського

боку, Президент РФ Д.Медведев відхилив у відкритому листі запрошення на заходи. За його словами, Голодомор – це “спільна трагедія” радянських народів; стверджувати, що він мав на меті знищити українців – це “означає суперечити фактам та надавати націоналістичний підтекст” [42]. Цю та інші публікації було викладено у кількомовному варіанті на офіційній Інтернет-сторінці глави Української держави, щоби не лише українці змогли побачити зацікавленість світу в їх історії, а й сам світ дізнався більше про частину власного минулого, що його тимчасово замовчували з точки зору політичної доцільності та ідеологічної кон’юнктури.

Російське бачення Голодомору згадує у своєму матеріалі й Пілар Бонет з іспанської “El Pais”. Що характерно, автор не вдається до викладу фактів у форматі інтерв’ю (попри те, що український президент явно є головним джерелом інформації для журналіста), а переплітає цитати Віктора Ющенка з антитезами його колеги з Москви: “У відкритому листі Віктору Ющенку Дмитрій Медведев не погоджується з інтерпретацією голодомору як “геноциду” проти України і нагадує, що трагедія зачепила Росію, Казахстан і Білорусь. Лідер Кремля називає “цинічними і аморальними” розмови про “якісну різницю” між голодом в Україні та інших регіонах колишнього СРСР. В. Ющенко каже, що не має “великого бажання коментувати” заяву свого російського колеги, який демонструє “неадекватне ставлення до трагедії українського народу”, що можна було б пояснити “історичним непорозумінням”. І потім підкреслює: “Президент Росії принижує мільйони людей, які нині почивають у мирі, невинні убиті, які не зробили нікому нічого”. І додає: “Будь-який президент має зобов’язання і честь відкритися перед своєю історією. Це є елементарною і безумовною етичною нормою” [43]. Ці та інші заяви Віктора Ющенка можуть слугувати одним з найяскравіших пояснень негативного сприйняття його постаті в російському інформаційному полі. На відміну від проблем у газовій сфері, де саме російські лідери є творцями інформаційних приводів, ініціаторами коротких чи тривалих інформаційних воєн із залученням світових ЗМІ, проблема Голодомору змушує Україну перейти зі статусу вторинного коментатора взаємин з Росією у статус ініціатора болючої для великодержавницької свідомості теми. Саме на пов’язані з Голодомором події в Україні доводиться реагувати вже “північному сусіду” на рівні президента, апарату МЗС та “небайдужої громадськості”. До речі, роль останньої можна легко прослідкувати завдяки мережі інтернет, де на українських інформаційних ресурсах під кожною дражливою з точки зору спільної історії темою розгортається трива-

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

ла і не завжди з дотриманням норм банальної культури полеміка, в якій нібито, випадково за чисельністю переважає брутальна позиція російськомовного, нецензурного та доволі примітивного за рівнем визнання правил формальної логіки “пролетаріату”. Таким чином, свобода слова в українському вимірі за умов інформаційної відкритості віртуального простору дозволяє опонентам української версії подій 1932–33 років вести постійну дискусію на українській “території електронних ЗМІ”, створювати враження перемоги масовістю (що характерно для більшості реальних воєнних кампаній в історії Москви та Петербурга), завдяки дарованій інтернетом анонімності – грати роль суто українських противників застосування до Голодомору поняття “геноцид”.

Тим часом, Віктор Ющенко віддає перевагу традиційним способам звернення до світової громадськості, зразком якого може слугувати його стаття в японській “Юміурі сімбун” під назвою “Трагедія в українській історії: численні жертви Голодомору заслуговують на вічну пам’ять і світове визнання” – коротка, але доволі змістовна, щоби ще більше протиставити собі тих росіян, котрі вважають Сталіна великим вождем, а розпад СРСР – найбільшою трагедією ХХ-го століття. Колишній президент України пояснює на сторінках японського видання: “У 2008 році Україна разом зі світовою спільнотою вшановує пам’ять жертв національної трагедії, що сталася 75 років тому. В історії кожної нації є трагічні події, наслідки яких не просто накладають відбиток на її подальший розвиток, а й назавжди закарбовуються в її генетичній пам’яті. Проте лише деякі з них навіть через багато років і десятиліть неможливо згадувати без жаху – від усвідомлення численності жертв і відвертої цинічності скоєного. Саме таку трагедію, на жаль, довелося пережити і українському народу. В Україні вона отримала назву Голодомор (страта голодом), а у світі відома як “Великий Голод” чи “Жахливий Голод” [44].

Ян Яцек Брусський – польський історик, співробітник Інституту історії Ягайлонського університету у своїй статті “Голодомор. Українці повертаються до історії”, що її надрукувала “Gazeta Wyborcza”, аналізує підстави, які живлять подібні публічні виступи українського президента. За словами науковця, перетворення пам’яті про Великий Голод на підвалину історичної свідомості українців – це мабуть найвиразніший меседж президентства Віктора Ющенка: “Ще в листопаді 2006 року йому вдалося наполягти, аби Верховна Рада прийняла закон, який визнає Голодомор “злочином геноциду проти українського народу”. Українці дедалі частіше повертаються до своєї історії, щоб порадити собі із травмою, яку довго витісняли зі

свідомості. Вони публікують спогади, історичні розвідки, створюють документальні фільми, а місцеві громади увічнюють пам'ять про жертв Голоду» [45]. Водночас Бруський стверджує, що, попри дискусії, ніхто не має вже нині сумніву в тому, що голод 1932–33 років, – який постав унаслідок бруталного “викачування” з українських сіл значних резервів продовольства, – був явищем, викликаним штучно. Проте, існує ще низка складних запитань: чи Голодомор був “побічним продуктом” божевільної аграрної політики більшовиків, а чи був спровокований свідомо? А якщо він був спровокований, то чи йшлося про удар по українському селянству як по “класовому ворогу”, чи по прошарку, який становив опору національного руху? Який зв'язок між Голодомором і хвилею переслідувань української інтелігенції починаючи від 1933 року, з кульмінацією у добу Великої Чистки? Як оцінити абсолютні масштаби жертв трагедії?

Відповіді на ці запитання – переконує автор – дадуть нові джерела, серед яких є документи сталінського керівництва, спецслужб і спогади свідків, які пережили катастрофу Голоду. Є також рапорти дипломатів і агентів розвідки держав, які в 30-х роках мали свої представництва на території ССРСР. Опубліковані вже такі документи з німецьких, італійських і британських архівів. Польський історик доволі критично нагадує своїм співвітчизникам, що саме Польща була державою, якнайкраще поінформованою про події в Україні: “Дипломати й розвідники стежили за розвитком подій в Україні, аналізували механізми, які довели до Голодомору, подавали пропозиції заходів варшавському центру. А той, як і Париж, Лондон, Рим, Вашингтон, – мовчав. Донедавна польські документи на тему Великого Голоду залишалися поза сферою інтересів істориків. На це вплинув, зокрема, факт розпорошення цих матеріалів, які зберігаються в кількох архівах, – у тому числі в мало знаних “трофейних” колекціях, перехоплених 1945 року Червоною армією та вивезених на Схід”. Проте, визнає Бруський, ситуація зазнає змін: перші публікації, які використовують польські дипломатичні й розвідувальні рапорти, вже з'явилися, невдовзі будуть опубліковані чималі збірки документів, підготовані Польським інститутом міжнародних відносин. Процес відновлення пам'яті про українську трагедію триває – також і на берегах Вісли” [45]. Цей прагматичний підхід польського дослідника, котрий переводить проблему Голодомору у наукову площину, вимагаючи ґрунтовного вивчення всіх документальних свідчень, на противагу заполітизованим емоціям та далеким від реальних фактів дискусіям, очевидно, є єдино правильним шляхом. Цей шлях, зрештою, допоможе встановити точніші цифри жертв

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

штучного голоду: чи це – 3 мільйони осіб, як пише Бруський, чи 14 мільйонів загиблих в СРСР, як подають журналісти Радіо Свобода [46]. Головне – пізнати істинну суть цих чисел, справжні підстави радянського керівництва для їх знищення, виробити механізми публічного засудження Сталінізму та гарантувати недопущення подібних злочинів у майбутньому. Цього, ймовірно, ще не усвідомлює російське керівництво, котре, за словами Кеті Янг, згадує російські жертви Великого Голоду лише тоді, коли йому потрібно заперечити українські твердження про “так званий Голодомор” [47]. “Wall Street Journal” у статті “Європейський геноцид” підтримує думку про наявність в Москві особливої мотивації для заперечення українського тлумачення Голодомору: у відповідь на відзначення 75-ї річниці трагедії президент Росії Д. Медведєв звинуватив Україну в намаганні досягти “кон’юнктурних політичних цілей”, засновуючись на “маніпуляціях і перекрученнях, фальсифікації фактів про кількість померлих”. Таким чином, видання робить висновок: як і в часи Сталіна, незалежна ідентичність та державність України стоїть на заваді відродженню російської імперії [48].

Загалом, тема відродження Російської імперії стала популярною в західних ЗМІ після серпневої війни 2008 року Москви проти Грузії та переживань з приводу того, хто буде наступним. Україну називали однією з перших і згадували історію взаємин двох націй, не оминаючи факту Голодомору як планомірного винищення українців. “The Washington Times” у статті Джефрі Кунера “Чи буде наступною війною в Європі конфлікт між Росією та Україною?” безпосередньо аналізує політику Володимира Путіна, називаючи його ймовірним агресором для близького зарубіжжя та власного народу. “Під його залізним кулаком Росія перетворилася у гангстерську державу. Демократія була демонтована, корупція несамоविта, журналістів убивають, дисиденти сидять у в’язниці, а ЗМІ керує режим. Завдяки раптовому припливу нафтодоларів Москва прагне відновити Велику Російську Імперію. Вона являє собою стратегічну загрозу своїм сусідам і Заходові.

Пан Путін – колишній апаратник КГБ, який назвав крах Радянського Союзу “найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття”.

На його руїнах постала незалежна Україна. “Жоден інший народ настільки не постраждав під владою Москви, як українці”, – цитує автор Джері Келебея, професора університету МакГіл в канадському Монреалі, провідного експерта з української проблематики. У 1932–1933 роках радянський диктатор Йосиф Сталін влаштував в Україні

терор голодом. Понад 10 мільйонів українців були систематично заморені голодом. За словами Келебея, якщо якась країна і заслужила право на національну державність, то це – Україна.

Україна – це стратегічний бастион проти російського експансіонізму, східний форпост західної цивілізації. Київ – це не один із регіональних центрів Великоросії, а фундаментальна частина європейського материка. Ось чому Україна прагне вступити у НАТО та ЄС.

Є й ще одна причина, чому Москва розпачливо прагне підірвати інтеграцію України в євроатлантичну спільноту. Процвітаюча та плюралістична православна слов'янська держава на кордонах Росії була б принадною альтернативою бруталній диктатурі Кремля. Успішна Україна проклала би шлях до тріумфу ліберальної демократії в Росії. І пан Путін ладний зробити усе, щоб цьому запобігти, включно з перспективою влаштування Європі нової та нечуваної кривавої лазні. Сьогодні ми всі – українці” [49].

Тим часом, Стів Гутерман у “Boston Globe” 3 квітня 2008 року розповів читачам про те, що Росія заперечує можливість називати Голодомор 30-х років геноцидом. Водночас, – зазначає журналіст, історики погоджуються, що голод був зрежисований радянською владою під проводом диктатора Й. Сталіна для того, щоби змусити селян відмовитись від приватного господарства та приєднатися до колгоспів, а Україна – багата на родючі землі – постраждала найбільше з усіх [50]. Через два дні після цього повідомлення в газеті з'явився твір відомого російського дисидента Олександра Солженіцина, котрий багато років провів у таборах на півночі Росії пліч-о-пліч з “українськими націоналістами”. Новий твір автора “Архіпелагу ГУЛАГ” називався символічно: “Український голод – не геноцид”. У ньому Солженіцин порівнює Голодомор з радянськими міфами минувшини, якими комуністи успішно “годували” народ впродовж десятиліть. Провину за “провокативний лемент про геноцид” він покладає на антиросійських шовіністів та сучасне українське керівництво і звинувачує західну громадськість у надмірній легковірності: “Для західної свідомості досі дуже легко можна спотворити факти. Тамтешні люди ніколи не зрозуміють нашої історії: ви можете продати їм будь-яку стару казку, навіть таку бездумну як ця” [51].

Це ж видання, але вже 2009 року, цитує керівника російського федерального архіву В. Козлова, котрий зі сторінок “Boston Globe” переконає закордонну громадськість у тому, що не існує жодного документа, який бодай опосередковано вказував на те, що стратегія і тактика Сталіна в Україні чимось відрізнялась від колективізації та

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

розкуркулення в інших регіонах, не згадуючи навіть про геноцид як мету цих дій [52].

Аж ніяк не можна звинувачувати у бездумності, легковірності та недалекоглядності Серджіо Романо, котрий на сторінках італійської газети “Corriere della Sera”, відповідаючи на листи читачів, пояснював, чому немає сенсу вимагати від росіян визнати свою помилку. В частковому передруку матеріалу, що його подає ресурс *inprogressa.ru*, Сталіна визнано винним у штучному голоді, але чекати вибачень від росіян не слід. Все пояснюється тим, що за більшістю таких вимог приховані політичні мотиви, бажання принизити Росію та послабити її, а це, каже Романо, навряд чи відповідає інтересам Європи [53]. Натомість Крістіан Еш у “Berliner Zeitung” звинувачує російського президента Медведєва у подвійних стандартах, запитуючи, чому Кремль так активно заперечує проти використання Києвом слова “геноцид”, хоча дії грузинів в Південній Осетії Медведєв одразу назвав геноцидом. “Медведєв вимагає тверезого підходу до вибору слів, але вимагає цього лише від інших”, – підсумовує Крістіан Еш [54].

Журнал “Time” дотримується класичного сценарію журналістського опису україно-російського конфлікту, пов’язаного з Голодомором, не віддаючи явної переваги жодній зі сторін. Зі статті у журналі Голодомор постає як одна з ланок в ланцюгу проблемних питань історії, що накладається на складні взаємини двох держав у газовій сфері [55]. Кампанію за визнання Голодомору кореспондент “New York Times” Кліффорд Леві називає наслідком українського пошуку власної ідентичності у пострадянській період. Натомість, пише журналіст, українцям протистоять російські історики, котрі випускають відповідну літературу та документальні фільми на DVD, де спростовують факти нібито виняткового страждання українських селян внаслідок дій сталінського режиму. Водночас роблять вони це з перекладом своїх текстів англійською мовою – розуміючи, що протистояння сторін вже давно переросло масштаби лише України та Росії, вийшовши на міжнародну арену [56]. У цьому аспекті офіційна Москва вирішила перейти на якісно новий рівень дискусії, одягнувши на себе тогу наукових борців за “чистоту минувшини”.

Західну пресу, подекуди, навіть більше за українську, у травні 2009 року схвилювало повідомлення з Кремля про те, що Дмитрій Медведєв заснував спеціальну комісію для протидії спробам фальсифікації історії. Стів Гутерман на сторінках “The Seattle Times” назвав це намаганням подати суто Кремлівську картину світу та змусити замовкнути усіх незгодних. Водночас кореспондент Associated

Press виокремлює конкретні теми минувшини, на яких концентруватиметься увага московської комісії: окрім Голодомору тут присутня II Світова війна, розстріл польських офіцерів, інтелігентів та священників, а також перепоховання радянських солдатів у країнах Балтії. Для пояснення дій офіційної Росії Гутерман цитує українського історика Георгія Касьянова, котрий переконаний, що Кремль намагається “очистити радянську історію з метою згортання демократичних прав в Росії. Це – частина політики Російської федерації, яка полягає у створенні ідеологічного підґрунтя для того, що відбувається в країні нині” [57].

Подібний аналіз рішення Кремля подає читачам “The Wall Street Journal” й Ендрю Осборн, котрий протиставляє думки офіційних борців з антирадянською пропагандою та ліберальних істориків, котрі переймаються можливістю повернення країни до радянського тоталітаризму. За словами журналіста, комісія Медведева, до якої увійшли високі армійські чини, урядовці та інтелектуали, є продовженням політики нинішнього прем’єр-міністра країни Путіна, котрий ще за свого президентства намагався розбурхати патріотичні сентименти через ностальгію за воєнними досягненнями СРСР. Тому автор статті не вбачає нічого дивного в тому, що першими об’єктами критики Кремля стали країни-сусіди Росії: такі нині незалежні від Москви держави як Україна, Польща та Естонія, виявляється, ведуть проти свого величезного сусіда цілеспрямовану інформаційну війну, яка, мовляв, цілком несправедливо очорнює добре ім’я правонаступниці СРСР. Отже, Росія просто змушена вдаватися до подібного самозахисту. І починає в цьому вона з внутрішнього простору, переписуючи історію в підручниках для шкіл. Якраз внутрішній вплив подібної політики належним чином оцінює цитований Осборном професор Лондонського університету Орландо Файгс, який називає ідеологів комісії “ідіотами, котрі сподіваються в міжнародному масштабі спрямувати дискусію про радянську історію у нове русло”. Натомість нелегкі часи настають для російських істориків і в цьому полягає повернення до давніх часів [58].

Тим часом, вже за сучасною традицією російські шкільні підручники називають Сталіна “ефективним менеджером”, про що розповідає аудиторії на сторінках “The Christian Science Monitor” Джеймс Марсон [59], а Фред Уэйр в цьому ж виданні, коментуючи створення згаданої комісії, пише про актуальність гіркового жарту: Росія – єдина країна у світі з непередбачуваним минулим [60].

Ще про один факт, що стосується предмету розмови. 27 квітня 2010 року ПАРЄ прийняла резолюцію “Про Великий Голод в Ра-

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

дянському Союзи”. Нинішній президент України, В. Янукович виступав із промовою перед делегатами Парламентської Асамблеї. Він заявив, що визнавати Голодомор як факт геноциду якогось народу неправильно і несправедливо, що це була загальна трагедія народів, держав, що входили до СРСР. Після цього на знак протесту українські делегати залишили залу, а російські нагородили В. Януковича оплесками. Зрештою, В. Янукович ще раз висловив думку і Партії регіонів, і комуністів та всіх, хто заперечує антиукраїнську спрямованість Голодомору і тлумачення його як геноциду. Росії багато вдалося багато чого, вигідного для неї як для правонаступниці СРСР, у дискусії про Голодомор. Проте питання і надалі відкрите. Так, справді, ПАРЄ не визнала Голодомор геноцидом українського народу, але в членів правого комітету геноцидний характер саме Голодомору сумнівів не викликає [61], адже ніде в резолюції ПАРЄ нема заперечення щодо визнання Голодомору в Україні геноцидом українського народу. У п'ятому пункті резолюції зазначено, що трагічні події, які в Україні названо Голодомором, українське законодавство визнало геноцидом. ПАРЄ засудила жорстоку політику сталінського режиму, наслідком якої була смерть мільйонів невинних людей. Важливим є 16-й пункт, в якому ПАРЄ застерігає політиків усіх держав-членів Ради Європи утриматися від спроб чинити політичний вплив на істориків (на нашу думку, це стосується, насамперед, Росії).

Підсумовуючи, можемо сказати, що завдяки пресі, світова громадськість останніми роками має змогу побачити різнобічну картину того, що сталося на теренах України в 1932–33 роках. Кути зору дослідників, акценти авторів, ідейне спрямування цих матеріалів та зроблені на їх основі висновки можуть різнитися. Проте очевидним і спільним для усіх є одне твердження: загибель мільйонів людей від рук сталінізму більше не є ані забутим, ані пробаченим злочином. Україна прагне зробити свою історію прозорою та доступною для вивчення самих українців й цілого світу. Адже лише віра у справді наукове, чесне та ідеологічно не модифіковане осмислення власної історії може, зрештою, вилитися у непередбачуване, але краще майбутнє для нації та цілого людства.

Список літератури

1. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Монографія / Р. Конквест / Пер . з англ. О. Мокровольський. – К. : Основи, 2003. – 371 с.

2. *Тевнен Е.* Французькі інтелектуали і сталінізм / Е. Тевнен // Український історичний журнал. – 2000. – Ч. 6.
3. *Нагірний В.* Прочани, жертви обману чи творці “шляхетної брехні”? / В. Нагірний // Сучасність. – 1983. – Ч. 3.
4. *Решетар Дж. С.* Розуміння й нерозуміння при студіях над історією України в США / Дж. Решетар // Сучасність. – 1983. – Ч. 3.
5. *Мейс Дж.* Доробок нерадянських дослідників про український Голод / Дж. Мейс // Великий Голод в Україні 1932–1933 років: у IV томах. – Т. IV: Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – 624 с.
6. *Джеймс Мейс:* “Ваші мертві вибрали мене...” / [За заг. ред. Л. Івшиної]. – К. : ЗАТ “Українська прес-група”, 2008. – 672 с.
7. *Harsch Joseph C.* Leverages and linkages [Електронний ресурс]: <http://www.csmonitor.com/1982/1021/102121.html>
8. *Shaffer Harry G.* Soviet farming: more success than failure? [Електронний ресурс]: <http://www.csmonitor.com/1982/1213/121323.html>
9. *Zarycky G., Karatnycky A.* Chernobyl: stirring nationalism? Ukrainian resentment of Moscow rule expected to rise [Електронний ресурс]: <http://www.csmonitor.com/1986/0513/okiev.html>
10. Ukraine is not to blame [Електронний ресурс]: <http://www.csmonitor.com/1992/0409/letter2.html>
11. *Carynnyk M.* The Famine the “Times” Couldn’t Find [Електронний ресурс]: <http://www.commentarymagazine.com/viewarticle.cfm/the-famine-the--ldquo-times-rdquo--couldn-t-find-6767>;
12. *Gershman C.* Famine in the Ukraine [Електронний ресурс]: <http://www.commentarymagazine.com/printarticle.cfm/famine-in-the-ukraine-14515>
13. The Hoax of the Man-Made Ukraine Famine of 1932-33 [Електронний ресурс]: <http://marxism.halkcephesi.net/Other/Ukraine%20Femine/ukfam1.html>
14. *Coplon J.* In Search of a SOVIET HOLOCAUST A 55-Year-Old Famine Feeds the Right [Електронний ресурс]: <http://chss.montclair.edu/english/furr/vv.html>
15. *Кульчицький С.* Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид: прогалини у доказовій базі [Електронний ресурс]: <http://www.day.kiev.ua/176546>; <http://www.day.kiev.ua/177883>
16. *Пахльовська О.* Джеймс Мейс і його місія. Перемога над Великим Страхом [Електронний ресурс]: <http://www.day.kiev.ua/177149/>
17. *Мейс Дж.* Вибіркова пам’ять [Електронний ресурс]: <http://incognita.day.kiev.ua/vibirкова-pam%E2%80%99yat.html>
18. *Мейс Дж.* Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.) [Електронний ресурс]: <http://ukrlife.org/main/evshan/meis.html>
19. *Конквест Р.* Жнива скорботи. Колективізація і Голодомор. Електронний ресурс: http://www.anvou.org.ua/academy/library/archives/zhnyva_skorboty.pdf

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

20. *Тейлор С. Дж.* Апологет Сталіна: людина “Нью-Йорк Таймс” у Москві [Електронний ресурс]: <http://www.telekritika.ua/lyudi/print/2925>

21. *Стейнберг Ж.* Консультант газети “Нью-Йорк Таймс” стверджує, що Пулітцерівську премію, видану в 1930 роках, слід анулювати [Електронний ресурс]: <http://www.day.kiev.ua/38653/>

22. *Kirkpatrick D.* Pulitzer Board Won't Void '32 Award to Times Writer [Електронний ресурс]: <http://www.nytimes.com/2003/11/22/us/pulitzer-board-won-t-void-32-award-to-times-writer.html?scp=31&sq=ukraine%20famine&st=cse>

23. *Krushelnysky A.* Ukrainians want pro-Stalin writer stripped of Pulitzer [Електронний ресурс]: <http://www.guardian.co.uk/world/2003/may/04/russia.usa>

24. Ukraine honour for Welsh reporter [Електронний ресурс]: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/wales/south_east/7742330.stm

25. *Williamson D.* Welshman's Stalin work still informing world [Електронний ресурс]: <http://www.walesonline.co.uk/news/wales-news/page.cfm?objectid=12717871&method=full&siteid=50082>

26. *Amis M.* Koba the Dread: Laughter and the Twenty Million. Miramax Books / M. Amis – 2002, Page 255.

27. *Margolis E.* Seven million died in the 'forgotten' holocaust [Електронний ресурс]: <http://www.rense.com/general44/forog.htm>

28. *Corliss R.* Defiance: Beyond Holo-kitsch. [Електронний ресурс]: <http://www.time.com/time/arts/article/0,8599,1869229,00.html>

29. Резолюція Європейського Парламенту щодо відзначення Голодомору - штучного голоду в Україні 1932–1933 років. 23 жовтня 2008 року [Електронний ресурс]: http://www.president.gov.ua/content/gol_ep.html

30. *Jozwiak R.* Stalin's famine called a 'crime' [Електронний ресурс]: <http://www.europeanvoice.com/article/2008/10/stalin's-famine-called-a-crime-/62827.aspx>

31. *Ющенко В.* Голодомор [Електронний ресурс]: <http://www.president.gov.ua/news/8296.html>

32. *Stack M.* Ukraine no longer silent about famine. [Електронний ресурс]: <http://articles.latimes.com/2008/jun/03/world/fg-famine3>

33. *Finn P.* Aftermath of a Soviet Famine [Електронний ресурс]: <http://www.washingtonpost.com/wpdyn/content/article/2008/04/26/AR2008042602039.html>

34. *Bellaby M.* Ukraine remembers 10 million killed by Stalin's famine [Електронний ресурс]: <http://news.scotsman.com/ukraine/Ukraine-remembers-10-million-killed.2830134.jp>

35. *Sheeter L.* Ukraine remembers famine horror [Електронний ресурс]: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7111296.stm>

36. *Duffy P.* 75 Years Later, Survivor Helps Commemorate Ukrainian Famine [Електронний ресурс]: <http://www.nytimes.com/2007/12/19/nyregion/19ukraine.html?scp=5&sq=ukraine%20famine&st=cse>

37. *Шимко Л.* Політика геноциду [Електронний ресурс]: <http://www.president.gov.ua/news/8178.html>

ГОЛОДОМОР 1932–1933 років В УКРАЇНІ

38. *Мозгова Н.* Ізраїль є для нас натхненням [Електронний ресурс]: <http://www.president.gov.ua/news/8117.html>
39. *Pfeffer A.* Ukraine to ask Israel: Recognize 1930s famine as state genocide [Електронний ресурс]: <http://www.haaretz.com/hasen/spages/917789.html>
40. *Parafianowicz Z.* Wielki Glod byl ludobojstwem [Електронний ресурс]: <http://www.president.gov.ua/en/news/12094.html>
41. *Шуллер К.* Чи не найбільша гуманітарна катастрофа [Електронний ресурс]: <http://www.president.gov.ua/news/12096.html>
42. *Смоляр П.* Україна надає політичного значення вшануванню голоду 30-х років [Електронний ресурс]: <http://www.president.gov.ua/news/12095.html>
43. *Bonet P.* “Ucrania quiere garantias para no perder de nuevo su independencia” [Електронний ресурс]: http://www.elpais.com/articulo/internacional/Ucrania/quiere/garantias/perder/nuevo/independencia/elpepuint/20081120elpepuint_8/Tes.
44. *Ющенко В.* Трагедія в українській історії: численні жертви Голодомору заслуговують на вічну пам'ять і світове визнання [Електронний ресурс]: <http://www.president.gov.ua/news/12477.html>
45. *Bruski J.* Holodomor. Ukraińcy wracaja do historii 2008-11-22 [Електронний ресурс]: http://wyborcza.pl/1,76842,5976177,Holodomor_Ukraincy_wracaja_do_historii.html
46. *Bigg C.* Ukraine Marks 75th Anniversary Of Great Famine [Електронний ресурс]: http://www.rferl.org/content/Ukraine_Marks_75th_Anniversary_Of_Great_Famine/1351733.html.
47. *Young C.* Remember the Holodomor The Soviet starvation of Ukraine, 75 years later [Електронний ресурс]: <http://www.weeklystandard.com/Content/Public/Articles/000/000/015/861rmjep.asp>.
48. A European Genocide [Електронний ресурс]: <http://s.wsj.net/article/SB122757088058354659.html>
49. *Kuhner J.* Will Russia-Ukraine be Europe's next war? [Електронний ресурс]: <http://washingtontimes.com/news/2008/oct/12/europes-next-war/>
50. *Gutterman S.* Russians reject calling '30s famine a genocide [Електронний ресурс]: http://www.boston.com/news/world/europe/articles/2008/04/03/russians_reject_calling_30s_famine_a_genocide/
51. *Solzhenitsyn A.* Ukrainian famine not a genocide [Електронний ресурс]: http://www.boston.com/bostonglobe/editorial_opinion/oped/articles/2008/04/05/ukrainian_famine_not_a_genocide/
52. Russia: Ukraine famine wasn't genocide [Електронний ресурс]: http://www.boston.com/news/world/europe/articles/2009/02/26/russia_ukraine_famine_wasnt_genocide/.
53. *Романо С.* Почему бессмысленно просить русских признать свою ошибку [Електронний ресурс]: <http://www.inopressa.ru/article/08Dec2008/corriere/stalin.html>

Розділ X. МІЖНАРОДНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ГОЛОДОМОР...

54. *Esch C.* Wie Medwedew seine Worte wählt [Електронний ресурс]: <http://www.berlinonline.de/berliner-zeitung/archiv/.bin/dump.fcgi/2008/1118/feuilleton/0040/index.html>
55. *Marson J.* Russia and Ukraine Battle Over Their Shared History [Електронний ресурс]: <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,1899832,00.html>
56. *Levy C.* A New View of a Famine That Killed Millions [Електронний ресурс]: <http://www.nytimes.com/2009/03/16/world/europe/16kiev.html?scp=51&sq=ukraine%20famine&st=cse>
57. *Guterman S.* Russian commission to guard against false history [Електронний ресурс]: http://seattletimes.nwsourc.com/html/nationworld/2009236481_apeurussiahistorycommission.html
58. *Osborn A.* Medvedev Creates History Commission [Електронний ресурс]: <http://online.wsj.com/article/SB124277297306236553.html>
59. *Marson J.* Ukraine: opening of secret archives shines light on famine, repression [Електронний ресурс]: <http://www.csmonitor.com/World/2009/0505/p06s04-wogn.html>
60. *Weir F.* Russian history 2.0: Kremlin wants to 'correct' the record [Електронний ресурс]: <http://www.csmonitor.com/World/Europe/2009/0521/p06s10-woeu.html>
61. Tragedy of the Great Famine (Holodomor): PACE advocates establishing the full un-politicised truth Strasbourg [Електронний ресурс]: http://assembly.coe.int/ASP/NewsManager/EMB_NewsManagerView.asp?ID=5503

Запитання для контролю і обговорення

1. Окресліть аргументаційну базу та суть протистояння поміж головними викривачами та виправдовувачами радянського режиму в журналістському середовищі 30-х років.
2. Розкрийте тему присудження найвищої нагороди в галузі журналістики репортерові, який був одним із інтерпретаторів інформаційного висвітлення подій в Україні 1932–1933 років.
3. Назвіть перших західних дослідників теми Голодомору та їхні праці, присвячені цій проблематиці.
4. Які основні аспекти трапляються на сторінках світових ЗМІ у контексті висвітлення Голодомору з точки зору висвітлення українського і російського погляду на історію?
5. Кого з закордонних науковців, дослідників, журналістів та публіцистів можна назвати найбільшими емпатиками для українства на тлі трагічного “геноциду голодом” 1932–1933 років?

Рекомендована література для обговорення і для самостійної роботи

1. *Безансон А.* Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / А. Безансон. – К., 2007. – 136 с.
2. *Головченко В.* Міжнародний політичний вимір українського голодомору 1932–1933 рр. / В. Головченко // Пам'ять століть. – 2008. – Ч. 5–6. – С.141–150.
3. *Дзюба І.* Чому мовчала Європа. Геополітичний аспект Голодомору 1932–1933 років / І. Дзюба // Сучасність. – 2008. – Ч. 5–6. – С. 37–52.
4. *Конквест Р.* Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест. – К., 2003. – С. 155.
5. *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і Голодомор / Р. Конквест. – К., 1993. – 384 с.
6. *Костенко Ю.* Україна пам'ятає – світ визнає / Ю. Костенко // Пам'ять століть. – 2008. – Ч. 5–6. – С. 8–21.
7. *Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковський А., Бартоняк К., Марголен Ж.-Л.* Чорна книга комунізму: Злочини, терор і репресії / С. Куртуа, Н. Верт, Ж.-Л. Панне, А. Пачковський, К. Бартоняк, Ж.-Л. Марголен. – Львів, 2008. – 712 с.
8. *Нагірний В.* Прочани, жертви обману чи творці “шляхетної брехні”? / В. Нагірний // Сучасність. – 1983. – Ч. 3. – С. 211–229.
9. *Орвел Дж.* “1984” и эссе разных лет: Роман и художественная публицистика / Дж. Орвел. – М., 1989. – 384 с.
10. *Решетар Дж.* Розуміння й непорозуміння при студіях над фсторією України в США / Дж. Решетар // Сучасність. – 1983. – Ч. 3. – С. 62–77.
11. *Тевнен Е.* Французькі інтелектуали і сталінізм / Е. Тевнен // Український історичний журнал. – 2000. – Ч.6. – С. 116.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

**ГОЛОДОМОР
1932–1933 років
В УКРАЇНІ**

За редакцією С. А. Костя

Навчальний посібник

Технічний редактор С. Сеник
Комп'ютерна верстка Л. Семенович
Обкладинка В. Рогана

Формат 70×100/16. Умовн. друк. арк. 30,31 Тираж 300 прим. Зам.

Львівський національний університет імені Івана Франка.
79000 Львів, вул. Університетська, 1

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 13.12.2007 р.

Видруковано з готових діапозитивів
у книжковій друкарні "Коло".
82100, Львівська обл., м. Дрогобич, вул. Бориславська, 8.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 498 від 20.06.2001 р.